شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(24)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: خالىق ساتى
ئابلىز مۇھەممەد سايرامى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(24)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ھەيئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى(24)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ھەيئىتى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشىر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جىيەنجۇڭ كوچىسى 54 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 3 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092 × 787 1/32؛ باسما تاۋىقى: 14، قىستۇرما ۋاراقى: 1
1988 - يىلى 2 - ئاي 1 - نەشرى
1988 - يىلى - 4 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1 —— 10,000
ISBN7—228—00518—X/K·44
باھاسى
(ئىچكى جۇڭگو بويىچە تارقىتىلىدۇ)

مۇندەرىجە

1. يەكەننىڭ ئون يىللىق تارىخى ھەققىدە تەسلىمە ..... ئابدۇرىشىت يۈسۈپى 1
2. ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ 15 يىللىق تارىخىدىن ئەسلىمە ..... چاۋار يۈسۈپ 80
3. چىرىيە يېزىسى ۋەقەسى توغرىسىدا ..... تىلمۇالدى ھۇشۇر 98
4. ئاقسۇ كونىشەھەر مائارىپ تەزكىرىسى ..... ئابدۇراخمان مامۇت دىيار 190
5. لوپ ناھىيىسى مائارىپى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى ..... لوپ ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش 145
6. غۇلجا خەيرىيە مەكتىپى توغرىسىدا ئەسلىمە ..... مۇھەممەت قۇربان ئەزىز ياري 179
7. ئۇيغۇر ناخشا ـ ئۇسۇل، تىياتىرچىلىقى توغرىسىدا ئەسلىمە ..... ئىلى ئېزىز 189
8. يەكەن سەنئىتى توغرىسىدا ئەسلىمە ..... مۇھەممەت فايتىم 232
9. شىنجاڭ سەنئەتچىلىرىنىڭ تۇنجى قېتىم ئىچكى ئۆلكىلەرنى سايياھەت قىلىشى ..... پەرىدە ئىلىيوۋا 239
10 ـ خېنىمت ھېكمىي توغرىسىدا ئەسلىمە ..... پەرىدە ئىلىيوۋا 250
11. ئاتاقلىق شەخس باي سىجاڭ .....

ئابدۇراخمان ماموت دىيار 262
12 ياقۇپ ئامبال توغرىسىدا ئەسلىمە .....
ئابدۇرىشىت خوجەخمەت 270
13. گومىنداڭ ھاۋا ئارمىيىسىگە قاتنىشىش سەرگۈ-
زەشتىلىرىم ..... ۋاڭ خۇڭچىڭ رەتلىگەن 275
14. ياپونىيا قارشى ئۇرۇش غەلىبىسىدىن كېيىنكى
شىنجاڭ تاشيوللىرى ..... لىيۇلىڭجەن 281
15. ياپونىيا قارشى ئۇرۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ماي-
تاغ نېفىتلىكىنىڭ گۈللىنىشى ۋە خارابلىشىشى ...
..... ۋاڭ لىيەنفاڭ 311
16. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي مەزگىلىدىكى مايتاغ
نېفىتلىكى ..... خابدۇللا 321
17. مايتاغ — شىنجاڭ نېفىت سانائىتىنىڭ بۆشۈكى
..... ئەلىيۇپ 430
18. 14 - سانىدىن 23 - سانىغىچە ئېلان قىلىنغان
ماقالىلەرنىڭ مۇندەرىجىسى 436

يەكەنىڭ ئون يىللىق تارىخى

ھەققىدە ئەسلىمە

(1939 - يىلىدىن 1949 - يىلىغىچە)

ئابدۇرىشىت يۈسۈپى

مەن ئازادلىقتىن بۇرۇن 1938 - يىلى 6 - ئايدا قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ، ساۋاقداشلاردىن ئابدۇغېنى ھەسەن، ئابدۇرېھىم ئەھمىدى، ئابدۇلھېمىت ئىمىن ھاجىتۆتىمۇ مۇشۇ ئانا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولۇپ قالدۇرۇلدۇق. 1939 - يىلى 1 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىدىن دارىلمۇئەللىمىن مۇدىرى ئابدۇ - قادىر سىدىق (ئازادلىقتىن كېيىن پەيزۇاتقا ھاكىم بولغان)، دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرگەن خوجائەھمەد ھۈسەين بىز ئۈچ كىشى يەكەن مائارىپ خىزمىتىگە بەلگىلىنىپ باردۇق. مۇدىر ئابدۇقادىر سىدىق ئۇيۇشما رەئىسلىكىگە، مەن مەدەنىيەت بۆلۈم مۇدىرلىقىغا، خوجا ئەھمەد مەكتەپ-لەر مۇپەتتىشلىكىگە تەينىلىنىپ خىزمەتكە كىرىشتۇق. يە-كەن ئىككى ناھىيىدە بىرلا ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇ-يۇشمىسى، بىر خەنزۇ ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بولۇپ، ئۇيغۇر

ئۇيۇشمىسى كونىشەھەردە، خەنزۇ ئۇيۇشمىسى يېڭىشەھەر-
دە ئىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى كونا - يېڭى شەھەر ناھىيىسىنى ئا-
ساس قىلغىنى ئۈچۈن دائىرىسى كەڭ، باشقۇرىدىغان ئورۇنلىرى
كۆپ ئىدى. پۈتۈن باشلانغۇچ مەكتەپلەر، مەدەنىيەت - سەنئەت
ئورۇنلىرى قىرائەتخانا، باغچا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر
ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى. ئىككى ناھىيىدە ھۆكۈ-
مەت تەمىناتىدا ئىككىلا مەكتەپ بولۇپ، كونا - يېڭى شەھەردە تو-
قۇز سىنىپلىق ئۇيغۇر، يېڭى شەھەردە ئۈچ سىنىپلىق خەنزۇ باش-
لانغۇچ مەكتەپ بارئىدى، بۇلار شەنلى مەكتەپ دەپ ئاتىلىپ
ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن باشقۇرۇلاتتى. مەن 1939 - يىلدىن
1949 - يىلغا قەدەر يەكەن مائارىپ ساھەسىدە ئىشلەپ
ئىلگىرى - كېيىن ئوقۇتقۇچى، قىسقا مۇددەتلىك ۋىلايەتلىك
ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى، ناھىيىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى،
ھاكىمى قاتارلىق خىزمەتلەردە بولدۇم. مۇشۇ 10 نەچچە
يىللىق ۋەزىپە ئۆتەش جەريانىدا كۆرگەن - بىلگەن ۋە
باشتىن كەچۈرگەن ئەھۋاللار ئۈستىدە بۇ قىسقىغىنا
ئەسلىمىنى يېزىپ چىقتىم. ھېچ بولمىغاندا بۇ ئەسلىمىنىڭ
ئۆتكەن ئىشلارنى تولۇقلاش ۋە ناھىيە تەرىكىسىنى يېزىش-
تا ئاز - تولا ياردىمى بولار دەپ ئويلىدىم. بىراق
ئارىدا 50 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتۈپتۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆز-
گىرىشى، ياشىنىش يۇقىرىلىشى بىلەن ئەسلەش ئىقتىدارى-
نىڭ تۆۋەنلىشى تۈپەيلىدىن ئۆتكەن ئىشلارنىڭ ئەي-
نەن يېزىلىشى، يەل - ئايلارنىڭ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ
قېلىشى، شۇنىڭدەك بەزى ئېنىق بولمىغان جاي-
لارنىڭ بولۇشى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس. شۇ يىللاردا
يەكەندە خىزمەت قىلغان ياكى ئەمەلىي ئەھۋالنى كۆرگەن

ۋە ئاڭلىغانلارنىڭ تولۇقلاپ كېتىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئەسكەرتىش: 1 - بۇ ئەسلىمىنى 1939 - يىلدىن باش-
لاپ يەكەنگە ھاكىم، ۋالىي بولغانلارنى چۆرىدىگەن ھالدا
يىل تەرتىپى بويىچە يېزىپ چىقتىم.

2 - شۇ دەۋرلەردىكى ۋەزىيەتتە دارىلار ئىسمىنىڭ
باش ھەرپىگە ئەمىلىنى قوشۇپ ئاتاش رەسمىيلەشكەن
بولغاچقا ئىسمىنى ئېنىق بىلمىدىغان، يادىمدا بولغانلە-
رىنى ئەينەن يازدىم. ئىسمى ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتـ
كەن، ئۆز ۋاقتىدا ئوچۇق بىلەلمىگەنلىرىمنى باش ھەرپىگە
ئەمىلىنى قوشۇش ئادىتىگە ئاساسەن يېزىپ چىقتىم.

3 - يەكەن ھەققىدە قىسقىچە ئۆز تونۇشلىرىمنى قىس-
مەن شەخسىيلەرنىڭ ئىش ئىزلىرىنى ئىزاھلاپ كىرگۈزدۈم.

* * *

يەكەن شەھىرى قەدىمى چوڭ شەھەرلەردىن بولۇپ،
شىنجاڭدىكى شەھەر ۋە ناھىيىلەر ئىچىدە تارىخى ئۇزۇن،
كۆلىمى چوڭ، نوپۇسى كۆپ جايدۇر. خەلق ئاغزىدا 16
مىڭ قەشقەر، 32 مىڭ يەركەن دەپ ئاتىلىشىمۇ يەكەنىڭ
چوڭلۇقىنىڭ ئىسپاتىدۇر. يەكەن دېگەن بۇ شەھەرنىڭ ئىس-
مى كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى جانلىق تىلىمىزدا «يەكەن» دەپ
تەلەپپۇز قىلىنىپ كەلدى. 1939 - يىلدىكى ئەھۋالغا نەزەر
سالغىنىمىزدا، كونا شەھەرنى دائىرىگە ئېلىپ تۇرغان سېپىل
ئىچىدە(شەھەر ئىچىدىلا) 15 20 مو يەر كۆلىمىنى ئىگىلە-
گەن نۇرغۇن باغلار، زور تېرىلغۇ يەر ۋە كۆكتاتلىقلار،
بىرنەچچە ئون مۇ يەرنى ئىگىلىگەن چىلتەن مازار، ئال-

تۆن مازار، شەھەر خەلقىنىڭ زاراتلىقى، ئۆزبېك زاراتلىقى (ھازىرقى ترانسپورت ئورنى) ئاشلىق جۇۋلىرى — مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى شەھەر ئىچىدە بولغانلىقى سەرتىدا، يەنە 44 مەدرىس، 16 خانىقا، 119 مەسچىت، 91 كۆل، چوڭ ھاممام (مونچا)، بىرنەچچە چوڭ ساراي - دەڭلەر، ھەممىسى شەھەر ئىچىگە جايلاشقان. شەھەردىكى مەھەللە لەرنىڭ ئىسمى شۇ مەھەللىدىكى كۆل ئاساسىدا ئاتىلىپ كەلگەن. مەسىلەن: ئورا كۆل، سارايكۆل، جارسۇكۆل، ياڭاق كۆل، قىزىل كۆل، ھوشۇۋاقى كۆل، جۇۋدىچكۆل، سالغان كۆل، كىچىك كۆل، ھەلەمدان كۆل، مانجۇ كۆل، تۆمۈرغوجاكۆل، سەگەنياز كۆل.... بەزى ئىچكىرىكى كوچىلاردا، كۆل يوق مەھەللىلەرمۇ بارئىدى. بۇلار ئايرىم ئىسىملار بىلەن ئاتىلاتتى. ئىچكىرىكى خەندەك، كەشمىلە كوچىسى، قوچقارئاتا مەھەللە، شاخالا كوچىسى، سوپىكا مەھەللىسى، نوتوۋى .... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئاھالىسى

ئاھالىنىڭ تۈپ ئاساسى ئۇيغۇرلارنى گەۋدە قىلغان بولۇپ، بۇ يەردە ئۆزبېك، خۇيزۇ، خەنزۇ، تاجىك، قىرغىز خەلقلىرىمۇ ئورۇنلاشقان. يەنە ئافغانىستان،پاكستان (بۇرۇن ھىندىستان دەپلا ئاتىلاتتى) ۋە خانلىقلارمۇ بارئىدى. يەكەن شىنجاڭ بويىچە چەتئەللەرنىڭ (سوۋېت ئىتتىپاقى، ئەنگلىيە ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق دۆلەتلەرنىڭ) پۇقرا ۋە تىجارەتچىلىرى كۆپ ئورۇنلاشقان جايلارنىڭ بىرى بولغان. 1937 - يىلغىچىلىك تاشقورغان، سانجۇقوشتاغلار ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرىدىغان ئىمپورت مالىرىدىن ئېلىنىدىغان خارجى باجلار يەكەندە ئېلىناتتى. تاموژنا ئورنىمۇ يەكەندە ئىدى. يەكەنىنىڭ دورى قازا، ھىجى خالتا، كەشمىلە كوچىسى دېگەن كوچا - مەھەللىلىرى، ھىندىستانلىقلار كۆپرەك توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلىرى ئىدى. بۇلار شەھەر رەستىلىرىدە دۇكان ئېچىپ تىجارەت قىلىشاتتى. ئەڭ چوڭ باي مەدەسىرخانىنىڭ شەھەر ئىچى ۋە يېزىلاردا كاتتا قورۇ - جاي ۋە يەر - زېمىن، باغلىرى بارئىدى. ئابلىمىت ئاقساقال، تىللاخان ئاقساقال، سەيىت مويدىنخان ئاغا قاتارلىقلار ئۇلارنىڭ ئەتىۋارلىق نامدارلىرى ۋە پاكستانلىقلارنىڭ ئاقساقالى ئىدى. ئاقساقاللار ئۆز ئىچىدىكى ئىشلارنى ۋە يەرلىك ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلەرنى باشقۇرۇش رولىنى ئويناپتتى. يىلدا بىرەر قېتىم قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئىنگلىز (ھىندىستان) كونسۇلىرى كېلىپ ئاقساقاللار ئۆيىگە چۈشۈش بىلەن پۇقرالىرىنىڭ ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، تۇغۇلغان ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىپ قايتىشاتتى. تۆمۈرغوجا كۆل بويىدىكى ھىندى ساربىيدا بىرنەچچە ھىندى سودىگەرلىرى بارئىدى. 1935 - يىللاردىن باشلاپ شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى ھىندىستانلىقلار (ئىنگلىز پۇقرالىرى دېيىلەتتى) بىلەن ئالاقىلىشىشنى قاتتىق چەكلىگەن. بۇلار بىلەن گەپ - سۆز، ئالاقە قىلىش پەقەت توختىغان. مۇشۇ يىللاردا تۇتقۇن قىلىنىپ، قولغا ئېلىنغانلارنىڭ بىرقىسمى پەقەتلا بۇلار بىلەن ئالاقە قىلدى، دېيىلىپ تۇرمىگە تاشلانغان ۋە كۆپلىرى تۇرمىدە ئۆلتۈرۈلگەن. دېمەك نوپۇسى

كۆپ بۇ چوڭ شەھەردە يۇقىرىقىدەك مۇرەككەپچىلىكلەرمۇ بارئىدى.

يەگانە مەدەنىي - مائارىپ

يەنە مۇشۇ ۋاقىتلاردا يەكەن مەدەنىي - مائارىپىدا خەلقنىڭ ھۇرمەت ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغان شەھەر مۇتەۋەرلىرى، دىنىي زاتلار، سودىگەرلەر ۋە زىيالىيلاردىن سابىق ئەلەم ئاخۇنۇم، سالىخ ئەلەم ئاخۇنۇم، مەمەد ئابلاخان غوجام، توختى ئەلەم ئاخۇنۇم، قۇل ئەھمەت ئاخۇنۇم، تۇردى يارقازى ئاخۇنۇم، ئىمىن ئاخۇنۇم، ئابدولىتىپ ھاجىم، ئابدۇمۇجىت مۇفتى ئاخۇنۇم، قادىرخان غوجام، ھاجى ئابلامەخدۇم، ئارتۇق ھاجى داموللام، ئابلاخان تۆرەم، نىياز مەمەتخان ھەزرەت، مويدىن مەخدۇم، ئابلا داموللام، ئايۇپ قارى ئاخۇنۇم، زىيائىدىن قارى ھاجىم، مەھەممەت ئىمىن ئىسلامى، ھاجى نورۇللا، پازىلجان ئاكا، توخسىنىجان، پازىلجان رەھىم، ھەلىمدىن ئاخۇنۇم، قەمەردىن ئەپەندى، سىرىق نىياز ھاجىم، روزى مەمەت ھاجىم، روزى بېگىم، ئابدۇقادىر بېگىم، بەدرىدىنلار شۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق نامدار، ۋەتەن سۆيەر، مەرىپەتپەرۋەر كىشىلىرىدىن ئىدى. بۇلارنىڭ ئىش ئىزلىرىنى ئەسلىگەندە ئابدۇ سابىق ئەلەم ئاخۇنۇم خەلقنىڭ ئىلىم مەرىپەت يولىدىن ئويغىنىشى ئۈچۈن كۈچ چىقارغان ئىدى. ئۇكىشى يەنە قەشقەردە قىرغىنچىلىق قىلىپ يەكەنگە كەلگەن ماخوسەنىڭ يەكەنىي پاراكەندە قىلىش، خەلقنى قىرىشتەك ياۋۇز ھەرىكىتىنى ئۆتكۈر تەدبىر قوللىنىپ توسۇپ،

پۇتۇن خەلقنى بۇ زور بالادىن قۇتقۇزۇپ قالغان. مەمەت ئابلاخان غوجام يەكەندە تۇنجى مەتبەئىل ئىرپان مەكتىپىنى قۇرۇپ يەكەن مائارىپىنىڭ ئاساسىنى قۇرغان. ئارتۇق ھاجى داموللام 1934 - يىللا ئۆز ھويلىسىدا يېڭىچە ئارتوقىيە ناملىق يېڭىچە مەكتەپنى قۇرۇپ نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلارنى يېتىشتۇرگەن. خەلق ئاقارتىش خىزمەتلىرىنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋام قىلدۇرغان.

ئابدۇلىتىپ ھاجىم ئۇستا ھۆكۈما، مىللىي دوختۇر بولۇپ، دوختۇر يوق مۇشۇنداق بىرچوڭ شەھەردە بىرنەچچەئون يىللىق ئۆمرىنى خەلقنى داۋالاش ئۈچۈنلا سەرپ قىلىپ، خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە بولغان.

پازىلجان ئاكا، زىياۋىدىن قارى ھاجىم، ھامى نورۇللا، توخسىنىجانلار 1935 - يىللىرىدىلا سانايى نەپسەنى تەشكىللەپ ئۆزلىرى قاتنىشىپ، يەكەن سەنئەت ئىشلىرىنى يولغا قويغان. ئابدۇقادىر بەگ 1939 - يىلى ئۆز ئىقتىسادى بىلەن ياتاق، ئىشخانىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شامالباغ چاچاڭدا سەككىز سىنىپلىق زامانىۋى يېڭى مەكتەپ سېلىپ، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ كېڭىيىشى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن تۈرتكە بولغان. شۇ چاغدا ئۇ مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنىپ بۇيرۇق ئارقىلىق تەقدىرلەنگەن. ھەلىمدىن ئاخۇنۇم، ئۆمەي ئىبلى داموللام، بەدرىدىن، مەھەممەت ئىمىن ئىسلامى قاتارلىقلار يېڭىدىن قۇرۇلغان يېڭىچە مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچى بولۇپ، كۆپلەپ بىلىم ئەھلىنى يېتىشتۈرۈپ چىققان. شۇنىڭغا ئوخشاش قالغان دىنىي زاتلار ۋە زىيالىيلارمۇ شۇ ۋاقىتدا مەدەنىي - مائارىپ، خەلق ئاقارتىش ئىشلىرىنىڭ ئاساسىي تەشكىلاتى بولغان

ئۈيغۇر مەدەنى خەلق ئاقارتىش ئۈيۇشمىسىغا قاتنىشىپ ۋە ئۇنىڭغا يېقىندىن ياردەم بېرىپ، يېڭى پەننىي مەكتەپلەرنى قوللاپ ماددىي - مەنىۋى جەھەتتىن مەدەت بېرىپ، يۇرتنىڭ تەرەققىياتى، خەلق مەدەنىيىتىنىڭ يۇكسىلىشىگە پائال كۈچ چىقارغان.

خەنزۇلار ئاساسەن يېڭى شەھەر (خەنچىڭ) گە ئولتۇراقلاشقان، شۇڭا يېڭى شەھەر خەنزۇ شەھىرى دەپمۇ ئاتىلاتتى. گەيشەڭ ۋە كونا شەھەردىمۇ بىرنەچچە ئائىلىلىك خەنزۇلار بارئىدى. بۇلار يەرلىك ۋە ئىچكىرىدىن كەلتۈرۈلگەن مىللار بىلەن دۇكان ئېچىپ تىجارەت قىلىشاتتى. بەزىلەر ھاراق - ئاچچىقسۇ چىقىرىش، سېتىش (شوپاڭ ئېچىش)، دوريكەشلىك، گۆرەكەشلىك ئىشلار بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئالمات، ئاۋات، خاڭدىن، قىزىل ئاۋات دېگەن يەرلەردە يەر زېمىنلىرى بار خەنزۇلارمۇ بولۇپ، بۇلار دېھقانچىلىقمۇ قىلىشاتتى. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى يەرلىك ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا خىزمەت قىلاتتى. لىجۇ دارىن (خەنزۇ ئۈيۇشما رەئىسى)، دەن مىشۇ (يېڭىشەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەت كاتىبى)، ياڭ مىشۇ (كونا شەھەر كاتىبى)، كوك شانپا (ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە ئۇزۇن يىللىق كاتىب، كېجاڭ بولغان)، زۇسى (دۇكاندار ھاراقكەش)، شۇي شاڭزۇك (چوك دۇكاندار، خەنزۇلار ئاقساقلى)، خو خۇيجاڭ (سودا - سانائەتچىلەر ئۈيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى)، چىك پاشاڭ (دوريكەش)، لیوپوسۇڭ (ناھىيىلىك ھۆكۈمەت كادىرى) قاتارلىقلار خەنزۇلار، ئىچىدىكى نوپۇزلۇقلار بولۇپ، جامائەت تەشكىلاتلىرىنىڭ ئىشتىراكچىلىرى ئىدى. مۇندىن باشقا يەنە يېڭىشەھەر - كونا شەھەرلەردە گۆرەكەشلىك

بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاز سانلىق خەنزۇلارمۇ بار-ئىدى.

خۇيزۇلار ئاساسەن گەيشاڭدا ئولتۇراقلاشقان. بۇلارنىڭ ئۆي - دۇكان ۋە يەر - زېمىنلىرى بولۇپ، ئاچچىقسۇ، پىنتوزا ئىشلەپچىقىرىش، دۇغۇ، تۇرلۇك يىمەكلىكلەر (لەگمەن، گازىر، خاسىڭ قاتارلىقلار)نى سېتىش بىلەن شۇغۇللىناتتى، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى نامدار كىشىلەر ئېلى ئاخۇنباي، خەن دارىن، ھاشىم ئاخۇن، سېيىت ئاخۇن، رامزان ئاخۇن، چاڭسا ئاخۇن، مالوسى، لويا خۇن، دەنداخۇن قاتارلىقلار ئىدى. خەن دارىن (داۋۇت خەلىپە) يەكەن، قەشقەردە توڭلىك (ھەربىي ئەمەلدار) بولغان. شېڭ شىسەي 1937 - يىلى تۇرمىگە قاماپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى

يەكەن خەلقى يۇۋاش، ساددا، ئاق كۆڭۈل، ئەمگەكچان، مەرىپەتسۆيەر، ئۆز - ئارا ئىناق بولۇپ، جەمئىيەت كەيپىياتى ياخشى ئىدى. يامان ئەھۋاللار (ئوغرىلىق، جىدەل - ماجرا، قاتىللىق كەبى ناچار كەيپىياتلار) يوق دېيەرلىك ھالدا ئىدى. 80 نەچچە ياشلىق روزى بېگىم شۇنداق ئىزاھلاپ: «مەنگۇنىڭ 18 - يىلى بېيجىڭ خاندىن ناھىيىنىڭ ئومۇمىي يۈزلۈك ئەھۋالى، خەلقنىڭ مىجەز - خاراكتېرىدىن سوراپ بۇيرۇق كەلدى، شېڭلۇچى يېزىسىنى ئېچىپ ئاۋاتلاشتۇرغان ئامبال لیۇدارىن «يۇۋاش، ساددا، ئىناق، ئەمگەكچان» دېگەن تۆت خەت بىلەنلا بېكىتىپ مەلۇم قىلغان» دەيدۇ.

خەلقنىڭ كۆپچىلىكى دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، چارۋىچىلىق، تۇرلۇك قول سانائەت، قوشۇمچە تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇششاق ھۈنەرۋەنلەرمۇ كۆپ. قول سانائەت تەرەققىي قىلغان. بەقەسەم، ئەتلەس، شايى، زىلچا توقۇش كەڭ راۋاجلانغان. بۇلار داڭلىق تاۋارلاردۇر. شۇنىڭدەك چەكمەن، شەتلەنكى (كاتەكچە)، تولىما، چوتا، يۇڭ چەكمەن، ھەر خىل رەڭدار گىلەم (پالاس)، كىگىز، پىيما، يۇڭ پايپاق، يۇڭ بەلباغ، باش - ئاياغ كىيىملىرى، مىس ئەسۋابلار، ناھايىتى نەپىس - كۆركەم ئىشلەپچىقىرىلاتتى. ياغاچتىن قىرىپ ئىشلەنگەن قاچا - قۇچىلار ۋە تۇرلۇك ئۆي بۇيۇملىرى ئەڭ بازارلىق ھۈنەر مەھسۇلاتى ھېسابلىناتتى. قۇيمىچىلىق، كەشتىچىلىك، بويياقچىلىق، نەققاشلىق، ياغاچ ئويما قاتارلىقلار بىلەن بىناكارلىق ئىشلىرىمۇ كۆپ ئىلگىرىلىگەن. باغۋەنچىلىك شەھەر - يېزىلار بويىچە كەڭ ئومۇملىشىپ راۋاج تاپقان، مېۋىلەرنىڭ تۈرى كۆپ. ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشمۇ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئەرزان، مەۋرچىلىق ئىدى. قەشقەر، ئاقسۇ ۋە ياشقا ناھىيىلەرگە بۇغداي، قونىاق، گۈرۈچ، زىغىر، ماش ئۇنى، پىنتوزا، ياڭاق قاتارلىقلارنى يۆتكەپ تىجارەت قىلغۇچىلار كۆپ ئىدى. يىل بويى ئاشلىقلار چەت ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە يۆتكىلىپ سېتىلاتتى. شۇنداق شارائىتتىمۇ يەنىلا يەكەنده ئاشلىق كۆپ، باھاسى ئەرزان، بازارلار ئاۋات ئىدى. 1939 - يىلى بىر نان ئىككى سېنت (ئىككى فۇڭ)، بىر تاغار بۇغداي بىر كوي ئىكەن. ئۇيۇشما ئاشخانىسىدىكى تاماق تۇرى، باھاسى يېزىلغان جەدۋەلده بىر كىشىلىك پولۇ 10 سېنت، پىشۇرۇلغان تۇخۇم (ياغدا) ئىككى سېنت، دەپ

يېزىلغان. شۇنداقتا 3 - 2 خىل تاماق بىلەن غىزالانغۇچىغا ئاران 25 - 20 سېنت كېتەتتى. مۇشۇ يىلى ئۆلكىده خەجلىنىۋاتقان بىر سەرلىك، بەش سەرلىك، لېڭپىيو، دۇبەن دەپدىغان تىزا پۇللار (قەغەز پۇللار) ئورنىغا بىر كويلۇق، ئۈچ كويلۇق، 50 ، 20 ، 10 ، 5 ، 2، 1 سېنتلىق پۇل چىقىرىلىپ، كونا پۇللار تېگىشىپ بېرىلدى. بۇلار ماۋزېدۇڭ مالىيە نازارىتىگە نازىر بولغان ۋاقىتدا چىقىرىلغان پۇللار ئىدى.

1939 - يىلدىكى يەكەن (كونىشەھەر - يېڭىشەھەر ناھىيىسى) نىڭ ئەھۋالى

كونىشەھەر (يېرچىياك)

كونا شەھەردىكى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يەكەن جامەسىنىڭ ئارقا تەرىپى خانىقا دەرۋازىسىغا چىقىدىغان چوڭ يول ئۇدۇلغا (ھازىرقى پارتىيە مەكتىپى ئورنى) جايلاشقان. كونىشەھەر نىڭ ئالتۇن، خانىقا، قاۋاغات، تېرەباغ دەپ ئاتىلىدىغان تۆت دەرۋازىسى بولۇپ، ساقچى ئىدارىسىنىڭ شەھەردىكى شۆبىلىرى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى. ئاخشىمى سائەت 11 لەردە تاقىلىپ، ئەتىسى 5 - 4 لەردە ئېچىلاتتى.

ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىچكى تەشكىلى

— ھاكىم (شىيەنجاڭ)، (مائاۋدىن ھاكىم بەلگىلەش بۇ چاغدا رەسمىيلەشمىگەن) كاتىب (مىشۇ)، ئىچكى ئىشلار

بۆلۈمى (مىنجىڭكو)، مالىيە بۆلۈمى (سەيجىڭكو)، قۇرۇلۇش بۆلۈمى (جەنشېكو)، مائارىپ بۆلۈمى (جاۋيۈيكو)دىن ئىبارەت تۆت بۆلۈم بولۇپ، ھەر بۆلۈمدە بىر بۆلۈم باشلىقى، ئىككىدىن كېيىۋەن (بۆلۈم ئەزاسى) بولاتتى. بۇنىڭدىن باشقا ھېساباتچى، زاپخوز، باجگىر، تەرجىمان، چارۋا تېخنىكى، توپ بېشى، لوزۇڭ (ئىدارە مۇھاپىزەتچىلىرى، يايىۋدوغلارنى باشقۇرغۇچى)، ھارۋىكەش، ئات باقار، قاراۋۇللار بولۇپ، جەمئىي 84 كىشى ئىشلەيتتى. ئىدارە قاراۋۇلى بەش كىشىدىن تەركىب تاپقان، بۇلار قوراللىق ئىدى. بۇلار توپ بېشى ياكى لوزۇڭ، دەپ ئاتالمىدىغان كىشى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى. ناھىيە بويىچە زېمىن بېجى (ئۆي، زېمىنلار سېتىپ - ئېلىشتىن ئېلىنغان باج) بولۇپ، بۇ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن زېمىن بېجى ئېلىشقا مەسئۇل باجگىرلار تەرىپىدىن ئېلىنىپ، ئايدا بىر قېتىم بانكىغا تاپشۇرۇلاتتى. زېمىن بېجى ئېلىش بۆلۈمىدە ئۇچ كىشىلا بولۇپ، ئاساسىي مەسئۇلى مەمەت تۇختىبەگ ئىدى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەرجىمانى تۇردى بەگ، بۇ كىشى شۆتاڭ (كونا خەنزۇچە مەكتەپ) تە ئوقۇغان. توپ بېشى جۇمە بەگ، ئاۋۇتخان بەگلەر ئىدى.

ناھىيىنىڭ پۈتۈن سۇ ئىشلىرى ئىككى زۇڭ مىراپ ئارقىلىق باشقۇرۇلاتتى. ھەر بىر بەگلىكتە بىردىن مىراپ بار ئىدى. بەگلىك مىراپلار زۇڭ مىراپلارنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. زۇڭ مىراپ ۋە بەگلىك مىراپلارنىڭ تولۇقسىز ماڭاشى يوق بولۇپ، ئۇلارغا يىللىق غەللىدىن پىرسەنت ئايرىپ بېرىلەتتى. بەگلىك مىراپلىرىغا دېھقانلاردىن مەلۇم مىقداردا ئاشلىق يىغىپ بېرىلەتتى

ھەر بىر بەگلىكتە بىر ماڭاۋبن بەگ، توپ بېشى (كاتىپلارنى، ئىچكى ئىشلارنى، دوغلارنى باشقۇرغۇچى)، بىرنەچچە دوغلار، بەگلىكنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ 20 دىن 30 غا قەدەر يۇز بېشى، ھەر بىر كەنت (يېزا) نى ئاساس قىلىپ يۇز بېشى تەۋەلىكىدە 30 غ قەدەر ئون بېشىلا تۇرغۇزۇلغان. بەگلىكنىڭ شتاتلىق ماڭاشى يوق. بۇلار يىللىق غەللە - پاراقتىن پىرسەنت ئايرىپ بېرىش، بەگلىكىگە ۋە ھۆكۈمەتكە قاراشلىق زېمىنلارنى خەلق كۇچى بىلەن تېرىۋېلىش، مىراس، تەقسىمات، زېمىن بېجى، تۇرلۇك دەۋا سوراش، مۇھۇر ھەققى ئېلىش، يۇرتقا چېچىلغان ئالۋاڭلارنى كۆپەيتىشلەر ئارقىلىق تەمىنلىنەتتى. ھەر ھالدا بەگ، يۇز بېشى، مىراپلارنىڭ پايدىلىنىدىغان ئىقتىسادىي كىرىملىرى كۆپ بولۇپ، بەگلەرنىڭ ھوقۇق - ئىمتىيازى، تەسىرى يۇقىرى ئىدى.

كونىشەھەر ھاكىمى باقىرجان

باقىرجان ئۆزبېك بولۇپ، 65 ياش (ئۆزىنىڭ شۇ چاغدا ئېيتىشى)، ساقلىق ئازراق قىرقىپ قويۇۋېتىلگەن، كۆك كۆز، ئوتتۇرا بوي، سېرىق چىراي، چاققان، دىنىي، پەننىي مەلۇماتقا ئىگە، سۆزچان ئادەم ئىدى. 1938 - يىلغىچە يېڭىسار ناھىيىسىدە ھاكىم بولغان. شۇ يىلنىڭ ئاخىرلىرىدا يەكەنگە بەلگىلىنىپ كەلگەن. باقىرجان يېڭىلمىنى سۆيمەيدىغان، خەلق ئىچىگە چۆكۈپ، خەلق بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ، خەلقتە كۆيۈنۈپ ئىشلەيدىغان كىشى ئىدى. ئۇ، شەھەر كوچىلىرىنى كېڭەيتىپ، ئىسلاھ قىلىش بىلەن شەھەر

قىياپتىنى ئۆزگەرتكەن. ماتارىپ، مەنئەتنىڭ راۋاجلىنىشى ئۇچۇن مەدەت بېرىپ، ئەشۇنقات ئىشلىرىنى ناھىيە بويىچە قانات يايدۇرغان. پۈتۈن ئىمام، مەزىنلەردىن ئىمتىھان ئېلىپ يارامسزلارنى قالدۇرغان. مەكتەپلەرگە ئۆزى بېرىپ بۇاستە تەكشۈرۈپ رەھبەرلىك قىلغان. خۇراپى ئادەتلەر (باخشى، داخان، رەممال، ئىشانلىق)نى قاتتىق چەكلەپ مازارلارنىڭ توغ، شەددەلىرىنى ئالدۇرۇۋەتكەن ۋە كىچىك مازارلارنىڭ گۈمبەز - پەشتاقلىرىنى ئالدۇرۇۋېتىپ خەلقنىڭ ئاڭلىق ھالدا ئىلگىرىلىشى، بىلىم، مەدەنىيەتنىڭ ئۆسۈشى ئۈچۈن كۈچ چىقارغان ئىلغار زىيالىي كىشىلەردىن ئىدى.

1940 - يىلنىڭ باشلىرىدا شېكىشىمسەيگە قاراشلىق ئەكسىيەتچىلەرنىڭ يەكەندە تۇرۇشلۇق 40 - تۈەن (پولكى)دىن باقىرجان مەجلىسكە چاقىرتىلىپ قولغا ئېلىنىدۇ ۋە باقىرجانىنىڭ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىكى ئولتۇراق ئۆيى پېچەتلىنىپ ئائىلىسىدىكىلەرچىقىرىۋېتىلىدۇ. باقىرجان كېچىسى گۈكئەنجۇيگە تاپشۇرۇلۇپ بىرنەچچە كۈن قاماپ قەشقەر ساقچىغا ئەۋەتىلىپ، 1944 - يىلى تۇرمىدە ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ئاڭلىنىدۇ. باقىرجان قولغا ئېلىنىپ ئەتىسىلا يەكەندە يەنە زور كۆلەملىك قولغا ئېلىش يۈرگۈزۈلۈپ، بىرنەچچە كۈن يەكەنىنىڭ شەھەر - يېزىلىرىنى قورقۇنچ - ئارامسزلىقلار قاپلىدى. يەكەن ساقچىنىڭ ھوقۇقدار ئەمەلدارلىرىدىن مەشۇجاڭ دېيىلىدىغان تۇراپبەگ (خاكجىئو)، رەستە شۆبە ساقچىنىڭ باشلىقى مەھەممەدئىمىن يۈسۈپ قاتارلىقلار كېچە - كۈندۈز شەھەر - يېزىلارغا قاتناپ تەررورلۇق يۈرگۈزۈلىشىنى، خەلق ئىچىدە خاتىرجەمسىزلىك، مۆكۈنۈۋېلىش، قېچىپ كېتىشتەك كۆڭۈلسىزلىكلەر يۈز بېرىپ، خەلقلەر ئۆز

ئۆيلىرىدە تىنچ بولالمىدى. بىرنەچچە كۈن دۇكانلار تاقالدى. رېشەھەرنى قورقۇنچ، جىمجىتلىق، سۈرلۈك ھالەت قاپلىدى. مۇشۇ تۇتقۇندا توختى ئەلەم ئاخۇنۇم، ئابدۇمىجىت مۇفتى ئاخۇنۇم، زاكىرھاجىم، روزى مەمەت ھاجىم، قەمەردىن ئەپەندى، گوكشەنپا، غاپپارخان غوجا، ئىلىي ئاخۇنباي، شېرىپ ھاجىم قاتارلىقلار ۋە يەكەن نەمۇنە شىركەت (يەكەندىكى ئىقتىسادلىق كىشىلەر ئۆيۈشۈپ نۇرغۇن پۇل سەرمايە بىلەن رەستىدە چوڭ بىر تىجارەت ماگىزىنى قۇرغانىدى) نىڭ 18 ئەزاسى قولغا ئېلىندى. بۇلار شۇ ۋاقىتدا يەكەندە ئاتاقلىق دىنىي ئۆلىما، داڭدار باي ۋە زىيالىي كىشىلەر ھېسابلىناتتى.

يەكەن ئىككى ناھىيىدىكى تەشكىلىي ئورۇنلار

كونا شەھەر ناھىيىسى

1. ناھىيىلىك ساقچىسى

باشلىقى ياڭ فۇلىن(قۇربان) خەنزۇ - ئۇيغۇر ئىككى قاندىن بولغان. مۇئاۋىن باشلىقى، قوشۇمچە باش كاتىپ تۇراپبەگ (خاڭ جىئو)، دوساجاڭ ئابدۇلھېمىتجان. ساقچى ئىدارىسىنىڭ ئورنى ئۆتەك بازىرى (كونا ھىندى سارىيى ئورنىغا سېلىنغان بىنا) دا ئىدى. ساقچى ئىدارىسىنىڭ شەھەر رەستىدە، خانىقا دەرۋازىسىدا ماڭدىرده بولۇپ، ئۇچ شۆبىسى بار ئىدى. بۇلارغا سەئىدۇللا، مۇھەممەد ئىمىن يۈسۈپ، مەھەممەتنىياز سايىتلار باشلىق ئىدى. مەھەممەتنىياز كېيىن پوسكامغا ناھىيىلىك ساقچى باشلىقى بولدى.

2. ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسى

ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسىغا زولەنچىك جۈيجاڭ، مۇئاۋىن جۈيجاڭجاڭ × × ئىدى. مالىيە ئىدارىسىنىڭ ھەر بىر يۇرتتىكى بازارلىرىدا باج ئېلىش ئورۇنلىرى تەشكىل قىلىنغان ۋە بۇلار قارمىقىدا خاكتو (باج ئالغۇچى)لار بەلگىلەنگەن ئىدى. بۇلار مالىيە ئىدارىسى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى.

3. جەسادۇي

بۇ ئورۇن ناھىيىلىك ساقچى قارمىقىدا بولۇپ، جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي جىنايى ئىشلار - ئوغرىلىق، ئورۇش - تالاشقا ئوخشاش ھەرىكەت تۇغدۇرغۇچىلارنى تۇتۇپ، بىرنەچچە كۈن توختىتىپ قويۇپ، چوڭ راۋانلارنى ساقچىغا ئەۋەتىپ شەھەر تىنچلىقىنى قوغداشتا ھەمكارلىشىش ۋەزىپىسىنى ئادا قىلاتتى. بىرنەچچە دوغلار ئارقىلىقلا ئىش بېجىرەتتى. بۇنىڭ باشلىقى قەشقەرلىق ئىسمايىل بەگ (ئىسمايىل جىسا دەپمۇ ئاتىلاتتى) ئىدى. ئورنى جامە يېنىدىكى چوڭ مەكتەپ ئالدىدا (ئەڭلىكچى كوچىدىكى بىر سارايدا) ئىدى.

خەلق تەشكىلاتلىرى

1. ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى

(قىسقارتىپ ئۇيغۇر ئۇيۇشما دەپمۇ ئاتىلىدۇ). ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى ئابدۇقادىر سەددى، مائاۋىن رەئىس ئابدۇرەھمان ھاجىم ئىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىجرائىيە، تەپتىش، مائارىپىنى تەمىنلەش ھەيئەتلىرى، كاتىبات، تەشكىلات مەدەنىيەت، تەشۋىقات، مالىيە، ئەۋقاپ (ۋەخپىلەر-

نى باشقۇرغۇچى)، ھېسابات، سانائىنەپىسە، ئاممىۋى قىرائەتخانا، باغچا باشقۇرغۇچى دېگەن بۆلۈمچىلىرىنى ئۆزئىچىگە ئالغان تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى بار ئىدى. ئۇيۇشما مەدەنىي مائارىپ، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئاساسلىق ئاممىۋى تەشكىلات ئىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى كونا يېڭى شەھەرنى ئاساس قىلغان بولۇپ، باش كاتىپ قوشۇمچە تەشكىلات بۆلۈم باشلىقى مىرئادىلجان، تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقى زىيائىدىن قارىم، مالىيە مۇدىرى پازىلجان رەھىم، مەدەنىيەت بۆلۈم مۇدىرى ئابدۇرىشىت يۇسۇپ، ئاۋقاپ مۇدىرى ئارتۇق دامولام، سانائىنەپىسە مۇدىرى ھاجى نۇرۇللا، باش بوغالتىر ئىمىن ئەھمەت (4 يارەمچى بوغالتىر)، ئامبارچى ئىلياس قارىملار ئىدى.

2. شاڭيىخۇي (سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى)

شاڭزۇڭ پازىلجان ئىدى. 40 - يىللىرى گوڭشاڭخۇيغا ئۆزگەرتىلىپ، دائىرىسىنى كېڭەيتىپ تەشكىللەندى. بۇ چاغدا ئىچكى تەشكىلىمۇ كېڭەيىپ، 15 تىن ئارتۇق خىزمەتچىدىن تەركىب تاپتى. بۇ، ئىككى ناھىيىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلدى. رەئىسى غوپۇر قاسىم، مائاۋىن رەئىسلىرى خۇيجاڭ، خۇيزۇ سىيىت ئاخۇنلار ئىدى. بۇ چاغدا ھەر كەسىپ بويىچە تىجارەتچى ھۆنەرۋەنلەرنىڭ ئاقساقاللى بولۇپ، ئاقساقاللار ئارقىلىق ھەربىر ھۆنەرۋەن، تىجارەتچىلەر شۇ ئۇيۇشمىغا ئۇيۇشتۇرۇلغان. مەسىلەن: تىجارەتچىلەر ئاقساقالى ھېمىت قارى،

ماشىنچىلار 〃 يۇسۇپخان
ياغاچچىلار 〃 ئەبەيدۇللا
خامچىلار 〃 جۇمەئاخۇن

قاسساپلار 〃 ئەيەيخان، ئابدۇرىھىم ئاخۇن
ھارۋۇكەشلەر 〃 موساشائىيۇ
بەقەسەمچىلەر 〃 قادىر ئاقساقال

غا ئوخشاش ئاقساقاللار بىرنەچچە ئونغا يەتتى. ھەربىر بەگلىكتە بىرنەچچىدىن كالتە ئاقساقاللار بەلگىلەنگەن. ھەربىر ھۇنەرۋەن، تىجارەتچىلەر شۇلار ئارقىلىق ئىگىللەپ ئىدارە قىلىنغان.

3. دېھقانلار ئۇيۇشمىسى

بۇ ئىككى ناھىيىنى بىرلىك قىلغان ھالدا كونا شەھەردە قۇرۇلغان. باشلىقى ئىدرىس بەگ‌ھاجى، بەگلەردىن بىرنەچچىسى مۇئاۋىنى ئىدى. بىر ماگىزىن، كىچىك دائىرىلىك بەقەسەم - شايى توقۇيدىغان كارخانىسىمۇ بارئىدى ۋە ھەربىر بەگلىك بويىچە خەلقتىن توپلانغان ئاشلىق لار ساقلىنىدىغان ئېھتىياتى ئامبىرىمۇ ئۇيۇشما قارمىقىدا ئىدى. ئىككى ناھىيەنىڭ ھەر بىر بەگلىكىدىكى خەلقلەردىن توپلانغان ئاشلىق بىرنەچچە مىڭ چارەككە يېتەتتى (كونا جىڭدا بىر چارەك 14 جىڭ).

4. قازىخانا (شەرىئەت مەھكىمىسى)

قازىخانا دىنىي تەشكىلات بولۇپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ مىراس، نىكاھ، مەسچىت، مەدرىسە، دىنغا دائىر دەۋا ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ. بۇنى مەھكىمە شەرئىيە دەپ ئاتاش رەسمىيلەشكەن. تەشكىلى مۇنداق:

باش قازى — ئەلەم (باش ھۆكۈم قىلغۇچى)
توختى ئەلەم ئاخۇنۇم

2 - قازى مۇپتى (كىتابقا قاراپ بېكىتكۈچى، پەتىۋا

چىقارغۇچى) ئابدۇمىجىت مۇپتى ئاخۇنۇم.

3 - قازى رەئىس (دىنىي ئەمرى مەرۇپ قىلغۇچى ۋە تەپتىش) ئابلاخان ھاجىم.

4 - قازى (قوشۇمچە ئىشلارنى بېجىرگۈچى) قادىرخان غوجام.

5 - فەتتە قازىسى (مەخسۇس نىكاھ ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى) موسا قازى ئاخۇنۇم.

قازىخانىدا سوراق قىلىنىپ بىر تەرەپ قىلىپ ھۆكۈم چىقىرىلغانلار، ھۆكۈمگە كۆنمىسە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە يوللىنىدۇ. ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىمۇ بەزى دىنىي ئىشلارغا دائىر دەۋالارنى قازىخانا (مەھكىمە شەرئىيە) گە يوللاپ بېرىلىدۇ. قازىلا مۆھۆر ھەققى ئالىدۇ. قازىخانا ئورنى جامەدە ئىدى. بەزىدە ئەلەمنىڭ ئۆيىدە ئىشى بېجىرەتتى. قازىخانىمۇ ئىككى ناھىيىنى ئاساس قىلاتتى. ئازادلىققىچە يەكەندە ئەلەم بولغانلار سابىق ئەلەم، سالە ئەلەم، توختى ئەلەم، ئابدۇقادىر ئەلەم، ئەلى ئاخىرقىسى ئابلىمەمىت خان غوجام ئىدى. بۇلاردىن باشقا ھەربىر بەگلىكتە يۇرت قازىسى بەلگىلىنەتتى. بۇلارنى قازىخانىدىن بەلگىلەيتتى. ئارالدا ئىسھاق قازى، خاكىدىردا مەھەممەد ھاجى، راۋاتچىدا ئىلى قازى، كاچوكدا چاۋارقازى، ئاۋاتتا نۇرمەممەد قازى، شۇنىڭدەك ئىككى ناھىيە 16 بەگلىكتە 16 قازى بار. قازىلارنىڭ يۇمىلاق شەكىلدە كۆمۈشكە ئويۇلغان مۆھۈرلىرى بولۇپ، مۆھۈرگە ئىسمى، فامىلىسى ۋە قازىلىق ئەمىلى چىرايلىق خەت بىلەن نەزمە شەكلىدە ئويۇلغان. يەكەن سابىق ئەلەم ئاخۇنۇم مۆھۈرى مۇنداق ئويۇلغان.

«ئىبنى ماۋلىۋى ئابدۇسادىق ئەلەم
قازىل قۇززات ئابدۇسابىق ئەلەم»

يېڭىشەھەر (شاچې)ناھىيىسى

شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى خەنزۇلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇيغۇر، خۇيزۇلارمۇ بار ئىدى. شەھەر ئىچى بىرلا چوڭ كوچىدىن ئىبارەت بولۇپ، شەھەر ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت چوڭ بىر جايىنى ئىگىلىگەن بولۇپ، قەدىمى يامۇل فورمۇسىدا سېلىنغان. بۇ بىنا ئۈچ داتاڭ قارا تۆرۈكلۈك راۋاق، ئۇزۇن كەتكەن كارىدۇر، باغچا ۋە ھاكىم باشلىق خىزمەتچىلەرنىڭ ئولتۇراق جايلىرىدىن تەركىب تاپقان. 42 - يىلى ۋىلايەت بولغىچە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ كونا شەكلى ئۆزگەرتىلمىگەن، يېڭىشەھەر دائىرىسى كىچىك بولغانلىقتىن سېپىل، سېپىل ئۇستىدىكى ئۈچ دانە راۋاق (ئىككى دەرۋازا ئۈستىدە ئىككى راۋاق، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى سېپىلدا بىر راۋاق بارئىدى) سېپىلغا يانداپ سېلىنغان خەندەك بار ئىدى. سېپىل كونا شەھەر سېپىللىرىغا قارىغاندا، ئېگىز ھەم بۇزۇلمىغان ئىدى. يېڭىشەھەرنىڭ قەشقەر دەرۋازىسى (خەنزۇچە دۆڭمەن)، كونا شەھەر دەرۋازىسى (شىمەن) دەپ ئىككى دەرۋازىسى بار ئىدى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىچكى تەشكىلى كونا شەھەرنىڭكىگە ئوخشىشىدۇ.

يېڭىشەھەر ھاكىمى ۋەن جەن، كاتىبى دەن × × (يەرلىكتە ئۇزۇن تۇرغان، ئۇزۇن يىل كاتىپ بولۇپ ئىشلىگەن)، تەرجىمان گۈسۈن، ئىمىن بەگلەر ئىدى.

يەرلىك ئاساسىي قاتلامالارغا بۆلۈنۈشى

شەھەر توشۇلۇپ قوققۇز بەگلىككە بۆلۈنگەن، ئومۇمەن

ئېيتقاندا بەگلىك تۈزۈم شىنجاڭنىڭ باشقا ناھىيىلىرىدە بار بولسىمۇ «ھېكىم بەگلىك» ئۇنۇڭا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يەكەندىلا مەۋجۇت ئىدى. مەشھۇر ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىدىن كېيىن سەھنىگە چىققان ھوشۇر ھېكىمبەگ (1825 - 1919 - يىللار) نىڭ كەڭ دائىرىلىك ھاكىملىقىدىن كېيىنمۇ بەگلەرنىڭ ھوقۇق دائىرىسى ۋە زۇلمى ناھايىتى ئارتۇق بولغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ھوشۇر ھېكىمنىڭ يەكەندە ئىگىلىگەن يېرى توقسان توققۇز مىڭ موغا يەتكەن (بۇيەرلەرنىڭ تولىسى چارەك يېزىسىنىڭ نەزەرباغ كەنتىدە ئىدى). خانلىق تۈزۈمدە يەر يۈزىمىڭ موغا يەتسە غەللە ئېلىنمايدىغان بولۇپ، ھوشۇر ھېكىمبەگنىڭ يېرىگە مىڭ مو كەملىگەن.

يەكەن يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى ھۆكۈمەت ئىدارىلىرى

1) 40 - تۈەن دەپ ئاتىلىدىغان بىر پولك ئورۇنلاشقان (ھازىرقى ھەربىلەر ئورۇنلاشقان جاي)، بۇ ئاتلىق پولكبولۇپ، تۈەنجاڭ جاڭ × × ئىدى.1940 - يىلىنىڭ باشلىرىدا تۈەنجاڭ قەشقەرگە سىجاڭ بولۇپ يۆتكىلىپ، ئورنىغا گۈەن تۈەنجاڭ (گۈەن زىيۈەن) كەلدى. پولك ئىسمى 36 - پولك قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

2) ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى. ئورنى كونىشەھەرگە كىرىدىغان دەرۋازا يېنىدىكى ئورۇن (كېيىن مائارىپ ئىدارىسى، مىن جاۋگۈەن قىلىنغان ئورۇن)، باشلىقى غۇلجىدا ئۆسكەن ئابلىتىپ (قەشقەردىكى دوختۇر ئابدۇروپنىڭ

ئىنىسى)، ساقچىنىڭ گەيشاڭدا ۋە كوردۇاتتا ئىككى شۆبىسى بار ئىدى.

3) تېلېگراف ئىدارىسى. يېڭىشەھەر ئاشلىق ئامبىرىنىڭ يېنىغا ئورۇنلاشقان، باشلىقى ۋاڭ × تەيجاڭ بولۇپ ئىككى ناھىيىنى ئاساس قىلاتتى.

4) پوچتىخانا. دائىرىسى كىچىك، ئورنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئالدىدا، ئىككى ئېغىز ئۆينى ئىگىلىگەن قورو ئىدى. خەت توشۇغۇچى بىلەن 5 ، 6 لا ئىشچىسى بار ئىدى. باشلىقى ياڭ × ئىسمىلىك ئۇيغۇرچىنى تولۇق بىلىدىغان خەنزۇ ئىدى. خەتلەر ئات ئارقىلىق توشۇلاتتى.

5) بانكا. گەيشاڭدىكى يېڭى سېلىنغان بىنادا.

6) تۇرمە. ھازىرقى يەكەندىكى تۇرمە ئەينى بولۇپ، باشلىقى تۇردى بەگ ئىدى. بۇ كىشى قەشقەر - خوتەنلەردە ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان تۇرمە باشلىقى بولۇپ كەلگەن. كونا خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇغان ئادەم ئىدى.

خەلق تەشكىلاتلىرى

خەنزۇ ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى. ئورنى گەيشاڭدا بولۇپ، قارمىقىدا يېڭى‌ياسالغان بىرىنا، 3000 كىشى سىغارلىق كۇلۇب، تىجارەت ماگىزىنى‌بار ئىدى. ئۇيۇشما قارمىقىدا بىرەر مەكتەپمۇيوق ئىدى. رەئىسى لىيۇ خۇيجاڭ (بۇرۇن بىر نەچچە يىل يەكەنگە ئامبال بولغان)، خەنزۇ ئۇيۇشمىنىڭ ئارتۇقچە پائالىيەت خىزمەتلىرىمۇ يوق ئىدى.

ۋەن شەنجاڭ (ۋەن جەن) ھەققىدە

ۋەن جەن باقىرجان قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن كونا شەھەرگە ھاكىم بولۇپ ئورۇنلاشتى. بۇ، 1940 - يىلىنىڭ

باشلىرى ئىدى. ئۇ شۇ مىللەتتىدىن بولۇپ، 45 ياش چامىسىدا ئىدى. ئۇيغۇرچىنى (خەت-سۆزنى) ئوبدان بىلىدىغان بىلىملىك، سەزگۈر، غەيۇر ئادەم ئىدى. ئەسلىدە تاشقورغاندا بىرنەچچە يىل ھاكىم بولغان. 1938 - يىلى يەكەن يېڭىشەھەرگە ھاكىم بولۇپ يۆتكىلىپ كەلگەن. يېڭىشەھەرگە كەلگەندىن كېيىن ناھىيىدە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىناسىنى يېڭى، زامانىۋى ئۇسۇلدا ياساپ چىققان. ۋەن جەن خىزمەتتە دادىل، يۈرەكلىك ئىشلەپ ئوبدان نەتىجىلەر قازاندى. بۇنىڭ ئىش - ئىزلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) ئالدى بىلەن شەھەر يوللىرىنى ياساپ، تاش ياتقۇزۇپ، قاتناشنى راۋانلاشتۇردى. كوچىلارنى رەتكە سېلىپ، شەھەر مۇھىتىنى ياخشىلىدى. پۈتۈن شەھەردىكى كۆل ئەتراپىنى ياغاچ شادا بىلەن ئىھاتە قىلدۇرۇپ سۇنىڭ تازىلىقى، بۇلغانماسلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ خەلق ئېھتىياجى ۋە سالامەتلىكىنى تەمىن ئەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىچكى جەھەتتىن ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تەشكىلىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ چىكتتى. خىزمەت سۈرئىتىنى ئىلگىرىلەتتى. خىيانەت، پاراخورلۇقنى قەتئىي چەكلەپ، پاكلىقنى ئورناتتى. خىيانەت ئىشلىرى كۆرۈنگەن ھامان جازالاش، ئىشتىن بوشتىش، ئوچۇق ئېلان قىلىشنى قوللىنىپ، بىر نەچچە بەگنى ئىشتىن بوشاتتى. خەلقنىڭ ئەرز - داتلىرى ۋە ھەرقانداق خەت - چەكلەرنى ئۇچ كۈنگىچە بىر تەرەپ قىلىشنى ئىزچىل يولغا قويدى. بىۋاستە يۇرتلارغا چىقىپ تەكشۈرۈش، تۇيغۇزماي ئۆزى كۆزدىن كەچۈرۈش ئارقىلىق خىزمەت سۈپىتىنى ئۆستۈردى.

2) ھەر بىر يۇرت، بەگلىكلەرنى تەرتىپكە سېلىپ،

رايونغا ئۆزگەرتتى. ھەر بىر رايوندا بىر رايون باشلىقى، بىر مۇئاۋىن رايۇن باشلىقى، بىر كاتىپ، بىر توپ بېشى بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىشلەش ۋاقتى، ھەر بىر ئىشلىگەن خىزمەتتىدىن خاتىرە قالدۇرۇش، دوكلات بېرىش تۈزۈملىرىنى ئورناتتى.

مائارىپ ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە، مائارىپ ئىشلىرىغا بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتتى. ئۇرۇمچىدە ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كەلگەن لى×× نى مائارىپ بۆلۈمىگە كېچىك قىلىپ بەلگىلەپ، ئايرىم مەكتەپ تەكشۈرگۈچىلەرنى ئۆيۈشتۈرۈپ شەھەر ۋە يېزىلاردىكى بارلىق مەكتەپلەرنىڭ سان ـ سۈپەت تەرتىپىنى ياخشىلاش، رايون باشلىقلىرىنىڭ مەكتەپلەرگە يارەم بېرىش، ئۆز دائىرىسى بويىچە مەسئۇل بولۇشنى ئورناتتى. بۇنىڭ بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەكتەپكە كېلىش نىسبىتى 99% كە يەتتى ۋە ئۇيۇشما قارمىقىدىكى 10 سىنىپلىق بىر باشلانغۇچ مەكتەپنى ھۆكۈمەت ھېسابىغا تاپشۇرۇپ ئېلىپ، ھۆكۈمەت ھېسابىدىكى توققۇز سىنىپلىق مەكتەپنى 21 سىنىپقا، ئوقۇغۇچىنى مىڭغا يېقىن ئوقۇغۇچىغا يەتكۈزدى. بۇنىڭ ئورنىغا ئۇيغۇر ئۇيۇشما يېڭىدىن ئوچ ئوغۇل ـ قىز مەكتىپى تەشكىل قىلىپ، ئوقۇش يېشىغا يەتكەن 1500 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش بىلەن مەكتەپنى تولۇقلىدى.

3) ئۇيغۇر ئۇيۇشما بىلەن بىرلىكتە پىلانلاپ، ھەر بىر رايون خەلقلىرىنىڭ يارىدىمى ئارقىلىق خەلق باغچىسى بىنا قىلىندى. باغچا ئىچىگە تەنتەربىيە مەيدانى، قىرائەتخانا، ئاشخانا قاتارلىقلار ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇ باغچا ئۇيغۇر ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدا بولۇپ، خەلقنىڭ سەيلە قىلىش، كۆڭۈل ئېچىش جايىغا ئايلاندۇرۇلدى. 1940 ـ يىلنىڭ

ئوتتۇرىلىرىدا ئۆلكىلىك جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىنىڭ باش كاتىپى ۋاڭ باۋچەن باشچىلىقىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ تەپتىش ئۆمىكى يەكەنگە كېلىپ ئومۇمىيۈزلۈك ئەھۋالنى كۆزدىن كوچۇرۇپ، يەكەننىڭ ئىسلاھات، مائارىپ جەھەتتىكى ئىلگىرىلەشلىرىنى تىلغا ئالدى. شەنلى مەكتەپ (ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپ) ۋە ئۇيۇشما قارمىقىدىكى دارىلئېتام مەكتەپلىرىنى بىر ئايلىق مائاش بىلەن (مەكتەپ ئوقۇتقۇچى ـ خىزمەتچىلىرىنىڭ ئايلىقى ئېچىلىدە) مۇكاپاتلىدى. ۋىلايەت بويىچە ۋەكىل قاتناشتۇرۇلۇپ قەشقەردە تەپتىش ئۆمىكى خۇلاسە چىقىرىش يىغىنى ئاچتى. يىغىنغا يەكەندىن 15 ۋەكىل قاتناشتى. يىغىندا يەكەن تەقدىرلەندى. ئارتىس ئابدۇقادىر موبىدىن، خەيرىنسا تۆلەندى، يۈسۈپ زىيالار ئايرىم مۇكاپاتلاندى.

1941 ـ يىل ئېچىلىدە بولغان ئالاھىدە ئىشلار

1. يەكەن كونىشەھەر ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپنىڭ تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىسى سەئىدۇللا ماموت (يەكەن ناھىيىسىگە خۇيجاڭ، مەكتىكە ھاكىم بولغان) شۇ يىلى بىرىنچى ئايلاردا يوقلىپ كەتتى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن قېچىپ كەتتى، دېگەن خۇلاسە چىقىرىپ ئۇقتۇرۇش قىلىندى. بىر ئايدىن كېيىن ساقچى كىيىملىرىنى كىيىپ ئاشكارا بولۇپ، خانىقا دەرۋازا شۆبە ساقچىغا باشلىق قىلىپ تىكلەندى.

2. شۇ يىلى 3 ـ ئايلاردا ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى ئابدۇقادىر سىدىق بىر پارچە خەت بىلەن مېنى قەشقەر مائارىپ ئىدارە باشلىقى ساۋۇت ئەپەندى بىلەن كۆرۈشۈش

كه ئەۋەتتى. خەتنى مەخپي تۇتۇشۇمنى ۋە ئۆزىگە تاپ-
شۇرۇشۇمنى جېكىلىدى. خەتنىڭ مەزمۇنىدا: «مۇشۇ خەت
تېگىش بىلەن مېنى يۆتكەپ كېتىڭلار! بىرەر كۈن كېچىكسە
ساقچىدىن مېنى تۇتۇپ كېتىدۇ»، دېيىلگەن. مەن قەشقەرگە
يېتىپ بېرىپ ساۋۇت ئەپەندىگە خەتنى تاپشۇردۇم. ئەھ-
ۋالنى ئېغىز ئارقىلىقمۇ مەلۇم قىلدىم. ساۋۇت ئەپەندى:
«مەن بۈگۈنلا جاڭ سىلىڭ بىلەن كۆرۈشىمەن. ساقچىلار
ھېچنېمە قىلالمايدۇ. سىز خاتىرجەم دەم ئېلىپ قايتىپ
كېتىڭ. ئابدۇقادىر ئەپەندىگە خەۋپ يەتمەيدۇ، دېدى.
مەن بىر ھەپتە تۇرۇپ يەكەنگە كەلسەم، ئابدۇقادىر سىدىق
قەشقەرگە كەتكىلى ئۇچ كۈن بوپتۇ. مەن كېلىپ بەش كۈن
بولغاندا، ھاكىم ۋىن جىنىڭ بۈيرۇقى بىلەن ئۇيغۇر
ئۆيۈشمىدا ئۆيۈشما ھەيئەتلىرى، يەرلىك ئىدارە باشلىقلىرى،
خەلقلەردىن بولۇپ 150 چە كىشىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن
ئۆيۈشما ھەيئەتلىرىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنى ئېچىلدى»
يىغىندا ناھىيە ھاكىمى ۋىن جىن، «ئۆيۈشما رەئىسى ئابـ
دۇقادىر جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن قولغا ئېلىندى»
دەپ ئېلان قىلدى. ئەسلىدە ئابدۇقادىر سىدىقنىڭ ئۆز-
نىڭ ئېيتىپ بېرىشچە، ئۇ قەشقەرگە بېرىش بىلەن قەشقەر
ياربېغ دەرۋازىدا كۈتۈپ تۇرغان بىرنەچچە ئەسكەر تۇ-
تۇپ ساقچىغا قامىغان ئىكەن. ئۇيۇشمىنىڭ كېڭەيتىلگەن
يىغىندا مەن ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۆيۈشما رەئىسلىكىگە
سايلاندىم.

ۋىن جىنىڭ قولغا ئېلىنىشى

3. 1941 - يىل 3 - 4 - ئايلاردا يېڭىشەھەردە

چوڭ يىغىن ئېچىلدى. بۇنىڭغا ئىككى مىڭدەك ئادەم قاتناشتى.
قەشقەرنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى، مۇئاۋىن سىجاڭى باشلىق
ھەربىي ۋە ساقچى ئەمەلدارلارمۇ كېلىپ يىغىن سەھنىسى-
دىن ئورۇن ئالدى. سائەت سەككىز دە يىغىن ئېچىلدى.
دەل شۇ چاغدا، ھاكىم ۋىن جىن، شەنلى مەكتەپ مۇدىرى
ئابدۇرېھىم ساۋۇتلار قوللىرى ئارقىغا قىلىپ باغلانغان
ھالدا، قوراللىق ساقچىلار تەرىپىدىن مەيدانغا ئېلىپ كې-
لىندى. تۇيۇقسىز بولغان بۇ ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈشتىن ھەم-
مەيلەن ھەيران قېلىشتى. يىغىندا قەشقەرنىڭ مۇئاۋىن
ۋالىيسى ×× سۆزگە چىقىپ تۇتقۇنلارنىڭ جىنايىتىنى ئېلان
قىلدى. ئۇ: «ۋىن جىن جاھانگىرلىككە سېتىلىپ، ھۆكۈمەتـ
نىڭ دىنىي سىياسىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلدى. مەدرىسلەرنى
چاقتى، بۇنىڭ بۇ قىلمىشى، ئالتە بۆيۈك سىياسەت ۋە سەككىز
ماددىلىق خىتاپنامىگە قارشىلىق كۆرسەتكەنلىك، شۇنىڭ
ئۈچۈن ۋىن جىن ئوچۇق سوت قىلىنىپ قولغا ئېلىندى»
دېدى. ئەسلىدە يەكەن جامە قېشىدىكى شەنلى ئوغۇللار مەكتەپ،
ئالتۇندىكى دارىلئېتام ۋە ئۇيغۇر ئۆيۈشمىلار مەدرىسىنىڭ
ئورنىدا ئىدى. ئەمما بۇرۇنقى مەدرىسنىڭ دەرۋازا، پەش-
تاق، گۈمبەزلىرى ئۆز پېتى ساقلانغان. ۋىن جىن ھاكىم
بولغاندىن كېيىن بۇ دەرۋازا، پەشتاق، گۈمبەزلەرنى ئال-
دۇرۇۋېتىپ مەكتەپ دەرۋازىسى شەكلىگە كەلتۈرگەنىدى.
ئەسلىدە بۇ ياخشى قىلىنغان ئىش ئىدى. ئەكسىچە ئەمـ
دى كېلىپ بۇ ۋىن جىنىڭ جىنايىتى بولۇپ قالدى. مۇ-
ئاۋىن سىجاڭ ۋە باشقا ئەمەلدارلار ۋالىينىڭ سۆزىنى
قۇۋۋەتلەپ سۆز قىلىشتى. ئارقىدىن قانداق پىكىرلار بار؟
دەپ خەلقتىن پىكىر سورالدى. بۇ يەردە كەيپىيات بىردىنلا

ئۆزگىرىپ بەزى مۇتەئەسسىپ موللا، ئىشان، ئۆكە تەم جاھىللار، بولۇپمۇ يېشىل مەدرسە مودەرىسلىرى بولۇپ، ئاز سانلىق كىشىلەر ئوتتۇرىغا چىقىپ «ئۇيۇشما مەكتەپ قىلىۋالغان مەدرىسنى قايتۇرسۇن، ئايالالار يۈزىنى يېپسۇن، ۋەخپە يەرلەر قايتۇرۇلسۇن» دېگەنگە ئوخشاش پىكىرلەرنى ئارقا - ئارقىدىن بېرىشتى. ئۇرغۇن ئادەملەر بۇلارغا ئەگەشتى. قارشى پىكىر بەرگۈچىلەرمۇ بولدى. شۇنىڭ بىلەن يېڭىن باشقىچە تۈس ئېلىپ، قالايمىقانچىلىققا ئايلاندى. يېڭىن يېپىلىپ ۋەن جىنلار كەلتۇرۇلگەن پېتى قايتۇرۇپ كېتىلدى (مەجلىس تارقىغاندىن كېيىنلا ۋەن جىن كونىشەھەر گۈڭئەنجۇيگە ئاپىرىلىپ، زور زىيانپەت ئۆتكۈزۈلگەن). ۋەن جىننىڭ ئېيتقىنىچە مەجلىس ئېچىلىشتىن بىر كۈن بۇرۇن شېڭ شىسەي ۋەن-جىنغا: «ھازىر ئالتايدا شېرىپخان، بايدا ئاخۇنلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ھۆكۈمەتكە قارشى ھەربىكەت قىلدى. بۇنى باستۇرۇش ئۈچۈن سىزنى خەلق ئالدىدا جازالىغان بولۇپ بوشتىمىز ۋە قولىغا ئېلىنىسىز. ئەمما بۇ سىزنىڭ خىزمىتى كۆرسەتكەنلىكىڭىز بولىدۇ»، دەپ تېلېگرام بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن ۋەن جىن گۈڭئەنجۇيدە ئالاھىدە كۈتۈلگەن. ۋەن-جىن قولىغا ئېلىنغاندىن كېيىن گۈڭئەنجۇيىنىڭ جاڭ×× ئىسىملىك كاتىبى مۇۋەققەت ھاكىم بولدى. بۇ ۋەقە تۈپەيلىدىن مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ يامان تەشۋىقى بىلەن مەدەنىيەت - مائارىپ، خەلق ئاقارتىش خىزمەتلىرىگە ئېغىر تەسىر يەتتى. ئۇيۇشما كىرىمىنى (ئۆشرە، ۋەخپىلەرنى) يېغىشتا قىيىنچىلىق يۈز بەردى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەكتەپكە كېلىش نىسبىتى ئازايدى. كونا دىنىي مەكتەپلەر

قايتا بىخ ئۇرۇشقا باشلىدى. خۇراپاتلىق ئەۋج ئالدى. بۇ تەتۈر قۇيۇن يېزىلارغىچە كېڭەيدى. مۇشۇ جەريانداا مەرىپەتپەرۋەر ئاخۇنۇملار، مائارىپ ساھەسىدىكى زىيالىيلار، يۇرت مۆتىۋەرلىرىدىن بولغان قادىر ئەلەم ئاخۇنۇم، ئۆمەر ئىبلى دامۇللام، ئارتۇق ھاجى دامۇللام، ياقۇپ مۇفتى ئاخۇنۇم، ئابدۇلخان خوجام، موساقازى ئاخۇنۇم، تۇردى بېك ھاجىم، مائارىپچىلاردىن مۇھەممەت پاتى زىيائىدىن، ئابدۇراخمان سايىت، مىرئادىلجان، مامۇت نۇر، پازىلجان رەھىم، مەھەممەت ئوبۇلقاسىم، سادىر توخسۇن، مەھەممەت نىياز ئىمىن، ئەبەيدۇللا رېھىم، مەھەممەد ئىمىن توختىنىياز، ئابدۇسېلىم، ئابدۇقادىر مويدىن قاتارلىقلار كەڭ تەشۋىقات ئىشلىرىنى قانات يايدۇرۇپ ئامما تەشۋىقى قىلىش، ئەمەلىي پاكىت، دىنىي دەلىللەر ئارقىلىق داۋلى سۆزلەش، ئاممىۋى سورۇن، جامە - مەسچىتلەردە، بازار كۈنلىرى گۈرۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ تەشۋىقات ئىشلىرىنى قانات يايدۇرۇش ئارقىلىق ئەھۋال پەسىيىشكە باشلىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى دىنىي ساھەدىكى ئىلغار ئاخۇنلاردىن تاللاپ شەھەر ۋە يېزا مەكتەپلىرىگە ھەپتىدە بىر سائەتتىن دىنىي دەرس بېرىشكە بەلگىلىدى. ئۇيۇشما بىناسىدا مۇھەممەد ئەلەيھىسالامنىڭ تۇغۇلغان مۇناسىۋىتى بىلەن كەڭ دائىرىدە مەۋلۇد ئۆتكۈزدى. ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ «ئەقايىدزۆرۈرىيە» دېگەن دىنىي ئەسىرىنى ئۇيۇشما مىللىي مەتبەئەسىدە نەچچە مىڭ نۇسخا باستۇرۇپ تارقاتتى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىجرائىيە، تەپتىش، مالىيە ھەيئەتلىرىگە ئىلغار ئاخۇنلاردىن ئەزالىققا بەلگىلەپ قاتناشتۇردى. بۇرۇن چېقىلىپ كەتكەن تېرەباغ

مەدرىسنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، موددەرىسلەر قولىغا تاپشۇرۇلدى. مۇشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق مۇئەللىملەرنىڭ كۆچ لەرنىڭ تەسىرى پەسەيتىلىپ، بۇرۇنقى ھالەت ئەسلىگە كەلدى. مۇشۇ ۋاقىتتا كامىرا مەكتەپ مۇدىرى ئابدۇكېرىم نىياز ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە بەلگىلەندى.

مۇشۇ يىلى ۋەتەن جەڭ قولىغا ئېلىنىپ ئىككى ئايدىن كېيىن، يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا يالاڭچىكيۇەن، مۇئاۋىن ھاكىملىققا روزى ئەھمەد، كۇنىشەھەر ناھىيىنىڭ ھاكىملىقىغا چى ××، مۇئاۋىن ھاكىملىققا ۋالاڭ × دېگەنلەر بەلگىلىنىپ كەلدى (مۇئاۋىن ھاكىم بەلگىلەش مۇشۇنىڭ بىلەن باشلاندى). كۇنىشەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە لاڭ دۆڭ رى (خەنزۇ، قەشقەر يېڭىشەھەرلىك، ئۇيغۇرچە خەت، سۆز نى بىلىدۇ)، كېجاڭ، تەرجىمان بولۇپ بەلگىلەندى.

ئىككى ناھىيىنىڭ يېڭى ھاكىملىرى ئورۇنلاشقاندىن كېيىنكى ئەھۋال (1941 - يىل)

1. مۇشۇ يىل 3 - ئايلاردا ھەر ئىككى ناھىيىدە جا ھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما (فەندىخوي) نىڭ شۆبىلىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا قۇرۇلدى. ئورنى ھەر ئىككى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە بولۇپ، ھاكىملار باشلىقلىقنى ئۈستىگە ئالدى (مەن كۇنىشەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە تەشكىل بولغان شۆبە ئۇيۇشمىغا قاتناشتىم). شۇ ۋاقىتتا 10 نەچچە ئەزا ئىدى، ئارتۇقچە پائالىيەتمۇ يوق. پەقەتلا ھەپتىدە بىر كەچقۇرۇن ئۆگىنىش قىلاتتى. ئۆگىنىش ماتېرىيالى پەلسە پە ئىدى.

2. مۇشۇ يىل ئەتراپلىرىدا ئىككى ناھىيىنى بىرلىك قىلىغان ھالدا، يېڭىشەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە «سىياسىي ھەيئەت» (جىڭجۇ ۋەييۇەنخوي) تەشكىل قىلىندى. باشلىقى يېڭىشەھەر ھاكىمى ياڭ چۈنيۇەن بولدى. مۇئاۋىنلىققا كۇنىشەھەر ھاكىمى چى ××، ھەيئەت ئەزالىقىغا باج ئىدارە باشلىقى زولەنچىك، ساقچى باشلىقى ××، غو پۇر خۇيجاڭ، ئىدرىس بەگ ھاجى، ياقۇپ قازى، ئىبلى خېتىپ، ئاشتى بەگ، ئەھمەد جان (يەكەن نەمۇنە شىركەت بوغالتىرى) قاتارلىق ئون نەچچە كىشى بەلگىلەندى. ھەپ تىدە بىر مەجلىس ئېچىلاتتى. ھەر بىر ھەيئەتكە ئالاھىدە توختاملىق مائاش بېرىلەتتى (ھاكىم دەرىجىدە مائاش بېرى لىدىغانلىقىنى ئىشتەكەن).

3. يېڭىشەھەردە ناھىيىلىك سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى تەشكىللەندى. بۇنىڭ رەئىسلىكىگە يېڭىشەھەر تەۋەلىكىدىكى تىجارەتچى توختى ھاجى سايلاندى. ئورنى خەنزۇ ئۇيۇشما بىناسىدا ئىدى.

تۇراپ بەگ (خاجىمۇ) بىلەن داۋۇت ھاجى ئوتتۇرىسىدىكى ۋەقە

داۋۇت ھاجى قەشقەردىن، 20 ياش، قەشقەر دارىلمۇ ئەللىمىنى پۈتتۈرۈپ 1938 - يىلى يەكەن ھۆكۈمەت قار مىقىدىكى مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولۇپ كەلگەن. 1939 - يىللىرى ××× ئوقۇتقۇچى ××× بىلەن تۇرمۇش قۇرۇپ، بۇلار ئىناق ئۆتۈشۈۋاتقان پەيتتە، تۇراپ بەگ ××× ئىككىنچى خوتۇنلۇققا ئېلىشقا

ئۇرۇنۇپ، ئۆز هوقۇقىدىن پايدىلىنىپ بۇلارنى ئاجرىتىشقا مەجبۇرلايدۇ. ئەگ ئاخىردا قىز تەرەپنى مەجبۇرى ماقۇلغا كەلتۈردۇ. داۋۇت هاجى ئاجراشماسلىقتا چىڭ تۇرغاندىن كېيىن ساقچىغا ئاپىرىپ قىستايدۇ. هەتتا بىرنەچچە كۈن قامايدۇ. مەكتەپ مۇدىرى ئابدۇرېهىم ساۋۇتنىمۇ داۋۇت هاجىنى كۆندۈرۈشكە قىستايدۇ. نەتىجە چىقمايدۇ. ئاخىرى «ئىنگلىز ئىشپىيونى» دېگەن نام بىلەن داۋۇت هاجىنى قولغا ئېلىپ تۇرمىدە قاتتىق قىيناپ، تۇراپ بەگ ئۆزى ئويدۇرۇپ چىققان جىنايەتكە ئىقرار قىلدۇرۇپ، تۇرمە ئىچىدىلا × × × نى ئاجراشتۇرۇپ بىرەر ئاي ئۆتمەيلا ئۆز نىكاهىغا ئالىدۇ. داۋۇت هاجى قەشقەر ساقچىغا ئەۋەتىلىدۇ. داۋۇت هاجى قەشقەرغە كەلگەندىن كېيىن ئەھۋالنى پاش قىلىپ، ئۇرۇمچى باش ساقچىغا ئەرز قىلىدۇ. بۇ يەردىن كىشى كېلىپ ئەھۋالنى ئېنىقلاپ، تۇراپ بەگنى قولغا ئېلىپ داۋۇت هاجىنى قويۇپ بېرىدۇ. داۋۇت هاجى ئىككىنچى قېتىم يەكەنگە كەلمىدى. تۇراپ بەگ ۋۇجۇدىدىن ئۆلۈپ كەتكەنلىكى بولغانغا قەدەر ئۇرۇمچى تۇرمىسىدە ياتتى.

ئىككى بۇيرۇق

1941 - يىلى 2 - ئايلاردا كونىشەهەر ناهىيىلىك هۆكۈمەتتىن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىغا تۆۋەنكى ئىككى بۇيرۇق چۈشتى. 1 - بۇيرۇقتىكى ناهىيىلىك ساقچىنىڭ ئالاقىسىدا: «دۇبەن مەهكىمىسىنىڭ ئوقتۇرۇشى بويىچە (بۇ گۇڭگەن گۈەنلىچۈدىن كەلگەن) شەنلى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى مەهەممەد هەسەنىڭ ئاتا - بوۋىسى ئافغانلىق ئەجنەبى

بولۇپ، تارىخى پاك ئەمەس. مۇنداق ئادەم هۆكۈمەت شتاتىدا خىزمەت قىلىشقا بولمايدۇ. ئىشتىن بوشىتىلسۇن دېيىلگەن. مۇشۇ ئالاقە بىلەن مەكتەپتىن بوشىتىپ ئۇيۇشمىغا ئەۋەتتۇق. ئۇيۇشمىدىن خىزمەت بەرسەڭلەر بولىدۇ» دېيىلگەن. 2 - بۇيرۇقتا: «ئۇيۇشما باش كاتىپى مىرئادىل جان قەشقەردىكى ئۆزبېك ئابدۇسالام بىلەن بىرلىشىپ ئۆزبېك ئۇيۇشمىسى قۇرىمىز، دېگەن پەردە ئاستىدا هۆكۈمەتكە قارشى تەشكىللەنگەن. تېزدىن بوشىتىپ نازارەت قىلىنسۇن. ئۇيۇشما بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلىپ تېز ئۇچۇر بېرىلسۇن»، دېيىلگەن. مۇشۇ بۇيرۇق ئاساسىدا ئامالسىزلىقتىن مىرئادىلجان خىزمەتتىن توختىتىلدى. مەهەممەد هەسەن ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى بىرنەچچە باشلانغۇچ مەكتەپكە تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىسى قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

تەكسى هەيئىتى (پىكچياۋېيۇەنخۇي)

مۇشۇ يىل ئەتراپلىرىدا ئىككى ناهىيىنى ئاساس قىلىپ، يېڭىشەهەر ناهىيىلىك هۆكۈمەتتە مال باهاسىنى توختىتىش تەكسى هەيئىتى قۇرۇلدى. ئىككى ناهىيىنىڭ هاكىملىرى، هەيئەت باشلىقلىرى، ساقچى ئىدارە، مالىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، ئۇيغۇر، خەنزۇ ئۇيۇشمىسى، سودا - سانائەت چىلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ باشلىقلىرى ۋە خەلق ۋەكىللىرى بولۇپ 60 تىن ئارتۇق كىشى هەيئەت ئەزالىقىغا بەلگىلەندى. يىغىندىن يىپىنچە پۇتۇن مالارغا باها قويۇش قاتتىق ئېلىپ بېرىلدى. قويۇلغان باهانىڭ ناهايىتى تۆۋەن بولۇشى، دۇكانلارنىڭ قوغدىلىشى ۋە تاقىلىشى، يېزىلاردىن

شەھەرگە نەرسە كىرمەسلىكى خەلق ئۈچۈن زور ئاپەتلەرنى كەلتۈردى. خەلق تۇرمۇشى قىيىنلاشتى. شۇنداق چوڭ شەھەردە ئوچۇق ھالدا بىرەر نان سېتىۋېلىش، تۇخۇم چاغلىق نەرسە تېپىش مۇمكىن بولمىدى. ئۆي ئاختۇرۇش، تارتىۋېلىش، مەيداننىڭ ئۇستىدىلا تەكسى بويىچە ساتتۇرۇشنى قوللىنىپ، ئالغۇچى ئالالمغان، ساتقۇچى ساتالمىغان ھالەت شەكىللەندى. مۇشۇ مەزگىلدە ھوشۇر ھېكىمبەگ، ئايالى دانا خېنىم قازا تېپىپ يەرلىكتە قويۇشقا كېپەنلىك سېتىۋالالماي ئىككى كۈن دەپنە قىلمىدى. ئەھۋال مۇشۇ دەرىجىدە ئېغىرلاشتى.

قۇرۇلۇش زايومى

مۇشۇ يىل 5 - ئايلاردا شېڭ شىسەي ھوكۈمرانلىقىدىكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت 1، 3، 5 كويلۇق زايوم تارقاتتى. زايوم تارقىتىش ناھايىتى جىددى ئېلىپ بېرىلدى. ئىككى ناھىيىنىڭ زايوم سېتىۋېلىش ئىشىنى دولقۇنغا كۆتۈرۈش ئۈچۈن قەشقەر ۋالىسى چىڭ فاڭبەي كەلدى. قەشقەر ئۇيۇشما سەنئەتچىلىرى كېلىپ شەھەر مەركىزىدە ئويۇن قويدى. ئىككى ناھىيە بەسلىشىش ئارقىلىق نەق مەيداندا زايوم سېتىش باشلاندى. ئالدىن تىزىملاش، ئۆزىگە ئېتىقۇزۇش، مەجبۇرلاش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ، شۇ بىر كۈنلۈك زايوم سېتىشتا بىرنەچچە يۈز مىڭ دولار زايوم سېتىلدى. ناھىيە باشلىقلىرى ھەر بىر بەگلىكىگە چىقىپ رايون بويىچە زايوم سېتىشنى دولقۇنغا كۆتەردى. بۇنىڭغا ئۇيغۇر ئۇيۇشما سەنئەتچىلىرىمۇ قاتنىشىپ ئويۇن قويۇش، تەشۋىق قىلىش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. ھەر ناھىيىدە 10 كۈندىن 15 كۈنگىچە ۋاقىت يېزىلاردا زايوم سېتىش بىلەن ئۆتتى. كونا شەھەر ناھىيىسى زايوم سېتىۋېلىشتا ئۇستۇن سانىنى ئىگىلىدى.

زايوم سېتىشنىڭ كاچۇڭدىكى جەريانى، چاۋار قازىمنىڭ قولغا ئېلىنىشى

يېڭى شەھەر ھاكىمى ياڭ چىڭيۈەن، مۇئاۋىن ھاكىم روزى ئەھمەت باشچىلىقىدىكى زايوم سېتىش گۇرۇپپىسى (ئۇيغۇر ئۇيۇشما، گۇڭشاڭجۇي باشلىقلىرى، ئەرتىسلەر بولۇپ 30 دەك كىشى) يېڭى شەھەرنىڭ ھەربىر بەگلىك رايونلىرىغا چىقىپ زايوم سېتىشنى باشلىدى. قوشراپ كاچۇڭ خەلقلىرىنى توپلاپ كاچۇڭ بازىرىدا 4000 چە كىشىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن زور كۆلەملىك يىغىن ئېچىلدى. يىغىن باشلىنىش ئالدىدا زايومنى تەشۋىق قىلىدىغان كونا سىرتلار قويۇلدى. زايوم ھەققىدە گوسون ئىمىن بەگنىڭ تەرجىمانى لىيقىدا، ھاكىم (ياڭ چۇنيۈەن) ئۇزۇن ئوكالات قىلدى. ئاخىرىدا ھاكىم تۆۋەندىكى ئىككى شوئار بىلەن سۆزنى ئاياقلاشتۇردى.

جەنشې شىن شىنجاڭ (يېڭى شىنجاڭ قۇرايلى)، پەندۇي‌ربىن دىگوجۇيى (ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرايلى)، تەرجىمان بىرنىچى شوئارنى ئەيتىدۇ «شىنجاڭ ھەممىكلار دەكلا! سۇپۇرۇپ پاكىزە قىلايلى. يىغىلغان جايلارنى ياسايلى. نېمىنى يول - كۆۋرۈكلەرنىسى»؛

ئىككىنچى شوئارى: «تۇسۇۋالايلى، كىرگۈزمەيلى،

يول بەرمەيلى، نېمىگە؟ ياپون جاھانگىرلىكىگە» دەپ تەرجىمە قىلدى (مۇئۇ ئىككى شوئار تەرجىمىسىدىن ھاكىمىنىڭ ئۇزارغان سۆزىنىڭ تەرجىمىسىنىڭ قانداق بولغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ).

چاۋار قازىمنىڭ قولغا ئېلىنىشى

بۇ 70 گە كىرگەن كىشى بولۇپ، قوشراپ كاچۇڭ نىڭ قازىسى مولا ئادەم ئىدى. يۇقىرىقى تەرجىمان تەرجىمە قىلىشتا زايوم دېگەن سۆزنى بىنەت (بېلەت) دەپ تەرجىمە قىلغان ئىدى. ھاكىمنىڭ سۆزى تۈگەش بىلەن قازى ئاخۇنۇم سۆزگە تەكلىپ قىلىندى. قازى ئاخۇنۇم: «ھەي جامائەت بۇ بىنەتنى ئالساق بىزگە پايدىسى بار. بىزنىڭ يۇرتىمىزدىكى ئىنگلىز پۇقرالىرى (پاكىستانلىق) نىڭ قوللىرىدا پۇقرالىق بىنەتى دەپ ئېيتىمىز، بۇ بىنەت شۇنىڭغا ئوخشاش بىنەت دەپ سۆز باشلىغان ئىدى. مۇشۇ سۆزنى مۇتەلجان خەنزۇچىغا ئۆرۈپ تۇراتتى. ئەنگلىيە پۇقرالىرىنىڭ بېلىمىگە ئوخشاش دېدى، دېگەن سۆز بىلەن نەق مەيداندا قولغا ئالغانلىقىنى ئېلان قىلدى. قازى ئاخۇنۇمنى ئادەم قوشۇپ ساقچىغا كىرگۈزۈپ بەردى. «چالا فەنىي ئادەم ئۆلتۈرەر» دېگەن تۇراقلىق ئىبارىنىڭ ئەمەلىيەتتى بۇ يەردە ئېنىق كۆرۈلدى (چاۋار قازىم ئوچ يىلدىن كېيىن تۇرمىدىن چىقىپ ئۆز ئەجىلىدە ئۆلدى).

1941 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قەشقەر تەرجمانلار يېتىشتۈرۈش مەكتىپىدە ئوقۇغان خوجا ئەبەيدۇللا يېگىشەھەر گە تەرجمان بولۇپ كېلىپ تاكى ئازادلىققا قەدەر مۇشۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغانىدى.

ئىككى ھاكىم ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت

يۇقىرىدىكى زايوم سېپتىش ھەرىكىتىنى يەنە بىر زىددىيەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. كونىشەھەرنىڭ دائىرىسى كەڭ، نوپۇسى كۆپ بولغاچقا تىجارەتچىلەر، ئىختىساسلىق كىشىلەر كۆپ بولۇپ، بۇ ئەۋزەللىك شارائىت زايوم سېپتىشتا ناھايىتى ئۈستۈن تۇردى. كونا شەھەر ھاكىمى تەقدىرلەندى. سېپتىلغان زايوم يېڭى شەھەرنىڭدىن بەش ھەسسە ئارتۇق بولدى. بالدۇر ئۇ ناھىيىنىڭ دەرىجىسى بويىچە ئۆزىنى ئۈستۈن، دەپ ھېسابلايدىغان ياڭ شىيەنجاڭ، بېرىللا تۆۋەنلەشتى، تەنقىدگە يولۇقتى. بۇ سەۋەپ زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈردى. يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە چىققانلاردىن كونىشەھەر ھاكىمى گۇمانلىنىدىغان، تۆۋەن قاتلامدىكىلەر ئۇلارنى تەھدىت ئاستىغا ئالىدىغان، يېڭى شەھەر ھاكىمىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش پوزىتسىيەدە بولىدىغان ئەھۋال شەكىللەندى. يېڭى شەھەرنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى روزى ئەھمەت ئۇيغۇر ئۇيۇشما تەپتىش ھەيئىتىنىڭ جۇرنى بولۇپ بەلگىلەندى. بۇنىڭ بىلەن زىددىيەت يەنمۇ كۈچەيدى.

يەكەندە دوختۇرخانىنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلۇشى

ئۇيغۇر ئۇيۇشما ھەزرىتى پىردىكى دارىلئېتام مەكتىپى ئىچىگە بىر نەچچە ئېغىز ئۆي سېلىپ، ئىسلاھ قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئەر-ئايال ئىككى نەپەر روس دوختۇرى كېلىپ ئورۇنلىشىش بىلەن 40 - يىلىنىڭ بېشىدا تۇنجى دوختۇرخانا تەسىس قىلىنىپ، روسچە تەرجمانلىققا

يەكەندە بار ئۆزبېكلەردىن ئىسمائىلجان بەلگىلەندى. كېيىن ئۇيغۇر ئۇيۇشما تەرىپىدىن بۇ دوختۇرخانىنىڭ يېنىغا يانداپ دارىلئېتام مەكتىپى سېلىندى.

يەكەندە كىنونىڭ رەسمىي قويۇلۇشى

1940 - يىلى ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى 4000 سەر يېپەككە قەشقەر سوۋېت كونسۇلخانىسى ئارقىلىق بىردانە كىنو ئاپاراتى سېتىۋالدى. كىنو قويىدىغان مېخانىنىڭ ۋە كۆلۈپ قاتارلىقلارنى تەييارلاپ، 1941 - يىلنىڭ بېشىدا رەسمى كىنو قويۇلۇشقا باشلىدى. يەكەندە تۇنجى قېتىم مېخانىنىڭ بولۇپ يېتىشىپ چىققان ئابدۇسلىم ماھۇت، ئىسپىدائى مەكتەپتە ئوقۇپلا ئەلا نەتىجە بىلەن باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئۇستا رەسسام بولۇپ، شەنلى مەكتەپتە رەسىم ئوقۇتقۇچىسى، ئۇيۇشما تەشۋىقات بۆلۈمىدە قوشۇمچە رەسساملىق خىزمىتىنى قىلاتتى. ئۇچ ئايچە ئۆگىنىپ رەسمىي مېخانىنىڭ بولۇپ يېتىشىپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن يەكەندە كىنو قويۇلىدىغان بولدى.

1942 - يىلدىكى ئىشلار

1. مۇشۇ يىل ئەتىياز پەسلىدە گۈڭئەن گۇەنلىجۇنىڭ ھۇئاۋېن باشلىقى سو ×× يەكەنگە كېلىپ، ئىككى ئاي تۇرۇش بىلەن ساقچىنى ۋىلايەتلىك ساقچى قىلىپ تەشكىللەپ قايتتى. ئاردىدىن بىر ئاي ئۆتۈپ، مىڭ دۇكشاڭ

ۋىلايەتلىك ساقچىغا باشلىق بولۇپ كېلىپ ئورۇنلاشتى. مۇشۇ ۋاقىتدا يېڭى شەھەر ناھىيىلىك ساقچى قىسقارتىلدى، ئابدۇلىتىپ قايتتى. مىڭ دۇكشاڭ كېلىپلا ساقچى دائىرىسىدىكى سەنئەتنىن خەۋەردار كىشىلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ، سەنئەت ئۆمىكى قۇردى. تۇراپ بەگ، سەئىدۇللا، ئابلىز (سوجاڭ) قاتارلىقلارمۇ ئارتىس بولۇپ رولغا چىقتى. ھەپتىدە بىر قېتىم ساقچى ئىچىدە ئويۇن قويۇشنى رەسمىيلەشتۇردى. بۇنىڭغا خەلقلەرمۇ قاتناشتى.

2. ھىندىستانلىق (پاكىستان، ئافغان) پۇقرالارغا دۇشمەن دەپ قارىتىلغان ئوق ئۇچى، بىريوللا ئۆزگىرىپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارىتىلدى. بولۇپمۇ يەكەن دوختۇرخانىسى نازارەت ئوبېيكتى بولۇپ قالدى. دوختۇرخانىغا چىققۇچىلار كۆزىتىلىدىغان بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كومۇنىستلارغا قارشى بېسىلغان كىتاب تەشۋىق ۋاراقلىرى يوشۇرۇن ھالدا تارقىتىلىشقا باشلىدى.

3. كونا شەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مائارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، قوشۇمچە تەرجىمان لاك دوگرى (خەنزۇ) يەكەندىن ھوشۇر ھېكمىبەگنىڭ نەۋرىسىنى زۆھرە ئىسكەندەر (يەكەن بويىچە گۈزەل ساھىپجامالىلاردىن ئىدى. دادىسى 1937 - يىل شىڭ شىسەي تەرمىسىدە ئۆلگەن) بىلەن تۇرمۇش قۇرۇشقا ئورۇنۇپ ھاكىم ×× ×× × شىيەنجاڭغا ئېيتىندۇ. ھاكىم بۇنىڭغا ئىگە بولۇپ، مەجبۇرى ھالدا ئائىلىسىنى ماقۇلغا كەلتۈردۇ. ئەل ئىچىدە غۇلغۇلا پەيدا بولۇپ، يامان تەسىر قوزغايدۇ. ھاكىم ساقچى ئارقىلىق سىياسىي بېسىم ئىشلىتىپ، ئۆزى تۆپىدە تۇرۇپ تويىنى قىلدۇ. نارازىلىق بىلدۇرگۈچىلەردىن بەشكەنت

ئىبراھىم بەگنى ئەمەلدىن قالدۇرىدۇ. بىرنەچچە كۈن ئۆتـ
كەندە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن ئۈيۇشمىنىڭ ھەيئەتلىرى يـ
غىلىۋېن، دېگەن بۇيرۇق كەلدى. ئەتىسى ئۈيۇشمىنىڭ ئوتـ
تۇزدىن ئارتۇق ھەيئەتلىرى، بۆلۈم باشلىقلىرى بولۇپ
ئەللىكتەك كىشى يىغىلدى. ھاكىم ۋە ساقچى باشلىقلىرىمۇ
قاتناشتى. مەجلىستە ھاكىم سۆزلەپ، ئۈيۇشما رەئىسى ئابـ
دۇرىشىت ئىغۋا تاراتتى، بۇگۈن ئورنىغا باشقا كىشى سايـ
لايمىز، دەپ ئېلان قىلدى. ساقچى باشلىقى مۇشۇ مەزـ
مۇندا قوشۇمچە سۆزلىدى. ھاكىمنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن
قەشقەر مائارىپىدىن مەكتەپ تەكشۈرۈشكە كەلگەن روزى
ھاجى رەئىسلىككە سايلاندى. ساقچى ئىدارە تەرجىمانى
چاك بىگىنىڭ (خەنزۇ) يەكەن شەھەر قىزلار مەكتەپ
ئىلمىي مۇدىرى خەيرىنسا مۇھەممەت رېھىم (مۇھەممەت
رېھىم ئاخۇنۇم چارسوكول مەدرىسىنىڭ ئاخۇنى) بىلەن
تۈرمۇش قۇرماقچى بولىدۇ. ساقچى 2 - بۆلۈمنىڭ مۇـ
ئاۋىن باشلىقى سەئىدۇللا ئارقىلىق سىياسىي بېسىم ئىشـ
لىتىپ، مەجبۇرى ھالدا توي قىلىدۇ. مۇشۇ سەۋەب بىلەن
يەكەن مۇفتىسى ئابلاخان ھاجىم ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ.

يەكەنلىك ۋىلايەت بولۇشى

1. يەكەن ۋىلايىتىنىڭ ژالىيلىقىغا بەلگىلەنگەن كاك مىڭـ
يۇەن، ئۆزى بىلەن خەن ×، خاك ×، دەي ياپىنىڭ قاتارلىق
بەش كىشىنى بىرگە ئېلىپ كېلىپ 1943 - يىل 1 - ئاينىڭ
1 - كۈنى ژالى مەھكىمىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلـ
دى. شۇ كۈنى بەش يۈزدىن ئارتۇق كىشىنىڭ قاتنىشىشى
بىلەن بېيجىڭ شەھەر ھاكىم ئىدارىسىنىڭ ئىچكى سەھنا سىدە

مەجلىس ئېچىلدى، ژالىي تونۇشتۇرۇلدى. ژالىي مەھكىمىنىڭ
ئورنى بېيجىڭشەھەر ھاكىم ئىدارىسى بولۇپ، تەرتىپ بويىچە
ئونىنچى ۋىلايەت دەپ بېكىتىلدى (مۇشۇ ژاقىتلاردا ژالىي
شىڭ جېڭجاك دەپ ئاتىلاتتى. گومىنداڭ دەۋرىدە جۇەنـ
يۈەنگە ئۆزگەرتىلگەن). مۇشۇ يىلى 2 - ئايلاردا گۇك دېگەن
(قەشقەر ژالىيسىنىڭ ئوغلى) يەكەن ۋىلايەتلىك مائارىپ
ئىدارىسىغا باشلىق بولۇپ كېلىپ، خەنزۇ ئۈيۇشما بىناسىدا
رەسمىي مائارىپ ئىدارىسى قۇرۇلدى.

كونىشەھەر رەستىدىكى ئۇيغۇر ئۈيۇشمىنىڭ كونا بـ
ناسىدا ۋىلايەتلىك سوت (فايۇەن) قۇرۇلدى. تۇنجى بولـ
غان سوت باشلىقى جاك فامىلىك كىشى ئىدى.

2. مۇشۇ يىل 4 - ئايلاردا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى مەرـ
كىزىي تەشۋىقات بۆسىنىڭ بۇجاڭى لياك خەنساۋ يەكەنگە
كەلدى. ھەربىي ۋە خەلقەردىن بىر نەچچە مىڭ كىشى
مىشار بويىدىكى چاچاڭغا چىقىپ قارشى ئالدى. ئىككىنچى
كۈنى يەكەندىكى 36 - تۇمەن كۇلۇبىدا لياك خەنساۋ دوكـ
لات مەجلىسى ئاچتى. ھەر بىر ئىداره جەمئىيەت ۋە خەلق
ۋەكىللىرى بولۇپ ئالتە يۈزدەك ئادەم قاتناشتى. لياك
خەنساۋ سەنمىنجۇبىنى شەرھىلەپ سۆزلىدى. يەكەن خەلقى
نامىدا ژالىي مەھكىمىسىدىن تەبىيارلىنىپ قىزىل تاۋارـ
دىن ئىشلەنگەن ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ئىككى خىل يېزىقتا «مەرـ
كىزىي ئىجرائىيە ھەيئىتىگە، ھەربىي كومىتېتقا، گومىنداڭ
ئىجرائىيە ھەيئىتىگە تەقدىم»، دەپ خەت يېزىلغان ئۇچ
دانە لەۋھە تەقدىم قىلىندى. مۇشۇ يىل 8 - ئايلاردا گومىنـ
داڭنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقەسىدىن يەكەنگە ئەۋەتىلـ
گەن ناھىيىلىك پىرقە باشلىقى ياك ۋىيىەن، تەشكىلات تەشـ

ۆقىات خىزمەتچىلىرى ساۋۇر قاسىم، ھەسەن ئەسرىدىن لەرنى ئېلىپ كېلىپ يەكەن ماشىنىسى ئىدارىسى قىلغان خەنزۇ ئۇيۇشمىسىدا ناھىيىلىك بۆلۈمىنى رەسمىي قوردى (ماشىنىسى ئىدارىسى يېڭى شەھەردىكى ناھىيىلىك ساقچى ئورنىغا يۆتكەلدى). ۋالىي كاك مەيۇەن پىرقە كومىسسارى بولدى. شۇكۇندىن باشلاپ يەكەندىكى پۈتۈن ئىدارە جەمئىيەت باشلىقلىرى، كادىر خىزمەتچىلەر گومىداك پىرقىسىگە قوبۇل قىلىنىشقا باشلىدى. ھەربىر ئىدارە جەمئىيەتلەردە، رايونلۇق ۋە شۆبە رايونلۇق بۆلۈمچىلەر قۇرۇلدى. ياك ۋىيىەن يەكەندە ھەربىلەردىن باشقا پۈتۈن ئىدارە جەمئىيەتلەرنى ئۆز قولىغا كىرگۈزدى. ۋىلايەتنىك ۋالىيسىدىن تارتىپ ھەممىنى ئۆزىنىك بۇيرۇقىغا بويسۇندۇرغان، ھەممە شۇنىك مەسلىھەت پىكرى بىلەن ئىش قىلىدىغان ھالەت شەكىللەندى. بۇ ئىجكىرىدىن يېڭىلا چىققان بولۇپ ئاچچىقى يامان، قوپال، قىزىققان، ئاز ئىش ئۈچۈن ئۇرۇشقا قول يۈگۈرتىدىغان ئورۇق، 40 ياش چامىسىدىكى ئادەم ئىدى. ھەرھەپتىنىك بىرىنچى كۈنى ھەپتىلىك خاتىرىلەشنى ئېچىشنى، ھەربىر ئىدارە، جەمئىيەت ئورۇنلار بىلەن مەكتەپلەر بايراق چىقىرىش مۇمىسى بېكىتىپ، ھەركۈنى ئىشقا چۈشۈشتىن بۇرۇن توپلىشىپ سەنمىنجۇيى شېئىرىنى ئوقۇش بىلەن بايراق چىقىرىشنى رەسمىيلەشتۈردى. ھەپتىدە بىر قېتىم، ھەر بىر رايون ۋە شۆبە رايون پىرقەلەر ئۆز ئورۇنلىرىدا سەنمىنجۇيىنى مۇزاكىرە قىلىش ئۇيۇشتۇرۇلدى. شەنداڭبۇ پىرقە بۆلۈمىگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يۇرت بەگلىرىگە بۇيرۇق چۈ-

شۈرۈپ ئورۇندىتاپ بەرگەنىنىك سىرتىدا، ياك ۋىيىەن ئۆز ئالدىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ياكى چاقىرتىپ ئورۇندايدىغان، بەرلىكتە ھەممە ئۇنىك بۇيرۇقىغا بويسۇنىدىغان بولدى.

سەنمىنجۇيى كالتىكى ۋە تۈرمۇش ھەرىكىتى

ناھىيىلىك پىرقىلەر بۆلۈمى ئىشخانىسىدا ئۆزۈنلۇقى بىر يېرىم مېتر كېلىدىغان ئاق، قىزىل، يېشىل بويالغان بىر نەچچە ئون كالتەك يۆلەپ قويۇلدى. بىرەر چوڭ يەخشەن ئېچىلغاندا، تەرتىپ ساقلىغۇچىلار بۇ كالتەكنى تۈتۈپ تەرتىپ ساقلىدى. بەزىلەر ياك ۋىيىەن تەرىپىدىن بۇ كالتەك بىلەن ئۇرۇلدى. ياك ۋىيىەن بىرەر كىشىگە ئاچچىقلانسا ياكى ئۇنىڭغا بۇيرۇق چۈشۈرمەكچى بولسا كالتەكنى قولىدا تۈتۈپ ھەيۋە قىلاتتى. شۇنىك بىلەن بۇ كالتەك سەنمىنجۇيى كالتىكى دەپ ئاتالدى.

يېڭى تۈرمۇش ھەرىكىتى

مۇشۇ يىل 12 - ئايدا ناھىيىلىك پىرقە باشلىقى ياك ۋىيىەن، يېڭى تۈرمۇش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرىمىز، دېگەن نام بىلەن پىرقە بۆلۈم كادىرلىرى، خەلق تەشكىلاتلىرى باشلىقلىرى، ئۇيۇشما ئەزالىرىدىن ئىبارەت 35 كىشىدىن تەركىپ تاپقان تەشۋىق قىلىش ھەيئىتى تەشكىللەپ، يەكەننىك 16 رايون (يەگلىك) كە چىقىپ تەشۋىق ئېلىپ باردى. بۇنىك ئومۇمىي مەسئۇلى ياك ۋىيىەن، ئاماق باشقۇرۇشقا سودا - سانائەتچىلەر رەئىسى سەمەت قارى، ئويغۇر ئۇيۇشمىدىن

مەن مەسئول بولدۇم. ھەر بىر رايونغا باردىغان ھار-
ۋىنى شۇ رايون باشلىقى تەييارلاپ بېرىدۇ. ھەر رايونىنىڭ
ئوتتۇرىسىنى مەركەز قىلىپ سەھنە ياسىلىدۇ. رايون باشلـ
قى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ئادەم كېچىسى ئۇخلىماي ئوت
قالاپ چىقىدۇ. ھەر رايوندا بىر كۈن مەجلىس ئېچىلىدۇ.
ئويۇن قويۇلىدۇ. ياڭ ۋېيېەن يېڭى تۈرمۇش ھەرىكىتىدىن
سۆزلەيدۇ. سۆز تۈگىگەندىن كېيىن كىگىز ئويىگە چاپلانغان
رەسىم كۆرگەزمىسى كۆرسىتىلىدۇ. پىرقە بۆلۈم تەشۋىقات،
تەشكىلات باشلىقى ساۋىر قاسىم، ھەسەن نەسىرىدىنلەر
كۆرگەزمىدىكى رەسىملەرنى خەلقىگە چۈشەندۈرىدۇ. رەسىملەر
پەقەتلا ئامېرىكىنى تونۇشتۇرىدىغان ئامېرىكا زۇكتۇڭلىرى
سايلاملىرى، سانائەت، شەھەر قۇرۇلۇشلىرى، زاۋۇتلارنى ئۆز
ئىچىگە ئالغان بىر نەچچە يۈز پارچە رەسىمدىن ئىبارەت. تەشۋىققا
چىققانلار كوللېكتىپ تاماق يەيدۇ. تاماق يەيدىغانلار 35 كىشى،
ئەتىگەنلىكى بىر چوڭ چىنىدىن سۈت، تۆت تۇخۇم، چۈشتە
ھەر بىر ئادەمگە پۈتۈن پىشۇرۇلغان بىردىن توخۇ، قوي
گۆشى بېسىلغان پولو، ئاخشىمى ئەتكەن چاي بىلەن نان.
بۇلار تەشۋىقات ھەيئىتى كېلىشتىن بۇرۇن تەييارلىنىدۇ،
ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەييارلىقىنى كۆزىتىدىغان ئا-
دەملىرى بولغانلىقى سەرتىدا شۇ رايونىڭ باشلىقى، يۆز-
بېشىلىرى بىلەن چىققانلار يۆتكەلگەنگە قەدەر كەتمەي تۇرىدۇ.
ناھىيىنىڭ ھاكىم، جۈيجاڭلىرى ئىككى كۈندە بىر نەقەمە-
دانغا بېرىپ ئىشنىڭ قانداق بېجىرىلىۋاتقانلىقىنى كۆز-
دىن كەچۈرۈپ قايتىدۇ. بۇنداق بولغانلىقتىن بەگلەر ئۆز
تەييارلىقىنى ئارتتۇرۇپ ئورۇندايدۇ. مۇشۇ جەريانداسەنمەن
جۈيى كالتىكىنىڭ رولى تازا ئىشقا سېلىندۇ. مەجلىسكە ئا-

دەم توپلاش، يەنى ئورنىدا تەرتىپىنى ساقلاش ئىشلىرىدا
كالتەك ملتىق ئورنىدا ئىشقا سېلىندى. «مەجلىسكە ئا-
دەم يىغىلمىدى»، «ۋاقتىدا كەلمىدى» دېگەن بانايى سەۋەب-
لەر بىلەن بىر نەچچە بەگ ۋە يۈز بېشىلار ياكى ۋېيېەن
تەرىپىدىن كالتەك بىلەن جازالانىدۇ. بىر كۈنى تاماق ۋاق-
تىغا ئۇلگۈرمىدى، ددپ سەمەت قارىمۇ كالتەك جازاسىغا
ئۇچرىدى. بىر قېتىم ئويۇن ۋاقتىدا باشلانمىدى، دېگەن
سەۋەب بىلەن مەنمۇ كالتەكتە ئۇرۇلۇشتىن قۇرۇق قالمىدىم. مۇ-
شۇ بىر ئايلىق ۋاقىت ئىچىدىكى توخۇ، تۇخۇم، قوي قاتار-
لىق نەرسىلەر خەلقىگە چېچىش يولى بىلەن ھەل قىلىناتـ
تى. بۇنىڭ بىلەن خەلق ئۈستىگە يەنىمۇ نۇرغۇن قېيىن
چىلىقلار يۈكلەندى، ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى. يەنە ۋىلايەت
بويىچە باۋ، جاسىستېمىسىنى يولغا قويۇش ھەرىكىتى يۈرگۈ-
زۈلدى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن نوپۇسنى ئاساس
قىلىپ يېزىلاردا باۋجاڭ، جاجاڭلار بەلگىلىنىپ، رەسمىي سىـ
تېمىلاشتۇرۇلدى. بۇرۇنقى بەگلىكنى «يېزا» (شاڭ) قىلىپ
يېزا باشلىقى، شەھەردىكىلەرنى «گەي» قىلىپ گەيجاڭ دەپ
ئاتايدىغان بولدى. كونىشەھەردە گەيجاڭ بەنسىچۈ قۇرۇلۇپ
ھدايەتخان مۇدىر، ھەبىبۇللا بەگ مۇئاۋىن مۇدىر قىلىپ تەيىنـ
لەندى. بۇلارنىڭ مائاش راسخوتلىرىنى گۇڭئەنجۇي تە-
مىنلىدى. ئورنى تۆمۇر كۆل ئۇدۇلىدىكى قاسىم شائـ
زۇڭ سارىيى قىلىندى، شەھەر بويىچە بەلگىلەپ چىقىلغان
گەيجاڭلار، گەيجاڭ بەنسىچۈ قارمىقىدا مەركەزلەشتۈرۈلدى.
باۋ، جاسىستېمىسىنى يولغا قويۇش بىلەن يەكەنىڭ نوپۇسى
تەكشۈرۈلۈپ، نوپۇس ئېنىقلاپ چىقىلدى. مۇشۇ ۋاقىتتا
ئېلان قىلىنغان ستاتىستىكىدا يەكەنىڭ ئومۇمىي نو-
پۇسى 317.000 (ئۈچيۈز ئون يەتتە مىڭ) دەپ ئېلان قىلىندى.

يەكەن دەريا كۆۋرۈكىنىڭ ياسىلىشى

يەكەنگە قاراشلىق تۆت ناھىيە (يەكەن، قاغىلىق، پوسكام، مەكىت) خەلقىنى سەپەرۋەر قىلىپ، يەكەن دەريا سىنىڭ چوڭ كۆۋرۈكىنى ياساش مۇشۇ يىل بېشىدىلا باشلاندى. ھۆكۈمەت بەلگىلىگەن بىر نەچچە تېخنىكتىن باشقا كۆۋرۈك ئىنىڭ ئومۇمىي دەسمۇللۇقىغا ئارال بېگى تالىپ سۈپۈرگە بەلگىلەندى. كۆۋرۈكنى ھەر ناھىيىگە تەقسىم قىلىش ئۇ سۇلى بىلەن ھەر ناھىيىدىكى بەگلەر ئۆز دائىرىسىگە مەسئول قىلىندى. ھەر بىر يېزا (بەگ) ئۆز ئىشخانىسىنى دەريا ئېچىگە قۇردى. دەريا ئېچىگە ياسالغان كەپە ئۆيلەر، گەمىلەر، تاماقخانا ــ ياتاقخانىلارنىڭ تولۇقى بىلەن دەريا ئېچى بىر شەھەر تۇسىگە كىرگەندى. ئون مىڭ ھاشا كۈچى بۇيەرگە جەم بولدى. بىرنەچچە مىڭ ئات، كالا، ھارۋىلىرىدا توشۇلۇۋاتقان ياغاچ ــ شۇمبۇلار دۆۋە ــ دۆۋىلەنگەن، يېزىلاردا ئادەم قالمىغاندەك دەريا بويىغا ھەيدەلگەندى. ھەرناھىيە ھاكىملىرىمۇ ئىش ئۈستىدە تۇرۇشتى. مۇشۇ يىل 4 ــ ئايدا خوتەن، قەشقەر، يەكەن بۇ ئۇچ ۋىلايەت ۋالىيلىرىنى شېئ شىسەي ئۆز ۋەكىلى قىلىپ كۆۋرۈكتە ئىشلىگۈچىلەردىن ھال سوراشقا بەلگىلىگىنى ئۇچۇن، ئۇچ ۋىلايەت ۋالىيلىرى ۋە ئىدارە، جەمئىيەت باشلىقلىرى يەكەنگە تۇيۇقسىز كۆۋرۈكنىڭ ئىشى مەيدانىغا چىقىپ ھال سورىدى. كۆۋرۈككە قوزۇق تۇرغۇزۇش جەريانىدا توخماق چۇشۇپ كېتىپ سەككىز ھاشارچى ئۆلدى.

كاك مىنيۇەن ۋە ئۇنىڭ يۇنكىلىشى

يەكەن ۋىلايىتىگە تۇنجى ۋالىي بولغان كاك مىنيۇەن، دوكتۇرلۇق، ئېگىز بوي، يوغان كۆز، گەۋدىلىك، 50 ياش چامىسى

دىكى ئادەم ئىدى. ئۇ، يەكەن ۋىلايەت بولۇپ، بىرىنچىلا ۋالىيلىق قىلدى. ئۇنى شېئ شىسەي تۇرمىدىن چىقىرىپلا ئەۋەتكەنلىكى ئۈچۈن ئۇ ناھايىتى قورقۇنچاق، ۋالىيلىق سالاپىتىمۇ يوق بولۇپ، پەقەت ساقچى ۋە پىرقە باشلىقلىرىغا يۆلىنىپلا ئىش بېجىردى. يەكەن ۋىلايەت بولغان بولسىمۇ ۋىلايەتلىك ئاپپارات ۋە ۋالىينىڭ ھوقۇقى تولۇق يۈرگۈزۈلمىدى. ھەتتا ناھىيىلىك پىرقە بۆلۈم باشلىقىنىڭ ئادەم ئۇرۇش، ئۆز ئالدىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈش، ھاكىملىقنى ئىشقا سېلىشتەك يولسىزلىقلىرىنىمۇ توسيالمىدى. ئومۇمىي جەھەتتىن ۋالىينىڭ رولى بولمىدى. مۇشۇ يىلنىڭ 10 ــ ئايلىرىدا خەنزۇ ئۇيۇشمىسى كۆلۈبىدا ئىدارە، جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئىشچى ــ خىزمەتچىلىرى، شەھەر خەلقى بولۇپ، ئۇچ مىڭدەك كىشىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ناھىيىلىك گومىنداڭ پىرقە باشلىقى ۋېيۇەننىڭ رىياسەتچىلىكىدە كاك مىنيۇەننى ئۇ زىتىش دېگەن نامدا مەجلىس ئېچىلىپ، كاك شىن جىنجاڭ ئالتاي ۋالىيلىقىغا بەلگىلەندى، بۇگۈن ئۇزىتىمىز، ۋىلايەتلىك ساقچى باشلىقى جاك دەنكۇي مۇۋەققەت ۋالىيلىقنى قوشۇمچە ئىشلەيدۇ، دەپ ئېلان قىلىندى. شۇ چاغدا بىلىنىشچە، ناھىيىلىك پىرقە باشلىقى ياك ۋېيىۇەن ئۆزى ۋالىي بولۇش غەرىزىدە كاك مىنيۇەن ئۈستىدە شېئ شىسەيگە مەلۇمات بەرگەن. شېئ شىسەي بۇنىڭ مەلۇماتى بويىچە كاك مىنيۇەننى بوشىتىپ، جاك دەنكۇيىنى مۇۋەققەت ۋالىيلىققا بەلگىلەپ تېلېگراممىما بەرگەن. كېيىن ئۇقۇلغان خەۋەردە كاك مىنيۇەن ئۇرۇمچىگە بېرىشىغىلا قاماپ قويغان.

يەنە مۇشۇ يىلنىڭ 2 ــ ئېيىدا مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ

ژىلايەتلىك سايلىمى ئۆتكۈزۈلدى. تۆت ناھىيە خەلق ۋەكىللىرى قاتناشتۇرۇلۇپ چەك تاشلاش ئۇسۇلى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن سايلامدا، 31 ھەيئەت سايلىنىپ ئىجرائىيە ھەيئەت تەسىس قىلىندى. ھەيئەتلەر ئىچىدىن يوشۇرۇن ئاۋاز بىلەن رەئىسلىككە ئابدۇرىشىت يۈسۈپ، مۇئاۋىن رەئىسلىككە ئابدۇسەمەت مەخسۇم سايلاندى.

جۇ فاڭگاڭ يەكەندە

جۇ فاڭگاڭ گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمەت تەرەپتىن 1943-يىلى شىنجاڭدا باۋ، جا سىستېمىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن، «جۇسەنىيى» نامى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىغا كەلگەن. شۇ يىل ئاخىرىدا يەكەنگە كېلىپ ۋالىي مەھكىمىسىگە چۈشكەن. خىزمەتكە قاتنىشىپ ئىچكى جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلغان. شۇ يىل 2 - ئايدا ئۇقۇغۇچىسى دەي جېچېڭنى ئېلىپ، يەكەنگە رەسمىي ۋالىي بولۇپ كەلدى. بۇ يەكەننىڭ 2 - قېتىملىق ۋالىيسى ئىدى. ئۇ يەكەنگە كېلىش بىلەن ئاچقان چوڭ يىغىندا: «مەن ئىچكىرىدىن شىنجاڭدا باۋ، جا سىستېمىنى يولغا قويۇشتا رەھبەرلىك قىلىشقا چىققانىدىم. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خىزمەتلەرنى تۈگىتىپ قايتقىنىمدا، شېڭ دۇبەننىڭ «سز يەكەنگە ۋالىلىي بولۇپ ماڭا يارەملەشسىڭز»، دېگەن تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالدىم، ئىلاجسىز بۇ يەرگە كەلدىم. ئەمما مېنىڭ دەرىجەم ۋالىلىقتىن ئۈستۈن ئىدى. شېڭ دۇبەننىڭ سۆزىنى رەت قىلالمىدىم. مەن سەنمىنجۇيى ئاساسىدا خەلقە رەھبەرلىك قىلىمەن. مەن پەقەتلا دۆلەت ئاتىمىز سۇنجوڭشەننىڭ

بىۋاستىلا تەربىيىسىنى ئالغان ۋە ئىنقىلاب قىلغانلىقىم ئۈچۈن بۇگۈندىن باشلاپ مۇشۇ ژىلايەتنىڭ سىياسىي، مەمۇرىي خىزمەتلىرىدە كىمدە - كىم بولمىسۇن مېنىڭ بۇيرۇقۇمغا بويسۇنۇشى ئاساسىي شەرت. ھەربىيلەرمۇ ئەسلا بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس»، دەپ باشتىلا ئۆز ھەيۋىسىنى كۆرسەتتى. ئىشقا چۈشۈپلا ۋالىي مەھكىمىدە قۇرۇلۇش باشلاپ، مەھكىمىنى قايتىدىن ئىسلاھ قىلدى. 200 كىشى سىغارلىق كۇلۇب سالدۇردى. پۈتۈن ژىلايەتتىكى ئىدارە ۋە ئۇنىڭ باشلىقلىرىنى كۆزدىن كەچۈردى. ئىچكى جەھەتتىن ھەممىنى بىلۈپلىپ، بىرىنچى قەدەمدە تۆت ناھىيىنىڭ ھاكىملىرىنى قايتىدىن بەلگىلەپ چىقتى (يەكەن ناھىيىسىگە دەي جېچېڭنى، پوسكامغا ۋالىي مەھكىمىدە مۇدىر كاتىب بولغان لۈك × × نى، مەكىتكە دەي چېڭنى، قاغىلىقتا ژىلايەتلىك ساقچىنىڭ مۇدىر كاتىپى لىيۇ يىشىڭنى ھاكىملىققا بەلگىلەپ ئورۇنلاشتۇردى). ژىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىققا ژېن پۇلىننى بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن يەكەندە ئۆزىنى ھېچكىمگە تەڭ قىلماي، ژىلايەتنى ئوڭچە ئىگىلىۋالدى. ناھىيىلىك پىرقە باشلىقى ياڭ ژىيىۋەننىمۇ ئوچۇقتىن - ئوچۇق تىللاپ: «ئادەم ئۇرغان، ھەممە ئىشنى ئۆز چاڭگلىغا ئېلىۋالغان» دەپ قاتتىق ئەيىبلەپ، تېلېگرام ئارقىلىق شېڭ شىسەيگە مەلۇم قىلىش بىلەن خىزمەتتىن قالدۇرغانلىقىنى، ئۇچ كۈن ئىچىدە يەكەندىن كېتىشنى بۇيرۇق قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ژىلايەت بويىچە ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى قاتتىق چۆچىدى. ھەممە بىردەك جۇ فاڭگاڭغا بويسۇندى. شۇنىڭ بىلەن ژىلايەتتىكى ھەر بىر ئىدارىنىڭ باشلىقلىرىنى ئۆز چاڭگلىغا ئېلىپ ئۆزىنى تونۇتتى. ساقـ

چې باشلىقلىرىمۇ جۇ فاكىگاكنىڭ قويىنغا ئۆزىنى ئاتتى. بىر مەجلىستە ساقچى باشلىقى جاڭ جۇفاكنى يەنە ئۇچ يىل يەكەندە ئىشلەشكە بېكىتتىم، دەپ ئېلان قىلدى.

خەلقتە ئۆزىنى تونۇتۇش ۋە ئۆزىگە جەلپ قىلىش

1. خەنزۇ ئۇيۇشما كۇلۇبىدا «دۆلەت خەلقىنىڭ ئايلىق خاتىرىلەش يىغىنى» ئېچىلىۋېرىدۇ، ئىسلام دىنىدىكىلەر خۇدادىن ئۆزگىگە چوقۇنمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر قانداق يىغىندا دۆلەت ئاتىمىز رەسمىگە تازىم قىلىش توغرا كەلگەندە ئىسلام دىنىدىكىلەر تازىم قىلماي تۇرۇۋەرسىمۇ بولىدۇ. باشقىلار رەسمىيەت بويىچە تازىم قىلىدۇ، دەپ جاكالىدى.

2. 1939 - يىللىرىدىكى يەكشەن قازىخانا (مەھكىمە شەرئىيە) دىن بىرنەچچە ئەلەم، مۇپتىلار شېك شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىشى بىلەن تارقاپ كېتىپ، ئوخشاش دەرىجىلىك بىرقانچە قازى ئۆز ئۆيلىرىدە قازىلىق قىلىشاتتى. جۇفاكگاك كېلىپلا خەلق ئىچىدىكى خەلق ئىشەنچ قىلىدىغان ئاخۇنلارنى بەلگىلەپ، قازىخانىنىڭ بۇرۇنقى ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. قادىرخان خوجامنى ئەلەم، ياقۇپ قازىنى مۇپتى، مۇسا قازىنەي رەئىس، قېلىپ بەلگىلەپ، بۇ قازىلارنى تولۇقلاپ قازىخانا (مەھكىمە شەرئىيىنى) تۇرغۇزدى.

3. قايسى ۋاقىتتا تۇپلانغىنى ئېنىق ئەمەس، كونا شەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىر ئۆيىدە نەچچە يۈز پارچە دىنىي كىتابلار يىغىلىپ پېچەتلەنگەنىكەن، جۇ فاكگاك دەي جېچىڭ ئارقىلىق بۇ كىتابلارنى ھەر قايسى مەد-

رىس ئاخۇنلىرىنىڭ ئۆز قولىغا تارقىتىپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ دىنىنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى خەلققە كۆرسەتتى.

4. شۇ يىلنىڭ 3 - 4 - ئايلىرىدىكى ئايلىق يىغىندا: «ھازىر يەكەندە خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىۋاتقان گۆرۈكەشلەر خەلقنىڭ نۇرغۇن پۇللۇق نەرسىلىرىنى ئازغىنە پۇل بېرىپ ئېلىۋېلىپ، بىرنەچچە كۈن ئۆتسە بالىسى، ئۆسۈمى مۇنچە بولىدى، دەپ ھەتتا بەرگەن مېلىمۇ چىقىشماي خەلق نۇرغۇن زىيان تارتقان. بۇ گۆرۈكەشلەرنىڭ ھەممىسى خەنزۇ، بۇگۈن 15 كۈنلۈك سۈرۈك، مۇشۇ 15 كۈن ئىچىدە گۆرۈگە ئالغان مالىلىرىنى ئىگىسىگە ئەينەن قايتۇرىدۇ. ئارقىدىن گۆرۈكەشلىك دۇكانىنى تاقايدۇ. خىلاپلىق قىلغۇچىغا جازا بېرىلىدۇ. بۇنىڭغا ساقچى ئورۇنلىرى مەسئۇل بولىدۇ». دەپ ئېلان قىلدى ۋە قاتتىق تۇتتى. يېرىم ئاي ئۆتمەيلا يەكەندە گۆرۈكەشلىك ئۇزۇل - كېسىل توگىتىلدى.

5. شۇ ۋاقىتتا يەرلىك ئۇيغۇرلاردىن نوپۇزلۇق ۋە ئىقتىدارلىق بىرنەچچە كىشىنى ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قىلىپ ئۆستۇردى (قاغىلىققا قۇتىبىدىن ھامىتنى، مەكتىكە مامۇت قارىنى، پوسكامغا ئابدۇراخمان قاسىمنى بەلگىلىدى).

6. ھەر ئايدا بىر قېتىم ئىدارە، جەمئىيەت باشلىقلىرى، بەگ، ئاخۇنلار (يۇرت بەگلىرى) قاتناشقان مەمۇرىي يىغىن ئېچىپ، يىغىندا «ھەر بىر باشلىق بولغانلار سۇۋغا ئالماسلىق، پارىخورلۇق قىلماسلىق كېرەك. كىمدە - كىم بولسۇن بۇنداق ئىش سادىر قىلىدىكەن، باۋۇئەن سىلكىلىق ئورنۇدا تۇرۇپ ھەربىي سوت قائىدىسى بويىچە قاتتىق چارە

كۆرىمەن»، دەپ ئاگاھلاندۇرۇش بىلەن بۇنى ئەمەلىيەتتە ئىجرا قىلدى. ھەتتا «ياپونغا قارشى ئۇرۇشتا ئالىنسىنىڭ ئۆلگەن خەۋىرى كېلىپ ماتەم دۇراسىمى ئۆتكۈزگەندە، ئالدى بىلەن كۆيدۇرىدىغان قەغەز چاغلىق نەرسىمۇ قوبۇل قىلىنمايدۇ»، دەپ ئۇقتۇرۇش چىقاردى. كىملگۈچىلەر شۇ بويىچە قۇرۇق كەلدى. دېمەك مۇشۇ يوللار بىلەن باشقىلارنى ئىشەندۇرۇش ۋە جەلپ قىلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ سىرلىق، ھىيلە - مىكىرلىرىنى چاندۇرماسلىق تاكتىكىسىنى قوللاندى. ئەسلىدە جۇفاڭگاڭ ناھايىتى قۇۋ - ھىيلىگەر، رەھىمسىز، ئاچكۆز، پوچى ئادەم ئىدى. ئۇ بىرنەچچە قېتىملىق چوڭ - كىچىك يىغىنلاردا: «جۇ فاڭگاڭ» دېگەن ئىسىم يېزىلغان ئوچ خەت دەرۋازا ئالدىغا ئېسىپ قويۇلسا، دۇشمەن كىرەلمەي چېكىنىپ كېتىدۇ» دەپ پو ئاتقان. يەنە خەلقىگە كۆيۈنگەن بولۇپ، «ھازىر ھەربىي تەمىنات كۆپىيىپ كەتتى، خەلقىگە كۆپ ئۇۋاللىق بولۇۋاتىدۇ» دەپ يىغلاپ كېتەتتى. تارامىلاپ ياش ئاققۇزۇپ، كىشىلەرنى ئىشەندۇرۇشكە تىرىشاتتى. ئاستىرتتىن بولسا، ھۆكۈمەتنىڭ سېپىل سوقۇش، يول ياساش، قۇتقۇزۇش قاتارلىق مەخسۇس پۇللىرىدىن ۋە يەرلىك مەسئۇلات شىركىتىنىڭ ئىسكىلاتتىكى مالىلىرىدىن بۆلۈپ نۇرغۇن - نۇرغۇن مىقدارداً پۇل - مالنى ئۆز چۆنتىكىگە سالاتتى.

كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئۆزىنى پاك ھېسابلىغان جۇ فاڭگاڭ تۆۋەندىكى ئۇسۇللار بىلەن بايلىق توپلىدى.

1) يەكەندىكى ئېھتىيات ئامبىرىنىڭ زاپاس ئاشلىقلىرى، دېھقانلار ئۈيۇشمىسىنىڭ نۇرغۇنلىغان ئىقتىسادىي ھاكىم دەي جىچىڭ ئارقىلىق تامام يىغىشتۇرۇلدى.

2) يەكەن يەرلىك مەسئۇلاتلار شىركىتىنى تارقىتىۋېتىش ھۈيرۇقى كېلىش بىلەن، ئالدىن ئۇنىڭ باشلىقىنى كەتكۈزۈۋەتتى. ۋالىي مەھكىمىسى ئۆز تەرىپىدىن ئەڭ تۆۋەن باھادا ئون مىڭ دوللار باھالاپ، كۇرسى چۈشكەن بۇ پۇلنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلىپ قويۇپ پۈتۈن ئىقتىسادقا ئۆزى ئىگە بولدى. بۇنى ھېچ كىشىگە سەزدۇرمىدى.

3) يېڭىشەھەرگە نەمۇنە مەكتەپ سالىمىز، دەپ تەستىق سېلىپ، خەرىتىلىرىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە يوللاپ ئون مىڭيۈەن پۇل ئېلىپ مەكتەپنى بولسا يۇرتقا ئالۋاڭ سېلىپ سالدۇردى. بۇ پۇل شۇنداقلا جۇ فاڭگاڭنىڭ قولىدا قالدى. مۇشۇ ۋاقىتتا بىر سەر ئالتۇن، 65 سەركۈمۈش ئىدى. مۇشۇنىڭ بىلەن بىر يوللا 150 سەردىن ئارتۇق ئالتۇنغا ئىگە بولدى.

4) قاغىلىقنىڭ زۇڭبىگى ھېيت بەگ ئارقىلىق بىرنەچچە يۈز تۆگىدە ھىندىستانغا مال يۆتكەپ تىجارەت قىلدى. خەلقنىڭ كۆرۈشىدە تىجارەت ھېيت بەگنىڭ بولۇپ، ئەمەلىيەتتە جۇ فاڭگاڭنىڭ ئىدى. ھېيت بەگ نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش بايلىقلىرىنى ئېلىپ، 1948 - يىللا چەتكە چىقىپ كەتتى.

5) جۇ فاڭگاڭ ئۆزى بىرگە ئېلىپ كېلىپ يەكەن ناھىيىسىگە ھاكىم قىلغان دەي جىچىڭ 32 ياش، قاتاڭغۇر، ئالدى چىشىنى ئالتۇندىن قاپلىغان، دائىم يېڭى يوق پەلتۇ كىيىۋالىدىغان ياسانچۇق، سۆلەتۋاز ئادەم ئىدى. ئۇنى كىشىلەر جۇفاڭگاڭنىڭ «شۆيىسى» دەپ كىنايە قىلىشاتتى. ئۇ گەرچە ھاكىم بولسىمۇ، ناھىيىدىكى ئىشلار بىلەن ئانچە كارىمۇ يوق. تولا ئىشلارنى بۆلۈم باشلىقى ۋە كاتىپلىرىغا ئىتتىرىپ قويۇپ يۈرەتتى. قانداق سەۋەب

لەردىندۇر، ئۇ شۇ يىلى ناھىيە ئىسمىنى سۆچە (ئەسلىدە شاچپى ئىدى)، ھەربىر يېزىلارنىڭ ئىسمىنىمۇ خەنزۇچە لىشېجاڭ، شۇۋۇنشاڭ، جىنجەشاڭ، خوفىنچاڭ ..... دېگەندەك سۆزلەر بىلەن ئاتاشنى يولغا قويدى. بۇ ئىسمىلار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قاتارلىق ئىدارىلەردە بىرمەزگىل قوللىنىلغان بولسىمۇ، تاشقى تەرەپتە تولۇق ئۆزلەشمىدى. خەلق يەنىلا بۇرۇنقى ئۇيغۇرچە ئىسمىنى قوللىنىۋەردى.

6) جۇ فاڭگاڭنىڭ يولىورۇقى بىلەن ھەر بىر بەگلىك لەرگە شۇ بەگلىك تەۋەسىدىكى مەكتەپ مۇدىرى، مۇئاۋىن يېزا باشلىقى قىلىپ بەلگىلەندى. شۇنداق قىلىپ بىر يېزىدا ئىككى مۇئاۋىن بىلەن يېزا باشلىقى ئوچ كىشى بولدى. مەكتەپ مۇدىرىدىن بەلگىلەنگەن يېزا باشلىقى تەۋەسىدىكى مەكتەپلەرنى ۋە مائارىپ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى. بۇلارغا مۇدىرلىق مائاشىنى ئۇيۇشمىدىن ئاۋۋالقىدەكلا بېرىپ تۇردى.

7) دەي جېڭنىڭ خىزمەتكە ئورۇنلىشىپلا تۇرمۇش قۇرۇش كويىدا بولدۇ. بىر كۈنى ۋالىي مەھكىمىسىدىن جۇفاڭگاڭ مېنى باش كاتىپ مەمۇرىي ئىشىگە چاقىرتىپ، «دەي جېڭنىڭ ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن، بىلىمى ئۇستۇن، ×× بىلەن تۇرمۇش قۇرۇشقا كېلىشىپتۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئاكىسىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىش ئۈچۈن چاقىرتقانىدىم» دىدى. بۇ چاغدا مەمۇرىي ئىشىم: «بولىدۇ، مېنىڭ جىق گېپىم يوق، پەقەتلا بۇ مىللىي، دىنىي مۇناسىۋەتكە بېرىپ تاقىلىدۇ، ھەرھالدا بۇنداق بولمىغىنى ياخشى» دېدى. بۇ يەردە جۇ فاڭگاڭ شۇنداق غەزەپكە كەلدىكى، ئاچچىقىدا جوزا ئۇستىدىكى ئىستاكانلارنىمۇ سۇندۇرۇۋەتتى. بىزگە

ئېتىلدى. ئىككىمىز ئۇدۇل تاشقىرىغا قاراپ قاچتۇق. يەكەنگە كېلىپ پو ئېتىش بىلەنلا سۆزنى ئۆتكۈزۈپ كەلگەن جۇفاڭگاڭنىڭ ھەيۋىسى مۇشۇ بىر قېتىمدىلا سۇغا چىلاشتى. بۇ ئىشمۇ ئەمەلگە ئاشمىدى.

ناھىيىلىك ھۆكۈمەت دەرۋازىسىنى يۆتكەش

دەي جېڭنىڭ ھاكىم بولۇش بىلەن ھېچ نەرسىگە قارىمايلا، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ غەرب تەرىپىگە جايلاشقان ئەسلى چوڭ دەرۋازىسىنى جەنۇبقا ئېلىپ قايتىدىن ياساتتۇردى. يېڭى ئېلىنغان دەرۋازا تار كوچىغا توغرا كېلەتتى. ھارۋا قاتنىشى ناھايىتى ئەپسىز ئىدى. دەرۋازىنى يۆتكەشنىڭ سەۋەبىنى ئېيتىپ دەي جېڭنىڭ شۇنداق دېگەن: «بىز خەنزۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى قاريشىدا، يامۇلنىڭ دەرۋازىسى جەنۇبتا بولۇش كېرەك. غەربتە بولسا، باشلىققا دەخلى يېتىدۇ. بۇ سۆز بىزنىڭ كونا كىتابلىرىمىزدا بار. مەن بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن ئېنىقلاپ تەكشۈرسەم، مەن بىلەن 31 ھاكىم ئۆتۈپتۇ. بۇلاردىن تۆتىسى ئېلىنىپ، سارايغا بولۇپ ئۆلۈپتۇ، بىرنى ماموت سىجاڭ قاچقاندا ئېتىپ ئۆلتۈرۈپتۇ. قالغانلىرى شېڭ شىسەي تۇرمىسىدە ئۆلۈپتۇ، شۇڭا بۇ دەرۋازىنى يۆتكىمەي بولمايدۇ». بۇ سۆزنى ھەربىر يېزا باشلىقلىرى قاتناشقان يىغىندا ئېيتقان.

1945 - يىلدىكى يەكەن

ئۇچ ۋىلايەت خەلق ئىنقىلابى كېڭىيىپ تاشقورغانغا

قەدەر كەلگەن خەۋەر ئاڭلانغاندىن كېيىن، يەكەن ۋەزىيىتى جىددىي تۇيۇقە كەلدى، يەكەن ئاسمىنىنى قارا تۇتەك قاپلىدى. خەلق بېشىغا تۆپىلەپ بالايىئاپەت يېغىشقا باشلىدى گومىنداڭنىڭ ئاساسىي كۈچى ھېسابلانغان 36 - تۈەنلىك قورچاق باۋئەن سىلكىنىلەن ۋىلايەتلىك ساقچى ئورۇنلىرى ئەڭ قاتتىق سارايسىمگە چۈشۈپ، مۇداپىئە كۆرۈش، ئىستىھكام قۇرۇش ۋەخەلقنى بېسىشقا ئاتلاندى.

يەكەن قۇرۇق كۆلدىكى ئىشان ئابلا دامۇللامنى مۇرتى مەھەممەت ئېلى ئەترايىغا ئادەم توپلايدۇ، دەپ ۋەھىمە قىلىپ قولغا ئالىدۇ. بۇلارنى تۇرمىدە ئىككى ئاي قېيناپ مەھەممەت ئېلى قىيناشتا ئۆلىدۇ (ئۆلۈكىنى ئائىلىسىگە بەرگەن). ئابلا دامۇللام سالامەت چىقدۇ.

شۇنىڭدەك يەكەندىكى ئىشان ئايۇپ قارىنىڭ ئۆيىگە ئاقسۇ، قەشقەردىن 10 نەچچە كىشى زىيارەتكە كېلىدۇ. كەلگەنلەرنىلەن بىرلىكتە بۇ كىشىنى قولغا ئالىدۇ. سوراق قىلىپ نەتىجە چىقمىرالماي، ئىككى ئايدىن كېيىن قويۇپ بېرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ، قەشقەر تەرەپلەردىن كەلگەن سودىگەرلەرۋە ياكى باشقا ئىدارە ئىشلىرى بىلەن كەلگەن قانداقلا كىشىلەر بولمىسۇن، تەكشۈرۈش، سوراق قىلىش، توختىتىپ قويوشقا ئوخشاش ھەرىكەتلەرنى يۈرگۈزۈپ، خەلقنى ئەڭ قاتتىق بېسىم ئاستىغا ئالدى. مەسىلەن: قەشقەرلىق مەھەممەت سوغۇقنى گۇمانلىق دەپ مالىلىرىنى تارتىۋىلىپ قايتۇرۇۋەتكەن. قەشقەر سەمەندىن مەھەممەت ياسىن، مۆمىنلەر يەكەنگە تۇغقان يوقلاشقا كەلگەن، بۇلارنىمۇ گۇمانلىق دەپ قاماپ ئۆچ ئاي ئازابلاپ، نەتىجە چىقمىرالماي تۇرمىدىن چىقىرىپلا قايتۇرۇۋەتكەن. ھەتتا يەكەندىن ئاشكارا قەشقەر تەرەپلەرگە بېرىپ - كېلىشنى قاتتىق چەكلىگەن.

سىپىل ياساش دولقۇنى

گومىنداڭنىڭ يەكەندىكى 36 - ئاتلىق تۈەنى، باۋئەن سىلكىنىڭ قوشۇمچە ۋالىي جۇ فاڭگاڭلار يەكەن يېڭىشەھىرىنى ئىستىھكام قىلىشنى پىلانلاپ، يېڭىشەھەر سىپىلىنى قايتا ئىسلاھ قىلىش ئۈچۈن، زىۋېيتۈەن (قوغدىنىش پولكى) تەشكىل قىلغان. بۇنىڭ باشلىقلىقىغا ھاكىم دەي جېچىك، مۇئاۋىنلىقىغا تۆت بەگ بەلگىلەنگەن، بۇلار ئۆزىگە بۆلۈپ بېرىلگەن يەرلەر بويىچە خەلقنى سىپىل ياساشقا قاتناشتۇردى. نەچچە مىڭ خەلق سىپىلغا خىش، توپا توشۇش، جا باغلاش بىلەن كېچە - كۈندۈز ئىشلىدى. شەھەر ۋە يېزىلاردا ئادەم قالمىغانىدەك سىپىل ئەترايىغا توپلاندى. پۈتۈن بوجاق، جاجاق، گەيجاڭلار ئىش ئۈستىدە ئاغلاقچىلىق (ھەيدەكچىلىك) قىلدى. مۇئاۋىن بەگلەر ئۆز يېزىلىرىدا تۇرۇپ، ئادەم ھەيدەش بىلەن بولدى. ئومۇمەن ئوچ ئاي داۋام قىلغان بۇ سىپىل ياساشتا خەلق ئېيتقۇسىز ئازاب - ئوقۇبەتنى باشتىن كەچۈردى. سىپىل ياساش تاماملانغاندىن كېيىن خىزمەت كۆرسەتكەن ۋە نەتىجىسى يۇقىرى بولغان يېزا باشلىقلىرىغا مۇكاپات پۇل، نەرسە - كېرەكلەر بېرىلدى ۋە چوڭ يېغىن ئېچىپ ئېلان قىلىندى.

ھەربىي تەمىنات ئىدارىسى

مۇشۇ يىلنىڭ 2 - ئايلىرىدا چىڭ ×× فامىلىلىك كىشىنىڭ زەنجاڭلىقىدا يەكەنده يەكەن - خوتەن ھەربىي تەمىنات ئىدارىسى يېڭىشەھەردىكى بۇرۇنقى خەنزۇ باشلانغۇچ

مەكتەپ ئورنىدا قۇرۇلدى. بۇنىڭ تەشكىلىي دائىرىسى كەڭ بولۇپ، بىر نەچچە ئون قوراللىق ئەسكەر، بىر نەچچە بۆلۈم، 20 دىن ئارتۇق كادىر ۋە خىزمەتچىلەردىن تەركىب تاپقان. زەنجاڭ تاشقىرىغاچقىشقا توغرا كەلسە ئىككى قوراللىق مۇھاپىزەتچى بىلەن چىقىدۇ. ۋىلايەت بويىچە ھەر بىلەر ئۈچۈن ئېلىنىدىغان ھەربىي تەمىنات سان بويىچە بېكىتىلىپ، ۋالىي مەھكىمىسگە سۇنۇلىدۇ. ۋالىي مەھكىمىسى ھەر ناھىيىگە تەقسىم قىلىدۇ. ناھىيە يەرمو سانىغا قاراپ يېزا (بەگلىك) غا چۈشۈرىدۇ. يېزىلار بۇجاڭلار ئارقىلىق خەلقلەرگە چاچىدۇ. ھەربىي تەمىنات ھەر يۇرت يېزا باشلىقلىرى ھەيدەپ ئەكىرگەن نەرسىلەرنى كۆز چىنىدە جىك ھېسابى تاپشۇرۇپ ئالىدۇ. كېچىككەنلەرنى بۇاستە ئەسكەر چىقىرىپ ھەيدەش، يېزا باشلىقلىرىنى قاماپ قويۇش قاتارلىق ھوقۇقلار بولىدۇ. ھەتتا ھاكىملارنىمۇ ئالدىرىتىدۇ. موشۇ يىلدا يەكەننىڭلا ئېيىغا ھەربىيگە تاپشۇرىدىغان نەرسىلەر سانى جەۋزلىنىدە 4.000.000 جىك بىدە، سامان، 400 قوي دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭدىن باشقا يەكەن ھەر ئايدا تاشقۇرغانغا لەڭ ئاشلىق توشۇشتا بېرىدىغان ئېشەك 180 (بىر ئېشەك ئۈچۈن 30 سەر كۈمۈش تاپشۇرۇلۇشى شەرت)، بۇنىڭدىن باشقا 36 - تۇەنگە ھەر بىر يېزىدىن (بەگلىكتىن) 20 دىن ئات، جەمئىي 16 يېزىدىن 320 ئات. موشۇ ئاتنى ئۆلچەمگەلايىقلاشتۇرۇپ ئۆتكۈزۈشتە، بىر نەچچە مىڭ ئات ئەكىرىپ شۇنىڭدىن يارايدىغىنى ناھايىتى ئاز.

ترانسپورت ئەترىتى

بۇ ھەربىي تەمىنات قارمىقىدىكى قاتناش قوراللىرى

(ھارۋا، ئېشەك قاتارلىقلار) ئىدى. بۇلار يېزا باشلىقلىرى ئارقىلىق يۇرت خەلقلىرىدىن تەييارلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، يېزا باشلىقلىرى بىلەن توختام قىلىش، بۇلار ئارقىلىق يۆتكەش - توشۇش ئىشلىرىنى ئورۇنداشقا ترانسپورت ئەترىتى تەشكىللىدى. بۇنىڭغا ئابدۇۋاھىت بەگنى ئەترەت باشلىقىغا بەلگىلىدى. بۇ، ھەربىي تەمىناتنىڭ پايدىنى قاتلام ئېلىشنىڭ بىر تەدبىرى ئىدى.

يەكەندە ياسالغان توپ

جۇ فاڭگاڭنىڭ پىلانلىشى بويىچە يەكەندىكى قازانچى (قۇيمىچى)، تۆمۈرچى ۋە مىسكەرلەردىن 100 دىن ئارتۇق ئۇستىنى يېڭىشەھەر ۋالىي مەھكىمىسگە توپلاپ، يېتەرلىك چۆيۈن، تۆمۈر، مىس قاتارلىق ماتېرىياللارنى يۇرتقا ئالۋاڭ قىلىپ يەغدۇرۇپ توپ ياساشقا كىرىشتۈرۈلدى.

ئىككى ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە 12 دانە زەمبىرەك توپ ياساپ پۈتتۈرۈلگەندىن كېيىن، ۋالىي مەھكىمىدە توپقا نام قويۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ يىگانجۇن، ئەر جاڭجۇن دېگەن نام بېرىلدى. بۇ ياسالغان توپ پەقەتلا ھەيۋەتلىك ئاۋاز چىقىرىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، يېڭىشەھەر سېپىل ئۇستىگە ئورنىتىلدى. شۇ يىلى 12 - ئايدا يەكەننى قورشىغان مىللىي قىسىملار، پارتىزانلار قىلغان ئۇرۇشتا بۇ ياسالغان توپلارنى ئىشقا سالدى. بۇ توپنىڭ ھەر بىر ئېگە تۆت تاغاردىن پاختىنى مىلتىق دورىسى بىلەن چىڭداپ، پىلتىسىگە ئوت يېقىش بىلەن بۇ چىڭدالغ

غان پاختا قىزىل چوغ بولۇپ، ھەيۋەتلىك ئاۋاز چىقىرىپ ئۇيدەك ئوت ھاسىل قىلىش بىلەن 40 — 50 مېتر يەرگە چۈشكەن. 12 توپنى بىرلا ئاتقاچقا بۇنىڭ ئاۋازى بىلەن چاچىرىغان ئوتى پۈتۈن شەھەرنى قاپلاپ، كىشىلەردە يېڭىدىن ئىجاد قىلىنغان قورال بولۇشى كېرەك، دېگەن ئوينى پەيدا قىلغان. شۇنىڭ بىلەن شۇ كۈنكى ئۇرۇشتا ئۇستۈنلۈكنى كە ئېرىشكەن.

ئەسكەر يۆتكەپ تۇرغۇزۇش

قوشرايونىڭ چاپسال دېگەن يېرىگە بىر لىيەن، كاچۇڭنىڭ ياقىرىدىن دېگەن جايغا بىر پەي ئەسكەر ئورۇنلاشتۇردى. بۇلارنىڭ پۈتۈن تەمىناتلىرى شۇ يۇرت خەلقلىرى ئۇستىگە يۈكلەندى. بۇلارغا ئۆزى خالىغان يۇرتتىن ئېلىش ھوقۇقى بېرىلگەنلىكتىن، شۇ يۇرتتىكى خەلقلەر قەۋەتلەپ ئېغىرچىلىقلار ئاستىدا قالدى.

يېڭىشەھەرگە كۆچۈش ۋە شەھەر دەرۋازىلىرىنىڭ تاقىلىشى

شۇ يىلى 10- ئايدا كونىشەھەردىكى ئىدارىلەر يېڭى شەھەرگە كۆچۈشتى. ئۇيۇشمىنىڭ شەھەر ئامبىرىدىكى بىر بۆلۈم ئاشلىقلىرىمۇ يېڭىشەھەردىكى مەكتەپكە يۆتكەپ چىقىلدى (ئاشلىقلارنى يۆتكەپ كەتمىسە، مىللىي ئارمىيىلەر ئوت قويىدۇ، دېگەن ئۇقتۇرۇش قىلىنغانىدى). يېڭىشەھەر ۋە كونىشەھەر دەرۋازىلىرى تاقالدى. شەھەر ۋە يېزا ئوتتۇ-

رىسىدا قاتناش توختىتىلدى. شەھەر خەلقى يېمەك - ئىچمەك ھەتتا سۇدىنمۇ قىسىلدى. شەھەر خەلقى ئەتراپتىكى يېزىلارغا قېچىشقا باشلىدى. 12 - ئايدا تاشقۇرغاندىن چۈشكەن مىللىي ئارمىيە پارتىزانلىرى يەكەن خانىقا دەرۋازاۋە يەرلىك مەسئۇلاتلارشىركىتى ئەتراپلىرىنى قورشاۋ قىلىپ، شەھەرگە ھۇجۇم باشلىدى. يېڭىشەھەر تەرەپتىن مۇداپىئەدە تۇرغان گومىنداڭ ھەربىيلىرى، ساقچى ۋە باۋئەن سىلىگبۇ ئەسكىرىي قىسىملىرى سېپىل ئۈستى ۋە دەرۋازىدىن چىقىپ مىللىي قىسىم پارتىزانلىرى بىلەن ئېلىشتى، ئۇرۇش بىر كېچە داۋام قىلدى. كېچىچە ئېتىلغان ئوق ئاۋازىدىن خەلقلەر قاتتىق ساراسىمە - قورقۇنچ ئىچىدە قالغانىدى. شۇ كۈنكى ئۇرۇشتا پارتىزانلار ئوفتسېرى بايەكنىڭ ئۆز ئاددىي خاتالىقى مەمەت خائىنلىق قىلىپ، بايەكنىڭ كاللىسىنى كېسىپ گومىنداڭ ھەربىيلىرى تەرەپكە ئۆتىدۇ. گومىنداڭ ھەربىيلىرى بايەكنىڭ كاللىسىنى ئاۋۋال يېڭىشەھەر چوڭ يول بويىدىكى تېرەككە، كېيىن كونىشەھەر دەرۋازىسىغا ئاسىدۇ. ئېلان قىلىشتا (بايەك پولىك باشلىقى) خاتالىقى مەمەت بايەكنىڭ كانۇيىسى بولۇپ، ئارقىدىن ئېتىپ بايەكنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ گومىنداڭ تەرەپكە ئۆتكەن، دەپ ئېلان قىلدى. يەنە شۇ ۋاقىتتا ياقىرىق باشلانغۇچ مەكتەپ مۇئەللىمى ياقۇپ ئۆيىگە كېتىۋاتقاندا گومىنداڭ ھەربىيلىرىنىڭ رازۋېتكىلىرى تۇتۇۋېلىپ، گەيشاڭنا ئەپچىمپ خەلق ئالدىدا يۈرەك ۋە ئالەتلىرىنى كېسىپ تاشلىغان. ئۇرۇش تۈگىگەنىنىڭ 2 - كۈنى (ئەتىسى) مىللىي پارتىزانلاردىن ئەسىرگە چۈشكەن 11 كىشىنى، 36 - تۈەن تۇەنجاڭى گۇەن زىيۇن يېڭىشەھەر تۇەنبۇ ئالدىدىكى

تېرەكلىك چوڭ سەھنىدە تېرەككە بىردىن باغلاپ، يۈرەك باغرىنى سۈغۇرۇپ، ئالەتلىرىنى كېسىپ ئۆلتۈرگەن. بۇنى گومىنداڭنىڭ پۈتۈن ئەسكەر، ساقچىلىرى ۋە خەلقتىن تەشكىللىگەن ئەسكەرلىرىگە كۆرگەزمە قىلىپ كۆرسەتكەن. ئۆلتۈرۈلگەن 11 نەپەر كىشىنى ئىچىدە 12 ياشلىق بىر كىچىك بالىمۇ بار ئىدى. گومىنداڭ ھەربىيلىرى خالىمىغانىنى ۋالىي مەھكىمىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ۋالىي مەھكىمىدە كاتىپ، گومىنداڭ ناھىيىلىك بىرقە بۆلۈمىنىڭ تەشۋىقات كادىرى قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى. ئىككى ئاي ئىچىدە دەرۋازىلار ئېچىلىپ، ھەرقايسى ئىدارە، جەمئىيەتلەر ئۆز ئورۇنلىرىغا كۆچۈشتى.

1946 - يىلى

مۇشۇ يىلى 2 - ئاي ئاخىرلىرى، گومىنداڭنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق لۇيجاڭى شياڭ چاۋجۇڭ لۇيبۇسىنى كۆچۈرۈپ يەكەندىكى 36 - تۈەنگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئارقىدىنلا ئاقسۇدىكى تۈەنجاڭ جاۋ خەنچى ئۆز پولكى بىلەن يەكەنگە كېلىپ بۇرۇنقى توسانگۇڭسى پولك شەتابى، گومىن بىگىنۈەن ئورنىنى ئەسكەر گازارمىسى قىلىپ ئورۇنلاشتى. بۇنىڭ بىلەن بۇرۇنقى 36 - تۈەن يېڭى كەلگەن بىرلۈي ۋە بىر تۈەن قوشۇلۇپ ھەربىيلەر سانى ئۇچ مەسسە كۆپەيدى. خەلق تېخىمۇ ئېغىرچىلىققا دۇچ كەلدى. ئالۋاڭنىڭ تولىلىقى، ھەربىيلەرنىڭ كۈن ئارىلاپ شەھەر ئىچىنى قوراللىق ئايلىنىپ تەھدىت سېلىشى، تېررورلۇقى خەلقنى يەنمۇ پاراكەندە قىلدى. شياڭ چاۋجۇڭ (لۇيجاڭ)

ۋالىي جۇ فاڭگاڭ بىلەن كېلىشىلمەي شۇ يىلى 3 - تاياردا لۇيبۇسىنى قاغىلىققا ئورۇنلاشتۇرۇپ چىقىپ كەتتى. يەكەندە جاۋخەنچىنىڭ 7 - تۈەنلا قالدى. 36 - تۈەننىڭ تۈەنجاڭى گەن زىيۇن قەشقەرگە فۇلۇيجاڭ بولۇپ قايتتى. شۇ يىلى 5 - ئايلاردا جاۋشىگاڭ (گومىنداڭ ئورۇمچى زۇڭ سىلكىبۇسىنىڭ سەنمۇجاڭى، كېيىن قەشقەردە تۇرۇشلۇق 42 - دىۋىزىيىسىنىڭ باشلىقى — جۇنجاڭى بولغان) باشچىلىقىدىكى ئۆمەر داموللام، ئىبراھىم تۇردىلار مۇئاۋىنلىقىدائۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەشكىللىگەن «جەنۇبىي شىنجاڭ تەپتىش ئۆمىكى» يەكەنگە كەلدى. يەكەندىكى تۈەنبۇنىڭ چوڭ سەھنىسىدە بەش مىڭدەك كىشىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن چوڭ يىغىن ئېچىلدى. ئۆمەك باشلىقى مەجلىسكە ئۆزى رياسەتچىلىك قىلدى. ئەركىن پىكىر بېرىشتە قورقماسلىقنى ئوچۇق جاكالىغانلىقتىن، يىغىنغا قاتناشقانلار ئالۋاڭنىڭ تولىلىقى، ئەمەلدارلارنىڭ قىلۋاتقان ناھەقچىلىقلىرى، ھەرخىلەرنىڭ بۇلاش - تالاش، قاماشلىرىنى پاش قىلغان ئۇرغۇن پىكىرلەرنى ئېيغىز ۋە يازما ئارقىلىق سۇندى. يىغىن يېپىلغاندىن كېيىن 1 - 2 كۈنگىچە ئەرز - داتلار قوبۇل قىلىندى. ئۆمەك قايتقاندىن كېيىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىر - بىرلەپ ھەل قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ قايتىشتى. مۇشۇ يىلى 3 - ئايلاردا ئۇرۇمچىدىن ئابدۇسەمى يەكەننىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى بولۇپ كەلگەن ئىدى. يۇقىرىقى تەپتىش ئۆمىكى كەلگەندە، جۇ فاڭگاڭ ۋە ھاكىم دەي جىچىڭنىڭ ئۇستىلىرىدە بېرىلگەن پىكىرلەردىن گۇمانلىنىپ، ئابدۇسەمەتنىڭ يەكەنگە كېلىپلا توي قىلغاندا بەزى يەگلىكتىن ئارىيەت ئالغان نەرسىلەرنى (پۇل، ئاشلىق،

گىلەم قاتارلىقلارنى) پارا ئالدى، دېگەن باھانە بىلەن جۇ فاڭگاڭ فايۇەن ئارقىلىق قامىدى. كېيىن بۇرھان ئەپەندى سايلامغا كەلگەندە ئەھۋالنى تەپسىلىي سۆزلەشتۈرۈپ، ئابدۇسەمىنى تۇرمىدىن چىقاردى ۋە ۋەزىپىسىدىن قالدۇردى.

بىتىم مۇناسىۋىتى بىلەن مىللىي قىسىملار پوسكام - قاغىلىقلاردىن چېكىنىپ، كونا ئەمەلدار ئۆز ئورۇنلىرىغا كېلىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، جۇفاڭگاڭ ۋە ۋىلايەتلىك ساقچى باشلىقى جاڭ دەنگۇيلار ئۇچ ناھىيىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە چىقتى. پوسكام ھاكىمى لۈك، مۇئاۋىن ھاكىم ئابدۇغوپۇر بەگلەر مىللىي قىسىملار پوسكامغا كەلگەندە ئورۇن بوشىتىپ بېرىپ قاچقانلىقى ئۈچۈن لۈك قامالدى. ئابدۇغوپۇر بەگ ئىشتىن بوشىتىلدى.

قاتىلىق ھەرىكەتلەر

1. جۇ فاڭگاڭ ناھىيىلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ كىرگەندىن كېيىن، خەلق قاتناشقان ئۇچۇق يىغىندا، «قاغىلىقتىكى راشىدىن مۇپتى ھاجى ئوغرىلارغا قوشۇلغان، كېيىن بۇ ئۆز - ئۆزىدىن قورقۇپ ئۆيىدىن چىقىپ كېتىپتۇ. بۇ دىنىي ئاخۇن، ھازىر ئۇرۇش توختىدى، ئۇنىڭغا ھېچگەپ يوق. بىز كېپىلىك قىلمىز. كۆرگەنلەر ئېيتىپ قويۇڭلار» دېگەننى جاكالىدى. ئەھۋال ئەسلى مۇنداق ئىدى. مىللىي قىسىم پارتىزانلىرى قاغىلىقنى قولغا ئالغاندا، گومىنداڭنىڭ پۇتۇن ئەمەلدار، ئاخۇن، يۇرت بەگلىرى خوتەنگە قاچقان. ئەمما راشىدىن مۇپتى ھاجىم ئۆيىدىن مىدرلىمىغان. قاغىلىق قولغا ئېلىنغاندا، يەنە خەلق بىلەن ئۆتۈۋەرگەن. جۇ فاڭگاڭ ناھىيە ھاكىمى لى زىشىڭنىڭ قولى بىلەن بۇ كىشىنى مەخپى ئۆلتۈرگەن (لى زىشىڭ ئازادلىقتىن كېيىن باستۇرۇلدى).

2. شۇ يىلى 7 - 8 - ئايلاردا بىتىمدە تەشكىل بولغان ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مائارىپ نازارىتىنىڭ كادىرى ئەنۋەر يۈسۈپ ئۇرۇمچىدىن مارالبېشى ئارقىلىق كېلىپ، مەكىت چامغۇرلۇق مەكتەپكە چۈشىدۇ. مەكتەپ مۇدىرى ئابلا مەممەت مەكىت ھاكىمى دەي ياچىغا خەۋەر قىلىدۇ. دەي ياچىڭ ئۆزى چىقىپ ئەنۋەر يۈسۈپنى ئېلىپ جۇ فاڭگاڭغا تاپشۇرىدۇ. ۋالىي مەھكىمىسى ئىچىدە ساقچىنىڭ سوئىستىلىك بىر كىشىسى ئارقىلىق ئۇنى قىيناش، ئازابلاش بىلەن ئۆلتۈرۈپ، جەسەتنى يىغىشتۇرۇۋەتكەن (بۇ ئەھۋالنى ئەھمەدجان قاسىمى، بۇرھان ئەپەندىلەر يەكەنگە كەلگەندە كۆپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى. ئەمما دەي ياچىڭ، جۇفاڭگاڭلارنىڭ قولى بىلەن بولغان بۇ ئىشنى ئايدىڭلاشتۇرۇش قىيىن بولدى). ئازادلىقتىن كېيىن دەي ياچىڭ باستۇرۇلدى. ئابلا مەممەت 20 يىللىق كېسىلدى.

3. قاغىلىقتىن مىللىي قىسىمغا قاتناشقان ھاشىم خۇيجاڭ، تۇردى قارىمەگلەر بىتىم بولغاندىن كېيىن ئۆز يۇرتى قاغىلىققا قايتىپ كېلىپ ئۆز ئىشى بىلەن مەشغۇل بولغانىدى. بۇلارنى ھەربىيلەر ئارقىلىق تۇرمىگە تاشلاپ، دوختۇرخانا يۇەنجاڭىنىڭ قولى بىلەن ئوكۇل بېرىپ ئۆلتۈرگۈزدى.

4. شۇ يىلى يېكىشەھەر دەرۋازىلىرى ئېچىلغان 2 - ئايدا، ۋىلايەتلىك ساقچى باشلىقى جاڭ دەنگۇي ساقچىنىڭ خەت توشۇغۇچىسى ھوشۇرنى ئوغرىلارغا قوشۇلىۋاقچى بولغان، دېگەن سۆز بىلەن پۇتۇن ساقچى ئىدارىلىرىنىڭ ئەمەلدار ساقچىلىرىنى يىغىپ، ئۆز قولى بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈردى.

1946 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن گومىنداڭ ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق بىتىم ئىمزالانغاندىن كېيىن، بىرلەشمە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ بىتىم بويىچە گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى ۋە مىللىي ئارمىيىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، ئەمما يەكەندىكى گومىنداڭ ھەربىيلىرى ۋە ۋالىي جۇ فاڭگاڭلار يەنىلا بۇرۇنقى ئۆز قىياپىتىنى ئۆزگەرتمەي ئەكسىچە تەشۋىق قىلىش، بېسىم - تەھدىت سېلىش بىلەن يەكەن ۋەزىيىتىنى جىددىيلەشتۈردى. ھەربىي سېلىقلار يەنىمۇ كۈچەيدى. باشقا ۋىلايەتلەردىن بولۇپمۇ ئۇرۇمچى، قەشقەردىن كەلگۈچىلەر گۈمانلىق ھېسابلىنىپ تەكشۈرۈپ، تەقىپ ئاستىغا ئېلىندى.

مۇشۇ يىلى 8 - ئايدا ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتتىن رەئىس جاك جۇجۇك، مۇئاۋىن رەئىس ئەھمەدجان قاسىمى قول قويغان يەكەن ناھىيىسىنىڭ قوشۇمچە مۇئاۋىن ھاكىملىقىغا بەلگىلىدۇق، دېگەن بۇيرۇقنى تاپشۇرۇپ ئالدىم. بۇ چاغدا دەي جىچىڭ ھاكىم ئىدى. ئەمما ناھىيىلىك ھۆكۈمەت خىزمىتى كۆپرەك مېنىڭدىن يوشۇرۇلغىنى ئۈچۈن كۆپرەك ئۈيۇشمىدىكى ئۆز خىزمىتىم بىلەن شۇغۇللاندىم.

1946 - يىلى 11 - ئايدا بىتىم بويىچە سايلانغان ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ناھىيىلەردە ھاكىملارنى سايلاش ئۈچۈن بۇرھان ئەپەندى باشچىلىقىدىكى سايلام ھەيئىتى يەكەنگە كەلدى، جۇ فاڭگاڭنىڭ سايلامغا سۈيىقەست قىلىشىدىن

ئېھتىيات قىلىپ سايلام ھەيئىتى ۋالىي مەھكىمىسىدە تەييارلانغان ئورۇنغا چۈشمەي، باغچا قېشىدىكى ئىسمايىل خۇجا جاڭنىڭ جايىغا چۈشتى (يەنىن بۇ جايىنى بۇرھان ئەپەندىنىڭ پىكرى بويىچە ئۇيغۇر ئۈيۇشمىدىن تەييارلىغان). ئەتىسى ئابلاجاندىن ئىبارەت يەتتە كىشىلىك ناھىيىلىك سايلام ھەيئىتى تەشكىل قىلىندى. 3 - كۈنى گەيشەڭدىكى خەنزۇ ئۈيۇشما كۈلۈبىدا شەھەر - يېزىلاردىن بولۇپ، ئۈچ مىڭدىن ئارتۇق كىشىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن سايلام ئۆتكۈزۈش ھەققىدە كەڭ خەلق يىغىنى ئېچىلدى. يەنىن بۇرھان ئەپەندى باشچىلىقىدىكى بۇ سايلام ھەيئىتى تەرىپىدىن ئۆتكۈزۈلدى. يىغىنغا خوتەن سايلىمىغا رەھبەرلىك قىلىش ھەيئىتىنىڭ باشلىقى مەھەممەت ئىمىن ھەزرەتمۇ قاتناشتى. ۋالىي جۇفاڭگاڭ ۋە يەكەندىكى ساقچى ئىدارە باشلىقلىرىمۇ قاتناشتۇرۇلدى. سايلام ھەيئىتى ئەزالىرىدىن مەھەممەت ئىمىن خەلپەت يىغىنىنى باشقۇردى. دەسلەپتە بۇرھان ئەپەندى تەگبىر بىلەن سۆز باشلىدى. ئارقىدىن مەھەممەت ئىمىن ھەزرەت تەگبىر بىلەن سۆز باشلاپ، ئۆزىنىڭ تارىخى ۋە خوتەن خەلق قوزغىلىڭى ھەققىدە سۆز قىلدى. بۇرھان ئەپەندى 11 ماددىلىق بىتىم ھەققىدە سۆزلەپ تاماملىغاندىن كېيىن، جۇفاڭگاڭ سۆزگە چىقتى. ئۇ ئاجايىپ شەكىلدە كېيىنگەن (خەنزۇلارنىڭ بۇرۇنقى مىللىي كىيىمى ئۈزۈن گالدىق چاپان ئۈستىگە يېشىل خاڭدەن تاۋاردىن تىكىلگەن كالتە ئىزىلىق چاپان، پۇتىغا قېلىن چەملىك قونچىلىق خەي، بېشىغا قامىدىن ئىشلەنگەن سوغا تۇماق كىيگەن) ئىدى. ئۇ ئالدى بىلەن سۆز جۇكشەن رەسمىگە، بۇرھان ئەپەندىگە تازىم قىلىپ خەلققە قاراپ بىر كۈلۈپ كې-

تىپ، خۇددى سەھنىدىكى رول ئېلىۋاتقان ئارتىستەك سەھ-
رىگەرلىك ئويۇنىنى باشلاپ، «بۈگۈن مەن سۆزلىمەكچى ئە-
مەسىدىم، ئەھۋال سۆزلەشكە مەجبۇر قىلدى. ۋۇنيادا بىر-
نەچچە تۈرلۈك دىنلار بار. مەن كاتولىك دىنى ئېتىقادچە-
سى. مۇشۇ دىنلار ئىچىدە ھەممىدىن ئۈلۈغ بولغىنى ئىسلام
دىنى. ئىسلام دىنىنىڭ قانۇنى قۇرئان. شۇڭا ئىسلام دىنى
ئېتىقادچىلىرى مەسچىت، مەدرىسە بىنا قىلىدۇ. مەدرىسە
دىنى قائىدىلىرىنى، دىنىنىڭ قانۇنى بولغان قۇرئانىنى ئۆ-
گىنىدۇ. مەسچىتتە خاس بەش ۋاخ نامازنى ئوقۇيدۇ، خۇدا-
غا ئىبادەت قىلىدۇ. باشقا ئىشلارنى مەسچىتتە قىلىشقا بول-
مايدۇ. ھەتتاكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئايالالرمۇ
نامازنى ئۆتىگەندە ئىشتىنىنى سېلىۋېتىدۇ. بۇ پاكلىق ئۈچۈن.
مەن يەكەنگە ۋالىي بولۇپ كېلىپلا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد
قىلغۇچىلارنى مەجلىستە رەسمىگە تازىم قىلماي ھۆرمەت بىل-
دۈرۈڭلار! چۈنكى مۇسۇلمانلارغا خۇدادىن باشقىغا تازىم
قىلىش گۇناھ بولىدۇ، دەپ ئېيتتىم ۋە ئىجرا قىلدىم (خەلق-
قە قاراپ راستىنى - يالغانمۇ؟ دېگەندە راست دېگەن چۈ-
شەن ئاڭلاندى). يەنە مەسچىتكە ئىبادەتكە كىرگەنلەر تاھا-
رەت ئېلىپ كىرىدۇ. نامازغا ۋە ئىبادەت قىلىدۇ. مەسچىتتە
رەسىم بولمايدۇ ۋە مۇسۇلمانلاردىن باشقا كىشىلەر مەس-
چىتكە كىرمەيدۇ. بۈگۈن مەجلىسكە كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ
تاھارىتى يوق ؛ دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغانلارمۇ بار. بۇ كۈلۈپ
ئىبادەت قىلىدىغان جاي ئەمەس. شۇڭا بۇ يەرده قۇرئان
ئوقۇش، نامازدىكى ئايەتلەرنى ئوقۇشقا بولمايدۇ. ئەجىبا
بۈگۈن ماۋۇ ئىككى كىشى رەسمىگە تازىم قىلدى. ئۇنىڭ
ئۈستىگە مەسچىتتە نامماز ئوقۇيدىغان چاغدا ئوقۇيدىغان

ئايەت تەگمىرىنى ئېيتتى. بۇ سىلەر مۇسۇلمانلارنىڭ كۆز-
نى بويىنالمقتىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇلارنىڭ سۆزىنى
ئاڭلاش - ئاڭلىماسلىق ئۆزۈڭلارنىڭ ئىختىيارى. مېنىڭ سۆ-
زۈم تۈگىدى»، دەپ باشتىكىدەكلا رەسىم ۋە بۇرھان ئەپەن-
دىگە تازىم قىلىپ ئولتۇردى. جۇفاڭگاڭنىڭ قۇۋلۇق بىلەن
قىلغان سۆيىقەستلىك سۆزى يەتمىن كەيپىياتىنى بۇزدى. بۇ
يەردە ئىككى گۇرۇھ شەكىللىنىپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن سايە-
لانا يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا بۇزغۇنچىلىق قىلىش ھەرىكەتى
لىرى يۈز بەردى. شۇنداقتىمۇ زىيالىيلار ۋە سايلامنى ھە-
مايە قىلغۇچى خەلقلەرنىڭ قاتنىشىشى بىلەن سايلام ئې-
لىپ بېرىلدى. يەرلىكتە قۇرۇلغان يەتتە كىشىلىك سايلام ھەي-
ئىتى ھەربىر يۇرتلارغا چىقىپ ناھىيىدىكى 317.000 نوپۇۇس-
نى ئاساس قىلغان ھالدا 350 ۋەكىل سايلاپ كىرگەندىن
كېيىن، ئۇيغۇر ئۇيۇشما كۇلۇبىدا ئوچۇق ئاۋاز بېرىش ئار-
قىلىق 31 كىشىش ئەزاسى تۇرغۇزۇپ چىقىلدى. ئەتىسى ئۆل-
كىلىك سايلامغا نازارەت قىلىش ھەيئەت باشلىقى بۇرھان
ئەپەندىنىڭ رياسەتچىلىكىدە ئۇيغۇر ئۇيۇشما چايخانا زا-
لىدا 31 كىشىش ئەزالرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن يوشۇرۇن
چەك يېزىش ئارقىلىق كىشىنىڭ رەئىسلىكىگە قادىرخان
غوجام، مۇئاۋىنلىققا ئابدۇراھمان مەخسۇم سايلاندى. ئار-
قىدىن يەنە يوشۇرۇن چەك يېزىش بىلەن ئابلاخان ھاكىم
لىققا، ئابدۇرىشىت يۈسۈپ مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى
ۋە مامۇت نۇر باشلىق تۆت كىشى ئۆلكىلىك كىشىنىڭ ئەزا-
لىققا سايلاندى. 1947 - يىلى يېڭى ھاكىم، كونا ھاكىم دەي
جىڭدىن ئىش تاپشۇرۇپ ئالدى. ئەتىسى بۇرھان ئەپەندى
رياسەتچىلىكىدە ئۇيغۇر ئۇيۇشما سايلىمى ئۆتكۈزۈلدى. ئاب-

دۇرىشت يۇسۇپ رەئىسلىك، ئابدۇكېرىم نىياز مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلاندى. شۇنىڭ بىلەن يېڭەن سايلىمى ئوڭۇشلۇق تامام بولۇپ، سايلام ھەيئەتلىرى مەكىت، پوسكام، قاغىلىق سايلاملىرىغا نازارەت قىلىشقا يۇرۇپ كەتتى. تۆت ناھىيە سايلىمىنى تۈگىتىپ بىرىنچى ئاي ئوتتۇرلىرىدا بۇرھان ئەپەندى خوتەنگە يۇرۇپ كەتتى. مۇشۇ يىلى 2 - ئاي ئاخىرلىرىدا ساقچىنىڭ مەخپى ئورۇنلاشتۇرۇشى ئارقىسىدا ھەر بىر يېزا باشلىقلىرى (بەگلەر) نىڭ قاتنىششى بىلەن يېڭى سايلاندىغان ھاكىمغا قارشى زور كۆلەملىك نامايىش ئۇيۇشتۇرۇلدى. بۇنىڭغا پۇقراچە كىيىنگەن ساقچىلارمۇ قاتناشتى. نامايىشچىلار ئۇدۇل ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە باستۇرۇپ كىردى. جۇفاڭگاڭ خۇددى بۇنى ئۇقمىغان كىشى بولۇپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە كىردى. جۇ فاڭگاڭ نامايىشچىلارغا: «مەن بۇ ئەھۋالنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلاي، ئۇچۇر كەلگىچە ناھىيىنىڭ ھاكىملىقىنى مۇئاۋىن ۋالىي پەن جىيى ئىشلەپ تۇرىدۇ»، دەپ ئېلان قىلدى. نامايىشچىلار تارقاپ كەتتى. پەن جىيى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ دەيلى ھاكىمى بولۇپ ئىشقا كىرىشتى. سايلام ھەيئىتى يەكەنگە كېلىشتىن ئىككى ئاي بۇرۇن، 8 - ئايلاردا يەكەن ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارە باشلىقى جاڭ دەنكۈي 7 - تۇەننىڭ تۇەنجاڭى جاۋ خەنچىلار مەخپى ھالدا يەكەندىن كېتىۋالدى. جاڭ دەنكۈينىڭ ئورنىغا جا ×× كەلدى. جاۋخەنچىنىڭ تۇەنجاڭلىقىنى تەن فۇسى خۇڭ يادۇڭ ئىشلەشكە باشلىدى. 1947 - يىلى 4 - ئايدا جاڭ جۇجۇڭ، ئەھمەدجان قاسىمى، ۋاڭ زىڭشەن، مەسئۇد ئەپەندى، رەھىمجان، ئەيسا بەگ قاتارلىقلار يەكەنگە كەلدى. ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ زالىدا خەلقلەر قاتناشقان چوڭ

يىغىن ئېچىلدى. جاڭ جۇجۇڭ سۆزلىدى. يىغىندا گوسون ئىمىن بەگ «ئىلى ئوغرىلىرىنىڭ تۆپەيلىدىن ئىنىنەمە ئەل ئۈسرى يۇسرەن، فەئىنىنە مەئەل ئۈسرى يۇسرەن ئۆيدە بىر قازان قالمىدى. ھېلى سېپىل ياسايمىز دەپ ھەممەسىپىلغا ئىشلىگەن، ھېلى بېدە - سامان دەپ ھەيدىگەن، بەك قىينالدۇق...» دەپ سۆزىنى داۋام قىلدۇرۇۋاتاتتى. ئەھمەدجان قاسىمى دەسلەپ ئورنىدىن تۇرۇپ ئاقساقال ئولتۇرۇڭ، بىلدۇق، ئىلى ئوغرىلىرى يا ئوغرى بولۇپ چىقۇر، يا ئوغرا بولۇپ چىقۇر، ئەتە بىلمىز دەپلا سۆزىنى بۆلدى. ۋالىي مەھكىمىسى ئالدىدا زالغا كىرەلمەي بىرنەچچە مىڭ ئادەم توپلانغانىدى. ئەھمەدجان قاسىمى يالغۇزلا چىقىشقا خەلق قىزغىن ئالقىشلاپ، ياشىسۇن دېگەن شوئار بىلەن تەنتەنە قىلدى. ئەھمەدجان قاسىمى توختىتىپ قويۇلغان بىر ھارۇنىڭ ئۈستىگە چىقىپ: «قېرىنداشلار! قۇرئاندا «ئىنىنەمەئەل ئۈسرى يۇسرە»، «فەئىنىنە مەئەل ئۈسرى يۇسرا» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ھەر بىر قاراڭغۇلۇقتىن كېيىن بىر يورۇقلۇق بولىدۇ. ھەربىر قىيىنچىلىقتىن كېيىنلا ئاسانچىلىق بولىدۇ. زۇلۇم ۋە قىيىنچىلىقتىن چوقۇم قۇتۇلسىلە»، دېگەن مەزمۇندا قىسقىغىنا سۆز قىلدى. جاڭ جۇجۇڭلار قايتقاندىن كېيىن، شۇ يىلى 6 - ئايلاردا ھەربىيلەرنىڭ مۇھاپىزىتى بىلەن تۇراپ بەگ (خاڭ جىئو) يەكەنگە كېلىپ، كېچىك كۆلدىكى ئۆز ھويلىسىغا چۈشتى. ھەربىيلەرنىڭ باش ئورگانلىرىدىن ئالدىن خەۋەر بېرىلگەن بولۇشى كېرەك، يەكەندىكى گومىنداڭ ھەربىي باشلىقلىرى، جۇفاڭگاڭلار كىرىپ كۆرۈشتى. شۇ كۈندىن باشلاپ تۇراپ بەگنىڭ ئۆيى چوڭ بىر ئىدارە شەكلىگە ئايلاندى. ئىشىك ئالدىدا پوست تۇرىدىغان بولدى.

«خاك گوسەن» دېگەن نام ھەممىگە تارالدى. كۆرۈشكىلى بارغان ھەر بىر كىشىگە ۋە ھويلىسىغا توپلانغانلارغا: «مەن دوتەي، تۇەنجاڭلاردىنمۇ يۇقىرى ئەمەل بىلەن ياماناللارنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ، يۇرتنى تىنجىتقىش ئۈچۈن كەلدىم. مەن دوتەي ئەمەسمەن، دوتەيدىن كىچىك ئەمەسمەن، سىلىڭ ئەمەسمەن، سىلىڭدىن كىچىك ئەمەسمەن» دېگەندەك سۆزلەرنى قىلدى. بۇ سۆز بىلەن شەھەر ۋە يېزىلاردىن كېلىپ ئۆكى كۆرۈشكىلى كىرگەن ئادەملەرنىڭ تولىلىقىدىن كىچىك كۆلنىڭ كوچىلىرى، تۇراپ بەگ قورۇلىرى ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى. بۇ تەسىرات ئۈچ ناھىيە (قاغىلىق، مەكىت، پوسكام) لەرگىمۇ تارىلىپ، ئۇ يەرلەردىنمۇ كۆپلەپ ئادەملەر كۆرۈشكىلى كىرگىلى تۇردى. كىرگەنلەر قۇرۇق كىرىشمىدى. ئارىدىن 5 - 6 كۈن ئۆتۈپ خەنزۇ ئۇيغۇشمىسىدا 200 دەك ئىدارە، جەمئىيەت خىزمەتچىلىرى ۋە بەگلەر قاتناشتۇرۇلۇپ، «ئاساسىي قانۇننى ئالغا سۈرۈش ئۇيغۇشمىسى» دېگەننى قۇردى. باشلىقى تۇراپ بەگ، مۇئاۋىن باشلىقى ساقچى باشلىقى بولدى. يۇنۇس قۇربانىنى بەلگىلەپ، تەشۋىقات ماتېرىيالى ئورنىدا «نۇرلۇق يول» دېگەن شېگراپتا باسىدىغان گېزىتنى تەسىس قىلدى. بۇنىڭ چىقىملىرى خاك جىڭ تەرىپىدىن بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن «تىۋا قىلىش» ھەرىكىتىنى يولغا قويدى. تۇنجى قېتىم 500 كىشىنى تەكلىپ قىلىپ ئابدۇقادىر بەگ (توكۇر) غاپپارخان غوجا بېغىدا توۋا قىلىش زىياپىتى ئۆتكۈزۈلۈپ، تۇراپ بەگ كە تون كىيدۈرۈلدى. بۇنى كۆرگەنلەر ئۈچۈن بىر نەچچە كىشىلەرنى ئەگەشتۈرۈپ (پاسار بەگ، سەئىدوللا قاتارلىقلار) يەكەنىڭ پۈتۈن يېزىلىرىغا چىقىپ، پەتىلەش ئىشىنى

ئېلىپ باردى. بارغان ئۆيلەر ھەر يۇرتتىكى ئاتاقلىق بەگ، بايلارنىڭ ئۆيلىرى بولۇپ، ھەر بىر پەتىگە بارغان ئۆيدە چىقىۋۇچىلارغا بىر كىيىملىكتىن تاۋار، ھارۋىكەش ۋە بىللە چىقىۋۇچىلارغا بىر كىيىملىكتىن بەقەسەم قويۇپ، بىرنەچچە قوي سويۇپ ئۇزاتتى، يەكەنىڭ ناھىيىسىنى ئايلىنىپ بولغاندىن كېيىن قالغان ئۈچ ناھىيىگە چىقىپ، يەكەندىكى ئۇسۇل بويىچە پەتىلەش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى. شۇ چاغدا ئېيتىلىشتا بىر يەكەنىدىلا پەتە قىلىنغان ئۆي 150 كە يەتكەن. مۇشۇ ھەرىكەت جەريانىدا بىر كۈندۈزلا تالادا ئادەم ئۇرىدىغان كالتەكچىلەر گۇرۇھى تەشكىللىنىپ چىقتى. تۇنجى قېتىم باشلىنىشتا ئابلىمىمتجاننى ئۆيدىن چاقىرىپ چىقىپ، ھەزرىتى پەرىدىكى چاچاڭ دېگەن جايغا ئەكىلىپ، شۇ يەردىلا ئۇرۇپ ئۆلتۈردى. ئابلىمىمتجان ئۇزۇن يىل تۇراپ بەگ بىلەن ساقچىدا بىللە ئىشلىگەن كاتىب، دوساجاڭ بولغان ئادەم ئىدى. ئەتىسى ئالمات بازاردا زاكىرجاننى ئۇرۇپ ئۆلتۈرگەن. پوسكامدا ماتارىپ خادىمى مەھەممەدنىيازنى ئۇرۇپ ئۆلتۈردى. بۇ گۇرۇھنىڭ يىغىلىش، يولىيورۇق ئېلىش ئورنى خاڭجىئونىڭ ئۆيىدىلا بولغانىدى. بىتىم بۇزۇلغاندىن كېيىن گومىنداڭچىلار يەنە بىر قېتىم تېررورلۇق ھەرىكىتى يۈرگۈزۈپ ھەربىي ئورۇنلىرىغا، مىللىي قىسمىغا قاتناشقان ۋە خەلقچىلىق سايلامىدىكى پائالىيەتلەرگە قاتناشقانلارنى تۇتۇپ قامىدى. يەكەندە بۇ ھەرىكەتنى ئورۇنداشتا يەنىلا تۇراپ بەگ، سەئىدوللالار قول تىقىپ ئىشلەپ، يەكەندە ياللارنى يەكەندە، قەشقەرغە كەتكەنلەرنى ئۆزلىرى بېرىپ قەشقەردە تۇتۇپ يەكەن تۇرمىسىگە ئېپكېلىپ قامىدى.

قەشقەردىن تۇتۇپ كەلگەنلەر ئابلاجان باشلىق ئون نەچچە كىشى ئىدى. قاغىلىق، مەكىت قاتارلىق جايلارغىمۇ كېڭەيگەن.

ۋ. تۇراپ بەگ بىلەن جۇفاڭگاڭنىڭ ۋالىيلىقنى تالىشىش كۈرىشى

بىتىم بۇزۇلۇپ، مەسئۇد ئەپەندى ئۆلكە رەئىسى بولغاندىن كېيىن، ۋالىي سايلاش ھەيئىتى لىيۇ بىلەن ئىبراھىم مۇتسىلار كەلدى. بۇلار كېلىشتىن بىرنەچچە كۈن بۇرۇن تۇراپ بەگ، يەكەنلىك كېڭەش ئەزالىرى ۋە ھەر يۇرت بەگ، ئاخۇنلىرىنى ئۆيىگە توپلاپ ئۆزىنىڭ يەكەن ۋالىيسى بولۇشقا ئېچكى تەرەپتىن بېكىتىلگەنلىكىنى، سايلام ھەيئىتى كەلگەندە، تۇراپ بەگكىلا چەك يېزىشنى ئۇقتۇرۇپ بىر - بىرلەپ قەسەم ئالدى ۋە ئۇچ نامىنىگە كېچىلەپ ئۆزى چىقىپ يەكەندىكىگە ئوخشاشلا ھەربىرىدە يۈرگۈزدى. سايلام ھەيئىتى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن تۇراپ بەگنىڭ بۇ ھەرىكىتى قاغىلىق زوڭ بېگى ھېيت بەگ تەرىپىدىن جۇفاڭگاڭغا ئاگلىنىپ، جۇفاڭگاڭ خەنزۇ كۇلۇبتا يىغىن ئاچتى. تۇراپبەگنىڭ قىلغان يامانلىقلىرىنى سۆزلەپ: «ئەگەر تۇراپ ۋالىي بولسا مەن تامغىنى بەرمەيمەن»، دەپ ئېلان قىلدى. ئەڭ ئاخىردا سايلام ئۆتكۈزۈلۈپ، پاسار بەگ ۋالىي، يەرلىك خەنزۇلاردىن يېڭ مىشۇ مائاۋىن ۋالىي بولۇپ بەلگىلەندى (پاسار بەگ ۋالىيمەھكىمە ئىچكى ئىشلار باشقارمىسىنىڭ باشلىقى، ساقچىلىك مۇئاۋىنى ئىدى). مۇشۇ سايلام ھەيئىتىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ناھىيە

لىك ھۆكۈمەتنىڭ سايلىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، ھاكىملىققا ئابدۇرىشىت يۈسۈپ سايلاندى. تۇراپ بەگ ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇرۇمچىگە قايتتى. مۇشۇ يىلى 8 - 9 - ئايلاردا شاڭ لۇيجاڭ (شياڭ چاۋجۇڭ) يۆتكىلىپ، ئورنىغا تاڭ جىڭدەن لۇيجاڭ بولۇپ كەلدى. قاغىلىقتىكى لۇيبۇنى يەكەنگە كۆچۈرۈپ، تۇەننىڭ ئورنىنى لۇيبۇ قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى.

1948 - يىلنىڭ باشلىرىدا ئۆلكىلىك گومىنداڭ پىرقىسىنىڭ باشلىقى چىڭ شىخاۋ بىلەن ئاقسۇ ۋالىيسى سەيىتئەھمەت خوجىلار يەكەنگە كەلدى. خەنزۇ ئۇيغۇشما زالىدا قارشى ئېلىش يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. بۇ يەردە چىن شىخاۋ زىيارەتكە كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ، ئامېرىكىدا ئوقۇغانلىقى، ئۇرغۇن بىلىم ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكى، ئۆلكە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا بىلىملىك ئادەم باشلىق بولسا خەلق ئوبدان چىلىققا ئېرىشىدىغانلىقىنى سۆزلەپ، ئۆزىنىڭ ئۆلكە رەئىسى بولۇش تەلىپىنى ئىپادىلەپ ئۆتتى. سەيىت ئەھمەت خوجا قوشۇمچە قىلىپ يۇقىرىقى سۆزنى قۇۋۋەتلىدى. مەجلىس يېپىلغاندىن كېيىن ئۆزى تەزىملىۋالغان بويىچە يەكەن كېڭەش ئەزالىرى، ئاخۇنۇملار ۋە جەمئىيەت باشلىقلىرىنى جۈملىنىۋەن گۇڭشۇدىكى ياتقىغا چاقىرتىپ، ھەر بىر كىشىگە 2 بولاقتىن قەنت، بىر خىش چاي، چىن شىخاۋ دېگەن ئىسىم يېزىلغان پەنزىسىنى تەقدىم قىلدى ۋە ۋالىي ھەھكىمىدىن يەكەن پۇقرالىسى دېگەن گۇۋاھنامە ئالدى.

1947 - يىلى 6 - ئايلاردا گومىنداڭنىڭ غەربىي شىمال ھەھكىمىسىدىن يەكەندىن مازالبېشىغا قاتنايدىغان ئاشىيولىنى ياساشقا بۇيرۇق كەلگەن ۋە يەكەن ۋالىي مەھكىمىسىگە ئاتمىش مىليون پۇل ئەۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن

بۇ پۇلدىن سەككىز مىليونىنى مەكتىتكە، قالغىنىنى يەكەنگە تەقسىم قىلىپ، ناھىيە بويىچە يوللارنى يەر موسانغا قاراپ تەقسىم قىلىپ، پۈتۈن خەلقنى قوزغاش بىلەن ياساش ئىشى باشلاندى. يۇقىرىقى پۇللار «پاجا» دەپ بەگلەر ئارقىلىق يول ياسىغۇچىلارغا تارقىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن بىر رىلگەن پۇل ئىشلىگۈچىلەرنىڭ بىرەر ۋاق يەيدىغان نېنىنىمۇ قامدىيالمايتتى. دېمەك يەكەن دەريا بويىدىن تاش ئارتىپ ماڭغان ئېشەك، ھارۋىلار 2 كۈن، بەلكى 3 كۈندە ئاران يول بويىغا يېتىپ كېلەلەيتتى. خەلق بەك ئازابلانغاندى. ئامماننىڭ نارازى بولۇپ بەرگەن پىكىرلىرى، ئۆتكۈزگەن نامايىشلىرى باستۇرۇلدى. خەلق ئۈستىدىكى ئېغىرچىلىق نەچچە ھەسسە ئارتتۇرۇلدى. شۇ چاغدا، بىر چارەك تاش، بىر چارەك گۈرۈچ بىلەن تەڭلەشتى، دېگەن سۆز ئوتتۇرىغا چىققاندى. بۇ يول ياساش شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى.

جۇفاڭگاڭ سايلام ئۆتكۈزۈلۈپ 10 كۈن ئىچىدە ئالدى بىلەن دەي جىچىڭنى ئىچكىرىگە ماڭدۇرۇۋەتتى. بىر ئايدىن كېيىن ئۆزى ماڭدى. جۇفاڭگاڭ 1944 ـ يىلىدىن 1947 ـ يىل ئاخىرىغىچە تۆت يىل يەكەندە ۋالىي بولۇپ تۇردى. ئۆزىنىڭ ئەپتى ـ بەشىرىسىنى باشقىلارغا سەزدۇرمەسلىكنى ئاساس قىلىپ خەلقنىمۇ ئىشەندۈردى. ئەمما ھېچ كىشىگە تۇيغۇزماي ئەڭ چوڭ بايلىقنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئالدى بىلەن ئىقتىسادىنى ماڭدۇرۇۋېتىپ، ئاخىرىدا ئۆزى قۇرۇق قوللا چىقىپ كەتتى. جۇفاڭگاڭ 1948 ـ يىلى 3 ـ ئايلاردا ئەرتوغرۇل (قورچاق رەئىس مەسئۇد ئەپەندىنىڭ ئوغلى) باشچىلىقىدىكى جەۋبىي شىنجاڭ

تەپتىش ئۆمىكى يەكەنگە كەلدى. بۇ ئۆمەكنىڭ ئەزالىرى باي ئەزىزى، تۇراپ بەگ (خاڭجىئو) قاتارلىقلار ئىدى. تۇراپ بەگ ئالدىنقى قېتىم كەلگەندە يەكەندە شەھەر، يېزىلاردىن بىرنەچچە مىڭ كىشىنى قاتناشتۇرۇپ ئۆزى باشلامچىلىق قىلىش بىلەن مەسئۇد ئەپەندىنىڭ رەئىسلىكىنى ھىمايە قىلىمىز، دەپ نامايىش ئۆتكۈزگەن. مۇشۇ ھەرىكىتى بىلەن مەسئۇد ئەپەندىنىڭ ئىشەنچىسىنى تۇرغۇزغان. بۇ قېتىمقى ئۆمەكتە ئەزا بولۇش سەۋەبىمۇ شۇ ئىدى. بۇ ئۆمەك يەكەنگە كەلگەندىن كېيىن ئۇيغۇر ئۇيۇشما زالىدا ۋالىي مەھكىمىسى، لۇيجاڭ تاڭ جىڭدەن زىياپەت ئۆتكۈزۈپ كۈتۈۋالدى. بانكىنىڭ باشلىقى خەنزۇ، خىيانەت قىلىپتۇ، دەپ ۋالىي مەھكىمىسىدە بىر ئۆيگە قاماپ قويۇلدى، بۇلار خوتەنگە كەتكەندىن كېيىن قويۇپ بېرىلدى. بۇ ئۆمەكنىڭ يەكەندە شۇ قىلغىنى بولدى. بۇ ئۆمەك قايتىش ۋاقتىدا تۇراپ بەگ كېسەل بولۇۋېلىپ ئايرىلىپ قالدى. 1948 ـ يىلى لۇيجاڭ تاڭ جىڭدەن ۋالىي ئارقىلىق بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، كاچۇڭنىڭ چاھسال دېگەن كەنتىدىن ئۇدۇل قوشراپقا ئۆتىدىغان دەريادا كۆۋرۈك سېلىشنى ئورۇنلاشتۇردى. بۇ بىر ناھىيە ئۈچۈن ئەڭ ئېغىر مەسىلە ئىدى. بۇنىڭغا كېتىدىغان نەرسىلەر (ياغاچ، ئەگەك كۆچى) خەلقتىلا ئېلىنىشقا توغرا كېلەتتى. كۆۋرۈكنى مۇئاۋىن ھاكىم يۈسۈپ بەگ مەسئۇل قىلىنىپ ئىش باشلاندى. تاڭ جىڭدەن قارمىقىدىكى ھەربىيلەردىن بىر لەينى كىشى بۇ ئىشقا قوماندانلىق قىلدى. ئەسلىدە تاڭ جىڭدەن چېگرىغا كۆۋرۈك سېلىش، يول ياساش ئارقىلىق ئىچكى جەھەتتىن تەييارلىنىپ، ئاخىرقى ۋاقتا سىرتقا قېچىشنىڭ تەييارلىقىنى كۆرمەكتە ئىدى. 1949 ـ

يىلى 3 ـ ئايلاردا خۇك يادۇك (يەتتىنجى تۇەننىڭ نۇەنجاڭى) تاڭ جىڭدەننىڭ ھەربىتىگە قارشى ئەسكەرلەرنىڭ ئايلىقىنى يېدى، دېگەننى بانا قىلىپ، تاڭ جىڭدەننى يېڭىشەھەرگە قامىۋالدى. ھەر ئىككى تەرەپ سوقۇشۇپ ئەھۋال ئېغىرلاشتى. جاۋشىگۇاڭ ماڭا: «سىز يەكەندە ئۇزۇن تۇرغان ھەم يەكەننىڭ ھاكىمى، يەكەندىكى جەدەلنى بېسىقتۇرۇشقا باربىمەن، مەن بىلەن بىرگە بېرىڭ» دېدى. شۇنىڭ بىلەن يەكەنگە باردۇق. يېڭىشەھەر دەرۋازىلىرى تاقالغانىدى. شەھەر ئىچىدە تاڭ جىڭدەن، تاشقىرىدا خۇك يادۇك سوقۇشۇۋاتىتۇ. جاۋ شىگۇاڭ بارغاندىن كېيىن ئۇرۇش توختىدى. مەن كونىشەھەرگە كىردىم. جاۋ شىگۇاڭ يېڭىشەھەرگە كىرىپ كەتتى. يەكەننىڭ ۋالىي باشلىق پۈتۈن ئىدارە باشلىقلىرى يېزىلارغا قېچىپ چىقىپ مۆكۈنگەن، شەھەر خەلقى ھەر تەرەپكە قاچقان، شەھەر كوچىلىرىدا بىرەر ئادەمۇ يوق قورقۇنچلۇق ھالەتتە ئىدى. ئىككى كۈندىن كېيىن دەرۋازىلار ئېچىلىپ، يەرلىك ھۆكۈمەت باشلىقلىرى يوشۇرۇنغان يەردىن كېلىشتى. مۇشۇ ئۆزئارا ئۇرۇشتا يەكەن كونىشەھەردە ھېمىت قارى، ھەمراۋاي، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت كېچاڭى شىڭ قاتارلىق بەش كىشى، يېڭىشەھەردە ئالتە كىشى بولۇپ، جەمئىي 11 كىشى ئۆلدى. كونىشەھەردە ئۆلگەنلەرنىڭ ئۆيىگە ئەسكەرلەر كىرىپ نەرسە ـ كېرەكلىرىنى بۇلاش بىلەن قالمايلا ئېتىپ تاشلىغان. يەكەندە ئۇچ كۈن تۇردۇق. ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ ئىـ

گىلىرى ۋە شەھەر خەلقى جاۋشىگۇاڭغا ئەرز قىلىشىپ چىقتى. خەلقىنىڭ ئەھۋالى چۈشەندۈرۈپ، تاڭ جىڭدەننى لۇيجاڭلىقتىن قالدۇرۇپ مافامىلىڭ كىشىنى لۇيجاڭ قىلىپ، تاڭ جىڭدەننى بىرگە ئېلىپ ھەممىز قەشقەرغە قايتىپ كەلدۇق (تاڭ جىڭدەن ئازادلىقتىن كېيىن ئاقسۇدا باستۇرۇلدى). 1949 ـ يىلى شىنجاڭ ئازاد بولۇپ، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى يېتىپ كەلگەندىن كېيىنلا، يەكەن خەلقى بىر يولىلا بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتى. يەكەن زېمىنىدىن ئېغىر زۇلمەتلەر ئۆزۈل ـ كېسىل كەلمەسكە كەتتى.

ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ 15 يىللىق تارىخىدىن ئەسلىمە

(1913 ــ 1927 - يىللار)

چاۋار يۈسۈپ

ئاقسۇ ناھىيىسى مىنگــونىڭ 2 - يىلــى (مىلادى 1913 - يىلى) تەسىس قىلىنغان بولۇپ، تاكى 1927 - يىلغىچە ھازىرقى ئاۋات ناھىيىسى بىلەن كەلپىن ناھىيىسىگە تەۋە جايلارنىڭ ھەممىسى ئاقسۇ ناھىيىسىگە قارايتتى، پۈتۈن ناھىيە ئالتە يۇرۇشلۇق مەمۇرىي رايونغا بۆلۈنۈپ باشقۇرۇلاتتى. 1927 - يىلى ئاۋات ناھىيىسى بىلەن كەلپىن ناھىيىسى ئاقسۇ ناھىيىسىدىن ئايرىلىپ، ھەرقايسىسى ئۆز تەۋەلىكى بويىچە ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاقسۇ ناھىيىسى يۇرۇش دېگەن مەمۇرىي نامنى رايونغا ئۆزگەرتىپ باشقۇردى.

ئاقسۇ ناھىيىسىگە سېپىل سىلىنىپ شەھەر بولغاندىن كېيىن، شەھەر سېپىلىگە تۆت چوڭ دەرۋازا قويۇلدى. شەرقىي دەرۋازىغا كوچا دەرۋازىسى دەپ نام بېرىلدى، غەربىي دەرۋازىغا گۈلباغ دەرۋازىسى دەپ نام بېرىلدى، شىمالىي دەرۋازىغا بازار دەرۋازىسى دەپ نام بېرىلدى، جەنۇبىي دەرۋازىغا قەشقەر دەرۋازىسى دەپ نام بېرىلدى.

يامۇل ۋە لەگزە

ئاقسۇ شەھىرىگە ئۇچ چوڭ يامۇل سىلىنغان بولۇپ، ئۇلار دوتەي يامۇلى، شىتەي يامۇلى، ئامبال يامۇلى دەپ ئاتىلاتتى. يامۇل بىلەن تەڭلا يەنە تۆت لەگزە سىلىنغان بولۇپ، ئۇلار مادۇي لەگزىسى، جوڭنىڭ لەگزىسى، زۇيىنىڭ لەگزىسى ۋە دۇڭ لەگزىدىن ئىبارەت ئىدى.

ناھىيە دەرىجىلىك ئىدارە - مەكتەپلەر

ناھىيە دەرىجىلىك ئىدارە - مەكتەپلەردىن پوچتىخانا، باجخانا، تۇرمە، مولوق ئالىدىغان ساقچى ئەترىتى (جۇزە دېيىلەتتى) قاتارلىقلار بار ئىدى. ئامبال يامۇلغا قارايتتى، شۇ ۋاقىتتا ناھىيىگە قاراشلىق ئىككى مەكتەپ بولۇپ، بىرىنىڭ دەرۋازىسى قارا سىر بىلەن سىرلانغاچقا، قارا شۆتاك دەپ ئاتايتتى، بۇ مەكتەپتە خەنزۇ يازلار ئوقۇيتتى. يەنە بىر مەكتەپنىڭ دەرۋازىسى سىرلانمىغان بولۇپ، ئۇنىڭدا يېزىدىن مەجبۇرى تۇتۇپ كېلىنگەن ئۇيغۇر بالىلار خەنزۇچە ئوقۇيتتى. شەھەر ئىچىدە يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە بىرقانچە جايلاردا بۇتخانىلار بار ئىدى.

ئامبال يامۇلىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتى

ئامبال دېگەن سۆز ناھىيە باشلىقى دېگەن بولۇپ، ئامبالنى ئۆلكە باشلىقى (جاڭجۈن) ئۆزى بەلگىلەپ، ئۇ

رؤمچىدىن بىۋاسته ئەۋەتىپ بېرەتتى. ئامبال ناھىيىنىڭ مەمۇرىي، سىياسىي - قانۇن، ئىقتىسادىي، مەدەنىي - مائارىپ قاتارلىق بارلىق ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. ئامبالنىڭ خىزمەت ئۆتەش مۇددىتى ئىككى يىلدىن ئۇچ يىلغىچە بولۇپ، ۋاقتى توشقان هامان ئورنىغا باشقا ئامبال ئەۋەتىلەتتى.

ئامبالنىڭ قول ئاستىدا كاتىبات بۆلۈم، سىياسىي - قانۇن بۆلۈم، مالىيە بۆلۈم، خەلق ئىشلار بۆلۈمى، دايىلار بۆلۈمى، باج ئىشلار بۆلۈمى، خەنىبەن بۆلۈمى، خۇيىبەن بۆلۈمى قاتارلىق سەككىز بۆلۈم بولۇپ، بۆلۈم باشلىقىنى سىيى دەپ ئاتايتتى. خەنىبەن باشلىقىنى خەنىبى سىيى دەپ ئاتايتتى. بۇنىڭ قول ئاستىدا ئون نەپەر دور غىسى بولۇپ، خەنزۇ پۇقرانىڭ ئەرز - دەۋا ئىشلىرىنى سوراپ بىر تەرەپ قىلاتتى.

خۇيىبەنىڭ باشلىقىنى خۇيىبىيىسى دەپ ئاتايتتى. بۇنىڭ قول ئاستىدا ئون نەپەر دوغىسى بولۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ دەۋا ئىشلىرىنى سوراپ بىر تەرەپ قىلاتتى. كاتىبات بۆلۈمدە بىر نەپەر بۆلۈم باشلىقى، ئۇچ نەپەر كاتىپ، ئۇچ نەپەر تەرجىمان بار ئىدى. پۇقرادىن كەلگەن ئەرز خەت ۋە باشقا ئالاقىلەرنى تەرجىمە قىلىپ، خەت كۆچۈرۈش، ئالاقە يېزىش، تارقىتىش ۋە ئۇقتۇرۇش چىقىرىش ئىشلىرىنى ئىشلەيتتى.

باج ئىشلار بۆلۈمىدە ئىككى نەپەر بۆلۈم باشلىقى بىلەن 30 نەپەر ئادەم ئىشلەيتتى. بۇلاردىن بىر نەپەر بۆلۈم باشلىقى مولۇق باجلارنى يىغىپ ئېلىشقا مەسئۇل ئىدى. ئون نەپەر بۆلۈم ئەزاسى بىلەن ئون نەپەر خوجىسى ساقدا مولۇق ئالاتتى. يەنە بىر نەپەر بۆلۈم باشلىقى ئون

نەپەر بۆلۈم ئەزاسى بىلەن يېزا ئاساسىي قاتلام باج خادىملىرىغا ماسلاشىپ، يەرلىك ئېلىم - سېتىم ۋە هەر خىل باج كىرىمىنى يىغىۋېلىپ مالىيە بۆلۈمىگە تاپشۇراتتى.

مالىيە بۆلۈمىدە بىر نەپەر بۆلۈم باشلىقى، بەش نەپەر بۆلۈم ئەزاسى بولۇپ، ناھىيىنىڭ بارلىق باج كىرىملىرىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، خىزمەتچىلەرنىڭ ئايلىق مائاشىنى بېرەتتى. ئېشىپ قالغان پۇلنى ئامبالنىڭ شەخسىي خەزىنىسىنى باقىدىغان دايىمىنىڭ قولىغا تاپشۇراتتى.

دايىلار بۆلۈمىدە بىر نەپەر بۆلۈم باشلىقى بىلەن تۆت نەپەر بۆلۈم ئەزاسى بار ئىدى. بۇلارنىڭ هەممىسىنى دايىي دەپ ئاتايتتى. بىر نەپەر دايىي ئامبالنىڭ خۇسۇسىي خەزىنە - مۇلۇكلىرىدىن خەۋەر ئېلىپ باشقۇراتتى. بىر نەپەر دايىي بىرىنچى داتاڭغا مەسئۇل بولۇپ، ئامبال سوراق قىلغىلى چىققاندا تامغا ساندۇقىنى قىزىل شەلپەرگە ئوراپ كۆتۈرۈپ چىقاتتى. بىر نەپەر داهىي ئىككىنچى داتاڭغا مەسئۇل بولۇپ، ئامبال بىلەن كۆرۈشكىلى كەلگەن ئادەمنى قوبۇل قىلىپ، ئامبال بىلەن كۆرۈشتۇرەتتى. بىر نەپەر دايىي ئۈچىنچى داتاڭغا مەسئۇل بولۇپ، يامۇلنىڭ كۈندىلىك ئىشلىرىنى خاتىرىلەپ، كەچتە ئامبالغا دوكلات قىلىپ خەۋەرلەندۇرۇپ تۇراتتى.

خەلق ئىشلار بۆلۈمىدە بىر نەپەر بۆلۈم باشلىقى بىلەن ئۇچ نەپەر بۆلۈم ئەزاسى بار ئىدى. پۇقرادىن كەلگەن ئەرز ۋە دەۋا - دەستەكلەرنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئۆلۈم ۋەقەسى بولسا ئامبالنىڭ ئۆز قولىغا تاپشۇراتتى. جىنايى ئىشلارغا ئائىت بولسا سىياسىي - قانۇن بۆلۈمگە يوللاپ بېرەتتى. ئەر - ئايالنىڭ نىكاھ مەسىلىسى ياكى

مىراس مەسىلىسى بولسا مەھكىمە شەرئىيىگە يوللاپ بېرەتتى. باج توغرىلىق بولسا باج ئىشلار بۆلۈمىگە يوللاپ بېرەتتى. ھەق تەلەپ ئىشلىرىنى خەنزۇ بولسا ھەنبەنگە، مۇسۇلمان بولسا خۇيبەنگە يوللاپ بېرەتتى.

سىياسىي قانۇن بۆلۈمىدە ئىككى نەپەر بۆلۈم باشلىقى بولمەن ئون نەپەر بۆلۈم ئەزاسى بار ئىدى. بۇ بۆلۈم تۇرمە بولمەن بىر ساقچى ئەترىتىنى باشقۇراتتى. ساقچى ئەترەتتە 50 نەپەر چېرىك بولۇپ، بىر نەپەر بۆلۈم باشلىقى بولمەن 20 نەپەر چېرىك تۇرمىدە تۇرۇپ جىنايەتچىلەرنى ياقاتتى. 20 نەپەر چېرىك ئامبال يامۇلىنى مۇھاپىزەت قىلاتتى. ئون نەپەر چېرىك ھەر بىر كوچا - مەھەللىدىكى پاششاپ - ئونبېشى بولمەن شەھەرنىڭ تۆت دەرۋازىسىنى ياقاتتى.

ئالداماچى ئامبالار

مىنگونىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1913 - يىلى) ئاقسۇ ناھىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دەسلەپ جورىگىچۈەن ئامبال بولۇپ، ئۇچ يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ ئۇچ يىل جەريانىدا يەرلىك بەگ - ئەمەلدارلار، سودىگەر - بايۇەچىلەر ۋە يەر ئىگىلىرى بولۇپ جورىگىچۈەننى ئىلگىرى - كېيىن مېھمانغا چاقىرىپ، ئۆز لايىقىدا سوۋغا - سالام تەقدىم قىلىشتى. ھە دېگەندەلا، ۋاي جودارىن دەپ قىلىمىغانلىرى قالمىدى. بۇنىڭ بىلەن جودارىن تېخىمۇ مەغرورلىنىپ، ھېيلىگەرلىك بىلەن دېھقانلارنى ئالداپ: «مەن كونا دېھقانچىلىق باج تۈزۈمىنى مۇۋاپىق ئۆزگەرتىپ، دېھ-

قانلارنىڭ سېلىقىنى يەڭگىللىتىپ، كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلىمەن...» دەپ يەرنى ئومۇميۈزلۈك ئۆلچىگۈزۈپ، ئۇچ خىل دەرىجىگە ئايرىدى. بىرىنچى دەرىجىلىك يەرگە 16 جىك (ھارىرقى 24 جىڭغا تەڭ)، ئىككىنچى دەرىجىلىك يەرگە 12 جىك، ئۈچىنچى دەرىجىلىك يەرگە 8 جىك مولۇق باج ئېلىشقا توختاتتى. باجدىن تاشقىرى مازارنىڭ ۋەخپە يېرى، مەسچىتنىڭ ۋەخپە يېرى ۋە دېھقانلارنىڭ يېڭىدىن ئېچىپ تېرىغان بىنام يەرلىرىنمۇ ئۆلچەپ مولۇق يەرگە قوشۇپ، يۇقىرى ئۆلچەمدە باج ھېسابلاپ ئالدى. شۇنداق قىلىپ ئاخىرى ئاقسۇ خەلقىنى قاقشىتىپ، 1915 - يىلى چۆنتىكى توشقاندا يۆتكىلىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن ئاچ - يالىڭاچ قالغان دېھقانلار ئۇنىڭغا «ئالداماچى ئامبال»، دەپ لەقەم قويۇشقانىدى.

1916 - يىلى ا - ئايدا شۇلويىڭ ئامبال بولۇپ كەلدى. ئۇنىڭ بويى پاكار ھەم سېمىز بولۇپ، ئۆردەكتەك ئىككى يېنىغا ئېغاڭلاپ ماڭاتتى. يامۇل سىرتىغا چىقماقچى بولۇپ كاجوغا چىقىپ ئولتۇرسا ئۇنىڭ بويىنى چاشقانغا ئوخشاپ قالاتتى. كاجونى تۆت دورغا كۆتۈرۈپ ماڭسا، يېنىدا تۆت چېرىك مۇھاپىزەت قىلىپ ماڭاتتى. چېرىكلەر ئېھتىرام بىلدۈرمىگەنلەرنى كۆرۈپ قالسلا ئۇراتتى، تىللايتتى. بۇنى كۆرگەن شۇلويىڭ قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتىپ، چېرىكلەرنى ماختاپ قويىاتتى. خەلقلەر ئۇنىڭ دېققاق بويىنىغا قاراپ «لاۋشۇ دارىن» (چاشقان چوڭام) دەپ لەقەم قويغانىدى.

شۇ دارىنمۇ دەسلەپتە جورىگىچۈەنگە ئوخشاشلا بايۇەچچى - بەگلەرنىڭ ئۆيىدە بىر قاتار مېھمان بولدى.

ئارقىدىن ھېيلىگەرلىك قىلىپ، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ باج-سېلىقنى يەكدىللىتىدىغانلىقىنى، تۇرمۇشنى ياخشىلايدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئەمەلىيەتتە خەلقنىڭ زىممىسىدىكى سېلىقىنى يەكدىللىتىش ئۈيغۇر، يەرلىك باجنى ئىسلاھ قىلىپ قېدىمدىن ئادەت بولۇپ كەلگەن تىجارەت بېجى، ھۆنەر-سانائەت بېجى، چارۋا ئېلىم-سېتىم بېجى قاتارلىق باجلاردىن باشقا، ئوتۇن-سامان، توخۇ، تۇخۇم بېجى، ئىت، مۈشۈك، پىسە-مەشرەپ، پاختا-يىپ، غاز-ئۆردەك بېجى قويۇپ ئالدى. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە سىياسەت چىقىرىپ، ھەتتا شەھەر-يېزىنى ئايرىماستىن 50 ئائىلىگە بىردىن خاكتو تەينىلەپ، ھەر بىر ئائىلىگە ھەر ئايدا 50 پۇلدىن ئايلىق باج قويۇپ يىغىۋالدى. ئۇ چاغدىكى 50 پۇل ھازىرقى بەش سومغا توغرا كېلىدۇ. شۇ داربىنىڭ ئالدامچىلىقى جورىگىچۇەننىڭكىدىن ئېشىپ چۈشكەچكە، ئۇ يۇقىرىقمەك ۋاستىلەر بىلەن بىر يىل ئىچىدىلا نۇرغۇنلىغان بايلىق توپلىۋالغانىدى.

يۈز بەرگەن تەبەئىي ئاپەت

1916-يىلى دېھقانلار كۆزلۈك زىرائەتلىرىنى يىغىشقا بىرلەشتۈرۈپ، ئاقتاما يەرلىرىگە كۆزگە بۇغداي تېرىغانىدى. كۆز ۋاقتى سۇ قىس بولۇپ قېلىپ، نامرات دېھقانلارنىڭ بۇغدايلىرى قارا توپا بويىچە قالدى. دېھقانلار ئەتىياز لىققا ئەگىز سۈيى بالدۇر كەلسە بۇغدايلىرىمىزغا قۇيارمىز، دېگەن ئۈمىد بار ئىدى. ئەمما ئۇ قىشلىقى قار ياغماي، شۇنداقلا نۇرغۇنلىغان قۇرۇق سوغۇق بولۇپ ئۆتتى. 1917-يىلى

ھەتتا 5-ئاي كىرگەندىمۇ سۇ كەلمىدى. 6-ئايلاردا ئارانلا ئازراق سۇ كەلدى. دېھقانلار يېرىم جان بولۇپ قۇرۇپ قالغان بۇغدايلىرىغا نۆۋەت بىلەن سۇ قۇيسا، قۇرۇق تېرىلغۇسىنىڭ ۋاقتى ئۆتۈپ كېتەتتى. ئامالسىزلىقتىن بۇغدايغىلا چالا-بۇلا سۇ قۇيالىدى. قوناق يەرلىرى ئاق ئاما قېلىۋەردى. ئەمما، 7-ئايدا يېڭى بۇغدايغا ئېرىشىدىغان بولدۇق، دەپ تۇرغان پەيتتە، ئاسماندىن قار توزىغاندەك ئاق چېكەتكە (كەسكەك) دېگەن ھاشارات پەيدا بولۇپ، سېرىقتال بولغان بۇغداي باشاقلىرىنى قىرقىپ تاشلىغىلى تۇردى. چېكەتكە ئېتىزدىن-ئېتىزغا قاراپ ئۇچسا ئۇدۇلدىكى نەرسىنى كۆرگىلى بولمايتتى. نەتىجىدە بۇ چېكەتكە ئاپىتى كۆپلىگەن ئېتىزلىقتىكى بۇغدايىنىڭ بېشىنى قىرقىۋەتتى. چېكەتكىنى قورۇپ قۇتقۇزۇپ قالغان بۇغدايدىن چىققان ئازغىنا ھوسۇل ئۇرۇققىمۇ توغرا كەلمەيتتى. يەردىن چىققان بۇغدايىنى ئۇرۇققا قويسا يەيدىغانغا قالمايتتى، شۇڭا دەردۇ-بالانىڭ ھەممىسى دېھقانغا كېلىپ، ئۇلارنىڭ تىرىكچىلىك قىلىشىغا ئىمكانىيىتى قالمىدى. نەچچىسى يۇرتىنى تاشلاپ، سەرسان-سەرگەردان بولۇپ چىقىپ كەتتى.

مولۇق باج سىياسىتى

1917-يىلى دېھقانلار ئېغىر تەبەئىي ئاپەتكە ئۇچراپ زىيان تارتقان بىر يىل بولدى. دېھقانلار بۇغدىيىمىز ئاچىقىدىن ئۇچرىدى، بالىلىرىمىز نېمە يەيدۇ؟ كەنجى تېرىغان قوناقتىن ئۈمىد يوق، دەپ ئوزۇق-تۈلۈك غېمىدا قالـ

غاندى، ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك، دېگەندەك 8 - ئاينىڭ كىرىشى بىلەنلا، ھەرقايسى ئايماقنىڭ كۆكبېشىلىرى مولۇق باج ئۇقتۇرۇشنى ئېلىپ چىقىپ دېھقانلارغا قارا - قويۇق تارقاتتى. ئۇقتۇرۇشنى كۆرۈپ دېھقانلارنىڭ بېشى تېخىمۇ قاتتى. يەردىن چىققان بۇغدايىنى مولۇق باج تاپشۇرسا، ئۇرۇقلۇق بىلەن تەمىناتقا زادىلا ئاشمايتتى. شۇندا كۆكبېشىنىڭ پەيتۇلىرى ئۆيىمۇ - ئۆي ئاختۇرۇپ يۈرۈپ، بۇغدىيى بارلارنى ھارۋۇغا باستۇرۇپ ئېلىپ ماڭدى، بۇغدىيى يوق نامرات دېھقانلار-نىڭ چارۋا - مالىلىرىنى ھەيدەپ ماڭدى. چارۋىسى يوقلە-رىنىڭ كىگىز - پالاز، قازان - قومۇشلىرىنى سېتىشقا زورلىدى. شۇ چاغدا بىزنىڭ ئائىلىدىمۇ پۈتۈن دان يوق ئى-دى. دادامنىڭ كېلەر يىلى قوشقا يارايدۇ، دەپ بېقىۋاتقان بىر جۈپ توپىقى بار ئىدى. شۇنى سېتىشقا مەجبۇر بولۇپ، قارا سۇ بويىدىكى غىڭشىق توختاجىسىنىڭ ئالدىغا ئاپارغا-نىدى. «قۇشقاچنى قار ياغقاندا تۇت» دېگەندەك، دادامنىڭ مولۇققا قىستالغىنىنى بىلگەن نائىنساپ ھاجىم ئىككى تو-پاققا ئارانلا 20 چارەك قوناق بېرىپ تۇگەتتى. دادام مولۇق بەدىلىگە بەش چارەك بۇغداي، 17 چارەك قوناق تاپشۇرۇپ ئاران تۇگىتىپ كەلدى. بىزدىن باشقا دېھ-قانلاردىن ئاچ - يالىڭاچ قېلىپ، ئۆلۈپ كەتكەنلەرمۇ بار ئىدى.

مولۇق سېپىدا كۆرگەنلىرىم

مولۇق — باج ئاشلىقىنى ساقلايدىغان ئىسكىلاتنى مولۇق سېپى، دەپ ئاتايتتى. مولۇق سېپى ئامبال يامۇلنىڭ

باج ئىشلار بۆلۈمىگە قارايدىغان بولۇپ، بىر نەپەر ساقچى بىلەن يەنە بىر نەپەر مۇئاۋىن ساقچى باشلىقى بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا سەككىز نەپەر ۋېيىۋەن (ئىش بې-جىرگۈچى) بىلەن سەككىز نەپەر خوچى بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ساقچىنىڭ بەگلىرى ھېسابلىناتتى. ساقچى باشلىقىنى ساقچى بېگىم، ئىش بېجىرگۈچىنى سېيى، خوچىلارنى خوچى بېگىم، دەپ ئاتايتتى.

1918 - يىلى 8 - ئايدا، ئايماقنىڭ پەيتولىرى دېھقان-لارنى مولۇق - باج تاپشۇرۇش ئۈچۈن قارا - قويۇق ھەيدەپ ماڭدى. دادامۇ تەييارلىغان قونىقىنى ئېشەككە ئارتىپ يولغا چىقتى. مەنمۇ دادام بىلەن بىللە باردىم. دادام مېنى تا-غار بېقىشقا قويۇپ، ئۆزى ئېشەك باغلىغىلى كەتتى. قا-رىسام ساقچىنىڭ سەينا-سىنا 100 پارچىدىن كۆپرەك كە-گىز - پالاز سېلىنغان ئىكەن. ئۇچ نەپەر ساقچى بېگى چې-قىپ تاغارنى تۆكۈشكە بۇيرۇدى. بىرەسىدىلا بۇغداي، قو-ناق، گۈرۈچ ۋە باشقا ئاشلىقلار تۆكۈلۈپ بولدى. ئەسىدى تاسقاقلار دېدى. غەلۋىر بىلەن تاسقاشقا چۈشۈپ كەتتى. ئاندىن كېيىن سورۇقلار، دەپ ئەسىر قىلدى. ھەممە ئادەم ئۆز ئاشلىقىنى سورۇپ بولۇپ، ئۇقتۇرۇش قەغىزىنى ئاش-لىق ئۈستىدە قويۇپ، ئاشلىق بىلەن باستۇرۇپ قويدى. ساقچى بېگى چىقىپ ھەر دۆۋە ئاشلىقنى كۆرۈپ، يارىغانلى-رىغا قىزىل چەنزە قاداپ قويدى. ئارقىدىن ئۇچ نەپەر خوچى كەلدى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئۇچ ئادەم دو، شىڭ، شازىلىرىنى كۆتۈرۈپ كېلىپ، شازىنى خوچى بېگىگە ئىككى قوللاپ سۇندى. ئۇلار چارەككە ئاشلىقنى چىكداپ ئۈسۈپ، ئۈستىگە قىرغا سالمايلا تاغارغا قاچىلاۋەردى. توشقان تا-

فارنى يۇدۇپ ساڭغا ماڭغاندا، ئېتەك ھەققى دەپ ئارقىدا ما-
راپ تۇرغان ئادەمنىڭ ھەممىسگە بىر شازىدىن بۇغداي
قۇيۇپ بەردى. ئېتەكچىلەر بۇغدايىنى ئېلىپلا كۆزدىن غايىپ
بولۇشتى. مەن ھەيران بولۇپ كۆرگەن ئەھۋالىمنى دادامغا
ئېيتسام، دادام جىم بول، بىزگىمۇ بار ھېلى كۆرسەن دەپ
مېنى جىم قىلدى. قارىساق دېھقانلارنىڭ مولۇق بېجىدىن
ئاشقان بۇغدايلىرىنى غەلۋىر ھەققى، شامالچى ھەققى،
كىگىز - پالاز ھەققى، تاغارچى ھەققى دەپ بىرنەچچىگە
بۆلۈپ، ئىگىسگە ئازراقمۇ بۇغداي قايتۇرۇپ بەرمەستىن،
ھەممىسىنى بۇلاپ كەتتى. يىراق - يىراق يېزىلاردىن يول
ئازابى تارتىپ مولۇق باج تاپشۇرغىلى كەلگەن نامرات
دېھقانلار دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ، ئېشەكلىرىنى ھەيدەپ
كېتىشتى. دادامنىڭمۇ بىر دو، سەككىز شىڭ (بەش چارەك)
بۇغداي بەدىلىگە ئېلىپ كەلگەن 17 چارەك قونىقىدىن ئىگ-
كى چارەكتىن كۆپرەك ئاشقانىدى. باشقا دېھقانلارغا ئوخ-
شاشلا بىزگىمۇ بىر جىڭ قوناق بەرمەي بولاپ كەتتى.
بىز ئاتا - بالا ئىككىمىز ئاچ قوساق ئۆيگە قايتىشقا
مەجبۇر بولدۇق..... .

شەرقى يەپ قەھەتچىلىكنى يېڭىش

1917 - يىلى تەبىئىي ئاپەت تۈپەيلىدىن بۇغداي
مەھسۇلاتى تۆۋەنلەپ كېتىپ، ئالغان مەھسۇلات مولۇق باج
بىلەن ئايالىشىپ، ئۇرۇقلۇق بىلەن تەمىناتقا ئاشمىدى.
كەنجى تېرىلغان قوناق باش چىقىرىپ، دان تۈتۈپ بول-
غىچە ئۇششۇك تېگىپ، يەر توڭلاپ قالدى. دېھقانلار جا-
پا تارتىپ بىر يىل ئەمگەك قىلغان بولسىمۇ، ئۆيىدە

يەيدىغانغا يەزى ئائىلىدە بىرەر چارەك تېرىق، يەزى
ئائىلىدە بىرەر چارەكتىن سۆك بار ئىدى. ئۆيىدە يىگۈ-
دەك بىر نەرسە قالمىغان نامرات دېھقانلار كۆكتات، كاۋا
قاينىتىپ يەپ، بىر ئاي جان باقتى. ئائىلاج جاڭگالمۇ -
جاڭگال ئىزدەپ يۈرۈپ قاغا جىگدىسى تېرىپ كېلىپ
بالىلىرىنى گۆللىدى. جىگدە تېپىلماي ئازغان مۇنچىقى
بىلەن جىغانىنىڭ ئۇرۇقىنىمۇ تېرىپ يېدى. ئاخىرى بۇ-
نىمۇ تاپالمىغاندىن كېيىن، نامرات دېھقانلار ئاشلىقتىن
ئۆلىدىغان ئوخشايمىز، دەپ يىغلاپ قاخشىدى. مۇشۇ ۋاقىت-
تا دېھقان قوشاقچىلىرى تۆۋەندىكى غەزەلنى ئىجات
قىلغانىدى:

ھۆسنى جامالى ھەپىرەڭ خېنىم،
ئاچلىقتىن بولدى زەپىرەڭ خېنىم.
بىر كۈن بولسىمۇ كۈن كۆرۈش ئۈچۈن،
بۇغداي بولمىدى، شىرقى يەڭ خېنىم.
.....

بۇ غەزەلنى ئاڭلىغان دېھقانلار سۈرۈشتە قىلىپ، شىرىق-
نى يېيىشكە بولىدىغانلىقىنى ئۇقۇپ خوش بولۇشۇپ
كەتتى. غەزەل خەلق ئىجادىيىتى شەكلىدە ئاڭلانسىمۇ،
ئەمما تەشۋىقى خۇش خەۋەر ئىدى. شۇڭا بۇ غەزەل چاق-
ماق تېزلىكىدە تاراپ، ئاقسۇ، ۋىنسۇ تەۋەسىنىڭ ھەممە
يېرىگە يېتىپ باردى. كۆپ سانىدىكى دېھقانلار شىرىقى
دېگەن گىياھنىڭ قۇلىقىنى يەمدۇ ياكى پوستىنى يەمدۇ
بىلمەيتتى. 80 - 90 ياشلىق دېھقانلاردىن سوراپ، شىرقى
قۇملۇقتا ئۇنىدىغانلىقىنى، دان بولغان بولسا تۇگمەنده

تارتىپ يېگىلى بولمىدىغانلىقىنى بىلدۈرالدى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ، ۋىنسۇ تەۋەسىدىكى ئاشلىقىيوق نامرات دېھقانلار ۋە شەھەر كەمبەغەللىرى ئەر - ئايال ئېشەك، تاغارلىرىنى ئېلىپ چىقىپ، قوۋچى بۇزۇرگاھىدىن تارتىپ خادا ئېيىرىقلارنى بويلاپ تارىم ۋادىسىغا قاراپ ئاتلانىدى. ھەر يەر، ھەر يەردىن شىرىقى ئىزدەپ كەلگەن دېھقانلار قۇمۇلۇقتا چېچىپ يۈرۈپ، ھەممە ئادەم ئۆز ئالدىغا كۆپرەك شىرىقى يىغىۋېلىشقا ئالدىرايتتى. شۇ قاتاردا دادامۇ ئاشلىقى يوق كەمبەغەل دېھقانلىنىڭ بىرسى بولۇپ، ئاكام بىلەن بىر ئاي قۇمۇلۇقتا يۈرۈپ، 35 چارەك شىرىقى يىغىپ كەلدى. ئانام شىرقىنى يەپ كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن بىر چارەك شىرقىنى تۆگمەنگە ئاپىرىپ ئۈن تارتىپ كەلدى. بىر قازان ئۇماچ چېلىش ئۈچۈن ئىككى - ئۈچ سائەت ئوت قالىغان بولسىمۇ، قازاننىڭ چۆرىسى قايناپ، ئوتتۇرىسى زادى قاينىمىدى. بىز ئۈچ بالا قازاننىڭ چۆرىسىگە چىقىپ ئۇماچ ئۇسۇپ بېرىدىغان، دەپ ئانامنى ئالدىراتتۇق. قارىساق قازاننىڭ ئوتتۇرىسىغا يىغىلۇېلىپ قايناتمىغان نەرسە شىرىقى يېغى ئىكەن. شۇنداق قىلىپ شىرقىنىڭ ئۇمىچىنى ئېچىپ، ئېنىنى يېدۇق. تەمى قىرتاق ھەم سەل - پەل قاۋۇسىق تېتىسىمۇ، لېكىن باشنى قايدۇرۇپ، قوساقنى ئاغرىتىدىغان زىيانلىق ئەھۋال كۆرۈلمىدى. شۇنىڭ بىلەن%80 نامرات دېھقانلار شىرىقى يەپ يىلغا ئۇلاشتۇق.

قەپەسكە سولاپ ئۆلتۈرۈش

ئۇرۇشتىن قېچىپ كەلگەن سوۋېت پۇقرالىرى، 1917 - يىلىنىڭ ئاخىرغىچە قۇيرۇقى ئۈزۈلمەي كەلگىلى تۇردى.

بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى دېھقان، چارۋىچى خەلقلەر بولسىمۇ، بىر قىسمى يەر ئىگىلىرى، يەنە بىر قىسمى قانۇنسىز سودىگەرلەرۋە ئاشلىق بېسىمدارلىرى ئىدى. بۇلار ئاقسۇغا كەلگەندىن كېيىن، ۋىنسۇلۇق غوجەك بېدىك، ئابدولكېرىم مەخسۇم، مامۇت ھاجى، يۈسۈپ قوقان ۋە ئاقسۇلۇق سۇپى ھاجى، مەتنۇر ھاجى، ئەنۋەر ئىشان دېگەنلەر بىلەن تېپىشتى. بۇلار دائىم قاراقولغا بېرىپ - كېلىپ تۇراتتى. سوۋېت تەرەپتىن كەلگەن بايۇەچچى سودىگەرلەر ئېلىپ كەلگەن ئالتۇن - كۆمۈش ۋە تىللالىرىنى، تېڭ شېرىك كېلىشىم بىلەن ئاشلىق، ئات - كالا ۋە قوتاز سېتىۋېلىشقا ئۆتكۈزۈپ بەردى. يەرلىك سودىگەرلەر ئاقسۇ بىلەن ۋىنسۇ ئارىلىقىدا قاتناپ يۈرۈپ، قوللىرىدىكى ئالتۇن - كۈمۈشلەرگە نۇرغۇن ئاشلىق ۋە چارۋا - مال توپلىدى. 1919 - يىلنىڭ باشلىرىدا سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلبە قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ، سوۋېت پۇقرالىرى قايتىپ ماڭدى. بۇنى كۆرگەن غوجەك بىدىك، «ھازىر قارا قولغا سەپەر قىلىشنىڭ پۇرسىتى كەلدى.» دەپ، ئۆزى بىلەن ھەمنەپەسى سودىگەرلەر بىلەن بىرلىشىپ يايلاقتا بېقىۋاتقان ئات - كالىلاردىن 30-40 تۇياق ئەكەلدۇرۇپ، ئۇن - گۈرۈچ ئارتىپ شىرىكلىرىنى مۇساپىرلارغا قوشۇپ قارا-قولغا ماڭدۇرۇۋەردى. بۇ جەريانىدا ئۇ نۇرغۇن ئاشلىقىيۆتكىدى. 10 -قېتىمدا ئۇ شىرىكلىرىنى قايتۇرۇۋېتىپ ئۆزى قالدى ۋە يۈسۈپ قوقانىنىڭ يول كۆرسەتكۈچى بىلەن قوقانغا بېرىپ بىر يىل تۇردى. ئۇلار بىزنىڭ ئىشمىزنى بىر كىم ئۇقمىدى، ئەمدى يۇرتقا بارساق سۈرۈشتە قىلمايدۇ، دېيىشىپ، 1919 - يىلى تاشقۇرغان بىلەن قەشقەرغە قايتىپ كەلگەنىدى.

بۇ يىلى ئاقسۇ رايونىدا ئاشلىق باھاسى كۈنسايىن ئۆرلەپ. بازارغا ئاشلىق كىرمەس بولدى. پۇل كۆتۈرۈپ چىققان بىلەن بىرەر نان ياكى بىر جىك ئاش تېپىلمايتتى. نامرات دېھقانلار بىلەن شەھەر كەمبەغەللىرىنىڭ كۈنى تەس بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئاچلىقتىن ئۆلۈم گىرداۋىغا بېرىپ قالغان 100 دىن كۆپ ئادەم توپلىشىپ ئامبال يامۇلىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ھۆكۈمەتتىن ئاشلىق سېتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالدى. ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى شۆلۈيىڭ جودوتەينىڭ ئالدىغا كىرىپ ئەھۋالنى دوكلات قىلىدۇ. جو دوتەي ھەر بىر ئادەمگە تۆت جىڭ دىن ئۇن سېتىپ بېرىشنى بۇيرۇيدۇ. دادام بىلەن ئانام مۇ ھەر كۈنى كېلىپ سەككىز جىڭ ئۇن ئېلىپ چىققانىتى. بۇنىڭ سەۋەبىنى تېپىش ئۈچۈن جو دوتەي ھەر قايسى ناھىيىلەرگە ئادەم ئەۋەتىپ سۈرۈشتۈرگەندە، ئاشلىق ۋەقەسى ئەڭ ئېغىر بولغان جاي ئاقسۇ بىلەن ۋېنسۇ ناھىيىسى بولۇپ، غوجەك بېدىك باشچىلىقىدىكى سودىگەرلەر ئات - كالا ۋە قوتازلارغا ئۇن - گۈرۈچ ئارتىپ قارا-قولغا قاچقانلىقى ئاشكارا بولىدۇ. نەتىجىدە جو دوتەينىڭ پەرمانىغا ئاساسەن غوجەك بېدىكنى تۈتۈش ئۈچۈن، قوراللىق ئون ئادەمنى غۇلجا يولى مۇز داۋانىنى توسۇشقا ئەۋەتىدۇ. ئون ئادەمنى ئۇشتۇرپانىغا ئەۋەتىدۇ. يەنە ئون ئادەمنى قەشقەرغە ئەۋەتىدۇ. قەشقەرغە بارغانلار جودوتەينىڭ سالمىنى ماتتەيگە يەتكۈزگەندىن كېيىن، ماتتەينىڭ چېرىكلىرى بىلەن قەشقەر كونا شەھەر ۋە يېڭى شەھەرلەردە بىر ئاي يۇرۇپ، ئاخىرى غوجەك بېدىك باشچىلىقىدىكى يەتتە نەپەر سودىگەرنى تۈتۈپ قولغا ئېلىپ. قولىغا كويزا، پۇتىغا

ئىشكال سېلىپ ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىندۇ.

غوجەك بېدىكنى ئالدىن تەييارلاپ قويغان تۆمۈر قەپەسكە سولاپ، ئىشكىلىرىنى مەھكەم ئېتىپ، بەش نەپەر قوراللىق چېرىكنىڭ يالاپ مېڭىشى بىلەن ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىندۇ. غوجەك بېدىكنى قەپەس بىلەن ۋېنسۇ ئامبال يامۇلىنىڭ ئالدىغا ئېسىپ قويۇپ، بىر يىل باقىدۇ. ئۇنىڭ كۈندىلىك تەمىناتى ئۈچۈن ئىككى سەر قوناق نېنى بىلەن بىر جام سوغاقسۇ بېرىدۇ. ئائىلىسىدىن ئاش - تاماق بېرىشكە رۇخسەت قىلمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن غوجەك بېدىك قورسىقىنىڭ ئېچىشىغا چىدىمای ئۆز بەدىنىنىڭ ئاغزى يەتكەن جايىنى چىشلەپ يەپ، ئالتە ئايدىن كېيىن ماغدۇرسىزلىنىپ قەپەس ئىچىدە ئۆلىدۇ.

خەلقپەرۋەر ئامبال

1919 - يىلى 1 - ئايدا، شۆلويىڭنىڭ ئورنىغا يۈەن شوتوڭ ئامبال بولۇپ كەلدى. بۇ كىشىنىڭ بويى ئېگىز ھەم گەۋدىلىك بولۇپ، يول ماڭسا ھاسسا تايىنىپ ماڭاتتى. يېڭى ئامبال ئىش تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، ھەركۈنى بازارغا چىقىپ كوچا ئايلىنىپ، پۇقرانىڭ تۇرمۇشىنى كۆزدىن كەچۈرەتتى. ئاقسۇ رايونىدا ئۇدا ئىككى يىل قەھەتچىلىك يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن قورساق ئاغرىقى كېسىلى كۆپ ئىدى. ئامبال ئالدىغا ئۇچرىغان كېسەلنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ بەزىلىرىگە ئۆزى دورا بېرەتتى، بەزىلىرىگە دورا قەغىزى يېزىپ بېرەتتى. كېسەلدىن پۇل تەلەپ قىلمايتتى.

ئامبالنىڭ تېۋىپ ئىكەنلىكىنى ئاڭلىغان پۇقرالار تۈركۈم - تۈركۈملەپ كېلىپ، داۋالىنىدىغان بولدى.

مەسىلەن: ئىگەرچىنىڭ سايلەڭگەر كەنتىدىن ساۋۇت ئاخۇن قورساق ئاغرىقىغا دۇچار بولغىلى ئىككى يىل بولغان. بۇ كىشى يۇەن شوتاڭنىڭ ئالدىغا كەلگەندە تۇمۇرنى تۇتۇپ كۆرۈپ، ئۇچەيدە جاراھەت بار ئىكەن، دەپ تۇخۇم بىلەن شېكەرگە دورا ئارىلاشتۇرۇپ قاينىتىپ بىر كورا هالۋا قىلىپ بېرىدۇ. سادىق ئاخۇن بۇ هالۋىنى يەپ ساقىيىپ كېتىدۇ.

يەنە مەسىلەن: ئاقسۇدىكى مەمەت ئاشپەزنىڭ ئۇچقىغا ئوت قالايدىغان جۇمەك تازىنىڭ بېشىدىن قان يىرىڭ ئېقىپ تۇراتتى. ئامبال جۇمەكنىڭ بېشىغا ئاپئاق سۇيۇق دورا سۈرۈپ، هەر ئۇچ كۈندە بىر كېسىلىك دەيدۇ، ئۇچ كۈندە بىر دورا سۈرۈپ داكا بىلەن تېڭىپ قويىدۇ. شۇنداق قىلىپ 30 كۈندە ساقىيىپ بېشىغا چاچ چىقىدۇ. دېمەك يۇەن ئامبالنىڭ قولىدا داۋالىنىپ ساقايغان قورساق ئاغرىقى ۋە باشقا كېسەللەر ئاز ئەمەس ئىدى.

ئىككى يىللىق قەھەتچىلىكتە باققۇچىسى يوق قېرىلار، تۇل خوتۇن - يېتىم بالىلاردىن ئامالنىڭ يوقلۇقىدىن تەمەچى بولۇپ قالغانلار كۆپ ئىدى. يۇەن شوتاڭ ئالدىغا ئۇچرىغان تىلەمچىنىڭ ئىسمىنى يېزىۋېلىپ، قولىغا خەن قىلىپ بېرىدۇ هەم خەتنى كۆتۈرۈپ شەن يامۇلنىڭ خەلق ئىشلار بۆلۈمىگە بېرىڭ دەپ جىكىلەيدۇ. بۆلۈمگە بارغاندىن كېيىن، بۆلۈم باشلىقى ئامبالنىڭ ئىمزاسى چۈشكەن خەتنى كۆرۈپ، سېرىق سىر بىلەن خەت يېزىلغان بىر دانە قىزىل تاختا بېرىدۇ. ئۇنى كۆتۈرۈپ مولۇق ساڭغا بارسا

هەر ئايدا ئۇچ چارەك بۇغداي بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ يۇەن شوتۇڭ بىر يىلدا تىلەمچى قويماي ئۆز قولى بىلەن تىزىملاپ چىقىدۇ. تىلەمچىلەرنىڭ سانىغا قاراپ، ئاقسۇ قەلەندەرخانىسىنى ياسىتىدۇ. هەر بىر تىلەمچىگە بىر ئېغىزلىق تىن ئۆي بېرىپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ. مەن چوڭ بولۇپ بىر نەرسىنى بىلسەم، ئانامنىڭ دادىسى توخنىياز سۇپۇم دېگەن بۇۋام قەلەندەرخانىدا ئولتۇرۇشلۇق بولۇپ، هەر ئايدا قەزىل تاختىنى كۆتۈرۈپ بېرىپ مولۇق سېڭىدىن ئۇچ چارەك بۇغداي ئېلىپ چىقاتتى. مەن بۇغدايىنىڭ نەرقىنى سورىسام، بۇۋام يۇەن شوتۇڭ ئامبالنىڭ هېكايىسىنى سۆزلەپ بېرەتتى. ئاقسۇ قەلەندەرخانىغا جەم بولغان تىلەمچىلەر 500 ئۆيلۈككە يەتكەن ئىكەن. بۇ دىۋانخانىغا بارات ئىسملىك بىر مويسىپىت ئادەمنى باشلىق قىلغان بولۇپ، تىلەمچىلەر ئۇ كىشىنى بارات بۇۋام دەپ هۆرمەت قىلىشىدىكەن. يۇەن شوتۇڭ ئامبال ياساتقان قەلەندەرخانا دەۋرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ بىر نەچچە ئامبال ۋە هۆكۈمەتنى بېشىدىن كەچۈردى. شۇنداقلا بۇ جايدىكى تىلەمچىلەرمۇ ئىغىر خار - زارلىقلارنى بېشىدىن كەچۈردى. ئاخىرى كۆتكەن ئازادلىققا ئېرىشىپ، هازىر بەخت سانا تۇرىيىسىگە ئۆزگەردى.

چىرىيە يېزىسى ۋەقەسى توغرىسىدا

تىلمۇالدى ھوشۇر

چىرىيە يېزىسى(ھازىرقى چىرىيەناھىيىسىنىڭ چىرىيەيېزىسى) كېرىيە ناھىيىسىنىڭ غەربىي تەرىپىدە بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا 900 دىن كۆپ ئائىلە بار ئىدى. شىنخەي ئىنقىلابىغا مەزگىلدە، ئۇ كېرىيە ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ئاساسلىق بىر بازار بولۇپ، روسىيە سودىگەرلىرى سودا ـ سېتىق قىلىدىغان رايونلارنىڭ بىرسى ئىدى.

ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭدىكى روسىيە سودىگەرلىرى ئىككى مىڭ 493 ئائىلە بولۇپ ① ئۇلار كۆرۈنۈشتە سودا قىلىش بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بىر تەرەپتىن كونسۇللۇق ۋەزىپىسىنى ۋەكالىتەن بېجىرىپ شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئاخبارات توپلاپ جاسوسلۇق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى. سىيىت ھاجى كۆرۈنۈشتە سودىگەر، ئەمەلىيەتتە چارروسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسولخانىسىنىڭ جاسوسى ئىدى. ② ئۇ چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى سوكوفنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە كېرىيە، چىرىيە قاتارلىق جايلاردا روسىيە گراژدانلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇ كىشىلەرنى روسىيە گراژدانى بولۇشقا دەۋەت قىلىشتا، ئالدى بىلەن روسىيە ـ گراژدانى بولۇشنى خالايدىغانلار ھەمدە پاسپورت ئېلىپ

بولغانلارنىڭ ئالۋاڭ ياسىقىنى كەچۈرۈم قىلىدىغانلىقىنى، شۇ قاتاردا روسىيىنىڭ تۇرلۇك ئالاھىدە ھوقۇقلىرىدىن بەھرىمەن قىلىدىغانلىقىنى جاكالايدۇ. ئۇ،چىرىيە يېزىسىدا سۇ قىس شارائىتىتىن پايدىلىنىپ، روسىيە گراژدانى بولغانلارغا سۇنى كۆپەيتىپ بېرىدۇ. ئۇ يەنە ئاشكارا ھالدا ئېلان چىقىرىپ: « جۇڭگونىڭ ھازىرقى ھالى خاراپ، ئۇيغۇرلار روسىيە تەرەپكە ئۆتىدىغان بولسا پايدا كۆپ»، دەپ جاكالايدۇ. سىيىت ھاجى روسىيە گراژدانى بولۇشنى رەت قىلغانلارنى ھەر خىل ۋاستىلەر بىلەن قورقىتىدۇ، باغلايدۇ، ھەتتا ئۇرىدۇ. مەھەممەت توختى قاتارلىق ئۇچ كىشى روسىيە گراژدانى بولۇشنى رەت قىلغانلىقتىن قاتتىق ئۇرۇلۇپ، 15 كۈن قاماقتا ياتىدۇ، بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا چىرىيىنىڭ تۆۋەن ئۆستەكىدىن سۇ ئىچىدىغان 130 دېھقان مەجبۇرى ھالدا روسىيە گراژدانى بولىدۇ. لېكىن چىرىيە يېزىسىدىكى خەلق ئۆز ۋەتىنىنى سۆيگەچكە، سىيىت ھاجىنىڭ ئالدامچىلىقى ۋە تەھدىتىگە پىسەنت قىلمايدۇ. ئۇلار يەرلىك ئەمەلدار سۈپۈرگە ئاخۇنىنىڭ باشچىلىقىدا چىرىيە، توپا قاتارلىق جايلاردا سىيىت ھاجىنىڭ زوراۋانلىقىغا رىشى دەلمۇ ـ دەل كۆرەش ئېلىپ بېرىپ، سىيىت ھاجىنىڭ چىرىيە، توپا قاتارلىق جايلاردا روسىيە گراژدانى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا يول قويمايدۇ.

1912 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، سىيىت ھاجىنىڭ چىرىيە ئۆستىكىنىڭ سۈيىنى ئىگىلىۋالغانلىقى دېھقانلارنىڭ چەكسىز غەزىپىنى قوزغاپ، كېرىيە ئامبىلىغا سىيىت ھاجى ئۈستىدىن ئەرز خەت سۇنىدۇ. لېكىن سىيىت ھاجى جىنايىتىنى ئىقرار قىلىش ئۈياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە تېخىمۇ ئەسەبىيلىشىپ،

يۇزدىن ئارتۇق «روسىيە گراژدانىي»نىڭ باشلاپ يامۇلغا بېسىپ كىرىپ، ئامبالىغا تەھدىت سالىدۇ. لېكىن ئامبال ھەققانىيەت تەرەپتە تۇرۇپ، سىيمت ھاجىنى تۇتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن چىرىيە يېزىسى خەلقى تۇنجى غەلىبىگە ئېرىشىدۇ. سىيمت ھاجىنىڭ تۇتۇلغانلىقىنى ئاڭلىغان سۇكوف، مۇئاۋىن كونسۇل بىرونوسنى كىرىيىگە ئەۋەتىدۇ. بىرونوس ئامبالغا بېسىم ئىشلىتىپ سىيمت ھاجىنى قەشقەر كونسۇلخانىسىغا بىر تەرەپ قىلىشقا تاپشۇرۇپ بېرىشكە قىستاپ، سىيمت ھاجىنى قەشقەرگە قايتۇرۇپ كېتىدۇ. 5 ـ ئايدا كونسۇلخانا «گۇۋاھ ئىسپات تولۇق ئەمەس» دېگەننى باھانە قىلىپ، سىيمت ھاجىنى قويۇپ بېرىدۇ. دەل بۇ چاغدا قەشقەردىكى گېلاۋخۇيىنىڭ كاتتىبشى بىيەن يوكىفۇ، ۋې دېشى قاتارلىقلار چىرىيە يېزىسى خەلقىنىڭ كۇرىشىگە ھېسداشلىق قىلىپ ۋە قوللاپ، يەكەندىكى سەنجاڭ شىيۇك گاۋشىڭ ۋە ئۇنىڭ يارەمچىسى جاۋداشاڭ قاتارلىقلارنى كىرىيىگەسىيمت ھاجى ئەنزىسىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. شىيۇك گاۋشىڭ بىر ۋەتەنپەرۋەر ھەربىي ئەمەلدار بولۇپ، مەخسۇس تەربىيە كۆرگەن ئىقتىدارلىق كىشى ئىدى. ئۇنىڭ كىرىيىگە بېرىشى، يەرلىكتىكى خەلقنىڭ روسىيىگەقارشى كۇرىشىگە زور ئىلھام بولىدۇ. لېكىن سىيمت ھاجى بىرونوسنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن قول ئاستىدىكى 100دىن ئارتۇق ئاتالمىش «روسىيە گراژدانىي» نى قوراللاندۇرۇپ، قېيىن ئاتىسى ئابلىز قارىنىڭ قورۇسىنى بازا قىلىپ، روسىيە بايرىقىنى ئۆگزىسىگە چىقىرىپ، شىيۇك گاۋشىڭ بىلەن ئىلىشىشقا تەييارلىنىدۇ.

6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى شىيۇك گاۋشىڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كېرىيىدىن چىرىيىگە كېلىپ، سىيمت ھاجىنى سوراق قىلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. لېكىن سىيمت ھاجى قارشىلىق كۆرسەتمىدۇ. بۇنىڭدىن ھەزەر بىلەنگەن چىرىيە يېزىسى خەلقى، سۇپۇرگە ئاخۇنىنىڭ باشچىلىقىدا سىيمت ھاجى ئىگىلەپ ياتقان قورۇنىڭ ئارقا تېمىغا يېغىلىپ، قورۇنى قورشايدۇ. شىيۇك گاۋشىڭمۇ جۇشۇتاڭ قاتارلىق بىرنەچچە ئەسكىرىنى ئەۋەتىدۇ. سىيمت ھاجى ئاشكارا قورال چىقىرىپ، جۇ شۇتاڭ بىلەن بىر ئەسكەرنى ۋە بىر

جىي بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ ئۆتكۈرلىشىپ، خەلق يەرلىك ھۆكۈمەتكە سىيمت ھاجى ئۇستىدىن يەنە ئەرز قىلىدۇ. بۇ چاغدا قەشقەرنى ئىگىلەپ تۇرغان گېلاۋخۇيىنىڭ كاتتىبشى بىيەن يوكىفۇ، ۋې دېشى قاتارلىقلار چىرىيە يېزىسى خەلقىنىڭ كۇرىشىگە ھېسداشلىق قىلىپ ۋە قوللاپ، يەكەندىكى سەنجاڭ شىيۇك گاۋشىڭ ۋە ئۇنىڭ يارەمچىسى جاۋداشاڭ قاتارلىقلارنى كىرىيىگەسىيمت ھاجى ئەنزىسىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. شىيۇك گاۋشىڭ بىر ۋەتەنپەرۋەر ھەربىي ئەمەلدار بولۇپ، مەخسۇس تەربىيە كۆرگەن ئىقتىدارلىق كىشى ئىدى. ئۇنىڭ كىرىيىگە بېرىشى، يەرلىكتىكى خەلقنىڭ روسىيىگەقارشى كۇرىشىگە زور ئىلھام بولىدۇ. لېكىن سىيمت ھاجى بىرونوسنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن قول ئاستىدىكى 100دىن ئارتۇق ئاتالمىش «روسىيە گراژدانىي» نى قوراللاندۇرۇپ، قېيىن ئاتىسى ئابلىز قارىنىڭ قورۇسىنى بازا قىلىپ، روسىيە بايرىقىنى ئۆگزىسىگە چىقىرىپ، شىيۇك گاۋشىڭ بىلەن ئىلىشىشقا تەييارلىنىدۇ.

6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى شىيۇك گاۋشىڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كېرىيىدىن چىرىيىگە كېلىپ، سىيمت ھاجىنى سوراق قىلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. لېكىن سىيمت ھاجى قارشىلىق كۆرسەتمىدۇ. بۇنىڭدىن ھەزەر بىلەنگەن چىرىيە يېزىسى خەلقى، سۇپۇرگە ئاخۇنىنىڭ باشچىلىقىدا سىيمت ھاجى ئىگىلەپ ياتقان قورۇنىڭ ئارقا تېمىغا يېغىلىپ، قورۇنى قورشايدۇ. شىيۇك گاۋشىڭمۇ جۇشۇتاڭ قاتارلىق بىرنەچچە ئەسكىرىنى ئەۋەتىدۇ. سىيمت ھاجى ئاشكارا قورال چىقىرىپ، جۇ شۇتاڭ بىلەن بىر ئەسكەرنى ۋە بىر

پۇقرانى نەق مەيداندا ئېتىپ ئۆلتۈردىدۇ، بىر كىشىنى ياردار قىلىدۇ. سىيىت ھاجىنىڭ بۇ خىل زوراۋانلىقىنى كۆرگەن ئاممانىڭ غەزىپىنى باسالماي، 29 ئېغىزلىق چوڭ قورۇغا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىدۇ. سىيىت ھاجى ئۆز جېنىنى قوتقۇزۇش ئۈچۈن ئايالچە ياسىنىپ، يېرىم كېچىدە بىرنەچچە چاپارمەنلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ قەشقەرگە قېچىپ كېتىدۇ. قاچالمىغان چاپارمەنلەر ۋە مىللىي مۇناپىقلار ئوتتا كۆيۈپ كۈلگە ئايلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا غەزەپلەنگەن ئاممانىڭ يەنە روسىيىنىڭ چېرىيىدە قانۇنسىز قۇرغان «ئاقساقاللار جەمئىيىتى»نى پاچاقلاپ تاشلايدۇ ھەم روسىيىنىڭ ئاتالمىش «روسىيە گىراژدانلىرى خانىقاسى» نى ئەمەلدىن قالدۇرىدۇ.

چېرىيە يېزىسى ۋەقەسىدىن كېيىن روسىيە كونسۇلخانىسىنىڭ ھەقمقىي پاكىتنى بۇرمىلاپ، چېرىيىلىكلەر سىيىت ھاجىنىڭ ئائىلىسى ۋە 100 دىن ئارتۇق ئادەمنى زۇۋانىدىن كۆيدۈرۈۋەتتى، دەپ يالغان سۆزلەيدۇ. ئارقىدىنلا «روسىيە گىراژدانلىرىنى قوغداش» نىقابى ئاستىدا قەشقەردىكى ئەسكىرىنى كۆپەيتىپ 500 گە يەتكۈزۈپ، قەشقەر دوتىيىنىڭ چېرىيە يېزىسى ۋەقەسىنى روسىيىلىكلەرنىڭ كۆڭلىدىكىدەك ھەل قىلىشى ھەققىدە تەھدىت سالىدۇ. سۆكوف يەنە 200 دىن ئارتۇق كازاك قوشۇنىنى قوراللاندۇرۇپ، چېرىيىگە بېرىپ ئىنتىقام ئالىدىغانلىقى ھەققىدە جار سالىدۇ. سوكوف 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا روسىيىنىڭ بېيجىڭدىكى ئەلچىسى ئارقىلىق يۇەن شىكەيدىن شىنجاڭ دائىرىلىرىنىڭ ئۆزرەخاھلىق ئېيتىشىنى بۇيرۇشىنى ھەمدە قاتىلنى تۇتۇپ، زىيانىنى تۆلىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ھەتتا ئۇ روسىيە تەرەپ چېرىيە يېزىسى ۋەقەسىنى بىر تەرەپ قىلىش كېرەك، دەيدىغان بىمەنە تەلەپنىمۇ تەپ تارتماستىن ئوتتۇرىغا قويىدۇ. يۇەن شىكەي ۋەكىللىكىدىكى شىمالىي مىلىتارىست ھۆكۈمىتى چارروسىيىنىڭ بېسىمىغا تىز پۈكۈپ، «چېگرا رايونىدا چاتاق چىقماسلىقى كېرەك» دېگەنىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ھەم چارروسىيىنىڭ «ئەپۇ سوراش، قاتىلنى جازالاش، زىيانىنى تۆلەپ بېرىش» شەرتلىرىگە ماقۇل بولۇپ، قەشقەرنىڭ دوتىيى ياكى زىكشىكىغا تېلېگرام بېرىپ، دەرھال تەكشۈرۈپ قاتىلنى تۇتۇپ قاتتىق جازالاشقا بۇيرۇق قىلىدۇ. ئۇ يەنە شۇ يىلى 8 - ئايدا ياكى زىكشىكىغا، روسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىغا بېرىپ ئەپۇ سوراشقا ھەمدە خوتەنىنىڭ دوتىيى تاكى يىجۇڭ، كىرىيە ئامبىلى شىن يوڭچىڭنىڭ مەنسىپىنى ئېلىۋېتىشكە، شىۋاك گاۋشىك، جاۋ داشىك قاتارلىقلارنى تۇتۇپ تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا بۇيرۇق قىلىدۇ.

چارروسىيە يۇەن شىكەيىنىڭ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، بۇزۇك قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەسكىرىنى داۋاملىق كۆپەيتىدۇ. 8 - ئاينىڭ 26 - كۈنى 800 دىن ئارتۇق روسىيە ئەسكىرى ئۈچ چوڭ زەمبىرەك ۋە باشقا قورال - ياراقلار بىلەن كېلىپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىي دەرۋازىسىنى ئاشكارا پارتلىتىپ، شەھەر ئىچىگە كىرىپ ئىغۋا-گەرچىلىك قىلىدۇ. يەنە شۇ ئاينىڭ ئاخىرىدا چارروسىيە ئەسكىرىنى كۆپەيتىپ، قەشقەر رايونىغا تاجاۋۇز قىلىدۇ. سوكۇف بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا ماتېرىيال توپلاپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىرادىسى بويىچە چېرىيە يېزىسى ۋەقەسىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. 9 -

ئايدا چارروسىيەنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىنىڭ مۇئا-
ۋىن كونسۇلى بىرونوس 25 نەپەر ئەسكىرنى باشلاپ،
ھوتەن، چىرىيە، كېرىيە قاتارلىق جايلارغا ئىككى قېتىم
بېرىپ «تەكشۈرۈش» ئېلىپ بېرىپ، يالغان ماتېرىيال
ئويدۇرۇپ چىقىرىدۇ. ئۇلار ئۆز ئالدىغا تەكشۈرۈش ئې-
لىپ بارغان مەزگىللەردە، پۇقرالارنى خالىغانچە سوراق
قىلىپ، سىيىت ھاجىنىڭ جىنايى ماتېرىياللىرىنى يوقىتى-
ۋېتىدۇ، ھەتتا تەكشۈرۈش باھانىسى بىلەن خالىغانچە ئادەم
تۇتۇپ، جىنايى بەدنام چاپلايدۇ. ئىككى نەپەر ھەربىي
ئەمەلدارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 36 نەپەر ئادەمنى جىنا-
يەتچى قىلىپ، قەشقەرگە يالاپ ئېلىپ بارىدۇ. تېخىمۇ
ئېغىر بولغىنى شۇكى، بىرونوس تېخىمۇ غالجىرلىشىپ
كېرىيە يامۇلىنىڭ ئاشلىق ئامبىرىغا ئوت قويۇۋېتىدۇ.

يۇەن شىكەي ھۆكۈمىتى چارروسىيەنىڭ زوراۋانلىقىغا
قارىتا تاقابىل تۇرۇش ئۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى سولچى،
تەسلىمچىلىك لۇشيەنىنى يۇرگۈزىدۇ. يالڭ زىكشىڭ بۇ لۇ-
شيەننى سادىقلىق بىلەن ئىجرا قىلىپ، كېرىيە ئامبىلىغا
بىرونوسنىڭ كېرىيىدە «تەكشۈرۈش» ئېلىپ بېرىشىغا يار-
دەملىشىشى ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. يۇەن شىكەي
يالڭزىكشىڭغا شيۇك گاۋشىڭنى تۇتۇپ تەكشۈرۈشنى ئېلان
قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەن مەزگىللەردە، گۇما، قاغىلىق،
يەكەن قاتارلىق جايلاردىكى ۋەتەنپەرۋەر خەلق تەنتەنىلىك
مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، شيۇك گاۋشىڭنى قارشى ئالىدۇ. لې-
كىن بىرونوس «تەكشۈرۈش» ئېلىپ بارغاندا، خەلق ئۇنىڭغا
ئاشكارا قارشى چىقىدۇ. يەكەن ئامبىلى بىرونوسنىڭ قوپال
لىقىغا نارازىلىق بىلدۈرۈپ، كۆتۈۋالمايدىغانلىقىنى جاكا-

لايدۇ. قەشقەردىكى ۋەتەنپەرۋەر گېلاۋخوجا ئەزالىرى ۋە
قوراللىق كۈچلەر قەشقەردە نارازىلىق نامايىشى ئۆتكۈ-
زۈپ، چارروسىيە بىلەن ئادەققىچە ئېلىشىدىغانلىقىنى بىل-
دۈرۈشىدۇ.

يالڭ زىكشىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ چارروسىيە-
گە قارشى كۈرىشىنى قوللاش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە
يۇەن شىكەينىڭ ئىرادىسى بويىچە چارروسىيە بىلەن
ئاپئاق - چاپاق بولىدۇ. ئۇ 10 - ئايدا چىرىيە ۋەقەسى-
دە خەلق تەرەپتە تۇرغان بىيەن يۈكىدى، ۋېي دېشى
قاتارلىق ھەربىي ئەمەلدارلارنى يەكەندىن قەشقەرگە يۆت-
كەپ كېلىدۇ. يۇەن شىكەي، يالڭ زىكشىڭ قاتارلىقلارنىڭ
تەسلىمچىلىك بىلەن يول قويۇشى ئارقىسى-
دا سوكۇف خىلمۇ - خىل بەھانە شەرتلەرنى ئوتتۇرىغا
قويىدۇ. ئۇ «روسىيە تەرەپ بۇ ۋەقەنى تەكشۈرگەن ئىكەن،
روسىيە تەرەپ ئەلۋەتتە بىر تەرەپ قىلىشى كېرەك»، دەي-
دۇ. نەتىجىدە چىرىيە يېزىسى ۋەقەسىنى بىر تەرەپ قى-
لىش ئارقىغا تارتىلىپ كېتىدۇ. سوكۇف يەنە چىرىيە يېزىسى
ۋەقەسى ئۆزلىرىنىڭ شەرتى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنماي-
دىكەن، زۆرۈر تېپىلغاندا ئەسكەر ئارىلاشتۇرىدىغانلىقىنى
جاكالايدۇ. يۇەن شىكەي ۋەقەنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىدىن
ئەنسىرەپ، يالڭ زىكشىڭنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، يالڭ زەن-
شۇنى قەشقەرنىڭ دوتىيى، قوشۇمچە تاشقى ئىشلار ۋەكە-
لى قىلىپ چىرىيە يېزىسى ۋەقەسىنى بىر تەرەپ قىلىش-
قا ئەۋەتىدۇ.

1913 - يىلى 1 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، يالڭ زەنشۇ
ئىلىدىن قەشقەرگە كېلىپلا سوكۇف بىلەن ئىككى نۆۋەت

سۆھبەت ئۆتكۈزىدۇ. سۆھبەتتە ياك زەنشۇ تۆت تۈرلۈك پرىنسىپنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ: ① دۆلەتكە زىيان يەتكۈزمەسلىك، ئىگىلىك ھوقۇقىغا دەخلى يەتكۈزمەسلىك شەرتى ئاستىدا ۋەقەنى بىر تەرەپ قىلىش. ② چارروسىيە قەشقەردىكى قوشۇنىنى چېكىندۈرۈش، چارروسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى ۋە چارروسىيە سودىگەرلىرىنى جۈڭگو تەرەپ قوغداش. ③ چىرىيە يېزىسى ۋەقەسىنىڭ باش جىنايەتچىسى سىيىت ھاجى ئىكەنلىكىدە چىك تۈرۈش، ④ چاروسىيىنىڭ شىنجاڭدا روسىيە گىراژدانىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىغا يول قويماسلىق؛ ياك زەنشۇنىك بۇ تۆت پرىنسىپى مەسىلىنىڭ ئەجەللىك يېرى بولۇپ، ئىككى تەرەپ سۆھبەت جەريانىدا كەسكىن بولغانلىقتىن، سۆھبەتتىن ھېچ نەتىجە چىقمايدۇ. بۇنداق ۋەزىيەتتە ياك دوتەي ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كاتتىباشلىرى يىغىنىنى ئېچىپ، تاقابىل تۇرۇشنى مەسلىھەتلىشىدۇ. ئۇ يەنە ئىلىددىن ئىلىپ كەلگەن 400 كىشىلىك قوشۇنىنى تايانچ قىلغان ھالدا قەشقەر، خوتەن، يەكەن قاتارلىق جايلاردىكى نەچچە يۈز ئاممىنى ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلىپ، قىسقا مۇددەت تەربىيلەپ، قورال تارقىتىپ، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇشىغا تەييارلىنىدۇ. سوكوف قەشقەردە مەنچىك ئارمىيىنىڭ كۆپەيگەنلىكىنى كۆرۈپ، پوزىتسىيىدە بىر ئاز يۇمشايدۇ ـ يۇ، لېكىن نىيىتىدىن يانمايدۇ.

1913 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى چىرىيەۋەقەسى توغرىسىدىكى سوت قەشقەردە ئېچىلىدۇ. سوت باشلانماي تۇرۇپ، سوكوف كونسۇل سالاھىيىتى بىلەن سوتتا ئالدىنقى ئورۇننى ئىگىلەپ، بۇ ۋەقەگە ئۆزى ھۆكۈم قىلماقچى بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا پەقەت ئەرز قىلغۇچى سۈپىتىدە سوتقا قاتنىشىدۇ. يەنە 26 نەپەر ئاتالمىش «روسىيە گىراژدانى» مۇ ئەرز قىلغۇچى سۈپىتىدە سوتقا قاتنىشىدۇ. ۋەتەنپەرۋەر ھەربىي ئەمەلدار شيۇك گاۋشىك شۇڭنىڭدەك تاك يىجوك ۋە چىرىيە يېزىسىدىكى 36 نەپەر ئامما «جاۋابكار» ئورۇندا تۇرىدۇ. سوت رەسمىي باشلانغاندا «جاۋاپكار»لار سانسىز پاكىتلار ئارقىلىق سىيىت ھاجىنىڭ جىنايىتىنى پاش قىلىدۇ. بۇ چاغدا سوكوف پۈتكۈبگەن توخۇدەك ئولتۇرالمايدۇ. لېكىن دەسلەپتە خەلق تەرەپتە تۇرغان ياك زەنشۇ بىردىن ئۆزگىرىپ، يۇەن شىكەينىك يېڭى بۇيرۇقىغا ئاساسەن، چارروسىيىنىڭ قوراللىق تەھدىدى ئاستىدىكى يولسىز شەرتلىرىگە ماقۇل بولۇپ، ماھىيەت خاراكتېرلىك يول قويىدۇ. نەتىجىدە چىرىيە يېزىسى ۋەقەسى خەلقىمىزنىڭ تۈپ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن بولمىغان ھالدا بىر تەرەپ قىلىنىدۇ.

شۇ يىلى 7 ـ ئايدا سوۋن جۇڭشەن رەھبەرلىكىدىكى 2 ـ قېتىملىق ئىنقىلاب پارتىلايدۇ. يۇەن شىكەي ئىنقىلابنى باستۇرۇش ئۈچۈن، چارروسىيىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىشنى مەقسەت قىلىپ، چارروسىيىنىڭ تەكلىپىگە قوشۇلۇپ، ژاك بىكىۋۇنىنىڭ③ ۋەزىپىسىنى ئىلىۋېتىدۇ. 8 ـ ئايدا ياك زەنشۇ بىلەن سوكوف چىرىيە يېزىسى ۋەقەسىنى بىر تەرەپ قىلىش كېلىشىمىنى تۈزىدۇ. كېلىشىمىدىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن تاك يىجوك، شىن يۈكچىڭنىك مەنسەپىنى ئېلىۋېتىدۇ. شيۇك گاۋشىكغا 12 يىللىق قاماق جازاسى بېرىلدۇ. جاۋداشكىغا ئالتە يىللىق تۈتۈپ تۇرۇش جازاسى بېرىدۇ. چىرىيە يېزىسىدىكى 36 نەپەر ئاممىغا ئايرىم ـ

ئايرىم هالدا تۆت يىلدىن ئالته يىلغىچه قاماق جازاسى بېرىدۇ. يۇەن شىكەي هۆكۈمىتى يەنه 69 مىڭ ياماق تۆلەم تۆلەيدۇ. 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئىككى تەرەپ كېلىشىمگه رەسمىي قول قويۇپ، ۋەقەنى بىر تەرەپ قىلىشنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ. سوكۇف ئەسلىده سىيىت هاجىنا جازا بېرىشكه قوشۇلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتته سىيىت هاجى قەشقەرده «قەهرىمان» سۈپىتىده ئەركىن يۈرۈيدۇ.

ئىزاهات:

①«شىنجاڭ يەرلىك تەزكىرىسى» خەنزۇچه 58 ـ سانىدىن ئېلىندى.

② سىيىت هاجى (مىللىتى ئۆزبېك) ئەسلى خوتەن ناهىيىسىدىن بولۇپ، ئۇ 16 ياش ۋاقتىدا روسىيىگه بېرىپ ئوقۇغان هەمده روسىيه گىراژدانلىقىغا كىرگەن. كېيىن ئۇ روسىيىدىن تۈركىيىگه بېرىپ ئوقۇغان. روسىيىدىكى ۋاقتىدا جاسوسلۇق ئورگانلىرىدا ئالاهىده تەلىم ئالغان. 39 يېشىدا ئۇ (يەنى 1905 ـ يىلى) روسىيه تەرىپىدىن كېرىيىمنىڭ چىرىيه يېزىسىغا روسىيه سودىگىرى سۈپىتىده ئەۋەتىلگەن. ئۇ چىرىيه يېزىسىدا بىر تەرەپتىن سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللانسىمۇ، بىر تەرەپتىن ئاخبارات توپلىغان. ئۇ چىرىيه يېزىسىدىكى ۋاقتىدا يەرلىك چوڭ سودىگەر ئابلىز قارىنىڭ قىزى بۈۋى مەريەمنى خوتۇنلۇققا ئېلىپ، بىر مەزگىل ئۆيى تۇتقان.

③ ۋاڭ يىڭگۈن، گېلاۋخۇينىڭ يەكەندىكى هەربىي باشلىقى.

ئاقسۇ كونىشەهەر مائارىپ تەزكىرىسى

(بېشى 20 ـ سانىدا)

ئابدۇراخمان ماموت دىيار

مەكتەپلەرنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىزچىلار مارشى

1936 ـ يىلدىن 1945 ـ يىلغىچه ئىشلەنچى، قالىق، چاچلىق، ئوردىچى، چودار، ئاقبۇلاق، قىزىل بۇلاق قاتارلىق جايلاردا يەنه بىر قانچه مەكتەپلەر بارلىققا كەلدى. ئوقۇتقۇچىلارنى تولۇقلاشتا، ئۇيۇشما قارمىقىدىكى قىسقا مۇددەتلىك دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرگەنلەر ۋە ئۆلكىلىك، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرگەنلەر ئاساس قىلىندى. يەنه بىر تەرەپتىن باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى سىنىپلىرىدىن ئەلاچىلار تالىلىنىپ تولۇقلاندى.

مەسىلەن: 1935 ـ يىلى قىزلار مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ تولۇقلاشتا نۇرنىسا قادىر، مەرەمنىسا خانروزى، هېنىپەم ئابدۇللا قاتارلىقلار تالىلىنىپ دەسلەپكى ئېھتىياج هەل قىلىندى.

مەكتەپلەرنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتلىرىمۇ مەكتەپنىڭ ئەمەلىي ئەهۋالىغا قاراپ بەلگىلەنگەندى. مەركىزىي مەكتەپلەردىن ـ مۇدىر، ئىلمىي مۇدىر، تەرتىپ مۇدىر، سىنىپ مەسئۇلى، دەرس ئوقۇتقۇچىسى، كۇرس ئوقۇتقۇچىسى، بوغالتىر، كاسسىر، لاۋازىمەتچى ۋە خىزمەتچىلەر بار

ئىدى. مۇددىنىڭ مائاشى 1800 دوللار (ھازىرقى 180 يۈەنگە تەڭ)، ئىلمىي مۇددىنىڭ1500 دوللار، سىنىپ مەسئۇلىنىڭ 1300 دوللار، دەرس ئوقۇتقۇچىسىنىڭ 1200 دوللار ئىدى. ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرىغا دەرس ئۆتكەنلەرگە قوشۇمچە ھەق بېرىلەتتى.

1936 - يىلىدىن 1945 - يىلغىچە بولغان مەزگىللەردە مائارىپ مەجبۇرى شەكىل ئالدى. ساۋاتلىق ئائىلىلەرنى تەقدىرلەپ، ساۋاتسىز ئائىلىلەرگە جەريمانە قويۇلدى. نەتىجىدە، ئۆيدىكى مەسئۇرە ئايالالارمۇ كەچ كۇرسلارغا بېرىپ ئوقۇدى. چوڭ يېغىنلار ئۆتكۈزۈلۈپ، ئىلىم - مەرىپەت تەشەببۇس قىلىندى. بۇنداق يېغىنلار «ئىزچى ئەتىرىتى» نىڭ ھەمايىسى ئاستىدا تەرتىپلىك ئۆتكۈزۈلدى.

«ئىزچى ئەتىرىتى» ئىلغار ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەشكىلاتى بولۇپ، خەنزۇچە «توڭ زىجۈن» دېيىلەتتى. بۇلار ئاساسەن تەرتىپ ساقلاشقا مەسئول بولاتتى. بۇلار يىغىن، بايرامىلارنىڭ تەرتىپىنى ۋە كوچىلارنىڭ تەرتىپ ئامانلىقىنى ساقلايتتى. ھۆكۈمەتتىن قارا كۆك تېرىكىدىن كۈسار، ھاۋارەڭ كۆينەك، ئالتە شوئار قادالغان قالپاق تارقىتىلاتتى. ۋەزىپە بەلگىسى كۆينەك يانچۇقىغا چۈشۈرۈلگەن ئىدى. قولىدا ئالا كالتەك بۇلاتتى. بۇ تەشكىلات 1935 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، باشلىقى نەزىم قاسىمى ئىدى.

«ئىزچى ئەتىرىتى» 1940 - يىللىرىغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ئاقسۇ كوناشەھەرىدىكى «ئىزچى ئەتىرىتى» خېلى يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە ئىدى. ھۆكۈمەت ساقچىلىرىدىن تەپ تارتمىغان كىشىلەر «ئىزچى ئەتىرىتى» دىن ئەيمىنەتتى. ئەمەلدارلارمۇ ھۆرمەت قىلاتتى. ئۇلارنىڭ

ئوقۇغۇچىغان «ئىزچىلار مارشى» بار ئىدى. بۇ مارشنىڭ ئىلىم - پەننىڭ، مەرىپەتنىڭ روھىي سىڭدۈرۈلگەنلىدى. مەسىلەن:

بىز ئىزچىلارمىز، پۇت - قوللارىمىز گاڭ،
كۆزىمىز نۇرلۇق، قەلبىمىز ساغلام.
خەلق يولىدا ئالغا باسىمىز،
دۈشمەنگە قارشى ساقلاپ ئىنتىقام.

ئۇزۇن ۋاقىت بىز زالىم قولىدا،
ئىشلىيەلمىدۇق خەلق يولىدا،
قۇللۇق ئورنىدىن ئەمدى دەس تورۇپ،
ئالغا ئۆرلەيمىز ئېرپىان نۇرىدا.

ئۆگەن، تىرىش، ياش ئىزچى بالىلار،
ۋەتەن ئىشقىدا قاينار ۋىجدانلار.

«ئىزچىلار مارشى» نىڭ ئىجاد قىلغۇچىسى ۋە «ئىزچى ئەتىرىتى» نى تەشكىل قىلغۇچى — مەمتىلى توختاجى (تەۋپىق ئەپەندى) ئىدى. تەۋپىق — ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ ئىخلاسكارى ۋە پىداكارى بولۇپ، ئۇ مەشھۇر پېداگوگ ۋە رىداكتىك شائىر ئىدى. ئۇ 1901 - يىلى ئاتۇشنىڭ ھويامەت كەنتىدە تېۋىپ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان ... موسكۋا شەرىق ئۇنىۋېرسىتېتى، تۈركىيىنىڭ ئىستامبول پېداگوگ كۇرسى قاتارلىق مەكتەپلەردە ئوقۇغان ۋە شۇ يەردە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن. 1932 - يىلى ۋەتەنگە قايىـ

تىپ، ئاتۇشتا ئىلىم ـ مەرىپەت دولقۇنىنى قوزغاپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى زىل ـ زىلىگە كەلتۈرگەن. ئۇ، 1933 ـ يىلى «بىز مۇئەللىم» ناملىق مەكتەپ شېئىرىنى يازغان. بۇ شېئىرنىڭ تېكىستى مۇنداق:

بىز مۇئەللىم ـ يۇرتلاردا مەكتەپ ئاچىمىز،
خەلقىمىزگە يوپ ـ يورۇق نۇرلار ساچىمىز.
تالاي يىللار زۇلمەتتە تېنەپ خار بولدۇق،
ئىلىم ـ ئېرپان يولىغا شۇنچە زار بولدۇق.

بىزنىڭ ماڭغان يولىمىز سائادەت يولى،
بىز ۋەتەننىڭ يېڭىدىن ئېچىلغان گۈلى.
ئوقۇتىمىز ئەۋلادنى يېڭى پەن بىلەن،
پۈختا بولسۇن مەكتەپنىڭ بېسىلغان ئۇلى.

ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە ياراتقان مەمتىلى ئەپەندى، 1936 ـ يىلى قەشقەردە شېكى شەھەي جاللاتلىرى تەرىپىدىن ئوتتا تاشلانىدى. ئۇنىڭ تۇرمىدا يازغان شېئىرلىرى بۇلاق ژۇرنىلىنىڭ 1981 ـ يىللىق 3 ـ سانىدا تونۇشتۇرۇلدى. تەۋپىقىنىڭ مائارىپ تارىخىدىكى مۇقەددەس ئورنى ئابدۇللا تالىپنىڭ «ئۇيغۇر مائارىپ تارىخى توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىدە كۆرسىتىلدى.

1940 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا، تەتىل مەزگىلىدە مۇدىرلار ۋىلايەتلىك ئويۇشمىغا يىغىلىپ لېكسىيە ئاڭلايتتى. كۆڭۈل ئېچىش قىلاتتى. دېكلىماتسىيە ئۇيۇشتۇرۇلاتتى.

بۇ پائالىيەتلەر «دەرنەك» دەپ ئاتىلاتتى. دەرسنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار دىن تۈيۇقسىز ئىمتىھان ئېلىنىپ، خۇلاسە قىلىناتتى. چوڭراق مەكتەپلەردە موللام تەكلىپ قىلىنىپ، دىن دەرس ئوقۇتۇلاتتى.

1936 ـ يىلدىن 1945 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا مەكتەپ 17 گە، سىنىپ 50 كە، ئوقۇتقۇچىلار 88 گە، ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 3224 نەپەرگە يەتتى. (ئارخىپتىن ئېلىندى).

موددەرىسلەر ئۇستازى ـ موللاناسىر دامۇللام

ئاقسۇ كونىشەھرى XIX ئەسىردىن باشلاپ مەشھۇر ئۆلىما ۋە شائىر موللاناسىر دامۇللامنىڭ شۆھرىتى بىلەن «ئۆلىمالار يۇرتى» دەپ ئاتالدى. موللاناسىر دامۇللام 1850 ـ يىلى ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ قاشئېرىق يېزىسىدا قورايچى ھەم دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. داددىسىدىن كىچىك قېلىپ، تۇل ئانىسى بېقىپ چوڭ قىلغان. باللىق دەۋرىدە قوراي سېتىپ غورىبەتچىلىكتە ھايات كەچۈرگەن بولسىمۇ، ئوقۇش ئۈچۈن ئىشتىياق باغلىغانىدى. شۇڭا ئۇ، قوراي ساتقان پۇلدىن يىغىپ ئوقۇش خراجىتى قىلىپ، ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى تالىپلارغا ئايلانىدى. شۇڭا كىشىلەر ئۇنىڭغا ئاتىدارچىلىق قىلىپ، قەشقەر خانلىق مەدرىسىگە ئوقۇشقا ئەۋەتتى. قەشقەر خانلىق مەدرىسىنى ئەلا باھادا تۈگەتكەن موللاناسىر، 16 يېشىدا بۇخارادىكى خەلقئارالىق مەدرىسكە

ببرىپ ئوقۇدى. ئۇ، ئوقۇش داۋامىدا ئەلشىر ناۋايىنىڭ «مەھبوبىل قۇلۇپ» («كۆڭۈللەر سۆيگۈسى») نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدى. ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن دانىشمەنلەرنىڭ پەندى - نەسىھەتلىرىنى توپلاپ «جاۋاھىرۇل پەندى» ناملىق توپلامنى تۈزدى. «دالايى شىرىپ» ناملىق كىتاب يېزىپ ئوقۇشنى ئەڭ يۇقىرى باھادا تاماملاپ، شۇ مەدرىسته بەش يىل مۇدەررىسلىك قىلىپ، ئۆز ئىلمىنىڭ چوڭقۇرلۇقى بىلەن ئاقسۇنىڭ شۆھرىتىنى شەرق ئەللىرىگە تونۇتتى. ئۇ كەمتەرلىك بىلەن ئىلىم تەھسىل قىلاتتى. شۇڭا نامانگەنلىك ئالىم مەھزۇپ دامۇللامدىن تەلىم ئېلىپ، ئۆگەنگەنلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ باردى. موللا ناسىر دامۇللام بۇخارادىن ئاقسۇغا قايتقاندا، بۇخارالىقلار: «بۇخارا ئاقسۇغا كۆچتى» دېگەنىكەن. موللاناسىر دامۇللام ئاقسۇ كونىشەھەرگە قايتىپ، 1917 - يىلى ھازىرقى سىياسىي كېڭەش ۋە دائىمىي كومىتېت ئورنىدىكى ھەيۋەتلىك كۆركەم خانقانى ياساتقاندى. خانقانىڭ ياغاچلىرى ئاقسۇ قۇمباش ھەتتاكى قارىتال قاتارلىق جايلارىدىنمۇ كەلتۈرۈلگەن. خانقادىن ئاشقان پۇلغا مەككىدە ئۈچ قەۋەت، 32 ئېغىزلىق ساراي ياستىپ، ئاقسۇ كونىشەھەرنىڭ سېخىيلىقىنى يەنە بىر نامايان قىلدى.

ئاقسۇ كونىشەھەرىدىكى خانقانىڭ ھۈجرىلىرى ئاۋات، كەلپىن، ئۇچتۇرپان، باي، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن تالىپلار بىلەن تولغاندى. بۇ تالىپلارغا شۇ زامانىنىڭ ئالىي دەرسلىكلىرى: «سەرپ» (ئوقۇش كىتابى، ئىملا قائىدىسى)، «نەھۋى» (ئەرەبچە گراماتىكا)، «پارايىز» (ئىلمىي ھېساب، قوشۇش، ئېلىش، كۆپەيتىش،

بۆلۈش، تاناسىپ، كەسىر قاتارلىق ئالته ئەمەلدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، شەرئىەتته مىراسقا مەسئول قوززاتلارنىڭ دەستۇرى)، «موقتىسەرۇاقايە»، «شەرھى ۋاقايە»، «ھىدايە»... لەر بىر يۈرۈش دەرسلىك بولۇپ، ئىسلام ئەھكاملىرىنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى، يەنى — قانۇن، ئىنتىزام شەرھىلەنگەن دەستۇرلاردۇر. «تەپسىرى قۇرئان» (تەپسىرلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتالمىسى بولۇپ، ئۇ — «تەپسىرى يوسەينى»، «تەپسىرى كەششاپ»، «تەپسىرى قازى بەيزاۋى»... قاتارلىق 60 خىل تەپسىرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قۇرئان سۆزلىرىنىڭ تەپسىراتىدىن ئىبارەت)، «موشكىات شىرىپ» (دىنىنىڭ چىرىقدۇر)، «ھەدىس» دىنىي تەشۋىق قىلىدۇ. يەنى ئىسلام دىنىنىڭ ئىجتىمائىي تەشەببۇسلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسالامنىڭ ئېيتقانلىرى بولۇپ، ساھابىلەرنىڭ بايانلىرى ئارقىلىق دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن بىرىۋرۇش ئالىي ئوقۇشلۇق. «ھەدىس» بىر قانچە خىل بولۇپ، «سەھىھۇلبۇخارى»، «ئەينى»، «قەستالانى»، «سىھاھى ستتە» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. «ئىشقىيات» (ئىشقى - مۇھەببەت ئىپادىلەنگەن شېئىرلار توپلىمى بولۇپ، بۇ «ناۋايى»، «فۇزولى»، «غوجا ھاپىز» «ھۆۋەيرا» قاتارلىق توپلاملارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. يۇقىرىقىلاردىن باشقا «بوستان، گۈلىستان» «مەسنەۋى شېرىپ» قاتارلىق ئىجتىمائىي تۈرمۇش، ئەخلاق، پەندۇنەسىھەتلەردىن تەركىب تاپقان نەزمە ۋە نەسىرى يول بىلەن يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەر)، «غىياسى لۇغەت» (ئەرەبچە، پارسچە، تۈركىي ئۇچ تىلدىن تەركىب تاپقان تەرجىمە لۇغەت توپلىمىدۇر) قاتارلىقلار بولغانىدى.

تالىپلاردىن يۇقىرىدا ئۆتۈلگەن دەرسلەردىن ئىمتىھان

ئېلىنىپ، نەتىجىسىگە قاراپ، ئىلمىي ئۇنۋان بېرىلگەن ۋە ئۇنۋانسىغا قاراپ ۋەزىپىگە قويۇلغانىدى.

موللاناسىر دامۇللامنىڭ تالىپلىرىدىن مەشھۇر ئۆلىما، تەرجىمان، خەتتاتلار يېتىشىپ چىقتى، بۇلار ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، خەلقنە پايدىلىق ئىشلارنى قىلدى.

ئۆلىمالاردىن مەمەتنىيازخان مەخسۇم دامۇللام (1945-يىلى غۇلجىغا بېرىپ ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىغا قاتناشقان، 1946 - يىلى «11 بىتىم» دە غۇلجىدىن كېلىپ ئاقسۇ كونا شەھەرگە ھاكىم بولغانىدى. 1948 -يىلى ئەرەبىستانغا كۆچۈپ كەتتى)، ئارۇپ ئەلەم ئاخۇنۇم، داۋۇت قوززات ئاخۇنۇم، ئىمىر ئەلەم ئاخۇنۇم، ئاۋۇت ئەلەم ھاجىم، قادىر قوززات ئاخۇنۇملارمۇ شەرىئەت، ئۇيغۇشما ۋە مەددىرسىلەردە ئىشلىدى. شايۇپ قارى ھاجىم، ماموت ئاخۇنجانۇپ ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن شۇغۇللانغاندا ئۇلارنىڭ تۆھپىسى ئالاھىدە زور بولدى.

ئىسمايىل بەگ، ئىمىرخان داھى، بارات بەگ، ھاشىم بەگ، توختى بەگ، ئايۇپ بەگ، ساۋۇت بەگ قاتارلىق تەرجىمانلار (خەنزۇ تىلى تەرجىمانلىرى) يېتىشىپ چىقتى. بۇلار ئاۋۇال دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ، كېيىن خەنزۇ مەكتەپ (شۆتاڭ) دا ئوقۇپ ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا، ئىشلىگەندە «بەگ» دەپ ئاتالغانىدى. بۇلار ئاساسەن ياڭجاڭجۇن (ياڭ زېڭشىن) دەۋرىدە ئۇرۇمچىدە ئوقۇپ كەلگەنىدى. ئەرەب، پارس تىلى تەرجىمانلىرىدىن مۇھەممەتخان دامۇللام، مۇتەئللا ئاخۇنۇم، ئارۇپ قوززات ئاخۇنۇم، داۋۇت قوززات ئاخۇنۇم قاتارلىقلار بولۇپ، بولار بۇخارا، قەشقەر قاتارلىق

جايلاردا ئوقۇپ ئىلىم تەھسىل قىلغان. موللاناسىر دامۇللام مۇدەررىس، تەرجىمانلارنى يېتەكلەپلا قالماستىن، بىر قانچە ئۇستا خەتتاتلارنى يېتىشتۈردى. بۇ خەتتاتلاردىن: مۇسا مەزىن ئاخۇنۇم، ماموت ئاخۇن خەلپەت، مەخسۇت ئىمام ئاخۇنۇم، ھېلىم مۇدەررىس ئاخۇنۇم، ھەمەرخان يىپەكچى، يۈسۈپ ئىمام ئاخۇنۇملار داڭلىق ئىدى.

موللاناسىر دامۇللامنىڭ ئەتراپىغا ئۇيغۇشقان ئىلمىي كۈچلەرنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئونلاپ مەدرىسەلەر بارلىققا كەلگەنىدى.

موللاناسىر دامۇللام ئۆمرىدە خېلى نۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلەر ۋە دىداكتىك شېئىرلارنى يازغان بولسىمۇ، ئەمما «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»دا بالىلىرىنىڭ ئۆيىدىن بۇلاپ كېتىلىپ يوقالغان. شاگىرتلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، موللا ناسىر دامۇللام تاماخور موللا، غەيۋەتخور، ھەسەتخورلارنى، بىكارچى، چېقىمچىلارنى يامان كۆرەتتى. كىشىلەرنى ئىلىم، ھۈنەر ئۆگىنىشكە دالالەت قىلاتتى. ھالالدىن ئاش يەپ، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ياشاشنى تەكىتلەيتتى. داستىخان سۆپۈرگىسى، نەپسانىيەتچىلەرنى مەسخىرە قىلاتتى. دامۇللامنىڭ ئەنە شۇنداق تۇيمىغۇرلارنى ھەجۋى قىلغان شېئىرىدا، ئابدۇرېھىم خېتىپ ئىسمىلىك كاززاپقا قارىتىپ مۇنداق مىسرالارنى تىزغان:

ئاقسۇنىڭ بالاسى بولدى ئابدۇرېھىم خېتىپ،
ئىت كەبى نەپسى ئۈچۈن ئىمانىنى دۇنياغا سېتىپ.

.....

موللاناسىر دامۇللام 1918 - يىلى ۋاپات بولدى. «ئالىم-

نىڭ ئۆلگىنى ئالەمنىڭ ئۆلگىنى» دېگەندەك، دامۇللام جان ئۈزگەنلىگىدىن خەۋەر تاپقان ھەرقانداق كىشى ھازىدار بولدى. پۈتۈن شەھەر تەۋرەپ بۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ جىنازا نامىزىنى ئوقۇشقا سەپراس بولدى. جامائەت مەرھۇمنى پات - پات تاۋاپ قىلىپ تۇرۇش ئۈچۈن خانقاغا يەرلىك كولاپ دەپنە قىلدى ۋە خاتىرە گۈمبىزى ياسىدى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا ئالدى بىلەن گۈمبەز چېقىلدى. ئاندىن گۈمبەز ئاستىدىكى دامۇللام يەر ئۈستىگە ئەڭ ئالدىدا تارقاقلاشتۇرۇلدى. لېكىن، بىرئۆمۈر ئوقۇش ۋە ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللانغان، مۇدەررىس يېتىشتۈرۈپ، مەدرىسلەر ئاچقان بۇ پىر ئۇستاز خەلق قەلبىدىن يۆتكەلمىدى. شۇڭا ھەر بىر ئىلىم سورۇنلىرىدا ئۇنىڭ شۆھرەتلىك نامى ئىپتىخارلىق بىلەن تىلغا ئېلىنىپ كەلمەكتە....

كوناچاچ ئۆسكەن تېرە بولمىسا، يېڭى چاچمۇ بولمايدۇ. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش كونا ئاساس بولمىغان بولسا، ئەينى يىللاردىكى پەننى مەكتەپلەرنىڭ يۇقىرى سىنىپىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭمۇ يېتىشىپ چىقىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. پەننىي مەكتەپلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرگىنىمىزدە، مەدرىسلەرنىڭ رولىنى، مۇدەررىسلەرنىڭ تۆھپىلىرىنى، دەرسلىكلىرىنى ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېلىشىمىز لازىم. ئەگەر ئۇنى ئېتىبارغا ئالمايدىغان بولساق، ئىسلام مەدەنىيىتىنى ئىنكار قىلىپ، پەننىي مەكتەپلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىي ھەققىدىكى چۈشەنچىمىزنى مۇجمەللەشتۈرۈپ قويىمىز.

شىرىپ ھوشۇرى

شىرىپ ھوشۇرىنىڭ مىللىتى تاتار بولۇپ، رۇسچە، خەنزۇچە تىلغا ئۇستا ئىدى. ئۇ، 1934 - يىلى ئۈرۈمچىدىن ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىلىك يەرلىك مال شىركىتىگە بوغالتىر بولۇپ ئىشلەش جەريانىدا، 1936 - يىلى قولغا ئېلىنىدى. 1937 - يىلى تۇرمىدىن چىقىپ، ئاقسۇ كونا شەھەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا رەئىس بولغانىدى. شىرىپ ھوشۇرى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا رەئىس بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە، ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا ئالاھىدە ئۆزگىرىش بولدى. ئۇ ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا ھەر خىل مەدەنىي - مەشغۇلات، تام گېزىتى چىقىرىش قاتارلىق مەزمۇنلارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى جانلاندۇرغان ئىدى. شىرىپ ھوشۇرى قەتئىي ئىرادىلىك كىشى بولۇپ، خۇشامەتكويلۇقنى ياقتۇرمايتتى. 1939 - يىلى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتىن ئالاھىدە ھوقۇقلۇق رەئىزىيە (مۇپەتتىش) ئۆمىكى كەلگەنىدى. باشقا ئىدارىلەردىكى بىر قىسىم باشلىقلار مۇپەتتىشلەر ئالدىدا ھودۇقۇپ، ۋەزىپىسىدىن ئېلىنىپ كېتىشىدىن ئىھتىيات قىلىپ خۇشامەتكويلۇق قىلىشقانىدى. لېكىن شىرىپ ھوشۇرى ھېچقانداق تەمتىرىمەستىن، ھودۇقماستىن ئۇلارنى ئادەتتىكىچىلا قارشى ئېلىپ، خىزمەتلەرنى ئۆز لايىقىدا دوكلات قىلىپ يولغا سالغانىدى.

شىرىپ ھوشۇرى ھەر تەرەپلىمە ئىقتىدارلىق بولۇپ، قول ئاستىدىكىلەرنىڭ قابىلىيىتىنى بايقاشنى بىلەتتى. ھەر خىل ۋەزىپىلەرنى تاپشۇرۇش بىلەن سۆيلەشنى چىنىڭ تۇتۇشنى بىلەتتى. ئۇ ھەر قېتىم مەكتەپلەرگە تام گېزىتى

ئىشلەشنى تاپشۇردى. تام گېزىتى ئىشلەش يېڭىچە ئىش بولغانلىقى ئۈچۈن، كۆپ مەكتەپلەردە ئىشلىيەلمىدى. ئاقبۇلاق مەكتەپ مۇدىرى ئۆمەر ھەسەنى كۆڭۈلدىكىدەك ئىشلەپ چىقتى. شىرىپ ھوشۇرى بۇ تۈنجى تام گېزىتىنى باشقا مەكتەپلەرگەچە كېڭەيتىپ، ئۆمەر ھەسەنىنى ئۈيۇشمىنىڭ مۇپەتتىشلىكىگە يۆتكەيدى.

شىرىپ ھوشۇرى 1937 - يىلدىن 1939 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا قازان بازىرىدىكى ئابدۇراخمان ھاجىمنىڭ مەدرىسى، ئابدۇقادىر چاۋاروپنىڭ سارىيى، ئابدۇلھەمىت ھاجىمنىڭ سارىيى قاتارلىق بىر قىسىم ئورۇنلارنى سېتىۋېلىپ، خوجۇلۇق بۆلۈم، تەشۋىقات بۆلۈم، مەدەنىيەت بۆلۈم قاتارلىق بىر يۈرۈش ئىشخانىلار ۋە تىياتىرخانا (كىنوخانا)، چايخانا، سەتراچخانا، مۇنچا قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان پۈختا ۋە كۆركەم ئۇيغۇر ئۈيۇشمىسىنى ياساتتى. ئۇيغۇر ئۈيۇشمىسى - ئوقۇتۇش بىلەن سانايىنەپىسە (ئەدەبىي - سەنئەت بۆلۈم)، مەدەنىيەت يۇرتى قاتارلىق بىرقانچە مۇھىم بۆلۈمچىلەرنى تەسىس قىلىپ، ئاقسۇ كونا شەھەر خەلقىنىڭ مەنىۋى ھاياتىنى گۈللەندۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناندى.

شىرىپ ئەپەندى ئوقۇتۇشنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن ئۆزى ئوقۇتۇشقا چۆكۈپ، مەكتەپلەرگە بېرىپ دەرس ئۆتەكەندى. ئايالى سىنبانۇ خانىمۇ يۇقىرى مەلۇماتلىق ئىدى. ئۇ قىزلار مەكتىپىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن بىر ئۆلۈش ھەسسىسىنى قوشتى. شىرىپ ھوشۇرى ئۈيۇشما خىزمىتىدە بولغان يىللاردا ناھىيە ئىچىدە «مەكتىپى ئىسمايىلىيە غازى ئاتا»، «مەكتىپى شەپقەت»، «تۇران سادىقىيە»، «ۋەتەن

يونۇسىيە»، «مەكتىپى نىيازىيە» (قىزلار مەكتىپى) قاتارلىق مەكتەپلەر؛ يېزىلاردا بولسا، ئاجىرىقشىكى «مەكتىپى ئۇغۇزخان»، «جام تۇرمۇش مەكتىپى» قاتارلىق مەكتەپلەر ھۆكۈمەت تەمىناتىغا ئۆتكۈزۈۋېلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يەنە بىرقانچە خەلق مەكتەپلىرى قۇرۇلۇپ، مېھنەتكەشلەرنىڭ بالىلىرى ئۈچۈن بىلىم سەھنىسى ھازىرلاندى.

شىرىپ ھوشۇرى 1939 - يىلى شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىندى. 1942 - يىلى مامۇتخان شاكىزوك، مۇھەممەت خۇيجاكلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇرۇمچىگە كەتتى. ئۇرۇمچىدە 1947 - يىلغىچە مالىيە نازارىتىدە ئىشلەپ، شۇ يىلى كۈچاغا كېلىپ باجخانىغا جۇيجاك بولدى. 1949 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك باجخانىغا جۇيجاك بولدى. شۇ يىل ئىچىدە ئۇرۇمچىگە يۆتكىلىپ، ئۆلكىلىك (ئاپتونوم رايونلۇق) پىلان كومىتېتىدا ئىشلىگەنىدى. 1962 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىپ، 1980 - يىلى چىرچىقتا ۋاپات بولدى.

قىرغىز زىيالىيسى — موسرالى موللام

قىرغىز زىيالىيسى موسرالى موللام — سوۋېت قىرغىزستانى يەتتە ئۆگۈز ناھىيىسىدىن بولۇپ، 1905 - يىلى تۇغۇلغان. ئۇ 1937 - يىلى باي ناھىيىسىنىڭ قارابېغ تاغلىق رايونى، موزات دەريىاسى بويىدا چېدىر تىكىپ ئوقۇتۇش ئېلىپ بارغان. بۇ چېدىر ئۆيلەرگە «باھار مەكتىپى» دەپ ئىسىم قويغانىدى. موسرالى موللامنىڭ ئۆسەنبەك قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلىرى بار ئىدى. ئوقۇغۇچىسى

56 نەپەر بولۇپ، بىر قىسمى بوزدۆڭدىن بېرىپ يېتىپ ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلاردىن: بۈرجىكى سامتىر، مامۇر سەيدىۋاققاس، نۇر دۆلەت، توختىبىك، موسەك ساۋىربېك، ئۆمۇر، ئۇسەنقارى، ئىبراي قاتارلىقلار ئۇرۇمچىدىكى ئۆلكىلىك مەكتەپلەرگە 1 - تۈركۈمدە بارغان قىرغىز ئوقۇغۇچىلاردۇر.

موسرالى مۇللام 1940 - يىلى قارا باغدىن بوزدۆڭگە كەلدى. ئۇ 1943 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئابدۇش قاسىم قاتارلىق ياشلارنى يېتىشتۈرۈش بىلەن بىللە، قىزى ئايگۈلچە ۋە ئايتىكە، ئايشە قاتارلىق مۇئەللىمەلەرنى يېتىشتۈردى. بۇلار ئاقسۇ كونا شەھەر تاريخىدىكى 1 - تۈركۈم يېتىشىپ چىققان مۇئەللىمەلەردۇر. ئازادلىققىچە بولغان مەزگىلدە، ئالى ئابدۇللا (1977 - يىلى ۋاپات بولدى)، دۇيشەن ئالداش، ئالى ھەسەن قاتارلىق بىرقانچە پىشقەدەم مۇئەللىمەلەرنى يېتىشتۈردى. بۇلارغا يەنە ئۇيغۇرلاردىن ئۆمەر توختى (ھازىر ئاقسۇ ئۇلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىنده خۇجۇلۇق مۇدىرى)، تۇنىياز ھاشىم (ھازىر ئاقسۇ ئۇلايەتلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە)، ئىبراھىم ئىمىن ..... قاتارلىقلار قوشۇلۇپ، قىرغىزلار مائارىپىنى ئۇزلۇكسىز راۋاجلاندۇرۇپ باردى. 1944 - يىلى قىرغىزلارنىڭ دەرسلىكلىرى ئۆلكىلىك مەركىزىي قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىسىدىن كەلتۈرۈلگەندى. 1943 - يىلى، بوزدۆڭدە ئوقۇغۇچىلار سانى كۆپەيىپ 200 گە يەتكەندى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ كىچىكى سەككىز ياشتا، چوڭلىرى 20 ياشلاردا بار ئىدى. بوزدۆڭ قىرغىزلار مەكتىپىدە ئوقۇغۇچىلار سانى ھەر يىلى ئېشىپ بېرىش بىلەن، ئوقۇتۇش سۈپىتىمۇ

كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئېشىپ باردى. ھازىرقى كۈندىكى بوزدۆڭ قىرغىزلار مەكتىپىنىڭ سابىق ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئەنۋەر بايتۇر — جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئىنىستىتۇتىدا مۇئاۋىن تەتقىقاتچى. نىياز قارى شىنجاڭ خەلق رادىيو ئىستانسىسى قىرغىزچە ئاڭلىتىش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى. توختاش ماكتىباي ئاقسۇ ئۇلايەتلىك تاشيول ئىدارىسىنىڭ ئەمگەك بۆلۈمىدە مەسئۇللۇق خىزمەتنى ئىشلەيدۇ. ئەنۋەر بايتۇر، نىيازقارى ۋە توختاش ماكتىبايلار خەنزۇ تىلىغا ماھىر تەرجىمانلاردۇر.

تەرەققىيپەرۋەر — ئىلى ھاكىم ۋە ئابلاھاكىم

ئىلى ئەپەندى (تاتار)، ئابلا يۈسۈپ 1937 - يىلىدىن 1942 - يىلىغىچە (ئىلى ھاكىم 1937 - يىلىدىن 1939 - يىلىغىچە، ئابلا ھاكىم 1939 - يىلىدىن 1942 - يىلىغىچە) ئاقسۇ كونا شەھەرگە ھاكىم بولدى. ئىلى ئەپەندى، سوۋېتلىك، ئابلا يۈسۈپ ئەسلى ئاتۇشلۇق بولۇپ، قارا شەھەردە چوڭ بولغان. بۇلار سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلەر دارىلفۇنىنى پۈتتۈرگەن يۇقىرى مەلۇماتلىق زىيالىيلاردىن بولۇپ، ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىسى كۈچلۈك ئىدى. شۇڭا كوچىلار بىرقەدەر كېڭەيتىلىپ، ئورمان سېلىپ كۆكەرتىش چىڭ تۇتۇلغانىدى. بازارنىڭ ئىچىدىكى ۋە ئېقىن بويىدىكى ئاجايىپ يوغان تېرەكلەر شۇ دەۋرنىڭ مەھسۇلاتى بولۇپ، بۇ تېرەكلەر ئاساسەن. 1981 - يىلى ئاقسۇ كونا شەھەر بازىرىدا قەد كۆتۈرگەن قىشلىق

كىنوخانىنىڭ قۇرۇلۇشىغا سەرپ قىلىندى. «قان يولى» دەپ ئاتىلىدىغان چوڭ يول بويلىرىدىكى تېرەكلەرمۇ شۇ دەۋردە سېلىنغان.

ئېلى ئەپەندى، ئابلا يۈسۈپ ھاكىم بولغان مەزگىل لەردە، ناھىيىنىڭ تاغ، يېزىلىرىدىكى ھەممە مەھەللە، ئايماقلارنى ئايلىنىپ، ئىسمى مۇۋاپىق بولمىغان ئورۇنلارنىڭ ئىسمىنى (نامىنى) ئۆزگەرتكەنىدى. مەسىلەن، بوزدۆڭدىكى «بايلىقئاتا»نىڭ ئەسلى نامى «پېقىرلىق ئاتا» ئىدى. «تىكەنقورۇق»نى «پاخلان قورۇق»قا ئۆزگەرتكەن بولسىمۇ، بۇ نام ئۆزلىشىپ بولالماي قالغانىدى. «قارا بۇلاق»نى «ئاقبۇلاق» دەپ ئۆزگەرتكەن. يار ئۈستى تەرەپتىكى «قارا توغراق»نى «ئاقتوغراق»، «گومبات» نى «گۈلئاۋات»، «غېرىپ تۇر»نى «ئەركىن تۇر» ... دېگەندەك ناملارغا ئۆزگەرتىپ، ئۆزلەشتۈرگەنىدى.

ئېلى ھاكىم، ئابلا ھاكىملار خەلقلەرنىڭ روھىنى پەن بىلەن ئوزۇقلاندۇرۇپ، مەنىۋى ھاياتنى يۇكسەلدۈرۈشنى چىڭ تۇتقانىدى. ئېلى ھاكىمنىڭ ئايالى پاتىمە خانىم بولسا موسا دامۇللامنىڭ ئىز باسارى بولۇپ، قىزلار مەكتىپى («مەكتىپى نىيازىيە») نىڭ مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالغاندا پاتىمە خانىم ئوقۇتۇشنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىللە تازىلىققا كۆپ ئەھمىيەت بەرگەن ھەم قىزلارغا دەرسخانا كىيىمى تىكتۈرۈپ تارقىتىلغانىدى. ئېلى ھاكىمنىڭ ئائىلىسى مەدەنىي ئائىلە ئىدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئەسقەر ۋە قىزى لالە سەھنىگە چىقىپ:

مىنىڭ ئېتىم شىنجاڭ قىز،
قولىغا بايراق ئالغان قىز.

ئون تۆت مىللەت بىرلىشىپ،
جاھانگىرگە قارشى بىز.

دېگەن دېكلاماتسىيىنى ئوقۇپ، شۇ دەۋرنىڭ ئاكتىپ تەشۋىقاتچىلىرىغا ئايلانغانىدى. ئېلى ھاكىم دەۋرىدە مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلار ئۈيۇشمىسى، مەكتەپلەر ئارا مەكتەپلەر بىرلەشمىسى قۇرۇلۇپ، ئوقۇتۇشنى تەتقىق قىلىش ئېلىپ بېرىلغانىدى. ساۋات چىقىرىش ناھىيە بازىرىدا ئاممىۋى ھەرىكەتكە ئايلىنىپ، كۆندە تۆت سائەت ئوقۇتۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. داغدۇغىلىق ساۋات چىقىرىش دولقۇنىدا مەستۇرە ئايالارمۇ چۈمبەلدىن چىقىپ، سىنىپقا كىرگەنىدى. ساۋاتلىق بولغانلارغا دىپلوم تارقىتىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى 2000 نەپەرگە يەتكەن. شۇ يىللاردا ئەدەبىي ـ سەنئەت، شېئىر ئوقۇش، تەنتەربىيە، نۇتۇق سۆزلەش، تام گېزىتى چىقىرىش قاتارلىق ھەر خىل ئىلمىي پائالىيەتلەر ئوقۇتۇش خىزمىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەنىدى.

1940 ـ يىللىرى ئاقسۇ كونا شەھەردە ھوشۇر دوختۇر، ئاقسۇ يېڭىشەھەر بىدىكى مىرغىياس دوختۇرلارنىڭ مەسئۇلۇقىدا دوختۇرخانا قۇرۇلدى. ئاقسۇ كونا شەھەردە ھوشۇر دوختۇرغا يېقىن يارەمچى يۈسۈپجان قاتارلىق بىرقانچە تەجرىبىلىك دوختۇرلار بار ئىدى. ئېلى ھاكىم، ئابلا ھاكىملار ئوقۇغۇچىلارنى ھەقسىز داۋالاشنى يولغا قويغان.

ئېلى ھاكىم قولغا ئېلىنىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ دوستى ئابلا يۈسۈپ ئېلى ھاكىمنىڭ ئىشلىرىنى ـ ئىز

چىل داۋام قىلدۇرۇپ ماڭدى. ئابلا يۈسۈپ دەۋرىدە ئايال ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى زورايدى. ئابلا ھاكىمنىڭ ئايالى نۇرنىساخان باۋۇدۇنمۇ ئوقۇتقۇچى ئىدى.

مەرھۇم ئابلىمىت ھاجىم، ساددىق ئاخۇنۇم (سادارىن) ۋە سەلەي ھاجىم، تۇردى ئاخۇن خەلپەت قاتارلىق سىپا ۋە ئۆلىمالارنىڭ قىز بالىلىرىنى پەننىي مەكتەپكە بېرىشى — مۇتەئەسسىپ كۆچىلەرنىڭ قىز بالىلىرىنى ئوچاق بېشىنىڭ بەندىسى قىلىپ، ئۆيدىن چىقارمايدىغان مۇتەئەسسىپ، فېئودالىق ئىدىيىسىگە بېرىلگەن ئەمەلىي پەشۋا بولدى.

يۇقىرىقىدەك سىپا ۋە ئۆلىمالارنىڭ قىزلىرىدىن يېتىشىپ چىققان ئايشە خانىم، سىنبانو خانىم، تۇرانەم سەلەي، سەيدى خانىم، نۇرنسا قادىر، بەختەم ھىكمۇپ، خەلچەم تۇردى، سائادەت ئەخمەت، مەرەمنساخانىم، چىنتەش خانىم، ئىززەت ئالماس... لار 30 - يىللاردا يېتىشىپ چىققان قابىلىيەتلىك مۇئەللىملەر ئىدى.

ئىلى ھاكىم ۋە ئابلا ھاكىم دەۋرىدە يەرلىك بەگ، شاڭيۇ، ..... لارنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ ۋە ئۇلارنىڭ مەكتەپتىكى رولى جارى قىلدۇرۇلۇپ، مەكتەپ باشقۇرۇش ۋەكىللىرى دائىرىسىگە كىرگۈزۈلگەنىدى. ئۇلار ئوقۇتقۇچىلارغا يېقىندىن ماسلىشىپ، ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش، ئوقۇغۇچى چاقىرىش، مۇلۇك تولۇقلاش قاتارلىق خىزمەتلىرىگە ياردەم بېرەتتى. ئوقۇتقۇچىلارمۇ يەرلىك بەگ، شاڭيۇ ئەمەلدارلارنىڭ خەت - چەكلىرىنى يېزىپ بېرىشكە ياردەملىشەتتى. شۇڭا ئۇلار ئۆرت ئىچىدە «ئەپەندىم» دەپ چىرايلىق ئاتىلاتتى.

يېزىلاردا بېكىتىلگەن مەكتەپ ۋەكىللىرى ئىچىدە

جامىدىن ھادىل شاڭيۇ، سالى ھاجىم، تاغلاق (تاغ بۇلاق) تىن مۇسابەگ، چوداردىن قاسىم ھاجىم، ئەلاھاجىم، ئىمىن بەگ؛ ئىشلەنچىدىن داۋۇت مۇتەۋەللە ئاخۇنۇم؛ قويچىدىن توختىياز بەگ، قىزىلدىن ئىمىر شاڭيۇ، ئاجىرىقتىن ئابدۇراخمان ھاجىم، بوزدۆڭدىن تويۇق ئىمام، بوربۇدۇي ئېيسا مىراپلار ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك شەخسىلەر ئىدى. 1941 - يىلىدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ يوغالتىرى مەخمۇد موللايۇپ ئاكىنىڭ ئېيتىشىچە، چودارىدىكى ئەلا ھاجىم (ئەلابەگ) ئۇيۇشمىغا زاكات بېرىشتە ئەڭ ئاكتىپ ئىدى. ئۇ ئالدى بىلەن 20 دىن 30 غىچە قوينى تاللاپ، زاكاتقا بېرىپ، ئاندىن باشقىلارنى زاكات بېرىشكە دەۋەت قىلاتتى.

ئىلى ھاكىم، ئابلا ھاكىم دەۋرلىرىدە يۇقىرىدىن مەكتەپ خىراجىتى بېرىلگەنىدى. مەسىلەن: 1937 - يىلى ئۆلكىلىك مەركىزىي ئۇيۇشمىدىن 14 مىليون دولار بۇيرۇپ بېرىلگەن بولۇپ، بۇ پۇل بىلەن جام ۋە دۆڭ مەھەللە مەكتەپلىرى رېمونت قىلىنغانىدى. شەھەردىكى مەكتەپلەرنىڭ سانى كۆپمىش بىلەن سەككىز سانى 19 غا، ئوقۇغۇچىسى 760 نەپەرگە، ئوقۇتقۇچىسى — 30 غا كۆپەيگەنىدى.

ئابدۇخالىق دامولالام ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى

ئۇرۇمچى شەھەرلىك 19 - باشلانغۇچ مەكتەپتىن دەم ئېلىشقا چىققان پېشقەدەم باغۋەن لوتپىيە ئىسھاقنۋا 10 بالىسىنى ئالىي مەكتەپتە ئوقۇتۇپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن يارامليق ئەۋلاد يېتىشتۈرۈپ بېرىشتىكى تۆھپىسى بىلەن تونۇلغان شەرەپلىك ئانا.

ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئىلشات مالىك «مەملىكەتلىك ئالا - چىپار سىيرلارنىڭ نەسلىنى يېتىشتۈرۈش ئىلغار خىزمەتچىسى» بولۇپ باھالىنىپ، ئالتۇن مېدال بىلەن مۇكاپاتلاندى. بۇ — ئۆز ئائىلىسى جۇملىدىن پۈتۈن مىللەتنىڭ ئۇچۇن كەلتۈرۈلگەن يەنە بىر شەرەپ.

تەجرىبىلىك، ئىخلاسكار باغۋەن ئۆز بېغىدىن يېڭى بىر مېۋە سورتىنى يېتىشتۈرۈپ، كىشىلەرنى ھوزۇرلاندۇرۇشنى ئۆزى ئۈچۈن بەخت ھېس قىلغىنىدەك، ئاتا - ئانىلارمۇ بالىلىرىدىن ئەل كۆڭلىدىكى بىرەر ياخشى پەرزەنت چىقسا، كۆڭلى سۆيۈنۈپ پەرزەنتىنى قاتارغا قوشۇش جەريانىدىكى قۇرىغان كۈچ - قۇۋۋەتلىرى شۇ ھامان تولۇقلانىپ، ئۆزىگە يېڭىدىن بىر كۈچ قوشۇلغاندەك ھېس قىلىدۇ. «بالا چوڭ قىلىپ، ھاردۇغۇم چىقتى» دېگەن ئەنە شۇ.

ياراملىق ئەۋلاد قالدۇرۇپ ھۆرمەت سورۇنلىرىدا قەدىرلىنىۋاتقان لۇتپىيە ئىسھاقۇانىڭ مائارىپ ئۇچۇن سىڭدۈرگەن قىممەتلىك مېھنەت ئەجرىنى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ مۇخبىرلىرى يېڭى يېزىقچە، كونا يېزىقچە گېزىتلىرىنىڭ بەتلىرىدە سۆرىتى بىلەن ئېلان قىلدى.

ئاقسۇ كۇنىشەھەرنىڭ مائارىپ تەزكىرىسىنى يېزىشقا قول سېلىپ 1940 - يىللارغا كەلگىنىمدە، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ خۇددى 11 - ئايدىكى ئۇششۇك ھەرىلەرگە ئايلىنىپ، جان تالىشىۋاتقان دەۋرگە توغرا كەلدىم. ئەنە شۇ زۇلمەت ئىلكىدىكى ئاقسۇ كونىشەھەر مۇھىتىنىڭ قاراڭغۇلۇقىدا بىر ئۇمىدۋار چىراغ يېنىپ تۇردى. بۇ چىراغنى يانداۇرغۇچىلار لۇتپىيە ئىسھاقۇا ۋە ئۇنىڭ دادىسى ئىلھامجان ئەيسايۇپ، ئانىسى تۇرسۇنخان ئابدۇخالىقۇا

ئىدى. لۇتپىيەنىڭ ياشلىق دەۋرلىرى، دادىسى ۋە ئانىسىنىڭ قىرانلىق دەۋرىدىكى ئەقىل - قۇۋۋىتى ئىلىم - مەرىپەت چىرىغىغا ماي بولۇپ قۇيۇلۇشقا باشلىدى.

ئىلھامجان، تۇرسۇنخانلار مائارىپ قوشۇنىغا 1933 - يىلى كىرىپ كەلگەندىن بولۇپ، ئۇلار 1943 - يىلى ئاقسۇ كونىشەھەرگە كەلگەنگە قەدەر تۇرپان، ئۇرۇمچى، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا ئىشلەپ نۇرغۇنلىغان ئەۋلادلارنى يېتىشتۈرگەنىدى.

لۇتپىيە ئىسھاقۇا 1942 - يىلى ئۆلكىلىك قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ دارىلمۇئەللىمىن سىنىپىنى پۈتتۈرۈپ، ساۋاقداشلىرى مورشىدە ۋەلىيۇا، ئايشە ساپىنۇا ۋە شەھشەھەر قاتارلىق ئۆزبېك، تاتار قىزلىرى بىلەن جەنۇبقا تەقسىم قىلىنغان. مانا بۇلار جەنۇبقا تەقسىم قىلىنغان تۇنجى قېتىملىق قىزلار ئىدى. لۇتپىيە بولسا پېشقەدەم پىداگوگ ۋە ئەدىب ئابدۇللا تالىپنىڭ «قايىنام ئۆركىشى» ناملىق بىئوگرافىپىك رومانىنىڭ 7 - بابىدىكى «قوشئاۋاتتا قوش پەرى» نىڭ، يەنى —

(«قوش ئاۋاتتا قوش پەرى،
قېلىشمايدۇ ھېچبىرى.
ئىككىلىسى گۈزەل ئاي،
ئايدىن گۈزەل تەسۋىرى»! نىڭ بىرسىنىڭ بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن.

لوتپىيە ئىسھاقۇا ئاقسۇ كونىشەھەرگە كەلگەندە دادىسى «تۇران سادىقىيە» دە ئوقۇتقۇچى، ئانىسى تۇرسۇنخان قىزلار مەكتىپى «مەكتىپى نىيازىيە» دە مۇدىر ئىدى. تۇرسۇنخان «مەكتىپى نىيازىيە» نىڭ مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى

تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، مەدەنىي هايات يەنمۇ جانلىنىشقا باشلىدى. ئوقۇغۇچىلار پائالىيەتلىرى توغرىسىدا ئاپتونوم رايونلۇق دورا شىركىتىدىن دەم ئېلىشقا چىققان پېشقەدەم سائادەت سولتانئۇا مۇنداق ئەسلەيدۇ: «ئوقۇغۇچىلار مەكتەپ فورمىسى بويىچە ئاق كوپتا، قارا يوپكا كىيەتتۇق. كەمبەغەل قىزلارغا مەكتەپتىن تىككۈزۈپ بېرەتتى. كوچىلارغىمۇ مەكتەپ فورمىسىدىكى كىيىم بىلەن چىقاتتۇق، يۈرۈش تۇرۇشىمىز ناهايىتى رەتلىك ئىدى. ئۇ قۇتۇش سۆپىتى چىك تۇتۇلاتتى. ئىمتىهان نەتىجىسى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرىنىڭ ئالدىدا ئېلان قىلىناتتى. ئەلاچى ئوقۇغۇچىلارغا بىر كىيىملىك رەخت، يېپىرىم توپ قېرىندىاش، يېپىرىم توپ دەپتەر مۇكاپات بېرىلەتتى. مەنمۇ شۇنداق مۇكاپاتلاردىن بەهرىمەن بولغان. بۇ ئەقتىسادىي يارىدەم ئەقتىسادلىق كىشىلەرنىڭ ئايالىرى ئىشانە قىلىش ئارقىلىق يېغىلاتتى. دەرستىن كېيىن تەنتەربىيە، سەنئەت، شېئىر ئوقۇش قاتارلىق پائالىيەتلەر ئارقىلىق مەدەنىي تۇرمۇش ناهايىتى جانلانغانىدى».

تۇرسۇنخان ئابدۇخالىقنۇا باشلانغۇچ مەكتەپتىن سائادەت سۇلتانئۇا، ئېلىخان توختى، هاۋا هاشىم، پاتەم ئەكرەمى قاتارلىق ئەلاچى ئوقۇغۇچىلارنى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىغا تولۇقلاپ بەردى. بۇ قىزلار مىتوت، كەسەپ جەهەتلەردىن هېچقانداق تەمتىرەپ قالماي ئوقۇتقۇچىلىقىنىڭ ئېهتىياجىدىن چىققانىدى.

بارلىق تىرىشچانلىقلىرىنى ئوقۇتۇشقا سەرپ قىلغان تۇرسۇنخان ۋە ئىلهامجانلار مەدەنىي ئۆلىمالار ئائىلىسىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن. تۇرسۇنخان ئاپپاينىڭ دادىسى ئابدۇ-

خالىق دامۇللا بۇخارا مەدرىسى ئىسلام ئىنستىتۇتىدائەرەبچە، پارسچە تىل، ئىسلام تارىخى ۋە تىببىي ئىلىم ئوگىنىپ، 1901 - يىلى ئۈرۈمچىگە كەلگەن. ئۇ، ئۈرۈمچىدە نۇرغۇنلىغان ياشلارغا، تىبابەتچىلىك ۋە پەنىنىي، دىنىي جەهەتلەردىن دەرس ئوتكەن. شۇ قاتاردا ئۆزىنىڭ پەرزەنتلىرى: نۇرۇدۇن، شەمسىدىن، بەدىردىن، تۇرسۇنخانلارغا دەرس ئوتكەن. بۇ پەرزەنتلەر شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ ئالدىنقى زىيالىيلىرىدىن ئىدى. چوڭ ئوغلى نۇرۇدۇن ئابدۇخالىقى ئۈرۈمچى، ئالتاي ماۋارىپىنىڭ ئاساسىنى يارىتقان بىرىدىنبىر شەخسىدۇر. شەمسىدىن يەرلىك مال شىركىتىدە يېپىرىم ئەسىردىن كۆپرەك پىرىيومچىلىق كەسپىنى ئىشلىگەن. بەدىردىن ئۈرۈمچى، ئالتاي قاتارلىق جايلاردا ئوقۇتقۇچى، گېزىتخانىدا تەهرىرلىك خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن. ئىلهامجاننىڭ دادىسى ئىسهاقجان هاجى 1905 - يىلى تاشكەنتتىن ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان مەدەنىي ئۆلىما بولۇپ، ئۇ ئوغلى ئىلهامجاننى شۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق زىيالىيسى ئەيسا زەيتۇللادا ئوقۇتقان. ئىلهامجان رۇسچە، تاتارچە تىللارنىمۇ پۇختا ئۆگەنگەن...

تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاقسۇ كونىشەهەرنىڭ ماۋارىپىدا ئەنە شۇنداق ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە ئىلىم - پەننىي مىراس قالدۇرىدىغان پاساهەت ئىگىلىرى خىزمەت قىلدى. بۇ كىشىلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى لۇتپىيە ئىسهاقۇا — چوڭ بوۋىسى ئابدۇخالىق دامۇللامنىڭ ئىلىم - پەننىي مىراس قالدۇرۇش ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئىلىم - پەن پەرۋانلىرىنى نەچچە هەسسىلەپ ئۇلغايتىپ باردى.

شايۇپ قارى هاجم 1890 ــ يىلى ئاقسۇ كونا شەھەر ئەشمە بۇلاق بېشىدا تۇغۇلغان. دادىسى ئابدۇساتتار هاجم ئەنجانلىق ئۆزبېك ئىدى. ئۇ چوڭ ئۆلىما، دىنىي زات بولۇپلا قالماي، موسكۋا قاتارلىق چوڭ شەھەرلەرنى زىيارەت قىلغان تەرەققىيپەرۋەر، مەدەنىي سودىگەر ئىدى. ئابدۇساتتار هاجم ئاقسۇ كونا شەھەرگە كەلگەندىن كېيىن، بوز دۆڭلۈك چارۋىدار كېرەم هاجىمنىڭ قىزى ئاتىكىخانغا ئۆيلەنگەن. دېمەك شايۇپ قارى هاجىمنىڭ ئانىسى ئۇيغۇر ئىدى. ئابدۇساتتار هاجم سودىگەرچىلىكتە تېز بېيىغاندىن كېيىن هازىرقى ئاقبۇلاق چارۋىچىلىق فېرمىسىغا قاراشلىق بولغان نۇرغۇن كۆزلەك ۋە يايلاقلارنى سېتىۋالدى. باللىرىنى هەج تاۋاپ قىلدۇرۇپ شەرقتىكى چوڭ شەھەرلەرنى زىيارەت قىلدۇردى. ئۇ سودىنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن رۇسلار بىلەن بىرلىشىپ ئاقسۇ كونا شەھەر بازىرىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى جۇجاڭ دېگەن يەردە كەڭرى باغ، ئامبار، ياتاق ــ ئىشخانىلاردىن تەركىب تاپقان بىر شىركەت قۇردى. بۇ شىركەتنىڭ ئىشورنىدا هازىر ئاقسۇ دۆلەت مۇداپىئە پولكىنىڭ ئارقا سەپ تەمىنات بۆلۈمى ئورۇنلاشقان. شۇنداق بولسىمۇ بۇ جايىنى نۇرغۇن كىشىلەر ئابدۇساتتار هاجىمنىڭ ئوغلى شايۇپ قارى هاجىمنىڭ نامى بىلەن «شايۇپ قارى هاجىمنىڭ بېغى» دەپ ئاتايدۇ.

شايۇپ قارى هاجم ئاقسۇ كونىشەھەردە مولا ناسىر دامۇللامدا ئوقۇپ تەلىم ئالغانىدى. ئۇ، 1930 ــ يىللاردىكى خۇجنىياز هاجم باشچىلىق قىلغان دېھقانلار ئىنقىلابىغا ئاكتىپ هىمايىچىسى ئىدى. شۇڭا ئۇ خۇجنىياز هاجم زىيانكەشلىككە ئۇچرىغاندىن كېيىن قولغا ئېلىنىدى. ئاكىسى ئابلىمىت هاجم زىندانىدا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇ ئاقسۇ كونىشەھەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تۇنجى رەئىسى ئىدى.

شايۇپ قارى هاجم 1941 ــ يىلى تۇرمىدىن چىقىپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشتى ۋە ئىنقىلاب ئۆچۈن نۇرغۇنلىغان پۇل، چارۋىلارنى تەقدىم قىلىپ، ئىنقىلابنىڭ هەقىقىي قوللىغۇچىسى بولغانىدى. 1945 ــ يىلى ئاقسۇغا كېلىپ مۇئاۋىن ۋالىي بولغانىدى. ئازادلىقتىن كېيىن تاغ لاق (تاغ بۇلاق) چارۋىچىلىق فېرمىسىغا مۇئاۋىن چاڭجاڭ، ئۆلكىلىك سىياسىي كېڭەشكە ئەزا قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولدى.

شايۇپ قارى هاجم پارتىيىگە سادىق بولۇپ، سوتسىيالىزمنى ئاكتىپ هىمايە قىلغانىدى. ئەپسۇسكى 1966 ــ يىلى قوزغالغان «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا «چەتكە باغلانغان ئۇنسۇر»، «ئەكسىلئىنقىلابچى»... دېگەندەك قالپاقلار ئاستىدا روهىي ۋە جىسمانىي جەهەتتىن دەهشەتلىك ئازابلارنى بېشىدىن كەچۈردى. 1975 ــ يىلى كۆيۇپ كېتىپ، ساقىيالماي كۆچاغا بېرىپ، ئوغلى ئابدۇساتتار قارىنىڭ يېنىدا ۋاپات بولدى.

شايۇپ قارى هاجم رەهمىدىل، دىيانەتلىك، كەڭ قورساق زات ئىدى. ئۇ، «مەكتىپى شەپقەت» ناملىق دارىلتامنى قۇرۇشقا شارائىت ياراتقان ۋە مەبلەغ سالغان. كىشىلەر بۇ زاتنى بىردەك شەپقەتلىك، رەهمىدىل ئاتالار قاتارىدا هېسابلايدۇ هەم ئىنقىلابىي تەشكىلاتچى، خەلق

ئىنقىلابىنىڭ مەدەنىيەت ساھەسىدىكى غەلىبىلىرىنى قانداق قوغدايمىز؟

«تۇران ساداقەتخانىسى»

ناھىيە بازىرى ئىچى مەسكەن بازىرىدىكى مەكتەپ (ھازىرقى سانائەت ـ قاتناش ئىدارىسى ئورنىدا) «تۇران ساداقەتخانىسى» دەپ ئاتىلاتتى. «تۇران» دېگەن ئاتالغۇ ـ قەدىمكى زامان تۈركلىرىنىڭ ئومۇمىي ماكانىنىڭ ئاتالمىسىدۇر.

«تۇران ساداقەتخانىسى» نى تەمىر قىلغۇچى ساداق ئاخۇنۇم 1896 ـ يىلى قەشقەر شەھىرى قازانچى يارىبىشى مەھەللىسىدە سودىگەر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. دادىسى ھېكىم ھاجىم سەمەرقەنتلىك ئۆزبېك بولۇپ، ئوقۇمۇشلۇق كىشى ئىدى. ساداق ئاخۇنۇم كىچىك ۋاقتىدا قەشقەر خانلىق مەدرىسى «ساچىيە» دە ئوبۇلقاسىم قازى ئاخۇنۇمدىن تەلىم ئېلىپ، ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن، تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇچتۇرپانغا كېلىپ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دېگۈارچىلىق قىلىپ، ئالمۇتا، فرونزى، پۈشكەك (پېرزىۋالسكى) ۋە سەمەرقەند ئەتراپىدا سودىگەرچىلىك قىلغان. كېيىن قەشقەردىكى ئاخۇنبايوپ (خەلقئارالىق سودىگەر) نىڭ تەكلىپى بىلەن ئاقسۇدا تىجارەت ئورنى قۇرۇپ، 1930 ـ يىللىرى ئاقسۇ كونا شەھەردە يۇڭ، تېرە پرېزوم قىلىش زاۋۇتى قۇرغان. سوۋېتتە خام مال چىقىرىپ، سانائەت مالىلىرىنى كىرگۈزۈپ، كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى

قامدىغاندى. چەتئەلنىڭ ئىلغار ئىقلىرىنى ئۆگەنگەن ساداق ئاخۇنۇم، 1935 ـ يىلى ئاقسۇغا ھاكىم بولغان. كىشىلەر بولسا «سادارىن» دەپ ئاتايتتى. ساداق ئاخۇنۇم ھاكىم بولغاندىن كېيىن، ئاقسۇدا ئىككى سىنىپلىق «مەكتىپى سادىقىيە» نى (ھازىرقى خۇيزۇلار مەسچىتى ئورنىدا) ۋە ئاقسۇ كونا شەھەردە ئاستى ـ ئۈستى تاختايلىق بەش سىنىپلىق «تۇران ساداقەتخانىسى» نى تەمىر قىلغان. بۇ مەكتەپلەرنىڭ بارلىق قۇرۇلۇش راسخوتى ۋە بارلىق ئوقۇتۇش ئەسلىھەلىرىنىڭ چىقىمىنى ساداق ئاخۇنۇم ئۆزى قىلغان، ھازىرقى پۇل ھېسابىدا 100 مىڭ سومغا توغرا كېلەتتى.

خەلق مائارىپى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە يارىتقان ساداق ئاخۇنۇم، 1940 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قەتلە قىلىندى.

ساداق ئاخۇنۇم شۇ دەۋرلەردە باللىرىدىن:

نەمىتۇللا ھېكمۇف، ئوبۇلقاسىم ھېكمۇف، ئابلىكىم ھېكمۇف، بەخشىخان ھېكمۇف قاتارلىقلارنى ئۇرۇمچى، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى يۇقىرى مەكتەپلەردە ئوقۇتۇپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تايانچلىرىغا ئايلاندۇرغاندى. بۇلار ھازىرغىچە جەمئىيەتنىڭ راۋاجلىنىشى، مائارىپنىڭ گۈللىنىشىدە ئەقىل ـ پاراسەتلىرىنى تولۇق سەرپ قىلىپ كەلدى.

«تۇران ساداقەتخانىسى» نىڭ دەسلەپكى مۇدىرى ـ قەشقەرلىك ئىمىن قارى ئەخمەدى (1937 ـ يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قەتلى قىلىندى)، ئوقۇتقۇچىلىرى ـ ساداق ئانۇنۇمنىڭ ئوغلى ئوبۇلقاسىم ھېكمۇف (ھازىر ئاقسۇ ۋىلا-

يەتلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكوم مەكتىپىدە)، ئوبۇلقاسىم ئابـ
دۇخۇر مۇبارەكشا (ئوليارۇپ)، قاسىم كېرىمى ئىدى.

نىياز دوتەي ۋە «مەكتىپى نىيازىيە»

1935 ـ يىلى ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇ-
يۇشمىسى تەرىپىدىن ئېشىمبۇلاق يېنىدىكى ھازىرقى ما-
ئارىپ ئىدارىسى ئورنىدا قىزلار مەكتىپى («مەكتىپى نىيا-
زىيە») تەسىر قىلىندى. قىزلار مەكتىپىنىڭ بارلىققا كېلىـ
شى ـــ خوتۇن ـ قىزلارنىڭ مەنىۋى جەھەتتىكى ئەركىنلىكـ
گە ۋە جەمئىيەتكە يۈزلىنىشىگە ئىمكانىيەت ياراتتى. مەكتەپـ
نى ئۇيۇدقا چىقىرىشتا روا، ئوينىغۇچىلار: ئاقسۇدا تورۇش-
لۇق نىياز دوتەي (يەنى ۋالىي)، سوپى زادە (مەتمىن قا-
رى ھاجىم)، موسا دامۇللام قاتارلىق كىشىلەر ئىدى. مەكـ
تەپكە، ئاقسۇ ئۇلايىتىنىڭ ۋالىيسى نىياز ھېيزۇللا شېرىپنىڭ
ھۆرمىتى ئۈچۈن «مەكتىپى نىيازىيە» دەپ نام بېرىلدى.

نىياز دوتەي ئۇقۇمۇشلۇق كىشى بولۇپ، 1894 ـ يىلى
تۇرپانغا قاراشلىق ئاستانە يېزىسىدا تەرەققىيپەرۋەر ئۆلىما
ئائىلىدە تۇغۇلغان. كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ دىنىي مەكتەپـ
تە ئوقۇغان ۋە پەننىي بىلىملىرىنى ئۆگەنگەن. ئۇنىڭ
بوۋىسى شېرىپ ئۆز زامانىسىدا قەشقەر خانلىق مەدرىسىنى
ئەلا نەتىجە بىلەن تاماملىغانلىقى ئۈچۈن، قەشقەر ھاكىمى
زوردۇن ھېكىمبەگ (زوردۇن ھېكىمبەگ تۇرپانلىق بو-
لۇپ، 1830 ـ يىللىرى قەشقەرنىڭ ھاكىمى ئىدى) كۆيئو-
غۇل قىلىۋالغان، نىياز شېرىپنىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللا ۋە نەۋـ

رىسى ھېيزۇللا قاتارلىقلارمۇ ئۆز زامانىسىنىڭ ئوقۇمۇشلۇق
ئۆلىمالىرىدىن بولۇپ، جامائەت ئىچىدە تونۇلغان. نىياز
ھېيزۇللا (شېرىپى) بوۋىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، مەرىپەت ۋە
تەرەققىيپەرۋەرلىكتە تۇرپاندا ئالاھىدە ئابرۇي ۋە نوپۇز-
غا ئىگە بولدى. ئۇ ئاستاندا يېڭى پوسۇندىكى ياۋروپاچە
ئۇيۇ ـ ئىمارەتلىرىنى سالدۇرۇپ، كىشىلەرنى مەدەنىي ھا-
ياتقا يۈزلەندۈرگەنىدى.

نىياز شېرىپى 1930 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدـ
كى دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ ئاكتىپ قاتناشقۇچىسى بولۇپ،
تۇنجا ئىلغا كۆتۈرۈلگەنىدى. شۇ جەريانىدا ئۇ مىللەتنىڭ
رونىق تېپىشىدا ئىلىم ـ پەننىڭ زۆرۈرلۈكىنى بىلگەنلىكى
ئۈچۈن، ئۆز بالىلىرى ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى سوۋېت ئىتتى-
پاقىغا بېرىپ ئوقۇشقا رىغبەتلەندۈرۈپ، چوڭ ئوغلى ئابـ
دۇلېتىپ ۋە قېيىن ئىنىسى ئابلىز شېرىپلەرنى ئۆزىتەشەببۇسى
بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئەۋەتىش بىلەن يەنە ئاستانىلىق
ياشلاردىن ئەيسانىياز، ئىسمايىل ھېيزۇللايۇپ، ئابدۇقا-
دىر ھەسەن، ئابلىمىت مەخسۇتوپ، ئەبەيدۇللا رەۋەيدۇللا،
ئابلا ھوشۇروپ، ئابدۇۋايىت ۋاجىدى، ھەسەن كېرىم قاتارلىق
30 دىن ئارتۇق ياشلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ
«ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتى» دا ئوقۇشىنى قول-
لاپ، قىزغىنلىق كۆرسەتكەن. چوڭ ئوغلى ئابدۇلېتىپ تاش-
كەندە ئوقۇۋاتقاندا ۋاپات بولغان. قېيىن ئىنىسى ئابلىز
شېرىپى ئازادلىقتىن كېيىن شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىس-
تانسىسىغا باشلىق بولۇپ، «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا ۋاپات
بولغان، شۇ دەۋردە بىر قانچىلىغان ھەر مىللەت ياشلىرىنى

شنجاڭ ئۆلكىلىك سەۋەن مەكتىپىدە ئوقۇشقىنا تەشەب-
بۇسچىلىق قىلغان. ئۇلارنىڭ بىرى شىنجاڭ
خەلق رادىئو ئىستانسىسىدىن دەم ئېلىشقا چىققان ئەيسا يۈ-
سۈپ بولۇپ، ئۇ ئاقسۇ مائارىپى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە
قوشقان.

شېكى دوبەن ھۆكۈمرانلىقىدىكى شىنجاڭدا، بىرلا ئاي-
تانە يېزىسىدىن 30 دىن ئارتۇق ياشلارنىڭ سوۋېت ئىتتى-
پاقىغا ئوقۇشقا چىقىشى، شۇ دەۋردىلا ئەمەس، ھازىرقى دە-
ۋر ئۈچۈن ئېيتقاندىمۇ ئالاھىدە ئىشتۇر.

نىياز شىرىپى ئاقسۇدا دوتەي بولۇپ تۇرغان مەزگىل-
لەردە كۈندۈزى ھوكۈمەت ئىشى بىلەن بولغان بولسا،
كېچىسى تاڭ ئاتقىچە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلگەن
ھەر خىل گېزىت، ژۇرناللارنى... ئوقۇپ ئېچكى ئەھۋال
ۋە ئېقىم مەسىلىلىرىدىن خەۋەردار بولۇپ تۇرغان. ئۇ بالا-
لىرىنىڭ ئوقۇشسىز قېلىشىنى خەۋپ دەپ بىلگەچكە، ئۆزى-
نىڭ ئوغۇل - قىزلىرىنى ۋە باشقا كىشىلەرنىڭ بالىلىرىنى
دوتەي يامۇل ئېچىدە سىنىپ ئوقۇتقان. بۇ ياشلار-
نۆۋچ سىنىپ، 1934 - يىلى قۇرۇلغان تۇنجى ئاقسۇ ئىلايەت-
لىك دارىلمۇئەللىمىنىڭ ئاساسى ئىدى. شۇ يىللىرى
ئاقسۇ ئىلايەت دائىرىسىدە مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى
ۋە مەكتەپلەرنىڭ ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كېلىشىنى نە-
يىاز دوتەيدەك بىر كۆچلۈك يۆلەنچۈكنىڭ بولغانلىقىدىن
ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ.

نىياز دوتەي 1934 - يىلىدىن 1937 - يىلىغىچە ئاق-
سۇدا تۇرغان مەزگىللەردە، ئاتاقلىق مەرىپەتچى شائىر،
ناتىق سوپى زادە (مەتتىمىن قارى ھاجىم) نى تەكلىپ

قىلىپ، ئاقسۇ كونىشەھەرىدىكى قىزلار مەكتىپى قاتارلىق بىر-
قانچە مەكتەپلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈشىگە مەدەت بەردى.
ۋە شۇ يىللاردا ئاقسۇدا ئاتىسىدىن يېتىم قالغان بىرخەنە-
زۇ بالىنى بېقىۋېلىپ، ئۆز بالىلىرى قاتارىدا ئوقۇتتى.
بۇ بالىغا «ئابلاجان» دەپ ئىسىم قويدى. ئابلاجان ھازىر
ئاپتونوم رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىك نازارىتىدە ئىش-
لەيدۇ. ئابلاجان تا ھازىرغىچە نىياز دوتەينىڭ بالىلىرى بىلەن
ئۆزئارا بىر تۇغقانلاردەك مۇئامىلە قىلىشىپ تۇرۇشىدۇ.

1937 - يىلى شېكى دوبەن ئۇيغۇرۇش قىلىپ، نىياز
دوتەينى تاشكەنتتە تۇرۇشلۇق كونسۇللۇققا بەلگىلىدى.
نىياز دوتەي ئاقسۇدىكى ۋەزىپىسىنى سالى دوتەيگە ئۆتكۈ-
زۈپ بېرىپ، تاشكەنتكە باردى. ئۇ بالىلىرىنى تاشكەنتتە
رۇسچە ئوقۇتتى. شېكى دوبەننىڭ نىقاب ئاستىدىكى ساخ-
تا قىياپىتى ئاشكارىلانغاندىن كېيىن، نىياز دوتەينى ئۇرۇم-
چىگە چاقىرتىپ، چۆچەك چېگرىسىدىن ئۆتكەندە قولغا
ئالدى. بالىلىرى بولسا، دادىسىنىڭ قىسمەتلىرىدىن خەۋەر-
سىز ئىدى.... بالىلىرى «خائىن» نىڭ بالىلىرى دېيىلىپ
(خۇددى «ئۇلۇغ پرولېتارىيات مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»
دا پېشقەدەم كادىرلارنىڭ ۋەھىمىلەرنىڭ بالىلىرى
«جىن - شەيتان» لارنىڭ بالىلىرى دەپ چەتكە قېقىلغان-
دەك) چەتكە قېقىلىپ، ئىنسانىي ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىن-
دى. نىياز دوتەي، خوجىنىياز ھاجىم، ماخمۇت مۇھىتى
(سىجاڭ)... لار بىلەن بىر ئېقىمدا بولغانلىقى ئۈچۈن،
شېكى دوبەن خوجىنىياز ھاجىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، نە-
يىاز دوتەينىڭ ئەۋلادلىرى ۋە مەرىپەتپەرۋەر قېرىنداشلىرى،
بۇرادەرلىرىگە زىيانكەشلىك قىلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ تۇر-

پاندىكى تۇغقانلىرى ۋە پىكىرداشلىرىدىن: ئەخمەت شىرىپى، ئابلىز شىرىپى، ئىمىن تاجى، ئابدۇراخمان ئەپەندى قاتارلىقلارنى تەۋرىمىگە ئېلىپ قىينىاپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ ئۆيىدىكى ۋە يېقىندىن سالدۇرغان مەكتەپلىرى ئىنقىلابچىلارنى، مەرىپەتپەرۋەرلەرنى جازالايدىغان گۇندىخانا ۋە جازا مەيدانىغا ئايلاندۇرۇلدى.

شېئىر شەمسەي تەختتىن چۈشكەندىن كېيىنلا نىياز دوتەيىنىڭ ھايات قالغان بالىلىرى، قېرىنداش، پىكىرداشلىرى مەرھۇمنىڭ ئارزو - ئارمانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا كۈرەش قىلدى.

نىياز دوتەيىنىڭ چۆچەك چېگرىسىدا قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن قانداق قىسمەتلەرگە يولۇققانلىقى توغرىسىدا، مەرھۇمنىڭ ئوغلى ئابدۇرىشىت شىرىپى 1958 - يىلى ئۇرۇمچى غەربىي تاغدا ئەسەدۇللا ھەبزى (ئەسەدۇللا ھەبزى ئۆزبېك، ئاپتونوم رايونلۇق تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ كادىرى بولۇپ، 1962 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتكەن) بىلەن تۆمۈر رۇدىسىنى كولاۋېتىپ قىلىشقان سۆھبىتىدە تۆۋەندىكى مەلۇماتقا ئىگە بولدى. بۇ سۆھبەتنىڭ جەريانىغا قاراپ باقايلى.

— ئابدۇرىشىت، سەن قەيەرلىك؟

— تۇرپان ئاستانىدىن.

— كىمنىڭ ئوغلى؟

— نىياز ئاخۇنۇمنىڭ.

— داداڭ بۇرۇن خىزمەت قىلغانمۇ؟

— ھەئە، بۇرۇن ئاقسۇغا دوتەي بولغان. تاشكەنتتە كونسۇلمۇ بولغان. نېمانچە سورايسىز؟

— سېنى داداڭغا ئوخشىتىپ سوراپ كۆردۈم.

— ئەسەدۇللا ئاكا، سىز دادامنى تونۇمسىز؟!

— ھەئە، داداڭ بىلەن بىر كامېردا ياتقانىدىم. ئىككىزدىن باشقا يەنە بىر خەنزۇ، بىر شۇۋە بار ئىدى. داداڭ ئۇچ قېتىم ئېغىر سوراقتىن كېيىن سالامەتلىكى ناچارلىشىپ، سىيەلمەي ئاۋارىچىلىق تارتتى. ئېغىر قىيىن - قىستاقلار ئەنە شۇنداق ھالغا كەلتۈرۈپ قويغان بولسا كېرەك. كېيىن باشقا كامېرغا يۆتكەۋەتتى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي داداڭنىڭ ئەدىيال، يوتقان، كۆرپىلىرىنىڭ تالادا يېيىقلىق تۇرغانلىقىنى كۆردۇق. ئورۇن - كېچەكلەرنىڭ تالاغا يېيىلىپ قېلىشى مەھبۇسنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنىڭ بەلگىسى ئىدى....

نىياز دوتەيىنىڭ ئۆلۈمى ئەنە شۇنداق دەھشەتلىك بولدى. دادىسىنىڭ چۆچەكتىن كەتكەندىن كېيىنكى تەقدىرىنى 21 يىلدىن كېيىن بىلىشكە ئۇلىگۈرگەن ئابدۇرىشىت نىيازى، (شىرىپى) ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق سودا نازارىتىنىڭ ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتىدە ئىشلەيدۇ.

نىياز شىرىپى نامى بىلەن ئاتالغان ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىلىك قىزلار مەكتىپى بارلىققا كېلىشى بىلەن ئۇنىڭ مۇدىرلىقىنى ئۆزبېك ئۇلىماسى ۋە خەتتات مۇسادامۇللام ئۇستىگە ئالدى. شۇ دەۋرلەردە، بۇ مەكتەپتە ئوقۇغانلاردىن ئايشە خانىم، نۇرنىسا قادىر، خەلچەم ئاقمۇللا، ئايىمنىسا ئابلىمىت ھاجىم، نۇرانەم سەلەي، بەختىخان سادىق، چىنتەشخان قادىر ھاجىم، خەيرىنسا مەمتاجىم، سائادەت سۇلتانۇغا، خەلچەم ئەمەت، پاتەم ئەكرەم، ھېنىپەم ئابدۇللا، ئىلھان توختى.... قاتارلىقلار ئۆسۈپ يېتىلىپ، ئاقسۇ كونە

ھەشەردە موئەللىملەر قوشۇنىغا كۆلغىمىپ باردى. كېيىن تەجرىبىلىك ۋە ئىقتىدارلىق تورسۇنخان (ئۆزبېك) ئاپپايلار دامۇللامنىڭ مېھنىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، مەرھۇمنىڭ (نىيار دوتەينىڭ) روھىنى شادلاندۇردى.

مەرىپەتپەرۋەر — ماكتىباي

ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى ئۆزۈنئا سوزۇلغان تەكرىتاغ ئېتىكىدە ياشىغۇچى قىرغىزلار ئۆشرە، زاكاتنى ئۇچىتۇرپان قىرغىز ئۇيۇشمىسىغا تاپشۇراتتى. نەتىجىدە، قىرغىز مەكتىپى قۇرۇلماي قالغانىدى. مەكتەپ بولمىغاچقا بىر بۆلۈك قىرغىزلار بالىلىرىنى ئوقۇتۇش ئۈچۈن موزات دەريالىسىدىن ئۆتۈپ، باي ناھىيىسىنىڭ موزات دەريالىسى بويىدىكى قارا باغ تاغلىق كەنتىدىكى قىرغىز مەكتىپى بار جايغا كۆچۈپ كەتكەن ئىدى. ئەنە شۇنداق شارائىتتا ماكتىباي كېيىنكى بىر ئەۋلاد قىرغىزلارنىڭ پەنگە بولغان ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، مەكتەپ قۇرۇشقا جۇرئەت قىلدى.

ئۆز مىللەتلىرىنىڭ مەنىۋى ئوزۇقىنى ھەل قىلىش يولىدا پەرۋانە بولۇپ يۈرگەن ماكتىباي، 1890 - يىلى سوۋېت قىرغىزىستانىنىڭ كۆل دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان. 1918 - يىلى تاغلاق (تاغبۇلاق) قا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانىدى. ماكتىباي ساۋاتسىز بولسىمۇ، مەرىپەت ئىگىلىرىنى قەدىرلەيدىغان سەزگۈر ئادەم ئىدى. ئۇ 1934 - يىلى تاغلاق (تاغبۇلاق) تا مەرىپەتنى سۆيگۈچى، ئىلىم - پەنتى قەدىرلىگۈچى قىرغىزلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، مەكتەپ

سېلىشقا تەييارلىق قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن تۆمۈرچوققا باغىرىدىكى بوزدۆڭىدىن ساۋاپچىغچە بولغان ئارىلىقتىكى ئوقۇغۇشسىز قالغان بالىلارنى تىزىملاپ چىقتى، ماكتىباي مىللەتلەرنىڭ رونىق تېپىشى ئۈچۈن ئىلىم - پەنگە تايىنىشنى تەشۋىق قىلىپ، كىشىلەرنىڭ ماۋارىپقا بولغان تونۇشىنى ئۆستۈردى. مەكتەپ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئۆزى ئالدى بىلەن 30 قوي ۋە بىر بۆلۈك پۇل چىقىرىپ، كىشىلەرنى ئىئانە توپلاشقا تەشەببۇس قىلدى. نەتىجىدە ماكتىبانىڭ باشلامچىلىقى، خەلقنىڭ قىزغىنلىقى ئۆزئارا ماسلىشىپ، 1936 - يىلى تاغلاق (تاغ بۇلاق) تا ئاستى - ئۈستى تاختايلىق، تۆت سىنىپلىق زامانىۋى ئۇنچى ياتاقلىق قىرغىزلار مەكتىپىنى پۈتتۈردى. شۇ يىلى 100 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى. ئوقۇتقۇچىلىقتا ئاخىرىدىن مۆمىن ئەپەندى، ئابدوسالام قاتارلىق قابىلىيەتلىك ئوقۇتقۇچىلارنى تەكلىپ قىلدى. تاتار زىيالىيسى شاۋالىمۇ شۇمەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولغانىدى. ئالىي ھەسەن، نىياز قارى (شىنجاڭ خەلق رادىئوئىستانسىسى قىرغىزچە ئاڭلىتىش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى) ..... قاتارلىقلار ياتاقلىق مەكتەپنىڭ ئۇنچى ئوقۇغۇچىسى ئىدى.

ماكتىباي ئۇچىتۇرپان قىرغىز ئۇيۇشمىسىغا تاپشۇرۇلغان ئۆشرە، زاكاتلارنى مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشى ئۈچۈن ئىشلىتىپ، تۇرمۇش ۋە ئوقۇتۇشنى چىڭ تۇتۇپ، ئۇنچى ئەۋلاد قىرغىز زىيالىيلىرىنى يېتىشتۈردى.

ئاھالىلەر تارقاق ئولتۇراقلاشقان جايلاردا ئوقۇتۇشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ياتاقلىق مەكتەپنىڭ زۆرۈرلۈكى-

نى بىز ئەمدى هېس قىلىۋاتقان بولساق، ماكتىباي بۇ ئۇنۇملۇك چارىنى بۇنىڭدىن 50 يىل بۇرۇن ئىشقا ئاشۇردى.

ماكتىباي 1939 - يىلى بوزدۆڭگە شاگىرت بولۇپ بارغاندىن كېيىن، بوزدۆڭدىمۇ مەكتەپ قۇرۇپ، تېخنىمۇ كۆپ بالىلار ۋە ياشلارغا ئوقۇش ئىمكانىيتى يارىتىپ بەردى. ماكتىباي باشچىلىقىدا تەمىر قىلىنغان تاغلاق (تاغبۇلاق) ياتاقلىق مەكتىپى، بوزدۆڭ ياتاقلىق مەكتىپى قىرغىزلار مائارىپىنىڭ مۇقەددەس بۆشۈكى بولدى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ 50 يىلدىن بۇيان يېتىشتۈرگەن زىيالىيلىرى پايتەختىمىز بېيجىڭدىن، تاكى ئاساسىي قاتلاملارغىچە يىلتىز تارتىپ، بارغانسېرى ئۇزۇلمەس ئېقىمغا ئايلانماقتا.

لوپ ناهىيىسى مائارىپى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى

(لوپ ناهىيىلىك سىياسىي كېڭەش تارىخ ماتېرىياللار گۇرۇپپىسى)

لوپ خوتەن رايونىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان ناهىيە بولۇپ، ئەسلى كېرىيە ناهىيىسىنىڭ بىر رايونى ئىدى. 1903 - يىلى ئايرىم ناهىيە بولۇپ ئايرىلغان. لوپ غەرب تەرەپتە خوتەن شەهىرى، خوتەن ناهىيىسىنىڭ بوزاق، لاسكوي يېزىلىرى؛ جەنۇب تەرەپتە خوتەن ناهىيىسىنىڭ بويا، چىرانا ناهىيىسىنىڭ هاشاتاغلىرى بىلەن؛ شەرقتە چىرانا ناهىيىسى بىلەن، شىمالدا تەكلىماكان قۇملۇقلىرى بىلەن چېگىرىلىنىدۇ.

لوپنىڭ ئومۇمىي يەركۆلىمى 20 مىڭ كۋادارات كىلومېتر بولۇپ، تېرىلغو يېرى 428 مىڭ 700 مو. ھازىر ئىككى بازار 9 يېزا بولۇپ، 170 مىڭ نوپۇسى بار يېزا ئىگىلىك ناهىيىسى.

بىز يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ناهىيىمىزنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات تارىخى ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇق. ئەھۋالنى بىلىدىغان پېشقەدەم مائارىپچىلار ۋە ھەر ساھەدىكى كىشىلەر بىلەن ئۇچراشتۇق. ھەر

خەلقنى ئىشلەپچىقىرىشقا ئۇيۇشتۇرۇش ۋە ئۇنىڭ ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلىش ئۈچۈن قۇرۇلغان ئورگان بولۇپ، ئۇ ئىنقىلابىي پارتىيە ۋە ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ ئىشچى سىنىپىنىڭ ئاساسىي ئىنقىلابىي كۈچى ۋە ئىشچى سىنىپىنىڭ ئىنقىلابىي پارتىيەسىنىڭ ئاساسىي تايانچى كۈچى بولۇپ، ئۇ ئىشچى سىنىپىنىڭ ئىنقىلابىي پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىشچى سىنىپىنىڭ ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنى قۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەش ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ.

ئىشچى سىنىپىنىڭ ئىنقىلابىي پارتىيەسى ئىشچى سىنىپىنىڭ ئالدىنقى سەپ ئەترىتى بولۇپ، ئۇ ئىشچى سىنىپىنىڭ ئەڭ ئىلغار، ئەڭ ئىنقىلابىي ۋەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ ئىشچى سىنىپىنىڭ ئىنقىلابىي نەزەرىيىسى بىلەن قوراللانغان بولۇپ، ئىشچى سىنىپىنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنى يېتەكلەيدۇ. ئۇ ئىشچى سىنىپىنىڭ ئىنقىلابىي پارتىيەسى سۈپىتىدە

ربغا ئىچكىرىدىن ئەمەلدار ۋە خىزمەتچى خادىملارنى ئە-
ۋەتىپ بېرىشكە توغرا كېلەتتى. بۇ مەزگىللەردە مەركىزىي
ھۆكۈمەتمۇ ھەر خىل ئىچكى - تاشقى كۈچلەرنىڭ بېسىمى
بىلەن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭ-
نىڭ ئاردىلىقى ئۇزۇن، قاتناش قولايسىز بولغاچقا ئەۋەتە-
مەكچى بولغان ئەمەلدارلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىشىمۇ تەس
ئىدى. بۇ مەزگىلدە شىنجاڭغا چىققان ئەمەلدارلارنىڭ
ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى كۈچلۈك ئىدى. شۇڭا ئۆز ۋاق-
تىدا شىنجاڭنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي باش ۋالىيسى بولغان
لەنكۈي، يۈەن داخۈا، ياڭ زىڭشىڭلارنىڭ قايسى بىرى
بولمىسۇن شىنجاڭدا ماۋارىپنى يولغا قويۇپ، خەلقنىڭ
ئاڭ - سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشنى ئۆزلىرى ئۈچۈن پايدىسىز
دەپ قارىغان. يەنە بىر تەرەپتىن ئىچكىرىدىن كەلگەن ئەمەلدارلار
قانچە كۆپەيسە، ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورۇنلىرىنى دا-
ۋاملىق ساقلاپ قېلىشقا بولمايدىغانلىقىنى ئويلاپ، ئىمكان
قەدەر شىنجاڭدا مەكتەپ قۇرۇپ ئۆزلىرىگە سادىق، ئىشەنچە-
لىك كىشىلەرنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەندە ئۆزلىرىنىڭ
ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىشقا پايدىلىق ئىكەنلىكىنى
ئويلاپ، بۇ خىل يېڭى تىپتىكى مەكتەپلەرنى قۇرۇش قا-
رارىغا كەلگەن. لېكىن ھېيلىگەر ياڭ زىڭشىڭ ۋە كېيىنكى
جىڭشۇرېنلار بۇ خىلدىكى مەكتەپلەرنى مەلۇم دائىرىدە
چەكلەپ، ئۆزلىرىگە ئېھتىياجلىق بولغان خادىملارنى تەر-
بىيىلەپ يېتىشتۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىش، كەڭ دائىرىدە
راۋاجلاندۇرۇشقا يول قويماسلىق پوزىتسىيىسىنى تۇتقان.
لېكىن ئۇزۇن يىللاردىن بېرى ماۋارىپنى يولغا قويۇپ، پەن -
مەدەنىيەت ئۆگىنىپ، نادانلىقتىن قۇتۇلۇشقا تەشنا بولۇپ

كەلگەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەكتەپ قۇ-
رۇش جىددىي ئارزۇسىنى توسۇپ قالالمىدى. ئۇرۇمچىدە
تۇنجى قېتىم قۇرۇلغان يېڭى تىپتىكى پەننىي مەكتەپلەرنىڭ
تەسىرى پۈتۈن شىنجاڭغا كېڭەيدى. جۇملىدىن ئۇرۇمچىگە
ئەڭ يىراق بولغان لوپنۇمۇ بۇنىڭدىن خالى بولالمىدى.

مىنگونىڭ 4 - يىلى (يەنى مىلادىنىڭ 1915 - يىلى)
ناھىيىمىز لوپتا تارىختا تۇنجى قېتىم ئۇيغۇر بالىلىرى
خەنزۇچە تىل - يېزىقتا ئوقۇيدىغان ھۆكۈمەت باشقۇرۇشى-
دىكى بىر مەكتەپ قۇرۇلۇپ، بىر سىنىپقا 30 نەپەر
ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان، ئوقۇتقۇچىلىققا ئۆلكىلىك دا-
رىلمۇئەللىمىندىن ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كەلگەن جىڭ فا-
مىلىك كىشى تەيىنلەنگەن. قوبۇل قىلىنىدىغان ئوقۇغۇچىلار-
نى ناھىيە بازىرى ياكى بىرەر يېزىدىن قوبۇل قىلىش ئى-
كانىيىتى بولماي، 30 ئوقۇغۇچىنى ھەرقايسى رايونلارغا ۋەزى-
پە قىلىپ چۈشۈرۈپ بەرگەن رايونلار كەمبەغەللەرنىڭ بالىلە-
رىنى پۇلغا سېتىپ ئېلىپ پۇلىنى ئاممىدىن يىغىپ بې-
رگەن. شۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋالدىن قارىغاندا، بىر بالىنىڭ
يىللىق ھەققى 12 سەر كۈمۈش پۇلغا توختىتىلغان. ئو-
قۇش ۋاقتى تۆت يىل بولۇپ ھەر بالا ئۈچۈن 48 سەر
كۈمۈشنى ئاممىغا سېلىق سېلىپ يىغىپ، ئوقۇغۇچىنىڭ ئا-
تا - ئانىلىرىغا بەرگەن. ئوقۇغۇچىلار مەكتەپكە كەلگەندىن
كېيىن تاماقنى ھۆكۈمەتتىن يېگەن. يىلىغا ئىككى قۇر كى-
يىم، قىشلىق ئوتۇن - كۆمۈر ھۆكۈمەتتىن بېرىلگەن. ئو-
قۇتقۇچىنىڭ ئايلىق ئىش ھەققىنى ھۆكۈمەتتىن 30
سەر كۈمۈش پۇل چىقىم قىلغان. مەكتەپ ئورنى دەسلەپتە
كونا ماي ئىسكىلاتىنىڭ ئورنىدا بولۇپ، ھازىرقى ماشىنىچى

كارخانىسىنىڭ ئورنىغا مەكتەپ سېلىپ يۆتكەپ كېلىنگەن. مەكتەپتە ھەربىر ئوقۇغۇچىغا بىرىدىن پارتا - ئورۇندۇق، بىر سىنىپقا بىرىدىن دوسكا تەييارلانغان. مەكتەپنىڭ بارلىق چىقىمىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئايمۇ ئاي چىقىم قىلىپ بەرگەن. دەرسلىك ئۇچۇن ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ دەرسلىك كىتابلىرىنى كەلتۈرۈپ ئىشلەتكەن. ئۆتۈلىدىغان دەرسلەر ئىپتىدائى سىنىپلاردا خەنزۇچە تىل يېزىق، ھېساب، تەنتەربىيە، دىنىي دەرس؛ رۇشتى سىنىپلاردا دۆلەت تىلى، ھېساب، كۆڭزى - مېڭزى تەلىماتلىرى، تەنتەربىيە، شىئىر، رەسىم، دىنىي دەرس قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلگەن.

ئۆلكىنىڭ بۇيرۇقلىرىغا ئاساسەن ناھىيىنىڭ ئامبالىرى مەكتەپنىڭ مۇپەتتىشلىك خىزمەتلىرىنى قوشۇمچە ئۆتەگەن. مەكتەپتە رەھبەرلىك گۇرۇپپا قۇرۇلۇپ، ناھىيىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئەمەلدارلىرىنى ۋە يۇرت مۆتىۋەرلىرىنى بۇ گۇرۇپپىغا قاتناشتۇرغان. بۇ گۇرۇپپا پەن - مائارىپ ھەققىدە ئامما ئىغا تەشۋىقات قىلىش، ئاممىغا بالىلىرىنى مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇتۇش ھەققىدە چۇشەنچە بېرىش، ھەم ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ياخشى ئېلىپ بېرىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلىش خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن. بىرىنچى تۇركۈمدە قوبۇل قىلىنغان ئوتتۇز ئوقۇغۇچى ئىلگىرى پەننىي مەكتەپتە ئوقۇمىغان بولسىمۇ، ئەمما تۆت يىللىق ئوقۇش جەريانىدا كۆپ سانلىقى خەنزۇچە سۆزلىشەلەيدىغان، خەنزۇچە كىتاب، خەت - ئالاقىلەرنى ئوقۇيالايدىغان بولغان. 1918 - يىلى ئۇلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ۋىلايەتتىكى خەنزۇچە مەكتەپكە بېرىپ ئىككى يىل داۋاملىق ئوقۇغان. قالغانلىرى ناھىيىدە

كى ئورگانلارغا سىناق تەرىقىسىدە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ تەرجىمانلىق، يازغۇچىلىق قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن.

2 - قاتار مىنگونىڭ 8 - يىلى (يەنى مىلادى 1919 - يىلى) باشلىنىپ، مىنگونىڭ 11 - يىلى (يەنى 1922 - يىلى) ئاخىرلاشقان. بۇ قاتاردا لوپ خەنزۇ مەكتەپكە ئوتتۇز نەچچە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يورۇقلاشتا يەنە بىر مەكتەپ قۇرۇپ ئۇنىڭغا 30 نەپەر، تەۋەككۈلدە بىر مەكتەپ قۇرۇپ ئۇنىڭغا 20 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ كېلىش مەنبەئىسى، مەكتەپلەرنىڭ خىراجەتلىرى بىرىنچى قاتاردىكىگە ئوخشاش. ئۇچىنچى، تۆتىنچى قاتاردا لوپ خەنزۇ مەكتەپكە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتا رايونلاردىن بەۋاستە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنماي، يورۇقلاش، تەۋەككۈل مەكتەپلىرىدىكى 50 بالىدىن 30 نى تاللاپ قوبۇل قىلىنغان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ يىللىق ئىش ھەققى ئۇچۇن يىلىغا 12 سەردىن كۈمۈش پۇلنى خەلقتىن يىغىپ ئېلىپ ئاتا - ئانىلارغا بەرگەن. ئوقۇغۇچىلار ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن ئوقۇغان. ئىككىنچى، ئۇچىنچى قاتارغا قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاساسى بىر قەدەر ياخشى بولغاچقا، لوپ خەنزۇ مەكتىپىنىڭ ئوقۇتۇش سۈپىتى يەنىمۇ ئۆسكەن.

يورۇقلاشتا قۇرۇلغان خەنزۇچە مەكتەپكە دەسلەپتە ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرۈپ كەلگەن مىياۋ فامىلىلىك كىشى ئوقۇتقۇچى بولغان. كېيىن لوپ خەنزۇچە مەكتەپتىكى خەنزۇ ئوقۇتقۇچى جىڭنى ۋىلايەتلىك خەنزۇ مەكتەپكە يۆتكەپ كەتكەندىن كېيىن، مىياۋ لاۋسىنى لوپ خەنزۇ مەكتەپكە يۆتكەپ كېلىپ، لوپ خەنزۇ مەكتەپتىن

بىرىنچى قارارىدا پۈتتۈرگەن رەجەپ بەگنى يۇرۇقداش خەنزۇ مەكتەپكە ئوقۇتقۇچىلىققا ئەۋەتكەن. كېيىن رەجەپ بەگ قايتىپ كېلىپ تۆمۈربەگ، تۆمۈر بەگ قايتىپ كەلگەندە يەنە رەجەپ بەگ بارغان. رەجەپ بەگنى يۆتكەپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا روزى بەگ بېرىپ بۇ مەكتەپ ئەمەلدىن قالغانغا قەدەر ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان.

تەۋەككۈلدىكى خەنزۇچە مەكتەپ 1922 - يىلى كۈزدە قۇرۇلغان بولۇپ، بۇنىڭغا لوپ خەنزۇ مەكتەپتىن بىرىنچى قارارىدا ئوقۇش پۈتتۈرگەن مەتنىياز بەگ، قۇربان بەگ، داۋۇت بەگلەر بىرىنىڭ ئورنىغا يەنە بىرسى بېرىپ مەكتەپ ئەمەلدىن قالغىچە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن. ھەر قارارىدىكى ئوقۇغۇچى سانى ئوخشاش بولغاچقا، ھەر مەكتەپتە بىر خەنزۇچە ئوقۇتقۇچى، بىردىن دەرس ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىككى كىشى ئىشلىگەن. دىنىي دەرس كۈنىگە بىر سائەتتىن، خەنزۇچە دەرس تۆت - بەش سائەت ئۆتۈلگەن.

ئىككىنچى قارار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىر قىسمى ۋىلايەتتىكى خەنزۇچە مەكتەپكە ئوقۇشقا تاللاپ ئەۋەتىلگەن. قالغانلىرى ناھىيىدىكى ئورۇنلارغا تەقسىم قىلىنىپ تەرجىمانلىق، يازغۇچىلىق خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن. نەتىجىسى تۆۋەن بولغان ئايرىم ئوقۇغۇچىلار ئائىلىسىگە قايتىپ كەتكەن.

3 - قارار مىنگونىڭ 12 - يىلى (يەنى مىلادى 1923 - يىلى) باشلىنىپ، مىنگونىڭ 15 - يىلى (يەنى مىلادى 1926 - يىلى) ئوقۇش پۈتتۈرگەن. ئۇچىنچى قارارىدا لوپ خەنزۇ مەكتەپلەردىكى خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلار يۆتكىلىپ

كېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرۈپ كەلگەن ژاڭ ۋېنچىڭ لوپ خەنزۇ مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولغان. ئۇ يۆتكىلىپ كەتكەندىن كېيىن، جاڭ جىڭكەيلەر داۋاملىق ئوقۇتقۇچى بولغان.

يۇقىرىدىكى مەكتەپ تۈزۈمى، ئۆتۈلىدىغان دەرسلىك، ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئەھۋالى يۇقىرىقى قارارغا ئوخشاش، بەزى ئوقۇغۇچىلار رايونلارنىڭ باشلىقلىق ۋەزىپىلىرىگىمۇ قويۇلغان. بۇ قارارىدا لوپ خەنزۇ مەكتەپكە قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلار يۇرۇقداش تەۋەككۈل خەنزۇ مەكتەپلەردە تۆت يىل ئوقۇغان ھەم ئاساسى ياخشى بولغاچقا، لوپ خەنزۇ مەكتەپ (شۆ تاڭ) نىڭ ئوقۇش سۈپىتى ياخشى بولغان.

4 - قارار مىنگونىڭ 15 - يىلى (يەنى مىلادى 1927 - يىلى) باشلىنىپ، مىنگونىڭ 20 - يىلى (يەنى مىلادى 1931 - يىلى) ئوقۇش پۈتتۈرۈشكە ئاز قالغاندا تارقاپ كەتكەن. بۇ قارارىدا لوپ خەنزۇچە مەكتەپكە يۇرۇقداش، تەۋەككۈل خەنزۇ مەكتەپتىن ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلاردىن 30 نەپەرنى تاللاپ قوبۇل قىلغان. ئوخشاشلا يۇرۇقداش مەكتەپنىڭ 3 - قارارغا 30 نەپەر، تەۋەككۈل خەنزۇچە مەكتەپكە 20 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان. بۇ قارارىدىكى مەكتەپ ئەھۋالى باشتىكى قارارلارغا ئوخشاش بولۇپ، ئىككى خىل ئوخشىمايدىغان خۇسۇسىيەتكە ئىگە. بۇنىڭ بىرى يۇقىرىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى ئىلگىرىدىكى قارارىدىكىگە ئوخشاش ھەر ئوقۇغۇچىغا ئوچۇن يىلدا 12 سەر كۆمۈش پۇل يىغىپ بەرمەستىن، ئاشلىقنى ئۆلچەم قىلىپ ھەر بىر بالىنىڭ يىللىقى ئوچۇن ئاتا -

ئانسىغا 60 چاره‌كتىن 80 چاره‌ككىچه قوناق يىغىپ بەرگەن.
ئوقۇغۇچىلار مەكتەپكە كەلگەندىن كېيىن ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى بىلەن ئوقۇغان. يەنە بىرى يۇقىرىدىكى ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرۈشكە ئاز قالغاندا، قاراقاشتىكى مەمتىمىن ھەزرەت بىلەن لوپتىكى ئىمام ئاسمىنىڭ شەيخى مەتسىدىق ھاجى بىرلىشىپ، مىللى ئېزىلىشكە قارشى قوراللىق ئىسيان كۆتۈرۈپ، خوتەن رايونىدا ئىسلام ھاكىمىيىتى قۇرۇپ ھوقۇق ئىگىلىگەن. بۇ ئىنكاس بىلەن خوتەن رايونى، جۈملىدىن لوپنۇر يەنە بىر نۆۋەت قالايمىقانلاشقان. شۇ سەۋەبتىن لوپتا 16 يىلدەك داۋام قىلغان ئۇرۇندىكى خەنزۇچە مەكتەپلەر، خىتايلارنىڭ مەكتىپى دەپ ئەيىبلىنىپ تاقىۋېتىلگەن. بۇ بىر قالايمىقانچىلىقتا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارمۇ تاراپ كەتكەن. مەمتىمىن ھەزرەت خوتەنگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان 18 ئاي ئىچىدە، خوتەننىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيىتى يەنمۇ ئېغىرلاشقان . 1932 - يىلىنىڭ ئاخىرى، 1933 - يىلىنىڭ باشلىرىدا ما خوسەن قوشۇنلىرى خوتەن ئىسلام ھاكىمىيىتىنى باستۇرۇپ، خوتەننىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى بىلەن ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئالدىدا تاراپ كەتكەن ئوقۇغۇچىلاردىن ياخشىراق ئوقۇغان بىر قىسمىنى قايتۇرۇپ كېلىپ، ناھىيىدىكى ئورگانلارغا خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرغان. قالغانلىرى ئائىلىسىدە قېپقالغان. لوپ تارىخىدا تۇنجى قېتىم بارلىققا كەلگەن بۇ مەكتەپ، ئۇيغۇرلارنىڭ بالىلىرىنى قوبۇل قىلىپ خەنزۇچە تىل - يېزىقىنى ئوقۇتۇلغان بولۇپ، ئۆز ۋاقتىدا ئۇيغۇر ياشلىرىغا يېڭىچە ئىلىم -

پەننى سىڭدۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى لوپ ناھىيىسىدىكى ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا بىر تۈركۈم يېرلىك مىللىي خادىملارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈپ بەرگەن ھەم يېرلىك ئاممىنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرى بىلەن بىۋاستە ئالاقىلىشىش، دەرد ئەھۋالىنى ئۇقتۇرۇش، ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ ئۆزئارا مەدەنىيەت، ئىلىم - پەن ئالماشتۇرۇشىغا ئوڭايلىق يارىتىپ بەرگەن. 16 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە بۇ مەكتەپلەرگە ئوچ، تۆت قارارلا 300 ئەتراپىدا ياش - ئۆسمۈرلەرنى قوبۇل قىلىپ تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ناھىيىدىكى ئورگانلارغا خىزمەت قىلغان. ئۇلار كېيىنكى مەزگىللەردە مىللىي مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇشتا مەلۇم رول ئوينىغان. ئۇلاردىن بىر قىسمى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيىمىز رەھبەرلىكىدە داۋاملىق خىزمەت ئىشلىگەن. يەنە بىر قىسمى خىزمەت داۋامىدا ياشىنىپ قېلىش ۋە كېسەللىك سەۋەبلىرى بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇلاردىن بەش نەپەر كىشى يېقىنقىچە ئىشلەپ ياشىنىپ قالغانلىقتىن دەم ئېلىشقا چىقتى. ھازىر ئۇلار كېيىنكى ئەۋمىرىنى خاتىرجەم، خۇشال ھالدا ئۆتكۈزمەكتە. لوپتا بارلىققا كەلگەن يۇقىرىقى مەكتەپلەر خوتەن رايونىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى تۈپەيلىدىن تاقالغاندىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلار ھاكىمىيەت ئىگىلىگەن بىر يېرىم يىل ئىچىدە بولسۇن ياكى ماخوسەن ھاكىمىيەت ئىگىلىگەن ئۆت يىل ئىچىدە بولسۇن خوتەن رايونىدا ئەمدىلا بىخ ئۇرۇپ چىقىپ راۋاجلىنىشقا باشلىغان يېڭى ئىپتىدائى پەننىي مەكتەپلەر تاقىلىپ قېلىپ، ئىلىم -

پەن ئوقۇتۇش ئىشلىرى بىر مەھەل سۈسلىشىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئىلىم - پەنگە تەشنا بولۇپ كېلىۋاتقان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يېڭىلىقنى قوبۇل قىلىش ئىرادىسىنى تەۋرىتەلمىدى، ئۇنداق بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

20 - ئەسىرنىڭ 30 - 40 - يىللىرىغىچە، شىنجاڭ رايونى شېڭ شىسەي، جىن شۇرېن، ما جۇڭيىڭ قاتارلىق ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ ھوقۇق تالىشىش ئۇرۇشلىرى تۈپەيلىدىن بىرلىككە كېلەلمەي بۆلۈنۈش ھالىتىدە بولدى، ھەر مىللەت خەلقى ئېغىر جاپا - مۇشەققەتلىك تۇرمۇشقا دۇچ كەلگەن بولسىمۇ، كەڭ دائىرىدىن قارىغاندا سىياسىي ۋەزىيەت شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنە پايدىلىق تەرەپكە قاراپ ئۆزگىرىۋاتاتتى. خەلقئارادا لېنىن رەھبەرلىك قىلغان روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ئالىلقاچان غەلبە قىلىپ، پرولېتارىيات دېكتاتۇرىلىقىدىكى خەلق ھاكىمىيىتى ئورنىتىلدى ھەم ئېچىكى - تاشقى ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى تازىلاپ، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى بەرپا قىلدى. بۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى باشلاپ، خەلقئارا كوممۇنىزم ھەرىكىتىنىڭ ئۈلگىسىنى تىكلەپ بەرگەنىدى. جۇڭگودا پارتىيىمىز دۇنياغا مەشھۇر 25 مىڭ يولالۇق ئۇزۇن سەپەرگە ئاتلىنىپ، خەلق ئازادلىق ھەرىكىتىنى باشلىۋەتكەنىدى. بۇ زور سىياسىي ۋەقەلەر شىنجاڭ رايونىغىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى، 12 - ئاپرېل ئۆزگىرىشى قاتارلىق تارىخىي خاراكتېرلىك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا چىقتى. بۇنىڭ

ھەممىسىنىڭ بىر خىل يېڭىلىق پېكىر ئېقىمى — زور كۆلەمدىكى مەدەنىيەت ئىلىم - پەنگە ئىنتىلىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. مۇشۇنداق خەلققە پايدىلىق ۋەزىيەتتە پارتىيىمىز قىيىنچىلىقلارغا قارىماي بىر قىسىم كوممۇنىزمچىلارنى شىنجاڭغا چىقىپ خىزمەت ئىشلەشنى قارار قىلدى. بۇنىڭ بىلەن يەنىمۇ تېخىمۇ دېيىلەن، چىن يۈن، دېڭ فا، چېن تەنچىيۇ، ماۋ زېمىن، لىن جىلۇ، شىن يەنبىڭ قاتارلىق پارتىيىمىزنىڭ تايانچ كادىرلىرى ئارقا - ئارقىدىن شىنجاڭغا كەلدى. بۇ پېشقەدەم كوممۇنىستلار شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ ئېچىلمىغان زېمىنغا ئىنقىلابنىڭ ئۇرۇقىنى چاچتى. ئۇلارنىڭ تۇرتكىسى شۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى ھەم تارىخىي تەرەققىياتنىڭ تەلىپى بويىچە ۋەتەننى، مىللەتنى سۆيىدىغان، تەرەققىيپەرۋەر زاتلار بىلەن يېڭىلىق تەرەپدارلىرى شىنجاڭدا ئۇزۇن مۇددەت ھۆكۈم سۈرگەن ئادالەتسىزلىك، نادانلىق، خۇراپاتلىققا ئوت ئېچىپ، ئىلىم - پەن، مەدەنىيەتكە يۈرۈش قىلىش يولىدىكى توسالغۇلارنى بۆسۈپ تاشلاپ، مەدەنىيەت-مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن يېڭى يول ئاچتى. بۇنىڭ بىلەن مائارىپ، مەدەنىيەت، ئىلىم - پەننىڭ ئويغىنىش ۋە گۈللىنىش دەۋرى باشلاندى. شىنجاڭنىڭ مەركىزى بولغان ئۈرۈمچىدە ئەڭ ئالىي بىلىم يۇرتى شىنجاڭ دارىلفۇنۇنى تۇنجى قېتىم قۇرۇلدى. ئىلگىرى قۇرۇلغان ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن، ئۆلكىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلەر يەنمۇ جانلاندى. ئۇندىن باشقا بىرمۇنچە كۈرسلار ئارقا - ئارقىدىن ئېچىلىپ، ئېھتىياجلىق بولغان ھەر خىل تېپتىكى كادىرلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش يولغا

قويۇلدى. مۇشۇ مەزگىلدە خوتەن رايونى گەرچە ئۇرۇمچىدىن 2000 كىلومېتردىن كۆپرەك يىراق ھەم ئۇنىڭ ئۇستىگە قاتناش شارائىتى ئىنتايىن قولايسىز بولسىمۇ، 1935-يىلنىڭ ئالدى - كەينىدە بىر تۈركۈم ۋەتەنپەرۋەر ياشلار ئۇلاق بىلەن، 2 - 3 ئاي جاپالىق يول يۈرۈپ، ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان ئالىي بىلىم يۇرتى ۋە قىسقا مۇددەتلىك كۇرسلارغا بېرىپ ئوقۇشقا قاتناشتى. بۇ يىللاردا شىنجاڭنىڭ ئۆلكە دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا بىر قىسىم پېشقەدەم كوممۇنىستلار خىزمەتكە ئورۇنلاشقان ھەم بەزى ئورگانلارنىڭ رەھبەرلىك ھوقوقىنى ئىگىلىگەن. ئۇ- نىڭغا ئۇلاپلا بەزى ۋىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ مەدەنىيەت - مائارىپ ھەتتا ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا بىر قىسىم كوممۇ- نىستلار ئورۇنلىشىپ مۇپەتتىشلىك، ھاكىملىق، ۋالىيلىق ھوقوقلىرىنى ئىگىلىگەن. ئۇلار ھەر خىل قىيىنچىلىق ۋە توسالغۇلارنى يېڭىپ، شىنجاڭنىڭ مالىيە، ئىقتىساد، مەدە- نىي مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. 1920 - يىلى ئېچكى - تاشقى بېسىم ئاستىدا شىنجاڭدا تۇنجى قېتىم مائارىپ نازارىتى قۇرۇلۇپ، يېڭ زىكشىن، لىيو ۋېنلوڭنى نازىرلىققا تەيىنلىگەن بولسىمۇ، ئۇلار ئەسلىدە خەلقنىڭ ئويغىنىشى، پەن - مەدەنىيەت ئىگىلىشىنى خالىمايدىغان مۇتەئەسسىپلەردىن بولغاچقا، يېڭ زىكشىن مائارىپ ئىشلىرىغا زادى كۆڭۈل بۆلمىگەن. لىيو ۋېنلوڭ نامدا نازىر بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، مائارىپ ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىغان. شۇڭا مائارىپ نازارىتىنىڭ رولى بولمىغان. ئەمما پارتىيىمىز شىنجاڭغا ئەۋەتكەن پېشقەدەم كوممۇنىستلاردىن

لىن جىلۇ، شىن يەنبىڭ (ماۋدۇن)، جاڭجۇڭشى قاتارلىق يولداشلار بۇ جەھەتتە قىيىنچىلىققا قارىماي جاپاغا چىداپ ئىشلەپ، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن ھەمدە ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە زور بىر تۈركۈم خادىملارنى يېتىشتۈرۈپ بەرگەندىن باشقا، بىر تۈركۈم ياشلارنى ئارقا - ئارقىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىپ، ئالىي ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئۈچۈن بىر تۈركۈم تايانچلارنى يېتىشتۈرۈپ، شىنجاڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ كېيىنكى زور تەرەققىياتى ئۈچۈن ياخشى ئاساس سالغان.

20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدا خۇراپاتلىق، نادانلىققا قارشى تۇ- رۇپ، پېكىلىققا، پەن - مەدەنىيەتكە يۇرۇش قىلىشتەك ئا- مىلى ھەرىكەت شەكىللەنگەن بولسىمۇ، شىنجاڭنىڭ مالىيە ئىقتىسادىي ئەھۋالى ناچار بولۇپ، مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن يېتەرلىك خىراجەت ئاجرىتالمايە- تتى. شۇڭا مائارىپنىڭ تەرەققىياتىنى مالىيە كۆچى قاتتىق چەكلەپ قويغاندىن باشقا، ئۆلكىنىڭ رەھبىرىي ئورگانلىرى ئاممىنىڭ ئېھتىياجىدىن بەكمۇ يىراق ئىدى. لېكىن بۇ چوڭ توسالغۇ ۋەتەنپەرۋەر ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىلگە- رىلەش يولىنى توسۇپ قالالمىدى. شىنجاڭدا خىزمەت ئىشـ- لەۋاتقان پېشقەدەم كوممۇنىستلار ۋەتەنپەرۋەر زاتلارغا رەھـ- بەرلىك قىلىپ چارە تاپتى. 1934 - يىلدىكى ئاپرېل ئۆز- گىرىشىدىن كېيىنلا تەييارلىقى بولغان ھالدا ئۇرۇمچىدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھال- دا مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى، جۈملىدىن شىنجاڭدا

ئاساسي مىللەت بولغان ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇ-
يۇشمىسى رەسمىي قۇرۇلدى. ئارقىدىن مۇددەت، تۈركۈملەر-
گە بۆلۈپ ۋىلايەت، ناھىيىلەردە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرى قۇ-
رۇلدى. ناھىيىمىز لوپتىمۇ 1937 - يىلى كۈزدە ناھىيىلىك
ئۇيغۇر ئۇيۇشما قۇرۇلدى. دەسلەپتە ئورۇن بولمىسىمۇ، نا-
ھىيە بازىرىدىكى قاسىم كاۋىنىڭ سارىينى ئىجارىگە ئې-
لىپ ئالدىن ئىش باشلىدى. كېيىن شەرت - شارائىت
ھازىرلاپ، مەخسۇس ئىشخانا - بىنالارنى سېلىپ كۆچۈپ
كېلىپ، تەشكىلىي ئاپپاراتلىرىنى تولۇقلاپ، ئۆز پائالىيەت-
لىرىنى قانات يايدۇردى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشما قۇرۇلغانىدىن كېيىن، ئۇ بىر مىل-
لىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىي، ئاممىۋى تەشكىلات بولۇش
سۈپىتى بىلەن خەلقنى، بولۇپمۇ دېھقانلارغا تايىنىپ كۆك
رەك كېڭرىپ مەيدانغا چىقىپ، ماۋارىپ خىزمىتىنىڭ ئېغىر
يۈكىنى ئۈستىگە ئېلىپ، خەلقنى نادانلىق جاھالىتىدىن
قۇتۇلدۇرۇش؛ ئىلىم - پەن بىلەن خەلقنىڭ كۆزىنى ئې-
چىش ئىشلىرىغا جىددىي كىرىشتى. نادانلىق، جاھالەتنىڭ
دەردىنى يەتكۈچە تارتقان ۋە ئېغىر زۇلمەتلىك كۈنلەر-
نى باشلىرىدىن ئۆتكۈزگەن ھەر مىللەت خەلقىدە ئىلىم -
پەنگە بولغان ئىنتىلىش ھەۋىسى تېزلا قوزغالدى. ئۆزلە-
رىنىڭ ئاممىۋى مەدەنىي تەشكىلاتى بولغان ئۇيۇشمىنىڭ
ئەتراپىغا ئۇيۇشۇپ، قايناپ - تاشقىنلىق بولغان ماۋارىپ،
مەدەنىيەت دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. پۇلى بارلار پۇل، كۈچى
بارلار كۈچ چىقىرىپ قىسقىغىنا بىر مەزگىل ئىچىدە شە-
ھەر ۋە يېزىلاردا يېڭى تېپتىكى پەننىي مەكتەپلەر قەد كۆ-
تۈرۈشكە باشلىدى. بۇرۇندىن بار بولغان بازار - يېزا

كەنتلەردىكى دىنىي مەكتەپلەرنى ئۇيۇشما ئۆتكۈزۈۋېلىپ،
پەننىي مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتتى. ئالدى بىلەن ئوقۇتقۇ-
چىلارنى ئەۋەتىپ پەننىي دەرسنى ئوقۇتۇشنى يولغا قو-
يۇپ، پەيدىنپەي پەننىي مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتىپ
قۇردى. بۇنىڭ بىلەن ناھىيىلىك ئۇيۇشما ناھىيىنىڭ
بىردىنبىر مەدەنىي ماۋارىپ رەھبەرلىك ئورگىنى بو-
لۇپ شەكىللەندى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ راسخوت مەنبەسى بولسا، جەە-
ئىيەتتە ئۆتمۈشتىن تارتىپ خەلققە پايدىسىز ئىشلارغا ئۇ-
رۇنسىز سەرپ بولۇپ كېتىدىغان ياكى بىر قىسىم شەخسىيە-
لەرنىڭ يانچۇقىغا كىرىپ كېتىدىغان ئۆشرە - زاكات،
مەسچىت، مازارلارنىڭ ۋەخپە يەرلىرىنىڭ ئىجارىسى، قۇر-
بانلىق مالىلارنىڭ تېرە - ئۇچەيلىرى قاتارلىقلارنى ئۇ-
يۇشما ئۆز ئىلكىگە ئالدى. بۇلار جەمئىيەتتىكى بىر خىل
يوشۇرۇن مەبلەغ بولۇپ، بۇلارنى ئۇيۇشما بىر تۈتاش
يىغۇۋېلىپ كىرىم قىلدى. تولۇق بولمىغان مەلۇماتلاردىن
قارىغاندا، لوپ ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئۆز ئىلكىگە
ئالغان ۋەخپە يەرلەرنىڭ ئىجارىسىدىن يىلىغا 10.000 تۇ-
ياق قوي (ئاشلىق ۋە باشقا چارۋىلارنىمۇ قويغا سۈندۈرۈپ
ئالغان)، قۇربانلىق مالىلارنىڭ تېرە - ئۇچەيلىرىدىن 20.000 دانە
كىرىم قىلغان (بىر چارەك لوپتا ئۆز ۋاقتىدا 16 جىك ئىدى).
بۇ ھەرگىزمۇ ئاز كىرىم ئەمەس ئىدى.

1936 - يىلى، شېڭ شىسەي شىنجاڭنىڭ خوتەن
ۋىلايىتىدىن باشقا جايلارنى تىزگىنلەپ بولغان ھەم خو-
تەن ۋىلايىتىنى بېسىپ ياتقان ما خوسەننىڭ ھاكىمىيىتى
مۇ تازا تەۋرىنىپ قالغان ۋاقىت بولۇپ، بۇ بىر يىلدا

لوپنىڭ ھاكىمى ئابلاجان قارى ۋەزىيەتنىڭ قىستىشى بىلەن 1932 - يىلدىكى قوزغىلاڭ تۈپەيلىدىن يېپىلىپ قالغان خەنزۇچە مەكتەپنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، 5 - قارارغا ئۇقۇغۇچى قوبۇل قىلىشنى ئورۇنلاشتۇرغان. شۇڭا تۆت رايونغا 60 بالا ۋەزىپە قىلىپ ئەكەلدۈرۈپ، 1936 - يىلى 10 - ئايدا رەسمىي دەرس باشلىغان. ئىلگىرى لوپ خەنزۇ مەكتەپنىڭ 2 - ، 3 - قارارىنى پۈتتۈرگەن ئابلا بەگ، ئىلى بەگلەرنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەيىنلىگەن. رايونلار مەكتەپكە تۈتۈلغان ھەر بىر بالا ئۈچۈن يىلىغا 80 چارەكتىن قوناق بەلگىلەپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاتا - ئانىسىغا دېھقانلاردىن يىغىپ بەرگەن. ياتاق، تاماق مەكتەپتىن بېرىلىپ، يوتقان - كۆرپىنى ئوقۇغۇچىلار ئۆزى ئېلىپ كەلگەن. ئوقۇش ماتېرىياللىرى مەكتەپتىن بېرىلگەن. 1937 - يىلى يۇقىرىقى ئۇسۇل بىلەن ناھىيىدىكى تۆت رايوندىن يەنە 60 بالا ئېلىپ، ئوقۇغۇچىنى 120 گە يەتكۈزگەن. بۇ مەزگىلدە ئۇرۇمچى دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرگەنلەردىن ئابدىقادىر ئەپەندى، نىياز ئەپەندىلەر لوپقا تەقسىم قىلىنىپ كەلگەچكە، لوپ ئۇيغۇر ئۇيۇشما لوپ ناھىيە بازىرى ھەم بازار ئەتراپىدىكى يېزىلاردىن 100 ئەتراپىدا بالا يىغىپ، ئۇيۇشما قارمىقىدا بىر باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇپ، يۇقىرىقى ئىككى ئەپەندىنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەيىنلىگەن. بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ سانىدىكىلىرى يېتىم - يېسىرلار بولغاچقا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياتاق، تاماق، ئوقۇش ماتېرىياللىرىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشما خراجىتى بىلەن ھەل قىلىنغان. مەكتەپ ئورنى ھازىرقى يېمەك - ئىچمەك شىركىتىنىڭ گۆش دوكىنى ئورنىدا ئىدى. ئۇلار

دەرس باشلاپ بىر ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندە، شېك شىسەينىڭ ھاۋائارمىيە قىسىملىرى خوتەننى بومباردىمان قىلىپ، لوپنىڭ ناھىيە بازىرى ۋە بازار ئەتراپىغا بىرقانچە بومبا تاشلانغان. بۇنىڭ بىلەن شۇ يىلى 11 - ئاي ئەتراپىدا ما خوسەن قوشۇنلىرى خوتەننى جۇملىدىن لوپنى تاشلاپ چەرچەن تەرەپكە قاراپ قاچقان. لوپ خەنزۇچە مەكتەپنىڭ رايونلاردىن قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلىرىمۇ تاراپ كەتكەن. ئۇيغۇر ئۇيۇشما شەھەر ئەتراپىدىن يىغىپ تەشكىللىگەن ئۇيغۇر تىل يېزىقىدا ئوقۇيدىغان بالىلار، ئوقۇشنى ئاساسەن داۋاملاشتۇرۇۋەرگەن. 1937 - يىلى 11 - ئايدىن كېيىن شېك شىسەي خوتەن ۋىلايىتىنى ئىگىلەپ، پۈتۈن شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. 1937 - يىلى 12 - ئايلاردا لوپ خەنزۇچە مەكتەپتىن تاراپ كەتكەن 120 ئوقۇغۇچى ئاساسەن قايتۇرۇپ كېلىنىپ، ئوقۇشنى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرگەن.

1937 - يىلنىڭ ئاخىرىدا لوپ ناھىيە بويىچە ئىككى مەكتەپ بولۇپ بىرى ھۆكۈمەت خراجىتى بىلەن خەنزۇچە تىل يېزىقىتا ئوقۇيدىغان مەكتەپ، يەنە بىرى ئۇيغۇر ئۇيۇشما خراجىتى بىلەن ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدا ئوقۇيدىغان مەكتەپ ئىدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئومۇمى سانى 240 ئەتراپىدا بولۇپ، ئەمەلىيەتتە دەرسكە داۋاملىق قاتنىشىدىغان ئوقۇغۇچى 200 ئەتراپىدا بولغان. بۇنىڭدىن خەنزۇچە تىل يېزىقتا ئوقۇيدىغان 120 ئوقۇغۇچى 1939 - يىللىرى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئورنىغا قايتىدىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنمىغان. ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەرنىڭ ئاساسىي قىسمى ناھىيىدىكى ئورگانلارغا خىزمەتكە ئورۇنلاشقان.

1938 ـ يىلى قاغىلىق ناھىيىسىدىن كېلىپ لوپقا ھاكىم بولغان مەمتىلى بەگ بىر قەدەر مەرىپەتپەرۋەر كىشى بو-لۇپ، مائارىپ خىزمىتىگە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەنىدى. ئۇ ــ ئۆزى بۇاسمۇ بازار ئىچىدىكى چوكان ـ خېنىم مازىرىدا تەشكىللەنگەن مەتبەدى ئاخۇنۇمنىڭ دىنىي مەك-تىپىگە بېرىپ، مەتبەدى ئاخۇنۇمنى دىنىي دەرس ئوقۇتقۇچىسى قىلىپ تەينىلەپ، پەنىنى دەرس ئوقۇتقۇچىلىرى بىلەن ئوخشاش تەمىناتقا ئىگە قىلغان. ئەسلى مەكتەپتە قىز ئوقۇغۇچى بولمىغان. مەتبەدى ئاخۇنۇمنىڭ تالىپلە-رى ئىچىدىكى قىز ئوقۇغۇچىلارمۇ بېرىپ قوشۇلغاچقا، مەك-تەپتە قىز ئوقۇغۇچىلارمۇ پەيدا بولغان. ئارقىدىنلا ھاكىم-لارنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ ئاممىغا خىزمەت ئىشلىشى ئارقىلىق، ئوقۇغۇچى سانى پەيدىن-پەي كۆپەيگەن. ئوقۇتقۇچىلارمۇ ئوقۇغۇچىلارنى تەتىلگە قويۇپ بەرگەندە، مەھەللىسىدىكى ئوقۇمايدىغان بالىلارنى بىرگە ئالى-غاچ كېلىشنى داۋاملىق تاپشۇرغان. قايسى ئوقۇغۇچى بى-رەر بالا ئالغاچ كەلسە، شۇ ئوقۇغۇچىنى دەپتەر، قەلەم بىلەن مۇكاپاتلاپ ئىلھام بەرگەن. بۇ ئۇسۇلمۇ ئوقۇغۇچى-لارنىڭ كۆپىيىشىدە مەلۇم رول ئوينىغان. مۇشۇ مەزگىلدە ئەسلىدىكى ئاتا ـ ئانىسى يوق يېتىم بالىلار مەكتەپتە يېتىپ، تاماقنى مەكتەپتە يەپ ئوقۇغان. كېيىن قوشۇلغان بالىلار كەچتە قايتىپ، ئەتىگەندە كېلىپ تاماقنى ئۆيدىن يەپ ئوقۇغان. ئوقۇغۇچىلارغا كۇندە بىر سائەتتىن دىنىي دەرس قوشۇپ ئوقۇتقان. پەنىنى مەكتەپ يېڭى قۇرۇلغان مەزگىلدە، بەزى كىشىلەر ھازىر ھۆكۈمەت دىنىي مەكتەپلەر-نى ئەمەلدىن قالدۇرىدىكەن، بۇندىن كېيىن ئوقۇغان بالا-

لىلار «ئىمانسىز بۇلىدىغان بولدى» دېگەندەك ئىغۋالارنى تاۋ-راتقان. نەتىجىدە بەزى كىشىلەر بالىلىرىنى مەكتەپتىن قاچۇرىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلگەن. بۇنىڭغا قارىتا لوپ-نىڭ ھاكىمى مەمتىلى بەگ، لوپ بازىرىدا ئاممۇزى يىغىن ئېچىپ، ئوقۇغۇچىلاردىن دىنىي بىلىمنى بىر قەدەر ياخشى-راق ئوقۇغانلىرىنى تاللاپ چوڭ يىغىندا ئايەت ـ سۈرىلەرنى ئوقۇغىلى، مەكتەپنىڭ ئوقۇش ئەھۋالىنى تونۇشتۇرغىلى قويغان. شۇڭا باشقا رايونلاردىمۇ بۇ خىل يىغىنلارنى ئې-چىپ، ئەمەلىي پاكىتلار ئارقىلىق ئېغىۋالارغا رەددىيە بې-رىپ، ئىلىم ـ پەنىنىڭ مۇھىملىقىنى سۆزلەپ، ئاممىنىڭ مەكتەپلەرگە قارىتا خاتا تونۇشلىرىنى تۈزەتكەن ۋە قۇ-رۇلغان پەنىنى مەكتەپلەرنى تۇراقلاشتۇرغان. 1938 ـ يىلى 9 ـ ئايلاردا، خوتەن مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مۇپەتتىشى ئابدىنىيازۇر ئەپەندى لوپقا چىقىپ مەكتەپلەرنى كۆزدىن كەچۇرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەك-تەپتە ئەسلى بار 120 ئوقۇغۇچىنى قالدۇرۇپ، بۇ مەكتەپنى «دارىلئىتام» مەكتىپى قىلىپ ئۆزگەرتكەن. بۇ مەكتەپكە كې-يىن قوشۇلغان ۋە ئۆيدە يېتىپ ـ قوپۇپ، تاماقنى ئۆز ئۆ-يىدە يەپ ئوقۇيدىغان بالىلارنى ئاپىرىپ، يېڭىدىن بىر مەكتەپ قۇرۇپ ئۇنىڭغا لوپ شەنلى مەكتەپ دەپ نام بەرگەن. نەتىجىدە لوپ بازار ئىچىدىكى مەكتەپ ئوچۇقە، ئوقۇغۇچىسى 300 ئەتراپىغا يەتكەن.

دارىلئىتام مەكتىپى 1948 ـ يىلى 9 ـ ئايدا سانائەت مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلىپ، ئوقۇغۇچىلىرى قەغەز قۇيۇش، يىپ ئېگىرىش، خام توقۇش، موزدۇزچىلىق كەسىپلىرى بې-لەن شۇغۇللىنىپ، بىر قىسىم خىراجىتىنى ئۆزى ھەل قىلىش-

ئى ئورۇنلاشتۇرغان. بۇ ئىش تازا راۋاج تاپالماي شۇ يىلى ئاخىرىدا ئىقتىدارى بارلارنى ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىگە، بىر قىسمىنى خوتەن سىفەنگە ئوقۇشقا ئەۋەتىپ بېرىپ مەكتەپنى ئەمەلدىن قالدۇرغان.

لوپ شەنلى مەكتەپتە 100 ئەتراپىدا ئوقۇغۇچى بولۇپ، ئىككى پەننىي دەرس بېرىدىغان، بىر دىنىي دەرس بېرىدىغان جەمئىي ئۈچ ئوقۇتقۇچى بولۇپ، كۈنىگە بەش سائەت پەننىي دەرس، بىر سائەت دىنىي دەرس ئۆتىلگەن. پەننىي دەرسلەر ئانا تىلى، ھېساب، تەبىئەت، تەنتەربىيە، شېئىر قاتارلىق بەش پەننى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

لوپ ناھىيە بازىرىدا ئۆز تىلى بېزىقىدا ئوقۇيدىغان شەنلى مەكتەپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ مەكتەپنىڭ ھەر قايسى رايون - يېزىلارغا بولغان تەسىرى كۈچەيگەن. ئامەمنىڭ بۇ خىلدىكى مەكتەپلەرنى كېڭەيتىش تەلىپى ئاشقان. شۇڭا 1939 - يىلى يازدىن باشلاپ راخمانپور، يۈرۈكقاش، چاھاربېغ، سانىپولا، دول، ھاڭگىلاردا ئارقا - ئارقىدىن ئالتە مەكتەپ قۇرۇلۇپ، مەكتەپ سانى سەككىزگە، ئوقۇغۇچىسى 500 گە يەتكەن. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە مەكتەپلەرنىڭ كەينى - كەينىدىن قۇرۇلۇشى، ئوقۇتقۇچىغا بولغان ئېھتىياجنى ئاشۇرۇپ، ئېغىر ھالدا ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك زىددىيىتىنى تۇغدۇرغان. ئۇرۇمچىدە ئوقۇپ كەلگەنلەر ئادەتتە ناھىيەلەرگە يېتىشمەيتتى. خوتەن تولۇقسىز سىفەن 1938 - يىلى قۇرۇلۇپ، شۇ يىلى 6 - ئايدا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، لوپتىن قوبۇل قىلغان ئوقۇغۇچى بەش نەپەر بولغاچقا ئېھتىياجنى ھەرگىز قاندۇرالمىغان. شۇڭا بىر ئاز ساۋادى بولۇپ، ئادەتتە ئوقۇتۇشنىڭ

ھۆددىسىدىن چىقالايدىغانلىكى ئادەم بولسا ئۇلارنى ئوقۇتقۇچى لىققا ئورۇنلاشتۇرغان. بىراق بۇنداق كىشىلەر ھەقىقەتەن ھۇ ئاز ئىدى. شۇڭا ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى زور كۈچ سەرپ قىلىپ، بىر تەرەپتىن خوتەن داۋالمۇ ئەللىمىن قارمىقىدا 2، 3 ئايلىق قىسقا كۇرسلارنى ئېچىپ، ساۋادى بار ياشلارنى تەربىيىلەپ يېڭىدىن قۇرۇلغان مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچى قىلىپ ئورۇنلاشتۇرغان. يەنە بىر تەرەپتىن دارىلمۇئەللىمىنىڭ كۆلمىنى كېڭەيتكەن، 1 - 3 - قارارلا لوپتىن 4، 5 تىن بالا قوبۇل قىلغان بولسا، 1941 - يىلى 6 - ئايدىكى 4 - قارارغا لوپتىن 32 بالا قوبۇل قىلغان.

1940 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە چوڭراق يېزىلاردا بىردىن مەكتەپ قۇرۇلۇپ، مەكتەپ سانى 21 گە، ئوقۇغۇچىسى 2000 گە يەتكەن. لېكىن ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇش مەكتەپلەرنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجى بىلەن يەنىلا ماسلىشىپ كېتەلمىگەن. مەكتەپلەردە 100 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى بولسىمۇ، لېكىن ئارانلا بىر پەن ئوقۇتقۇچىسى بىردىن دەرس ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ، پەننىي دەرس ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ يوكى ھەقىقەتەن ئېغىر بولغان.

قۇرۇلغىنىغا ئانچە ئۇزۇن بولمىغان لوپ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بىر تەرەپتىن كۈچ ئۇيۇشتۇرۇپ ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇشنى تۇتسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئاممىنى ھەركەتلەندۈرۈپ، مەكتەپلەر ئۈچۈن قۇرۇلۇش سېمىنى ئىشنى چىڭ تۇتتى.

مەكتەپلەر دەسلەپتە قۇرۇلغاندا ئەسلىدىكى دىنىي مەكتەپ مەدرىسىلەردىن پايدىلىنىپ ئوقۇتۇشنى يولغا قويغان.

ئارقىدىنلا مەكتەپ سالىدىغان ئورۇن سېتىۋېلىپ ياكى جامائەت ئىگىلىكىدىكى ۋەخپە يەرلەرنى ئىگىلەپ، ئاممىۋىلىشىش كۈچى بىلەن مەكتەپ بىنالىرىنى سېلىپ، ئوقۇغۇچىلارنى يېقىندىن سېلىنغان مەكتەپلەرگە كۆچۈرگەنىدى.

1942 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا، ناھىيە بويىچە مەكتەپ 39 غا، سىنىپى 72 گە، پەننىي دەرس ئوقۇتقۇچىلىرى 67 گە، دىنىي دەرس ئوقۇتقۇچىلىرى 44 كە، مەكتەپلەرنىڭ باشقا خادىملىرى 10 غا يېتىپ، ناھىيىنىڭ ئاساسلىق يېزىلىرىدا بىردىن مەكتەپ بارلىققا كەلگەن. مەكتەپلەرنى سېلىش بىلەن بىرلا ۋاقىتتا، پارتا - ئورۇندۇق، دوسكا قاتارلىق ئاساسلىق ئوقۇتۇش ئەسلىمىلىرى بىرگە سېپىلەنگەن. لېكىن ئوقۇتقۇچى كەم بولۇپ، بەزى سىنىپلاردا 100 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى بىللە ئولتۇرۇپ دەرس ئاڭلايتتى.

مەكتەپلەرنى سېلىشتا خەلقنىڭ كۈچىگە تايانغان، سېتىپ ئېلىنغان يەر ئورنىنىڭ پولىنىمۇ ئاممىغا چېچىپ بېرىلگەن. ياغاچلارنىڭ بەزىلىرىنى ۋەخپە يەرلەردىكى ياغاچلاردىن كېسىپ ئىشلەتكەن. بەزىلىرىنى يېزىلارغا سېلىپ سېلىپ ئالغان. خەلقنىڭ مەكتەپ سېلىش قىزغىنلىقى كۆچلۈك بولۇپ، پۈلى بارلار پۈل، ماتېرىيالى بارلار ماتېرىيال، كۈچى بارلار كۈچ چىقىرىپ ئىشلەپ پۈتتۈرگەن.

يېزىلاردا سېلىنغان مەكتەپلەر كۆركەم بولۇپ، ئۆيلىرى ئېگىز ھەم گەنجى ئاھاڭ بىلەن ئاقارتىلغان. بەزى مەكتەپلەرنىڭ دېرىزىلىرىگە ئەينەك سالدۇرۇلغان، ئەتراپلىرىغا تام سېلىپ دەرۋازا ئورنىتىپ، ئالدى تەرەپكە رېشاتكىلار ئورنىتىلغان. سىر ۋە ھەر خىل رەڭلەردە

بويالغان. مەكتەپ ئىچىدە زەتلىك ئېرىقلار ئېلىنىپ، ئورمان‌بىنا قىلىنغان. مەقىقەتەن كىشىلەرنىڭ دىققەت ئېتىبارىدىنى جەلپ قىلغان. بۇ مەكتەپلەردە كۈندۈزى بالىلار ئوقۇساۋ، كەچتە چوڭلار (ئەر - ئايال) يىغىلىپ ساۋات چىقارغان. ئوقۇغۇچىلار ھېيىت - بايرام كۈنلىرى شېئىر ئوقۇش، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى ئۆيۈشتۈرغاندا، خېلى يىراق جايلاردىن ئاتا - ئانىلار ۋە دېھقانلار كېلىپ، زوق بىلەن كۆرگەن. ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇسابىقە مەيدانلىرى كەڭ ئاممىۋى سورۇنغا ئايلانغان. ساۋات چىقىرىش سىنىپىدا ئوقۇغان چوڭلارمۇ شېئىر، تەنتەربىيە مۇسابىقە پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارغان. رايونلار بويىچە چوڭلارنىڭ شېئىر، تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرىمۇ ئۆيۈشتۈرۈلغان. پۈتۈن ناھىيىنىڭ يېزا بازارلىرىدا مەدەنىيەت، مائارىپ ئاممىۋى دولقۇنى كۆتۈرۈلگەن.

ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئايلىق ئىش ھەققىنى ئايدا 20، 30 چاركتىن بۆغداي، قوناق بېرىلگەن. ئۇلارنىڭ روھى كۆتۈرەڭگۈ بولۇپ، ئامما ئارىسىدىكى ئابرويىمۇ يۇقىرى ئىدى. مەكتەپلەردىكى دىنىي دەرس بېرىدىغان ئاخۇنۇملارغىمۇ ئوقۇتقۇچىلارغا ئوخشاش ئىش ھەققى بېرىلگەن.

ئۇيغۇر ئۇيۇشما مەكتەپلەر مائارىپى ۋە چوڭلارنىڭ مەدەنىيەت ئۆگىنىش مائارىپىنى ياخشى تۈتۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيۇشما قارمىقىدا سەنئەت (سانائىيىپسە) ئۆمىكى قۇرۇپ، يېڭى ناخشا، ئۇسسۇل، كومېدىيە ۋە دراملارنى تەييارلاپ، بازار، يېزىلاردا ئويۇن قويۇپ كەڭ ئاممىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى جانلاندۇرغان. جەمئىيەتتىكى تېپىك بولغان ياخشى ئىش، نادانلىق، خۇراپاتلىققا ئائىت ناچار ئىشلارنى ناخشا - كومېدىيە ئارقىلىق ئاممىغا كۆرسىتىش

بىلەن ئىجابىي ۋە سەلبىي تەربىيە بېرىپ ئاممىنىڭ ئاڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرگەن. مەكتەپلەرمۇ ئىشتىن سىرتقى سەنئەت گۇرۇپپىلىرىنى تەشكىللەپ، يېزىلاردا ئويۇن كۆرسىتىپ ئاممىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن.

دەرسلىك ئۇچۇن تاشكەنتتە بېسىلغان ئۇيغۇر تىلىدىكى دەرسلىكلەرنى زاكاس قىلىپ كەلتۈرۈپ ئىشلەتكەن.

20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرى، 40 ـ يىللارنىڭ باشلىرى شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا ئوخشاشلا لوپنىڭ يېزا بازارلىرىدا ئاممىۋى خاراكتېرلىك مەدەنىي مائارىپ دولقۇنى كۆتۈرۈلگەن، مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلار ئۈيۈشمىلىرى قۇرۇلۇپ، دېموكراتىك باشقۇرۇش يولغا قويۇلغان. بۇ ئوقۇغۇچىلار ئۈيۈشمىلىرى مەكتەپتە ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدىكى نۇرغۇن زىددىيەت ۋە مەسىلەرنى ئۆزلىرى بىر تەرەپ قىلىپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ يۈكىنى ئازايتقان. مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلارغا تەن جازاسى بېرىش چەكلەنگەن. تەن جازاسى بەرگەن ئوقۇتقۇچىلارغا بېرىلىدىغان جازا ـ تەنقىد بېكىتىلىپ، قاتتىق ئىجرا قىلىنغان. ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇناسىۋىتى ياخشى يولغا قويۇلۇپ، مەكتەپلەردىكى ئوقۇتۇش پائالىيەتلىرى خېلىلا جانلاندۇرۇلغان.

30 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 40 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغا قەدەر پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە مەدەنىي ـ مائارىپ دولقۇنى كۆتۈرۈلۈپ، ئىلىم ـ پەنگە يۈرۈش قىلىشتەك ياخشى ۋەزىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشى، ئەينى ۋاقىتدا شىنجاڭنىڭ ھاكىمىيەتگە رەھبەرلىك قىلىۋاتقان شېڭ شىسەينىڭ ئىلغار مەرىپەتچى كىشى بولغانلىقىدىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. بەلكى بۇ خىل گۈللىنىش بىر تەرەپتىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ

سىياسىي جەھەتتىكى كۈچلۈك تەسىرى ۋە ماددىي جەھەتتىكى ياردىمىدىن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەڭ مۇھىمى ئۆلكە مەركىزى ئۇرۇمچى ۋە ۋىلايەت، ناھىيىلەردە جاپاغا چىداپ خىزمەت ئىشلەۋاتقان پېشقەدەم جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ ئاكتىپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىشىدىن بولدى. 1941 ـ يىلى سوۋېت، گېرمان ئۇرۇشى ئەڭ يۇقىرى باسقۇچقا يېتىپ، لېنىنگراد خەۋپ ئىچىدە قالغان، موسكۋا جىددىي ۋەزىيەتتە تۇرغان مۇرەككەپ ھەلقىلارا شارائىتتا، ئىككى يۈزلىمچى شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ۋە كومپارتىيىدىن يۈز ئۆرۈپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ، جىياڭ جېيشى بىلەن يوشۇرۇن ئالاقە باغلىدى. 1942 ـ يىلى كىرىش بىلەن لياۋ خەنسىڭ، جۇ شاۋلياڭ قاتارلىق گومىنداڭنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى ئۇرۇمچىگە ئارقا ـ ئارقىدىن كېلىشتى. شۇ يىلى كۈز پەسلىدە جاڭ جېشىنىڭ ۋەكالىتەن خوتۇنى سوڭ مېيلىڭ ئۇرۇمچىگە كەلگەندە، باندىت شېڭ شىسەي بىلەن گومىنداڭنىڭ رەسمىي ئالاقىلاشتى ئاشكارىلاندى. شۇنىڭ بىلەن ئەسلىدە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان دوستلۇق دۆستانىكە ئايلاندى، شېڭ شىسەي يولغا قويۇپ ئىجرا قىلىپ كەلگەن ئالتە سىياسەتنىڭ ئورنىنى سەلمىنجۇيى ئىگىلىدى، باندىت شېڭ شىسەي گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ سادىقە تەلىكىنى بىلدۈرۈشى ئۈچۈن، پارتىيەمىزنىڭ شىنجاڭدا خىزمەت قىلىۋاتقان پېشقەدەم كادىرلىرىنى كەڭ كۆلەمدە تۇتقۇن قىلىپ، تۇرمىلەرگە قامىدى. ۋەھشىلەرچە قىرغىن قىلدى. 1943 ـ يىلى ئەتىيازدا شىنجاڭدا گومىنداڭنىڭ ئۆلگىلىك پىرقىسى قۇرۇلۇپ، شېڭ

شەھەرلىك 100 دىن ئارتۇق شەھەرلىرى بىلەن بىرلىكتە قەسەم بېرىپ گومىنداڭغا ئەزا بولۇپ كىردى. ئارقىدىنلا شېڭ شىسەي چوڭچىڭغا بېرىپ گومىنداڭنىڭ يىغىنىدا قاتناشتى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىللىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى باشلاندى. بۇنىڭ بىلەن پارتىيەمىزنىڭ شىنجاڭدا خىزمەت ئىشلەۋاتقان كادىرلىرىدىن باشقا، يەنە يۈزمىڭلىغان تەرەققىيپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر زاتلار تۈرمىلەرگە تاشلاندى ھەم ئۇلار تۈركۈملەپ مەخپىي ئۆلتۈرۈلدى. جۈش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتقان مەدەنىيەت مائارىپ ئىشلىرى سۈلغۇن ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى ۋە كۆنسايىن تۆۋەنلىدى. لېكىن قۇرۇلۇپ بولغان مەدەنىيەت ئورگانلىرى، سەنئەت ئۆمەكلىرى، مەكتەپلەر تاقىۋېتىلمىدى. بۇنداق قىلىش ئەمەلىيەتتە مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

باندىت شېڭ شىسەي شىنجاڭدىن كېتىش ئالدىدا پارتىيەمىزنىڭ نۇرغۇن كادىرلىرىنى ۋە ئۇلار تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن زىيالىيلار، ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى كەڭ كۆلەمدە تازىلاپ، قامىغان ۋە مەخپىي ئۆلتۈرگەن بولسىمۇ، دەسلەپكى قەدەمدە سىياسىي جەھەتتە كۆزى ئېچىلغان، نادانلىق، خۇراپاتلىقنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ پەن - مەدەنىيەتكە ئىنتىلىۋاتقان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىنى تازىلىيالمىدى، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى قامىماپ ئۆلتۈرۈپ بولالمىدى. بۇنداق قىلىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان يەتتە يىل جەريانىدا، گەرچە ئۇلار شىنجاڭدا مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشنى خالىمىسىمۇ، مەملىكەت

ئىچى ۋە سىرتىدىكى بېسىم ئاستىدا شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن بىر ئاز خىراجەت سەرپ قىلىپ مەدەنىيەت مائارىپ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلگەن قىياپەتنى كىرىۋالدى. شۇڭا يەتتە يىل ئىچىدە مەكتەپ مائارىپ ئىشلىرى سان جەھەتتىن بىر ئاز ئۆستى. شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، مەدەنىيەت - سەنئەت ئاپپاراتلىرى، مەكتەپلەرنىڭ پۈتكۈل خىراجىتى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ خىراجىتى بىلەنلا تەمىنلەنگەنىدى. 1947 - يىلى مىنجاۋگۈەن (خەلق ئاقارتىش يۇرتى) قۇرۇلۇپ، بۇنىڭ راسخوتىنى دۆلەت تەمىنلىگەندىن باشقا، 1944 - يىلدىن باشلاپ بىر قىسىم مەكتەپلەرنى مۇددەت، تۈركۈمگە بۆلۈپ ھۆكۈمەت ھېسابىغا ئۆتكۈزۈۋېلىپ، بۇ مەكتەپلەرنىڭ خىراجىتى دۆلەت تەرەپتىن چىقىم قىلىشقا ئۆزگەرتىلدى ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ يۈكى قارىماققا بىر ئاز يېنىكلىتىلدى.

1944 - يىلى كۈزدە، لوپ بازار ئىچىدىكى ئالتە سىنىپلىق ئوغۇللار مەكتىپى بىلەن تۆت سىنىپلىق قىزلار مەكتىپىنى ھۆكۈمەت ھېسابىغا ئۆتكۈزۈپ ئالغان. 1945 - يىلى يازدا چاھارباغنىڭ بامىيە مەكتىپىنىڭ بىر سىنىپىنى ئۇيۇشمىغا قالدۇرۇپ، ئىككى سىنىپنى ھۆكۈمەت ھېسابىغا ئۆتكۈزۈپ ئالغان.

1946 - يىلى ئەتىيازدا يۇرۇكقاش بازار مەكتىپىنىڭ ئىككى سىنىپىنى، چاھارباغنىڭ ئۈچ سىنىپىنى ھۆكۈمەت ھېسابىغا ئۆتكۈزۈپ ئالغان.

1947 - يىلى ئەتىياز ۋە كۈزدە، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ھاڭگى، سانپولا مەكتەپلىرىنى ئۈچ دىن سىنىپى بىلەن ھۆكۈمەت ھېسابىغا ئۆتكۈزۈپ ئالغان.

1948 ـ يىلى كۈزده يولچى كۆل مەكتەپىنى 3 سىنىپى بىلەن ھۆكۈمەت ھېسابىغا ئوتكۈزۈپ ئالغان.

گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان بۇ بىرنەچچە يىل ىدا، خوتەن تولۇقسىز سەفەن بىر تۈكۈم ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەپ بەرگەچكە ئوقۇتقۇچىلار سانى كۆپەيگەن. مەكتەپلەرنىڭ سىنىپلىرىمۇ يىللىقلار بويىچە ئايرىلىپ، بىر قەدەر رەتكە سېلىنغان.

1949 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىگە بارغاندا، ناھىيە بويىچە مەكتەپ سانى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدا يەتتە، ئۇيۇشما قارمىقىدا 38، جەمئىي 45 كە يېتىپ، 1942 ـ يىلغا سېلىشتۇرغاندا 13% ئاشقان. سىنىپ سانى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدا 26، ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدا 113. جەمئىي 139 غا يېتىپ 93% ئاشقان. ئوقۇتقۇچى، خىزمەتچىلەر 226 گە يېتىپ، 68% ئاشقان. ئوقۇغۇچىلار 6223 كە يېتىپ، 58% ئاشقان (بىر مەكتەپ ئىچىدە بەزى سىنىپلار ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدا، بەزى سىنىپلار ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدا ئايرىلىش بولغاچقا، ئوقۇتقۇچى ـ خىزمەتچىلەر بىلەن ئوقۇغۇچىلار سانىنى ئايرىغىلى بولمىدى). گومىنداڭ شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان بىرنەچچە يىل ئىچىدە مەكتەپلەرنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈمىدە ۋە مەكتەپلەر تەرەققىياتىدا مەلۇم يۆكسىلىشلەر بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئىلى، ئالتاي، چۆچەكتىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەتنى ھېسابقا ئالمىغاندا قالغان يەتتە ۋىلايەتتە يۇ يۆكسىلىش سان جەھەتتىكىلا يۆكسىلىش بولۇپ مەكتەپلەرنىڭ ئىچكى مائىي پائالىيىتى، ئوقۇتۇش سۈپىتى، مەكتەپلەرنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى قاتارلىقلاردا مەلۇم جەھەتلەردىن تۆۋەنلەپ كەتكەن. بۇنىڭدا تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە ئاساسىي سەۋەبلەر مەۋجۇت.

1. مائارىپنىڭ رەھبەرلىك ئورگانلىرى جۈملىدىن ئۇيۇشمىنىڭ ئورگانلىرى ئاجىزلاشقان. ئىلگىرى ئۇرۇمچى دارىلفۇنۇن، ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنلەردە ئوقۇپ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ رەھبەرلىك خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن بىر قىسىم زىيالىي كادىرلار خىزمەت ئورنىدىن ئايرىلغان. بۇلاردىن بەزىلىرى خىزمىتىدىن قالدۇرۇلغان، بەزىلىرى تۇرمىلەرگە سۈلانغان. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلارنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى بىر قىسىم مۇتەئەسسىپ دىنىي ئاخۇنلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان. بۇ مۇتەئەسسىپ دىنىي ئاخۇنلار نام، مەنپەئەتكە بېرىلىپ مائارىپ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلمىگەن. ئۇيۇشمىلاردا يەنە بىر قىسىم ۋەتەنپەرۋەر زىيالىيلار بولسىمۇ، ئۇلار تۈتۈشقا جۇرئەت قىلالماي، مۇتەئەسسىپ باشلىقلارنىڭ رايىغا بېقىپ خىزمىتىنى تاشلاپ قويۇشقا مەجبۇر بولغان.

1945 ـ يىلى لوپ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا مۇددىر بولغان نەجمىدىن بەگ ئاشكارا ھالدا، ئوقۇغۇچىلارنى موللىلار (مەكتەپلەردىكى دىنىي دەرس بېرىدىغانلارنى دېمەكچى) ئوقۇتۇشۇن، ئەپەندىلەر قەرتىلىرىنى ئويناۋەرسۇن، ئۇلار مېنى مۇددىر دەپلا بەرسە ئۇلارغا بېرىشكە تېگىشلىك ئىش ھەققىنى توختاتماي بېرىۋېرمەن، دېگەن. دېمەك، ئۇيۇشما باشلىقلىرىنىڭ ئوقۇتۇشقا تۇتقان پوزىتسىيىسى ئاشۇنداق بولسا، ئاتالمىش ئەپەندىلەر ئوقۇتۇشنى موللىلارغا تاشلاپ قويۇپ ئويناپدۇ، ئوقۇتۇشقا كۆڭۈل بۆلمەيدۇ.

2. گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان بۇ بىرنەچچە يىلدا بازار تۇراقلىق بولماي، مال باھاسى ئايمۇ ئاي

ئۆرلىگەن، پۇلنىڭ قىممىتى چۈشۈپ كەتكەن. ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرنىڭ خىراجىتى يىللىق چۈشۈرۈلمەي ئۆرۈمچىدىن ئايمۇ ئاي ئەۋەتىلگەچكە، بەزىدە 2 ـ 3 ئاي پۇل كەلمەي ئوقۇتقۇچىلار ئىش ھەققىنى ۋاقتىدا ئالالمىغان. پۇل كەلگەندە تارقىتىپ بېرىلگەن بولسىمۇ، باھا ئۆسۈپ كەتكەچكە ئۇ پۇلغا تۇزۇك بىر نەرسە كېلمىگەن. ھەتتا بەزى ئايلاردا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىر ئايلىق ئىش ھەققىنە ئىككى چارەك ئاشلىقمۇ كەلمىگەن. تۇرمۇشتا قىيىنچىلىق تارتىپ ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىدىن رايى يانغان. ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققىنە ئەسلىدە ئاشلىق بەرگەن بولسىمۇ، كېيىن پۇل ئۆلچىمى قىلىپ ئاشلىقنى سېتىپ پۇل بېرىپ، ئاردىلىقتا مۇتەئەسسىپ باشلىقلار كۆپلەپ پايدا ئالغان. بېرىلگەن پۇلنىڭ بىر قىسمىغا يەنە دۆلەت باھاسىدا ئاشلىق سېتىپ بەرگەن بولسىمۇ، سانى بەك ئاز بولغان. ئوقۇتقۇچىلارنى ئىقتىسادىي تۇرمۇشتا قىسقان. لېكىن ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرگە سېلىشتۇرغاندا ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئىش ھەققى ۋاقتىدا بېرىلگەن. ئەسما ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى تۆۋەن، تۇرمۇشى ناچار بولغاچقا ئۆز كەسپىگە بولغان ئىشەنچىسى تۆۋەنلەپ، خىزمەتتىكى ئاكتىپلىقى ئاجىزلاشقان. بۇنىڭ بىلەن مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش سۈپىتى تۆۋەنلەپ كەتكەن.

3. شېڭ شىسەي رەھبەرلىك قىلغان 11 يىلدا مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىك كىتابلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلگەن. دەپتەر، قەلەمنىڭ كۆپلەپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلگەن. گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان يەتتە

يىلدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلگەن دەرسلىكلەرنى ئوقۇتۇش چەكلەنگەن. سودا مۇناسىۋىتى توختىغاچقا، دەپتەر-قەلەملەرمۇ ئۈزۈلۈپ قالغان. خەنزۇ مەكتەپلەر ئۈچۈن ئىچكى ئۆلكىلەردىن دەرسلىك كىتاب كەلتۈرۈلگەن، بىراق، ئاز سانلىق مىللەت مەكتەپلىرى ئۈچۈن دەرسلىك كىتاب مەنبەيى بولمىغان. دەپتەر ـ قەلەم سېتىپ ئېلىشمۇ ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن زور قىيىن مەسىلە بولۇپ قالغان. ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى مىللىي مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكلىرىنى تۈزۈپ شاپىگرافتا بېسىپ تارقاتقان بولسىمۇ، بىر تەرەپتىن سانى ئاز، يەنە بىر تەرەپتىن بېسىش سۈپىتى ناچار بولغاچقا خەتلىرىنى ئوقۇغىلى بولمىغان. تەبىئىي پەنلەر ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان ئۇيغۇر تىلىدىكى دەرسلىكلەردىن پايدىلىنىپ ئۆتۈشكە رۇخسەت قىلىنغان بولسىمۇ، بۇ كىتابلارنى ئىشلەتكەن ۋاقتى ئۇزۇن بولۇپ يىرتىلىپ كەتكەن، بېشى بولسا ئايىغى بولمىغان. ئوقۇتۇش ئېھتىياجىغا ماسلاشمىغان. دېمەك مەكتەپ بولغان بىلەن ئوقۇتىدىغان دەرسلىك كىتاب بولمىسا ئوقۇتۇشنى ياخشى ئېلىپ بېرىشتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ.

4. گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىللاردا پۈتۈن شىنجاڭغا ئوخشاشلا ناھىيىمىز لوپنىڭمۇ يېزا ئىگىلىك، قول ـ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى يۇكسەلمىدى، بەلكى ئارقىغا چېكىندى. ئالۋاڭ ـ سېلىق كۆپەيدى، خەلق تۇرمۇشى ناچارلاشتى. خەلقنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەكلىرى كاپالەتكە ئىگە بولمىغاچقا، خەلقنىڭ ئوي پىكرى جان ساقلاشقا مەركەزلىشىپ، پەرزەنتلىرى ئوقۇشقا قىزىقمايدىغان ھالەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئوقۇتقۇچىلار ئەتە

گەن - كەچتە ئائىلىمىز - ئائىلە بىرىپ بالا يىغىمۇ مەكتەپكە كېلىدىغان ئوقۇغۇچىلار كېلىشكە تېگىشلىك ئوقۇغۇچىلارنىڭ يېرىمىگىمۇ يەتمىگەن. بەزى سىنىپلارغا 4، 5 بالا كەلگەن. ئوقۇغۇچىلار تۇراقسىز بولغاچقا ئوقۇتۇش سۈپىتىمۇ ناچارلاشقان. بەزى بالىلار ئىككى - ئۈچ يىل ئوقۇسىمۇ خەت ساۋادى چىقمىغاچقا، ئاتا - ئانىلىرى ئۇلارنى مەكتەپكە بارغىلى قويمىغان. مەكتەپلەرنىڭ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئىناۋىتىمۇ چۈشۈپ كەتكەن. مەدەنىيەت، سەنئەت تەشكىلاتلىرىمۇ يالەچ، يېرىم پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالغان، ئىلگىرىكىدەك پائالىيەت ئېلىپ بارمىغان. 40 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدىكىدەك قايناش - تاشقىنلىق مەدەنىيەت، ماۋارىپ پائالىيەتلىرى ئەمدىلىكتە كۆزگە چېلىقمايدىغان بولۇپ كەتكەن.

ئەسلىدە شېڭ شىسەينىڭ پاشىستلىق ھۆكۈمرانلىقىدىن بىزار بولغان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى، شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن گومىنداڭ شېڭ شىسەيدىن ياخشىراقتۇر، ۋەزىيەت ياخشىلىنىپ قالار، دەپ ئۈمىدىنى گومىنداڭغا باغلىغان بولسىمۇ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بۇ بىر ياخشى ئارزۇسى قۇرۇق خىيالدىن ئىبارەت بولدى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە گومىنداڭ ھاكىمىيىتىدىن بىزار بولدى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، ئۆزلىرىنىڭ بارلىق ئۈمىدىنى پارتىيىسىز رەھبەرلىك قىلىۋاتقان خەلقى ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلبە قىلىشىغا باغلىدى.

توپلاپ يېزىپ چىققۇچى — تۇردى رېشىت.
قايتا كۆچۈرۈپ ئاساسقا ئالغۇچى — مەتنۇرى ئابلا.

غۇلجا خەيرىيە مەكتىپى توغرىسىدا ئەسلىمە

مۇھەممەد قۇربان ئەزىز ياري

ئىلى ۋىلايىتى رايونىمىز شىنجاڭدا كونا ماۋارىپ ئىشلىرى خېلى بۇرۇنلا باشلانغان ۋىلايەتلەرنىڭ بىرىسى. 1905 - يىلى روسىيە فېۋرال ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 1917 - يىلى روسىيىدە ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىنى كۆتۈرۈلگەندىن تارتىپ تاكى 1930 - يىلىنىچە ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر، قازاق، رۇس، تاتار، ئۆزبېك، قىرغىز، خۇيزۇ مىللەتلىرىدىن بولۇپ زور بىر تۈركۈم خەلق ۋە زىيالىيلار ئىلى رايونىغا كېلىپ ماكانلىشىپ، غۇلجا شەھىرىدە ئىلى ئۇيغۇر مەكتىپى، تاتار مەكتىبى، ئۆزبېك مەكتىپى، رۇس مەكتىپى قاتارلىق مەكتەپلەرنى قۇرۇپ، پەننىي ئاساس، دىنىي قوشۇمچە قىلىنغان ئوقۇتقۇچى - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدى. بۇلار ئىلى رايونىدا يېڭىچە ئوقۇتقۇچىنىڭ ئۇلىنى تىكلەشتە ئاساسىي كۈچ بولۇپ رول ئويناندى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەزگىللەرنىڭ ھەممىسىدە ئىلى رايونىدا گەرچە ماۋارىپ قەدىم باسقۇچلاپ كېڭىيىپ، بىرمۇنچىلىغان مەكتەپلەر بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، پۈتۈن بارلارنىڭ يالىلىرى مەكتەپلەردە ئوقۇشقا مۇيەسسەر بولۇپ، يوقسۇل - كەمبە-

غەللەرنىڭ بالىلىرى، يېتىم - يېسىرلار يەنىلا مەكتەپ سىرتىدا پاناسىز قېلىۋەردى.

1931 - يىلى قۇمۇل دېھقان، چارۋىچىلىرىنىڭ شامەخسۇت ۋاڭ ۋەكىللىگىدىكى جەمئىيىتىنىڭ قۇمۇلدىكى ئىستىبدات ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆتۈرگەن ئىنقىلاۋى ھەرىكىتى، چاقماق تېزلىكىدە رايونىمىز شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىغا تەسىر كۆرسەتتى. ئاخىرى 1933 - يىلى شىنجاڭدا مۇستەبىت قارا ھاكىمىيەت ئاغدۇرۇلۇپ، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى جەمئىي ئىستىبدات ھۆكۈمىتىگە نىسبەتەن ئىلغار ئىدى. شۇڭا ئۇ، مەركىزى ھۆكۈمەتنىڭ قوللاپ، يار بېرىلەكتە بولۇشىغا مۇيەسسەر بولالىغانىدى. شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى، شىنجاڭدا، جۈملىدىن ئىلى رايونىدا پەنئىي مائارىپ تېز سۈرئەتتە راۋاجلانغان مەزگىل بولدى. سەۋەبى بىر تەرەپتىن جۇڭگو كومپارتىيىسى چېن تەنچۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزالىرىنى شىنجاڭدا ئىشلەشكە ئەۋەتكەنلىكىدىن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ يارىدەمىدىن بولغانىدى. شۇڭلاشقا بۇ دەۋردە خەلق ئىچىدىكى تەرەققىيپەرۋەر ئىلغار زاتلارنىڭ ياخشى نىيەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا شارائىت يارىتىپ بەردى.

تەرەققىيپەرۋەر ئىلغار زات مەتيۇسوپ ھاجى غۇلجا شەھىرىدىكى يېتىم - يېسىرلارغا خەيرخاھلىق قىلىپ، ئۇلارنى يېگىدىن باشلىنىپ دولقۇنغا كۆتۈرۈلۈۋاتقان پەنئىي مائارىپتىن بەھرىمەن قىلىپ ئوقۇتۇشنى ئويلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن نەجمىدىن ئەزىز بىلەن مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق

تەرەققىيپەرۋەر زاتلاردىن مەھەممەت ھەسەن خەلپىتىم، تۇردى ئاخۇن (فاشاڭ)، ئابلا ماخمۇدى، سايىم ئاخۇن (ئالدىقورغان) قاتارلىق كىشىلەرنى يېنىغا تارتىپ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن يارىدەم قىلغانلىقىدىن ئاشقىنى غۇلجىدىكى بىر قىسىم بايلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ كۆپلەپ يارىدەم توپلايدۇ. شۇنداقلا ئۇلار بىلەن بىرلىكتە مەسلىھەتلىشىپ، يېتىم بالىلار ئۈچۈن بىر مەكتەپ قۇرۇشنى، مەكتەپنىڭ نامىنى «خەيرىيە مەكتىبى» (خەيرى ساخاۋەت قىلىش مەكتىپى دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتاشنى قارار قىلىدۇ. بۇ قارارنى مۇناسىۋەتلىك تەشكىلگە مەلۇم قىلىپ تەستىقلىتىپ ئەنگە ئالدۇرغاندىن كېيىن، مەكتەپ مۇدىرى ۋە مۇئەللىملەرنى بەلگىلەپ، 1934 - يىلى 10 - ئايدا ئوچ سىنىپلىق غۇلجا خەيرىيە مەكتىپىنى رەسمىي قۇرىدۇ. مەكتەپ ئورنى نۇراخۇن ئاقساقال مەسچىتى بولۇپ، ئۇنىڭ تۆت ئېغىزلىق ئۆيى ۋاقىتلىق ئاربىيەتكە ئېلىنىپ، سىنىپ ئورندا پايدىلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ غۇلجا تارىخىدا تۇنجى قېتىم كەمبەغەل، يوقسۇللارنىڭ بالىلىرى ۋە ئاتا - ئانىسىز يېتىم - يېسىرلاردىن 100 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، ئۇلارنى ئەھۋالىغا ئاساسەن سىنىپلارغا ئايرىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئوقۇتۇشنى باشلايدۇ. مەنمۇ شۇ چاغدا بىرىنچى سىنىپقا ئايرىلىپ، ئوقۇشۇمنى داۋام قىلدۇرغانىدىم.

مەكتەپ دەسلەپكى ئوقۇش يىلىدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ پەقەت دەپتەر - قەلەم، ئوقۇش كىتابلىرىنىلا تەمىن ئەتتى. ئىككىنچى ئوقۇش يىلىدىن باشلاپ، كىيىم - كېچەك باشتىن - ئاياغقىچە بىر قۇر مەكتەپنىڭ فورما كىيىمى بىرىلىپ تۇردى. يېتىم بالىلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى ئۇلار-

نىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، مەلۇم تۇرمۇش خراجىتىنى بېرىپ تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيىدە تۇرۇپ ئوقۇيدىغان قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. چۈنكى مەكتەپ نىڭ مۇقىم ئورنى بولمىغاچقا ياتاق، ئاشخانا قاتارلىق لاۋازىمەت ئورنى يوق ئىدى.

مەكتەپ مۇدىرىيىتى ئىشخانىسىغا يارەملىشىپ مەكتەپنى ئوبدان باشقۇرۇش ئۈچۈن، مەكتەپ يېنىدا بىر مۆتىۋالى ھەيئىتى تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭغا مەتيۇسۇپ ھاجى، مۇدىر ئەجمىدىن ئەزىزى، مەھەممەت ھەسەن خەلپىتىم، تۇردى ئاخۇن، ئايخان ئانا، سايىم ئاخۇن، ئابلا مەخمۇدى، قاسىم ئاخۇن (جۈيجاڭ) لار ھەيئەت بولۇپ بەلگىلەندى.

مەكتەپنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتىغا كەلسەك مۇدىر زۆھرە خانىم، ئوقۇتقۇچىلاردىن دەسلەپكى ئوقۇش يىلىدا رەمزىيە، فائىقە، مەھەممەت ئەپەندى، ئاپپان ئەلى ئىدى. بۇ مەكتەپنىڭ تەربىيەلەش نىشانى ئاتا - ئانىسىز يېتىم بالىلارنى ئاساس قىلىپ، كەمبەغەل، يوقسۇللارنىڭ پەرزەنتلىرىنى مەكتەپ قوينىغا ئېلىپ، تەربىيەلەش ئىدى. شۇ چاغدا غۇلجا شەھىرىدىكى يېتىم بالىلار ۋە كەمبەغەل، يوقسۇللارنىڭ پەرزەنتلىرى مەكتەپ يېشىدىكى بالىلارنىڭ خېلى نىسبىتىنى ئىگىلەيتتى. ئەمما مەكتەپ ئىشكىنى بىرىنچى بولۇپ بارلىق يېتىم - يېتىملارغا ۋە كەمبەغەل يوقسۇللارنىڭ پەرزەنتلىرى ئۈچۈن ئېچىۋېتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا مۇشۇنداق ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن مەكتەپ مۆتىۋالى ھەيئىتى، مەكتەپ مۇدىرىيىتى ئىشخانىسى بىلەن بىرلىكتە

1935 — 1936 - يىلىدىكى مەكتەپ كۆلىمىنى قانچىلىك

كېڭەيتىش مۇمكىنچىلىكىنى مۇھاكىمە قىلىدۇ. نەتىجىدە 1935 - يىلدا يەنە ئىككى سىنىپ (60 نەپەر بالا) قوشۇپ مەكتەپنى بەش سىنىپقا كېڭەيتىشنى قارار قىلىدۇ. ئەمما بۇ چاغدا مەكتەپ ئورنى مەسلىسى ھەل قىلىشقا تېگىشلىك ئاساسىي زىددىيەت بولۇپ كۆرۈلىدۇ. مۇھاكىمە داۋامىدا بۇ بىر زىددىيەتنى مەكتەپ مۆتىۋالى ھەيئەت ئەزاسى، مەرىپەتپەرۋەر ئايخان ئانا ئۆزىنىڭ 10 ئېغىزلىق ئۆيى بار باغ قورۇسىنى مەكتەپكە ھەدىيە قىلىشتەك مەرتلىكى بىلەن ھەل قىلىدۇ. 1935 — 1936 - يىلى ئوقۇش يىلىدا خەيرىيە مەكتىپى بەش سىنىپلىق مەكتەپ بولۇپ كېڭەيىپ، بوينى كېسىكتىكى نۇراخۇن ئاقساقال مەسچىتىدىن قازانچى مەھەللىسىدىكى ئايخان ئانا مەكتەپكە ھەدىيە قىلىنغان قورۇغا كۆچۈپ كېلىدۇ. بەش ئېغىز ئۆيىنى سىنىپ، ئىككى ئېغىز ئۆيىنى مۇئەللىملەر ئىشخانىسى، قالىغان ئۆيلەرنى ئىسكىلات قىلىپ ئورۇنلىشىدۇ. بۇ ئوقۇش يىلىدا قوشۇلغان مۇئەللىملەر فەرىخە تىلەقبايەۋا، ئەزىزە، مايمۇنە، يۈسۈپجان، ئۆمەرجان، ئالىمجان ئەپەندىلەردىن ئىبارەت بولدى. خەيرىيە مەكتىپى ھەر ئوقۇش يىلىدا بىردىن، ئىككىدىن سىنىپ قوشۇلۇپ، 1937 — 1938 - ئوقۇش يىلىغا كەلگەندە كېڭەيىپ سەككىز سىنىپلىق، 250 ئوقۇغۇچىسى بار بىر چوڭ مەكتەپ بولۇپ يېتىشتى. خراجەت دائىرىسىمۇ كېڭەيدى. 250 نەپەر ئوقۇغۇچىنى دەپتەر، قەرىنداش، سىيا، قەلەم، كىتاب قاتارلىق ئوقۇش ماتېرىياللىرى ۋە كىيىم - كېچەك بىلەن تەمىنلەش، يېتىم بالىلارغا مەلۇم مىقداردا تۇرمۇش خراجىتى بېرىش زۆرۈر ئىدى. بۇ چاغدا مەكتەپنىڭ خراجەت مەبلەغ مەسلىسى ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلە بولۇپ قال

دى. مەكتەپ مۇتەۋەللى ھەيئەت مۇددەرى مەتيۇسۇپ ھاجىنىڭ تەكلىپ بويىچە بايلارنى ھەربىر كەنتلەندۇرۇپ، خەيرىيە مەكتىپى ئۈچۈن ئىئانە توپلاش ئۈسۈلى بىلەن مەكتەپنىڭ خراجەت مەبلەغ مەسلىسىنى ھەل قىلىشنى قارار قىلدۇ. بايلارنى ھەربىر كەنتلەندۈرۈشتە نەجمىدىن ئەزىزى يازغان «كىمنىڭ ئىشى تەس» (بىر ئائىلىدە ئەرنىڭ ئىشى تەسمۇ ياكى ئايالنىڭ ئىشى تەسمۇ) تېمىلىق پىيېسەسىنى 10 نومۇر كونسېرت بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆزىگە تەييارلىتىپ، تەييارلىق پۈتكەنىدىن كېيىن ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز كۇلۇبىدا مەجلىس ھەم ئەدەبىيات كېچىلىكى ئۆتكۈزىدۇ. مۇئاۋىن ۋالىي تۇردى ئاخۇنباي باشلىق 2000 نەپەر بايغا يەخرى بېلەت ئەۋەتىپ (كۇلۇبنىڭ قالغان ئورۇنلىرىغا بېلەت سېتىلدى)، ئەدەبىيات كېچىلىكى قاتناشچىلىرىغا پىيېسە ئۇيناش، كونسېرت كۆرسىتىشتەك جانلىق تەشۋىقات ئارقىلىق خەيرىيە مەكتىپىنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇپ، مەكتەپ خراجىتى ئۈچۈن ئىئانە توپلاش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. تۇردى ئاخۇنباي يالغۇزلا يېتىم بالىلار مەكتىپىنىڭ خراجىتى ئۈچۈن بىركىپ (16 توپ) دىگنال تېرىكە، بىركىپ كوك بۆز، ۋاسكىتبول، ۋالىبول، فودبول، ھەر تۈرلۈك يېنىك ئاتلېتىكا ئۈسكۈنىلىرى قاتارلىق بىرقانچە يۈرۈش تەنتەربىيە سايمان ۋە ئەسۋاب ئۈسكۈنىلىرىنى يارىدەم قىلدۇ. ئايخان ئانا 250 ئوقۇغۇچىغا بايراملىق كىيىم (ئۇ چاغدا ھەربىر مەكتەپ ئۆز فورمىسىدا بايراملىق كىيىم كىيەتتى) تەييارلاپ بېرىشنى زىممىسگە ئالىدۇ. ئاندىن بايلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى بەس - بەستە يارىدەم ئاتاپ، كۆپلىگەن ھەرخىل

گەزلىمە رەخت، نۇرغۇنلىغان پۇل - پىچەك ئىئانە توپلىنىپ، مەكتەپنىڭ خراجەت جەھەتتىكى كونكرېتنى قىيىنچىلىق مەسلىسى ھەل قىلىندۇ. 12 - ئاپرېل بايرام كۈنى لىرىنىڭ بىرىدە (ئۇ چاغدا 1933 - يىلى 12 - ئاپرېلنى شەنجاڭدا جەن شۇرىنىڭ ئىستىبدات قارا ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، شېڭ شىسەي يېڭى ھۆكۈمىتى قۇرۇلغان كۈن دەپ، ھەر يىلى شۇ كۈننى بايرام قىلاتتى) مەكتەپ تەرىپىدىن لاتارى يىغىنى ئېچىپ، ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرى ئىشلىگەن ھەرخىل كەشتە، لۆڭگە، داستىخان، لەۋھە قاتارلىق قول ھۈنەر بۇيۇملىرىنى لاتارى قىلىپ سېتىش ئارقىلىقمۇ ئاز بولمىغان پۇل كىرىم قىلىنىپ، مەكتەپنىڭ كەلگۈسى ئېھتىياجىغا لازىملىق مەلۇم مەبلەغ جۇغلاندى. ئەدەبىيات كېچىلىكىدە ئوقۇغۇچىلار ئويىنىغان پىيېسە، كونسېرتلار خەلقنى (تاماشىبىنلارنى) ناھايىتى تەسىرلەندۈرگەن. شۇ كونسېرت نومۇرلىرىدىن بىرى ئاكا - سىڭىل بىرلىكتە ئورۇنلىغان «يېتىملار زارى» (تېكىستىنى نەجمىدىن ئەزىزى يازغان) ناھلىق ناخشا بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسلى تېكىستى مۇنداق ئىدى:

ئاتا يوق، ئانا يوق، يېتىم بىز غېرىپ،
يۈرەرمىز پەرىشان كۈندە تەلمۈرۈپ.
يېيەرگە، كىيەرگە يوق ئاچو - يالاڭ،
ئۆتەرمىز جاپادا ئۆلۈپ - تىرىلىپ.

ئوقۇر، ئويىنشار، باي ئوغۇل - قىزلىرى،
كىيىملەر پۈتۈن، قىپ - قىزىل يۈزلىرى،
لېكىن بىز يېتىملەر ساماندەك سارغىيىپ،
يۈرەتتۇق ئاچ، زىرىن ھەم نادان قېلىپ.

بويۇنلار قىسىلغان، كۆڭۈللەر زەردار،
ئۆتمۈشتە ئازۇلار قىلىنغان دەپسەنت.
ئوقۇشقا ئىشتىياق بولسىمۇ بىزدە،
يول قويماس يوقسۇللۇق توسالغۇ بولۇپ.

ئون ئىككىنچى ئاپرىل بىزگە يول ئاچتى،
ھۆرىيەت، مەرىپەت جانلاندى بۇ چاغ.
يېتىملار ئازرۇسى ئېشىپ ئەمەلگە،
جاھالەت يوقالدى گۈزىگە كىرىپ.

مەكتىپى خەيرىيە قۇرۇلۇپ شۇئان،
مەرىپەت نۇرىنى چاچتى بىزلەرگە.
مېھرىبان ئاتىلار چىقتى مەيدانغا،
بىز ئۈچۈن ئىشلەشكە كۆكرىكىنى كېرىپ.

خەيرىيەت مەكتىپى غۇلجا شەھىرىدىكى يېتىم - يېسىرلار-
لىك مەلۇم قىسمىنى ئۆز قوينىغا ئالغاچقا، مەكتەپ كۆلە-
مى كېڭىيىپ، 1937 — 1938 - ئوقۇش يىلىغا كەلگەندە ئاي-
خان ئانا مەكتەپكە ھەدىيە قىلغان قورۇغا سىغىشماي،
مەكتەپ ئورنى مەسىلىسى ھەل قىلىشقا تېگىشلىك جىددىي
مەسىلە بولۇپ كۆرۈلدى. بۇ كونكرېتنى ئەھۋالنى مەكتەپ
مۆتىشۈەللى ھەيئىتى غۇلجا ناھىيىلىك ھۆكۈمىتىگە مەلۇم
قىلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئەسلىدە سۈيەر
ھاجىدىن مۇسادىرە قىلىپ ھۆكۈمەت ئىگىدارچىلىقىغا ئالغان
كۆلىمى چوڭ، ئۆيلىرى كۆپ، ئىچكىرى - تاشقىرى كەڭ
قورۇنى خەيرىيە مەكتىپىگە بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەيرە-

يە مەكتىپى 1937 — 1938 - ئوقۇش يىلىدا قازانچى مەھەللە-
سىدىكى ئايخان ئانا قورۇسىدىن كۆلچۆلۈكتىكى سۈيەر
ھاجى قورۇسىغا كۆچۈپ بارىدۇ. بۇ ئوقۇش يىلىدا قوشۇل-
غان ئوقۇتقۇچىلار مۇتەللىپ قاسىم، زۇنۇن قادىر، نەسرىددىن
ئەپەندى، مەجىت ئابدۇللا قاتارلىقلار ئىدى. ئايخان ئانا
مەكتەپكە ھەدىيە قىلغان قورۇسى يەنىلا قازانچى مەھەللەسى-
نىڭ خەلق ئىگىدارچىلىقىدىكى بىر كىچىك باشلانغۇچ
مەكتەپنىڭ ئورنى بولۇپ قېلىۋېرىدۇ. خەيرىيە مەكتىپى
ئۆزىنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان تارىخى جەريانىدا
تەرەققىيپەررۋەر زاتلاردىن مەتيۇسۇپ ھاجى، نەجمىدىن
ئەزىزى ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ غەمخورلۇقى، ئوقۇتۇ-
قۇچىلارنىڭ ئەستايىدىللىق بىلەن تەلىم بېرىشى نەتىجىسىدە
نۇرغۇنلىغان يېتىم - يېسىرلارنى، كەمبەغەل، يوقسۇللارنىڭ
پەرزەنتلىرىنى باشلانغۇچ بىلىم سەۋىيىسىگە ئىگە قىلدى.
نەتىجىدە ئىلى گىمنازىيە مەكتىپى، سىفېن مەكتىپى، ئۆلە-
كىلىك گىمنازىيە مەكتىپى، سىفېن مەكتىپى ۋە تېخنىكوم
قاتارلىق بىلىم يۇرتلىرىغا بىر تۇركۇم يارامللىق شاگىرتلار-
لى يېتىشتۈرۈپ بەردى. غۇلجا خەيرىيە مەكتىپىدە باشلا-
غۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى سىنىپلىرىنى پۈتتۈرۈپ ئوتتۇرا،
ئالىي بىلىم يۇرتلىرىغا كىرىپ مەخسۇس پەنلەر بويىچە
ئوقۇپ ئالىم، پىداگوگ، نەشرىياتچى، سەنئەتچى، شائىر،
يازغۇچىلار بولۇپ يېتىشكەنلەر كۆپ. مەسىلەن: گېئولوگىيە
پەنلىرى مۇتەخەسسىسى ياسىنجان ئىمىن، پېشقەدەم نەشرە-
ياتچى تۇرسۇن قاھار، پېشقەدەم مائارىپچى ئوسمان،
ئابدىرىشىت ئابىت، شائىر ھەم يازغۇچى خېلىل ھەمرا،
ئىبرايىم قۇربان، خەلق سەنئىتى ساھەسىدە ئۇزۇن يىل

جاپالىق ئەھگەك سىڭدۈرگەن ئارتىستىكا ئامىنە قادىر، ئۇسسۇلچى رۇقىيە، ئۇچ ۋىلايەت خەلق ئىنقىلابىي جەڭدە قۇربان بولغان ئىنقىلابىي قۇربان توختاسىنلار شۇلارنىڭ تىپىك ۋەكىللىرىدۇر.

مەتيۇسۇپ ھاجى، نەجمىدىن ئەزىزى قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر زاتلار ئۆز ئۆمرىدە بىرقانچە يىل ئىلى راۋونىنىڭ مەدەنىي - مائارىپ ساھەسىدە جاپالىق ئىشلەپ، ئۆز تۆھپىلىرىنى قوشقانىدى. ئەمما شېڭ شىسەي ماھىيەتتە بىر مىلىتارىست ئەكسىيەتچى بولغىنى ئۈچۈن، ھەر مىللەت خەلقى ئىچىدىن چىققان ئىلغار زاتلار ئۇنىڭ كۆزىگە قادالغان مىخ ئىدى. شۇڭا ئۇ، شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ھەر مىللەت خەلقى ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنگەن تەرەققىيپەرۋەر ئىلغار زاتلارنى ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ خەۋپى، دەپ قارىدى. شۇ قاتاردا ئۇلارنى جۈملىدىن مەتيۇسۇپ ھاجى، نەجمىدىن ئەزىزى، ئايخان ئانىلارنىمۇ تۇرمىگە تاشلاپ، مەتيۇسۇپ ھاجى، نەجمىدىن ئەزىزلەر ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە تۇرمىدە ئۆلتۈرۈلدى. ئايخان ئانا ئىككى يىل تۇرمە ئازابىدا كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ، تۇرمىدىن چىقىپ كېيىن ۋاپات بولدى. غۇلجا خەلقى بۇلارنىڭ ۋاقىتسىز غازاڭ بولغىنىغا ئېچىندۇ. ئۇلار ھامان خەلق قەلبىدە ھايات.

ئۇيغۇر ناخشا - ئۇسسۇل، تىياتىرچىلىقى توغرىسىدا ئەسلىمە

ئۈمىي ئۆزدۇز

1911 - يىلى پارتلىغان سۇڭ جۇڭشەن باشچىلىقىدىكى جۇڭگو بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى، مەملىكەت خەلقىمىزنىڭ دەس تۇروپ ئىنقىلاب قىلىشىغا تۈرتكە بولدى ھەمدە بۇ ئىنقىلاب نەتىجىسىدە جۇڭگونىڭ نەچچە مىڭ يىللىق پادىشاھلىق فېئودال تۈزۈمىنى پاچاقلاپ تاشلىدى. روسىيىدە ئېلىپ بېرىلغان لېنىن باشچىلىقىدىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ۋە ئۇنىڭ زەبەرىك ئاۋازى مەملىكىتىمىزگە (شىنجاڭغىمۇ) زور تەسىر كۆرسەتتى. سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىدىن كېيىن، سوۋېتتە يولغا قويولغان «ماركسىزم، لېنىنىزم» لىق يېڭى زامان ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ جەڭگىۋار ئاۋازى قولىقىمىز تۆۋىدە جاراڭلاپ، ئۇزاق يىل زۇلۇمەت قاراڭغۇلۇقىدا قالغان مەھكۇم خەلقنى ئويغاتتى.

1912 - يىلى قۇمۇل خەلقى تۆمۈر خەلىپە باشچىلىغىدا زۇلۇمغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، شىنجاڭدىكى ياڭ زىڭشىڭنىڭ تەختىنى تىترەتتى.

1919 - يىلىدىكى 4 - ماي ھەرىكىتى، 450 مىليون

خەلقنىڭ (شۇ يىللاردا جۇڭگودا 450 مىليون خەلق بار ئىدى) نىجاتلىق يولىغا مېڭىش سىگنالىنى چالدى. 1921-يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭگونىڭ ئۇلۇغ كوممۇنىست پارتىيىسى دۇنياغا كەلدى. 1930 - يىلى خوجىنىياز هاجى — باشچىلىقىدا كۆتۈرۈلگەن قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى بىلەن 1933 - يىلى «12 - ئاپرېل» دا شىنجاڭدا يېڭى هاكىمىيەت ئورنىتىلىپ، مانجۇ خانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى چىرىپ كەتكەن تەختىسى بتچىت بولدى. لېكىن شېڭ شىسەي تەختكە چىقىۋېلىپ، ئۆزىنى شىنجاڭ ئۆلكىسىگە دوبەن، لیۇژېنلوڭ بىلەن خوجىنىياز هاجىمنى مۇئاۋىن رەئىس دەپ ئېلان قىلدى (بۇ چاغدا خوجىنىياز هاجىم قەشقەردە ئىدى).

شېڭ شىسەي، شۇ چاغدىكى ۋەزىيەتنىڭ قىستىشى هەم جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرى بىلەن، گومىنداڭ هۆكۈمىتىدىن قول ئۈزگەنلىكىنى ئېلان قىلىپ، ئاۋۋال «8 ماددىلىق خىتابنامە» نى، كېيىن «ئالتە بۆيۈك سىياسەت» (يەنى 1. جاهانگىرلىككە قارشى تۇرۇش. 2. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يېقىن بولۇش، 3. خىيانەتچىلىككە قارشى تۇرۇش، 4. تېچلىق، 5. شىنجاڭنى تەمىر قىلىش. 6. مىللىي باراۋەرلىك) نى ئېلان قىلدى. 1934 - يىلى 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك «جاهانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۆيۈشمىسى» (پەندىخوي) قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلدى. يەنە شۇ يىل (1934 - يىل) 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى «شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلۇش بىلەن بىللە هەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىمۇ قۇرۇلدى. 1934 -

يىلى 2 - ئايلاردا تۇرپانلىق شوپۇر مۆمىن ئەپەندى باشچىلىقىدا — ئۇرۇمچىدە ئون نەچچە كىشىلىك تىياتىر تەشكىل قىلىندى. ئارتىستلىرى ئابدىگۇل، رەھىم نىيازقارى، رايىدىن قارى، ئابدىپەتتار ئەپەندى، چوڭ ئاخۇن، ئابدۇايىت سوناي، ئابدىكېرىم رازى، نۇراخۇنۇم (مۆمىن ئەپەندىنىڭ ئايالى) قاتارلىقلار بولدى. بۇلار مۆمىن ئەپەندى يېزىپ چىققان خەلق چۆچىگى «بوز يىگىت» دراممىسىنى ۋە بىرنەچچە نومۇر كونسېرت (ناخشا - ئۇسسۇل) لارنى تەييارلاپ، ئۇرۇمچى شەهىرىنىڭ سەنشىخاگزا كوچىسىدىكى ۋاڭ جاڭگۈيىدىنىڭ ساراىيىدا تۇنجى قېتىم يېڭى زامان تىياتىرىنى خەلق بىلەن يۈز كۆرۈشتۈردى. 1934 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، بۇلار ناخشا - ئۇسسۇل بىلەن كۈندۈزدە كوچا تىياتىرى قويدى. كەچتە يەنە «بوز يىگىت» دراممىسىنى ئويناندى. بۇلارنىڭ ئىش ئورنى مۆمىن ئەپەندىنىڭ ئۆيىدە بولدى. سەهنە سايمانلىرى، كىيىم-كېچەكلەرنى كىشىلەردىن ئارىيەت ئالدى. شۇ كۈنلەردە ئۇرۇمچى شەهىرىدە چاڭچىلىخانىدىن باشقا مىللىي تىياتىر ئويۇنلىرى، كىنو ۋە كىنوخانىمۇ يوق ئىدى. خەنزۇ تىلىنى بىلمەيدىغانلار چاڭچىلىخانىلارغا بېرىپ ئويۇن كۆرەتتى. خەلق ئىچىدە ئاددىي سېرىكچىلەر، موللاقچىلار، مايمۇن ئويۇنى قىلغۇچىلار، مەددالار، كىتابخانلىق قىلىدىغانلار ۋە داستانچىلار تۇرلۇك سورۇنلاردا ماهارەت كۆرسىتىپ هايات كەچۈرەتتى. بۇ ئويۇنلارنىڭ سەۋىيىسى تۆۋەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇرۇمچى شەهىرىدە بىرقانچە جايدا قىمارخانا، ئەپيۇن، نەشە چېكىدىغان سورۇنلار ۋە مابەنزىخانا (نۇمۇسىنى سېتىش ئورۇنلىرى) بولۇپ، خەلق ئىجتىمائىي ئەخ-

لاقمي پەزىلەتتىن مەھرۇم ئىدى.

بۇ يېڭى تىياتىر ۋۇجۇدقا چىققانلىقىدىن كېيىن، ئۇرۇم-چى شەھەر خەلقى ئىچىدە تېزلا ئابروي قازاندى. شۇ يىلى كۈزدە ئۇلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بۇ سەنئەت كۈرۈكىنى «ئۇلكىلىك سانايىنەپىسە» دەپ ئۆز تەركىبىگە ئالدى. قوشۇن كۆپەيدى، ناخشا ـ ئۇسسۇل، خور، لەپسەر، چوك ـ كىچىك دراما ئەسەرلىرى تەييار-لىنىپ خەلق بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

1934 ـ يىل ئىچىدە، شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ خوتەن ۋىلايىتىدىن باشقا بارلىق ۋىلايەت، ناھىيىلەردە ھەر قايسى مىللەت مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى، ئۇنىڭ قارمىقىدا سانايىنەپىسە ئۆمەكلىرى، گۇرۇپپىلىرى بارلىققا كەلدى. ئۇيۇشمىلار قارمىقىدا يېڭى زامانۋى پەننىي دەرس ئوقۇ-لىدىغان مەكتەپلەر ئارقا ـ ئارقىدىن ئېچىلدى. بۇ مەك-تەپلەردىكى سەنئەت كۈرۈكلىرى يەرلىك مەھەللىۋى سەن-ئەت پائالىيىتىنى باشلىۋەتتى.

1934 ـ يىلى كۈز ئايلىرىدا، ئۇلكىلىك سانايىنە-پىسە، بورا بىلەن ياپقان كولۇبتا پەردە ئۇستىگە تارتىلغان لوزۇنكىغا لېنىنىڭ «تىياتىر خەلق تۇرمۇش ئەينىكى» دېگەن چوك خەتلىك شوئار يېزىلغان پەردە ئېچىلىپ، «بوز يىگىت» درامىسى بىلەن بىرنەچچە كونسېرت نومۇرلىرى ئوينالدى. ئويۇنغا ئۇلكىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى خوجىنىياز ھاجىمۇ كەلگەن ئىدى. ئويۇن ئاخىرلاشقاندا خوجىنىياز ھاجىم ئارتىسلارنى قوبۇل قىلىپ: «سىلەرنىڭ ئويۇنىڭلار ناھايىتى ياخشى بولدى. بۇ «بوز يىگىت» دېگەن چۆچەكنى مەن قۇمۇل تاغلىرىدا پادىچىلاردىن ئاڭ-

لىغان ئىدىم. بۇگۈن بۇ ئويۇنچىلار هەممىمىزگە ياقتى،... سىلەرنىڭ نېمە قېيىنچىلىقلىرىڭلار بار؟» دېگەن. ئارتىس-لاردىن چوك ئاخۇن ۋە ئابدىكېرىم رازى: «ھاجى ئاكا، بىزنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ ئوقۇپ كەلسەك دېگەن ئارزۇيىمىز بار ئىدى، بىراق بىز ئىمتىھانىدىن ئۆتەلمىدۇق...» دېگەندە، ھاجىم: «بۇگۈن ئويىنىغان ئويۇنچىلارنىڭ ئۆزى ئىمتىھان دېگەن شۇ»، دەپ ئىمتىھانسىز سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىغا بېرىپ ئوقۇشنى تەستىقلىغان. بۇلار 1936 ـ يىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كېلىپ سەنئەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان.

شىنجاڭ ئۇلكىلىك «پەندىخۇي» (جاھانگىرلىككە قار-شى ئۇيۇشما) دا كوممۇنىستلار بىلەن دېموكراتىك ئىلغار-لار ئىشلەيتتى. مەسىلەن، ژاڭ باۋچۈەن، خۇاڭ مىڭخۇ... قاتارلىقلار ئاقارتىش ئىشلىرى، مەدەنىي ـ مائارىپ ئىشلىرى ۋە ئالتە سىياسەتچىنىڭ ئىجراسى ئۈچۈن تەشۋىقى ـ تەربىيە ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلاتتى. بولۇپمۇ، ئەدەبىيات ـ سەن-ئەت ئىشلىرىدا يېڭى زامان مەدەنىيىتىنى ئۆزلەشتۈرۈش، ماركسىزم، لېنىنىزم نەزەريىسىنى تارقىتىشتا تەشۋىقى تەلىم تەربىيە ئىشلىرىنى جانلاندۇرغان. كېيىن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئۆزىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزالىرىدىن ماۋزېمىن، چىن تىيەنچۇ، لىن جىلو، ماۋدۇن (شىك يەنبىڭ)، جاۋدەن ... قاتارلىقلارنى شىنجاڭغا ئەۋەتكەن. ئۇلار ئۆل-كىنىڭ سىياسىي ـ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ـ مائارىپ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. شۇنىڭ-دەك ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە شىنجاڭدىن سوۋېتكە چىقىپ ئوقۇپ بىلىم ئالغانلار شىنجاڭغا قايتىپ

كەلدى. مەسىلەن: سەنئەتكارلاردىن قاسىمجان قەمبىرى. ئابدىخالىق ئۇيغۇر، تەۋپىق (مەمتىلى ئەپەندى)، توختى ھاجى، قەمبەرخانىم، ھەمراخانىم، ئابدۇللا ئاخۇن ئاكا ۋە ئۇنىڭ بالىلىرى، سەمەت ئابدۇللا، تالىپ ئاخۇن، ماھىر دىكراتور ۋە رەسسام نامانخان ئۇستام، ئوغلى مەمتىمىن... قاتارلىقلار سوۋېت سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ يېڭىچە ئۇسۇلۇبلىرىنى قوبۇل قىلىپ كېلىپ، شىنجاڭنىڭ ئۇيغۇر خەلق سەنئىتىنى يېڭى مەزمۇندا بېيىتتى. نۇرغۇن يەرلىك سەنئەتچىلەرنى يېتىشتۈردى. ھەم شىنجاڭدىن سوۋېتكە ئوقۇشقا ئېۋەتىلگەنلەرمۇ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ قايتىپ كەلدى. ئۇلار شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيىلىرىدە مەسئۇل خىزمەتلەردە بولسىمۇ، ئۆزلىرى تۇرغان جايلاردىكى سانائىيەتچىسىلەرگە يېتەكچىلىك قىلدى ۋە تەشكىللىدى. ئۇزلىرى رول ئېلىپ ئۇلاغا كۆرسەتتى. ئۇلار ئۆزلىرى سوۋېتتىن ئالغاچ كەلگەن «باي بىلەن مالاي»، «ئارشىنمال-ئالان»، «غېرىپ - سەنەم» دراممىسى ۋە «پەرھات - شىرىن»... قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ، شىنجاڭ سەھنىلىرىدە ئويناش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

1936 - يىلى ئۆلكىلىك سەنئەت ئۆمىگىگە چۆچەكتىن ھېيىت ھېكىم (ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئويۇشمىسىغا رەئىس ۋە سەنئەت ئۆمىكىگە مۇدىر بولغان) بىلەن ئايىلى پەردە خانىم (دراما ئارتىسى)، ئىلىدىن قاسىمجان قەمبىرى، رازىيە خانىم، ئابدۇۋەلى جاروللايۇپ، سەيدۇللام، تۇرپاندىن سىراجدىن زەپەر، قەشقەردىن سەمەت ئابدۇللا، ئابدۇرېھىم چاڭچى... قاتارلىقلار تەكلىپ قىلىندى. ئويۇن مەزمۇنى: ۋەتەنپەرۋەرلىك، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، خەلقنى

خۇراپاتلىق - نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقى، ئىلىم - بىلىمگە دالالەت قىلىش، خوتۇن - قىزلار ئازادلىقى... قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولدى. يەنە، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى بىرلىكسەپكە ئۇيۇشۇش، ئالدىنقى سەپتە جەڭ قىلىۋاتقان ئارمىيە، خەلقلەرگە ياردەم توپلاش خىزمەتلىرىگىمۇ مەركەزلەشتۈرۈلدى.

1938 - يىلى ئۇرۇمچىدىكى نەنمىڭ مەدەنىيەت كۇلۇبى پۈتتى. كۇلۇبنىڭ ئىقتىسادىي چىقىمى (قۇرۇلۇش چىقىمى) ئويۇن كىرىمى، لاتارى ئويۇنلىرىدىن كىرگەن كىرىم، ۋە ئايلارنىڭ ياردىمى بىلەن بولدى. بۇنى شۇ ۋاقىتتىكى ئۇيۇشما رەئىسى ۋە سانايىنەپىسە مۇدىرى ھېيىت ھېكىمى ئۆزى لايىھىلىگەن ھەم ئۆزى مەسئۇل بولۇپ ئىشلىگەن. بۇ چاغدا ئويۇن نومۇرلىرىنىڭ بەدئىيلىگى، مەزمۇنى، تۇرمۇش چىنلىقى، مىللىي ئۇسلۇبى، كىيىم، گىرىم، دىكراتسىيە سايمانلىرى، سۆزدە (نۇر) ۋە ئارتىسلارنىڭ ماھارىتى جەھەتتە بىر قەدەر تولۇقلاندى (ئۇنىڭ ئالدىدا، سەھنە كىيىملىرى ۋە سەھنە سايمانلىرىنى كىشىلەردىن ئارىيەت ئېلىپ، ئويۇن بېلىتى بېرىپ رازى قىلاتتۇق). كېيىن ئۆمەكنىڭ ئىجادىيەت ئىشلىرى كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلاپ، سەنئەت ئەدەبىياتى يازىدىغانلار بارلىققا كەلدى. ناخشا - ئۇسسۇل ۋە باشقا يېرىك ئەسەرلەرنى ئويناش ھېلەن تاماشىچىلارنىڭ زوقىنى جەلپ قىلىندى.

بۇ ۋاقىتتىكى سەھنە ئەسىرى يازغانلار ۋە ئوينالغان سەھنە ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە: (1) ھېيىت ھېكىم يازغان «ئەخمەت سەيراپ»، «سۆلەت»، «شەرمەندىلەر»، «جەلگور» (يانچۇقچى)، «پىرخون»، «ئانارخان» دراممىلىرى.

(2) خەنزۇچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان «18 ـ سېنتەبىر ۋەقەسى» (تىراگېدىيە). (3) ماۋدۇن (شىك يەنىبىك) يازغان «كۆرەش» دراممىسى. (4) نۇر بوساقۇپ يازغان «بىرى سەن ـ بىرى مەن» دىراممىسى. (5) «يالغان تېـ ۋىپ». (6) شېكسپىر ئەسەرلىرىدىن ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلەنگەن «سوپى تاغا» كومېدىيىسى. (7) زىيا سەمەت ئۆزگەرتىپ ئىشلىگەن «غېرىپ سەنەم» دراممىسى. (8) ئابدۇشۈكۈر يالقۇن يازغان «شاگىخەي كېچىسى». (9) ل . مۇتەللىپ يازغان: «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ»، «ساماسىاق ئاكاك قاينايدۇ»، «چۈمەن بىلەن پالۋان»، «چىك مۇدەن»، «تاـ ھىر ۋە زوھرا» ئوپېراسى. (10) زۇنۇن قادىرى يازغان «غۇنچەم»، «گۈلنىسا» دراممىلىرى. (11) ئابلا روزى يازغان «ئۆگەي ئانا» دراممىسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولغانىدى.

بۇ ئەسەرلەر ئۇرۇمچى سەھنىسىدىلا ئوينىلىپ قالماي، پۈتۈن شىنجاڭدا كەڭ تۈردە (يەرلىك سانايىنەپسىلەردىمۇ) ئويناللغان. ئۇ چاغدا ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشما ھەر بىر ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە ئايدا دېگۈدەك بىرىدىن ـ ئىككىگىچە سەھنە ئەسىرىنى شاپگىرافتا بېسىپ تارقىتىپ تۇراتتى.

ناخشا ـ ئۇسسۇللار (كونسېرتلار)دىن «ماي چېچەكـ لىرى»، «ئەرزىم ـ دادىم»، «ئاچىل»، «قۇتۇلدۇق»، «سېپىل ناخشىسى»، «ئۆستەڭ ناخشىسى»، «نوزۇگۈم ناخشىلىرى»، «ئاھ ئۇرارمەن»، «ئېچىلغان گۈل»، «ئالدىنقى سەپكە بارايلى»، «ياپون قانخور، قېرى تۈلكى»، «قوپ ئى ئاـ داش ئەتراپىڭغا باق»، «ئارزىگۈل»، «ئاسمىنىڭدا ئاي

بارمۇ»، «جۇڭگو ـ سوۋېت دوستلۇق ناخشىسى»... قاتارلىق ناخشىلار؛ لەپەرلەردىن: «ئىستىكىم ئوقۇش»، «ھەي نوروزـ ۋاي»، «نادان ئاتا بىلەن قىز»، «داۋانچىڭدا بىر يارىم بار»، «شاخ ـ شاخ چىنا»، «ئايەجان» (ئۆزبېكچە)، «شىنجاڭ دىكى يېڭى مەكتەپ» قاتارلىقلار؛ كوللېكتىپ ئۇسسۇللۇق ناخشىلاردىن «ئىلى سەنىمى»، «پەريادەي»، «سىم ـ سىم ئارىلاپ» ، «دەككۇدۇك»، «ھەريان چۈمەنگۈل» قاتارلىقلار ئويناللغانىدى. ھەجۋى نومۇرلاردىن «مانىكاـ ۋاي» (نەشخورلارغا تەنقىد)، «ناچار ئىللەت بىزدە بار» (قىمارۋازلارغا تەنقىد)، «ھەي ـ ھەي بۆرى» (خۇراپاتـ لىققا تەنقىد) قاتارلىقلار ئويناللغان.

ئۇسسۇللاردىن: نىم پەدىگە ئۇسسۇل، مۇناجاتقا ئۇسسۇل، ئوشاق مەرغۇلغا ئۇسسۇل، جەڭچى قىز ئۇسسۇلى، ناغرا ئۇسـ سۇلى، ناغرا بايات ئۇسسۇلى، كەشتىچى قىز ئۇسسۇلى، ئومۇم مۇزىكا، يالغۇز مۇزىكا، دېكلاماتسىيە، سېرىك ۋە سېھىرـ گەرلىك ... قاتارلىق كونسېرت تۈرلىرى ئويىنىلاتتى. بۇ ئويۇنلار شۇ چاغدىكى تاماشىچىلارنىڭ مەنىۋى ـ مەـ دەنىي ھاياتىدا زور يېڭىلىق بولۇپ قالدى. چۈنكى ئۇزۇن يىللىق فېئودالىلىق تۈزۈم قاراڭغۇلۇقىدا نادانلىق، تەقدىرـ چىلىكنىڭ قۇلىغا ئايلىنىپ قالغان ئىدى. شۇڭا قەدىمدىن بار بولغان خەلق سەنئىتى ئۇنتۇلۇش، يوقىلىپ كېتىش ئالـ دىدا تۇراتتى. ھەتتا يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى خەلق سەنئەتچىلىرىگە نىسبەتەن ئادەم قاتاردا مۇئامىلە قىلـ مايتتى. بۇ يېڭى ئۆزگىرىشتىن كېيىن ئەدەبىيات ـ سەنئەتچى خادىملارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى ۋە خەلق سەنئىتىمۇ ماركسىزملىق ئىدىيە تەسىرى ئارقىسىدا

يېڭىچە بەدىئىي ئۇسلۇب، سىياسىي تۇزۇمى يېڭى بولغان مەزمۇن ۋە مىللىي شەكىل بىلەن ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ ھال ئۇرۇمچى خەلقى ۋە بارلىق شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنىۋى ھاياتىدا ئاجايىپ چوڭ پەخىرلىنەرلىك ئىش بولدى. 1939 - يىلى ماۋدۇن (شىڭ يەنبىڭ)، جاۋدە نىلەرنىڭ باشچىلىقىدا، ئۆلكىلىك سانايىنەپىسەنىڭ ئارتىسلىرىدىن بىرنەچچە ياشلارنى ھەم ھەر بىر ۋىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ سەنئەتچىلىرىنى ئۆلكىگە يىغىپ، ئىككى يىللىق سەنئەت ماۋارىپى، يەنى «مەدەنىي كادىرلار يېتىشتۇرۇش كۇرسى»نى چىپ ئېچىپتىدائى سەنئەت بىلىمىگە ئىگە قىلغان. ئوقۇلغان دەرسلەر رىئېسسورلۇق، ئارتىسلىق ئىلمى، سەھنە سەنئەت ئىلمى (نۇر، دېكراتسىيە، گېرىم، كىيىم، سەھنە سايمانلىرى، ئېلېكتر كۇچىدىن پايدىلىنىش) ۋە سەھنە ئەدەبىياتى ھەققىدە... قاتارلىق كەسپىي بىلىم دەرسلىكلىرىدىن سىرت، سىياسەت دەرسلىكى، جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخى، خەلقئارا ۋەزىيەت، پەلسەپە، دىئالېكتىكا ماتېرىيالىزمدىن دەسلەپكى ساۋات قاتارلىق دەرسلەرمۇ ئۆتۈلدى.

ماۋدۇن، جاۋدەنلەر تەرىپىدىن «كۇرەش» ھەم «يېڭى شىنجاڭ» ناملىق دراما يېزدىلىپ، مەكتەپ پۈتتۈرۈش دوكلات ئويۇنى كۆرسىتىلدى. بۇ چاغدا، قەشقەردە سەمەت ئابدۇللا، يەكەندە تۇردى ئاخۇن ئاكام، كۇچادا ھاشىم ھاجى قاتارلىقلار مىللىي مۇزىكا ۋە دوخمۇي مۇزىكا كۇرسلىرىنى ئېچىپ، ياش تەلەپكارلاردىن 200 گە يېقىن كىشى موزىكانت بولۇپ يېتىشىپ چىقتى. غۇلجا ۋىلايىتىدە جامىكام، ھاسان تەمبۇر، روزى تەمبۇر، مەتتا ھىركام، زىكرى ئەلپاتتا قاتارلىقلار كۆپلىگەن مىللىي مۇزىكانتلار-

نى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا مۇزىكانتلار كۆپىيىپلا قالماستىن، بەلكى ھەر خىل چالغۇ ئەسۋاب-

ىجەم بولۇپ، داتلىشىپ پەگادا قالغان مۇزىكا سايمانلىرى تۆرگە چىقتى. مەسىلەن: ساتار، چاك، قالون، دۇتتار، تەمبۇر، راۋاپ، غىجەك، نەي، بالىمان، چورا، سۇناي، كاناي، سىپتور، ناغرا، داپ، ئەشتار، تاش، ساپايە، چاق چۇق، قوشۇق، تائادىئون، ئىسكىرىپكا، ماندالىن، ماندورا، گىتار... قاتارلىق سازلارنىڭ تەڭشىكى بىرلىككە كېلىپ، مىللىي مۇزىكا ئوركېستىرى مۇقام مۇزىكىلىرىنى ۋە باشقا مىللەت مۇزىكىلىرىنى (چەت ئەل مۇزىكىلىرىنىمۇ) ئۆز پۇراقلىرى بويىچە چېلىش ئىقتىدارىغا يەتتى، ھەتتا ئاھاڭنى نوتىسىز يادا چېلىپ، ناخشا ئېيتىدىغان ئالاھىدىلىكىمۇ ئومۇملاشتى.

يۇقىرىدىكى ئۇستازلار تەربىيىلىگەن سەنئەتكارلار، 80 - يىللارنىڭ سەنئىتى ئۇستازلىرىدىن بولۇپ قالدى. مەسىلەن: ھۆسەنجان جامى، قوربان ئىبراھىم، سىراجىدىن زەپەر، قەمبەرخانىم، مەھەممەتجان ئىسمايىل، ئابلىكىم ئابلايۇپ، غىياسىدىن بارات، سىددىق ھاشىم... قاتارلىقلار.

1940 - يىللارغا كەلگەندە، ئۆلكىلىك سانايىنەپىسە ئۆمىكىنىڭ قوشۇنى تولۇقلىنىپ، سان - سۈپەت جەھەتلەردە ئارتىستلارنىڭ ماھارىتىمۇ ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولۇپ قالدى. ئۆلكىلىك ھەر بىر ۋىلايەت، ناھىيىلىرىدىكى سانايى نەفىسە ئۆمەكلىرى 70 كە يېقىنلىشىپ، ئەزالىرى (كەسپىي ۋە كەسىپ سىرتىدا بولۇپ)1500 ئەتراپىدىكى ئادەم سانىنى تەشكىل قىلاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ھەرقايسى باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەردە سەنئەت كۇرۇكى، ناخشا ئەترەتلىرى، ئىدارە - ئورگانلاردا ئىشچى -

خىزمەتچىلەرنىڭ ئىشتىن سىرتقى سەنئەت پائالىيەتلىرى بارلىققا كەلگەن. شۇ قاتاردا خەلق مەشرەپلىرىمۇ خېلى جانلىنىپ كەتكەنىدى. بۇ يىللارغا كەلگەندە پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ۋىلايەت، ناھىيىلىرىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 60 تەن كۆپرەك كۈلۈپ، تىياتىرخانىلار بارلىققا كەلدى (ئاتسۇ، چۆچەكتە 36 - يىل، غۇلجىدا 37 - يىل، ئۈرۈمچىدە 38 - يىلى، قەشقەر، خوتەندە 39 - ، 40 - يىللىرى... كۈلۈپ سېلىنىدى). 40 - يىلى، ئۆلكىلىك سانائىتىنەپىسە چۆچەكتىن قەمبەرخانىم بىلەن سىڭلىسى گۈلبەھرەمنى، غۇلجىدىن قاسىمجان قەمبىرى، سەيدۇللام، ئابدۇۋەلى جارۇللايۇپ، روزى تەمبۇر قاتارلىقلارنى، قەشقەردىن سەمەت ئابدۇللا... قاتارلىقلارنى ئۆمەككە تەكلىپ قىلدى. شۇ يىلى ئۈرۈمچىدە سەنئەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلۈپ، شىنجاڭ شۆيۈەن، ئوتتۇرا مەكتەپ، گېزىتخانا قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ ئىشتىن سىرتقى سەنئەت گۇرۇپپىلىرى ل، مۇتەللىپ يازغان «بورانىدىن كېيىنكى ئاپتاپ» ۋە «سامساق ئاكاڭ قاينايدۇ» دىرامىلىرىنى كۆرسەتكەن. ئۆلكىلىك مەدەنىي كادىرلار كۆرسى «كۆرەش» دېگەن دراممىنى ۋە بىرقانچە كونسېرت كۆرسەتكەن. پەندىخۇي خور دۇيى ئىنقىلابىي ناخشىلارنى ئېيتقان. بۇنىڭدىن باشقا ئىدارە - جەمئىيەتلەر ۋە باشلانغۇچ مەكتەپلەرمۇ قاتنىشىپ، ئۆز ئىجادىيەتلىرىنى نامايەن قىلغان. بۇ پائالىيەت ئۆلكىمىزنىڭ سانائىتىنەپىسە (ئەدەبىيات - سەنئەت) ئىشلىرىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىنى ئۆچۈن تۈرتكىلىك رول ئويناغان. بۇ مۇسابىقىنى ئۈرۈمچى جىڭجۇ، يۆجۇ، چىنچاڭ تىياتىرلىرى ۋە ھەرقايسى مىللەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ سانائىتىنەپىسە ئۆمەكلىرى

قاتناشقان. بۇ مۇسابىقە ئۈرۈمچى تاماشىچىلىرىدا زور تەسىرات قالدۇرغان ھەم سەنئەتچىلەرنىڭ تۇنجى بايرىمى بولۇپ قالغانىدى. بولۇپمۇ شىنجاڭ قىز - ئايالىلىرىنىڭ بۇ سەھنە سەنئەت پائالىيىتى خوتۇن - قىزلار ھۆرىيىتى ئۈچۈن ئىشىك ئاچقانىدى. شۇ چاغقا كەلگىچە سەھنىلەردە ئايال كىشىنىڭ رولىنى ئەرلەر ئويناپتتى (بۇ سوۋېت تەرەپلەدىمۇ شۇنداق بولغانىدى).

30 - يىللاردىن كېيىن سەھنىدە ئوقۇلغان ناخشىلار

«ئاچىل»①

گۈلۈم ئاچىلاي دەيدۇ،
باشقا سانچىلاي دەيدۇ.
ياردىمنىڭ يۈرەك ئوتى،
تەنگە يامىشاي دەيدۇ.

يار دەردىدە خۇن بولدۇق،
تۆگمەنلەردە ئۇن بولدۇق.

① ئاچىل ناملىق بۇ شېئىر ۋەتەنپەرۋەر شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ بولۇپ، ئۇ 30 - يىلى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى ھارپىسىدا خەلقنى ئويغىتىش، زۇلۇمغا قارشى قوزغىلىش ئۈچۈن چاقىرىق قىلغان ناخشا. مۇزىكىسىنىمۇ ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۆزى خەلق ئاھاڭلىرى ئاساسىدا يېڭىك مىلودىيە بىلەن ئىجات قىلغان. بۇ ناخشا شۇ ۋاقىتتا ناھايىتى تېزلا پۈتۈن شىنجاڭغا تارقالغانىدى. ھازىر بۇ ناخشا ئېيتىلغان ھامان، قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى يادىمىزغا كېلىدۇ.

قورقۇنچىڭدىن قاتتىق تاش،
بىرلىشەلمەي قۇم بولدۇق.

غەيرەت گۈلۈم ئېچىلغىن،
ھىممەت گۈلۈم ئېچىلغىن.
سېنىڭ ئۇچۇن جان پىدا،
قاچان بولسا بىر ئۆلۈم. ئاچىل - گۈل ئاچىل!

«سەن كىمنىڭ ئوغلىسەن؟»①

«سەن كىمنىڭ ئوغلىسەن ئويلىساڭچۇ،
ئىززىتىڭ، ھۆرمىتىڭ كەم بولۇرمۇ؟
كۆكرىكىڭدىن يېنىپ تۇرمىسا ئوتلىرىڭ،
ئەللەرنىڭ، يۇرتلىرىڭ نۇر بولۇرمۇ؟

سەن كىمنىڭ ئوغلىسەن ئويلىساڭچۇ؟
ئىززىتىڭ، ھۆرمىتىڭ كەم بولۇرمۇ؟
تىغ ئېلىپ، ئاتلىنىپ جەڭ قىلمىساڭ،
يورتلىرىڭ خەلقلىرىڭ ھۆر بولۇرمۇ؟»

① ئابدۇخالىق ئۇيغۇر بۇ ناخشىدا 31 - يىللاردا خوجىنىياز ھاجى باشلىغان قوزغىلاڭغا خەلقنىڭ قاتنىشىشىنى چاقىرىق قىلغان، بۇ ناخشا قوزغىلاڭچىلارنىڭ جەڭ مارشى بولۇپ قالغانىدى. بۇ ناخشا پۈتۈن شىنجاڭغا تارقالغان ھەم سەھنىلەردىمۇ ئوقۇلغان.

«ئەرزىم - دادىم» ①

بىزنى ئەزگەن زالىملار —
سەن يوقاتقىڭ ئىنقىلاب،
يىلتىزىدىن قۇرۇتۇپ —
پارچە - پارچە پارچىلاپ.

كۆپ زامانلار خار بولۇپ،
زارلاندى خەلقىم ئاھ ئۇرۇپ.
ئەمدى بىز ئالغا ماڭايلى،
ئورنىمىزدىن دەست تۇرۇپ.

نەقرات ئەرزىم - دادىم دوستلارغا
بارمۇ دەردىمنىلەرنىڭ داۋاسى.

«دوستلۇق ناخشىسى»②

قولىمىزدا گاڭ قەلەم،
ئويىنىشىمىز يېڭى سەنەم.

① ئىنقىلابىي سەنئەتكار قاسىمجان قەمبىرىنىڭ بۇ ناخشىسى، خەلق ئاھاڭىغا سېلىنىپ سەھنىلەردە ئۇزاق ۋاقىت ئوقۇلغان.

② بۇ ناخشىدا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان دوستلۇقنىمۇ مەدھىيىلىنىدۇ. ناخشىنىڭ تېكىستى ئەينى زامانىدىكى بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسى يېڭى دەۋرگە يول ئاچقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ ناخشىنىڭ ئاھاڭى بىلەن مىلودىيىسى شوخ بولۇپ، سەھنىلەردە كۆپ ئوقۇلغان. ناخشىنىڭ تېكىستى ۋە مۇزىكىسىنىڭ ئاپتورى ئېنىق ئەمەس.

كەتتى بىزدىن قايغۇ - غەم،
دوستلار بۇ ھۆرلۈك زامان.

ئەتراپىمىز بوستانلىق،
سوۋېت بىلەن دوستانلىق.
ياشار مەڭگۈ ئىناقلىق،
دوستلار بۇ ھۆرلۈك زامان.

«ئارزىگۈل»①

ئېچىلغان گۈل جۈيخۇا گۈل،
ھەرگىز سولمايدۇ.
گۈلزارلىققا قەست قىلغان
ھايات قالمايدۇ.
خۇشال بۇلبۇل سايرايدۇ،
چىمەن گۈلزاردا.

① سۆزى، مۇزىكىسىنى قاسىم مۇسايوپ ئىجاد قىلغان.

بۇ شىئىرىدا جۈيخۇا گۈلى سىمۋول قىلىنغان بولۇپ جۇڭگو خەلقىنىڭ ئۆيغانغانلىقى، ۋەتەننى مۇنەۋەرزلىكتىن قوتقۇزىدىغانلىقى بايان قىلىنغان. ناخشا ئاھاڭىمۇ يېقىملىق، خۇش خۇي.

شۇ چاغلاردا ئويناللىغان سەھنە نومۇرلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋەتەننى مۇنەۋەرزلىكتىن قوتۇلدۇرۇش، خەلقنى ئىلىم - مەرىپەتكە دالالەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى.

ھەممەجاننىڭ كۆڭلى خۇش،
گۈللۈك باھاردا.
بۇ باھاردا ئۆسكەن بىز،
دائىم ئۆرلەيمىز.
دەككە بېرىپ دۈشمەنلىگە
بىرنى قويمايمىز.
.....

«ئۆلۈم يا كۆرۈم»①

«ئۆلۈم يا كۆرۈم» دەپ مىليونلىغان ئەل،
قانلىق مەيدانغا چىقىشتى باغلاپ مەھكەم بەل.
بۇ يولدا ئاقتىمۇ قانلار بولۇپ سەل،
بۇ كۆرەش مەقسىتىمىزنى قىلغۇسىدۇر ھەل.
.....

«ئالدىنقى سەپكە بارايلى»②
(خور)
«پۇل ۋە مىلتىق كۈچىنى چىقىرىپ،
ئالدىنقى سەپكە بارايلى.

① بۇ ناخشا 1940 - يىلى، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئاممىۋى ھەرىكەت ئېلىپ بېرىلىۋاتقاندا لۇتپۇللا تەرىپىدىن يېزىلغان. مۇزىكانت مۇھەممەتجان ئىسمائىل نوتىغا سالغان. بۇ ناخشا شىنجاڭ سەھنىلىرىدە ھەم مەكتەپلەردە ئوقۇلغان.

② بۇ ناخشىنىڭ ئاپتورى نامەلۇم، مۇزىكىسى خەلقنىڭ.

ۆەتەنىمىزنى بېسىۋالغان،
ياپونلارنى قوغلاپ چىقرايلى!

بىرلىك بىلەن ئالغا ماڭدۇق،
ياپون فاشىستىنى يوقىتىشقا.
قولدىن كەتكەن ئۆلكىلەرنى،
بىز قايتۇرۇپ ئېلىشقا.»

× × ×

«بىز يېڭىمىز»①

بىز يېڭىمىز ھەم يېڭىۋاتىمىز دۇشمەنلەرنى،
سولىي تەسلىمچىلەرنى يوق قىلغاچقا.
ھېچ قويمايمىز ۆەتىنىمىزدە جاھانگىرلارنى،
ۆەتەن ئازاد! تۇيغۇلار، بىزدە بولغاچقا.

ئۇزۇن يىلدىن جۇڭگو ئۇچۇن ھازىرلىغان،
ھەربىي قورال بار كۈچىنى ھازىرلىغان.
پۈتۈن جۇڭگو مەملىكەتنى باسماقچى بولغان،
ياپونلارنىڭ چىرىك پىكرىنى بۇزۇۆەتتۇق بىز.

پات ئۇرۇشۇپ، پات ھەل قىلىش پىلانىنى،
يۈز مىڭلىغان سامۇرايلار ئەسكەرلىرىنى،

ۆەھشى باندىت، زالىم قانخور ئوغرىلارنى،
قەھرىمانلىق ئۇرۇش بىلەن قايتۇردۇق بىز.

× × ×

«ئۇلۇغ ۆەتەن تۇپرىقىنى قوغدايلى»②

«ياپون قانخور ئەڭ ئۇستا قېرى تۈلكى،
ھىيلىگەرلىك ـ ئالدامچىلىق ئۇنىڭ ھۈنىرى،
ھىيلىسىگە كۆنمىسە ـ ئالدانمىسا خەلق،
ئۆز تۈسىنى ئۆزگەرتىپ بولىدۇ بۆرى.
ياپونلارنى ئوچ ئۆلكىدىن قوغلايلى!
ئۇلۇغ ۆەتەن تۇپرىقىنى قوغدايلى!»

«ماي چېچەكلىرى»③

«ماي چېچەكلىرى قاپلىدى چۆلنى،
گۈل قىلدى قەھرىمانلار قەبرىنى.

① ② ناخشىلارنىڭ ئاپتورى نامەلۇم. مۇزىكىسى خەلقنىڭ.

③ بۇ، 4 ـ ماي ھەربىستىنىڭ شانلىق غەلىبىسىگە ئوقۇلغان مەدھىيە. بۇ ناخشىنىڭ تېكىستى ۆە مۇزىكىسىنى پەن دېخۇي ناخشا گۇرۇپپىسى ئىجاد قىلغان. خىمىت ھېكسم ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. بۇ ناخشا ئارقىلىق 4 ـ ماي ھەرىكىتى تەشۋىق قىلىنغان.

تۆكۈلگەن قانلار كەتمىدى زايا،
تۇغدى قەھرىمان نەۋرە - چەۋرىنى.

كاڭ پىلەك چارقىنى رۇسلىدى ئۇلار،
ئەپكەلدى بەختىنىڭ سۇلهى - سەھرىنى.
كۆرۈكلا نەۋرىلەر، چەۋرىلەر بۇگۈن،
تىكلىدى بەختىنىڭ ئالتۇن قەسرىنى.»

«ئايرىلمىسۇن»①

كەلدى نەۋ باهار كۆكلەم،
نۇرغا چۆمدى بۇ ئۆلكەم.
ئەجەب ئوبدان زامان بولدى،
ياڭرايدۇ خۇشال كۈلكەم.

× × ×

گۈل ئېچىلسا باغلاردا
تىكەنلەر كۆرەلمەيدۇ.
دوستلۇق - ئىتتىپاقلىقنى
دۈشمەنلەر بۇزالمايدۇ.

نەقرات ھەشقى پىچەك باغدا رەيهان يا دوست
ئۆرگىلىمەن شېخمىدىن ئايرىلمىسۇن.

① تېكىستى قاسىمجان قەمبىرىنىڭ، مۇزىكىسىنى سەمەت ئابدۇللا ئىجاد قىلغان. ناخشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنىدا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ۋەتەن بىرلىكى ۋە يېڭى دەۋر مەدھىيىلەنگەن.

«يېڭى شىنجاڭ قىزلىرى» ①
(لەپەر)

يېڭى شىنجاڭ قىزلىرى يەي،
مەكتەپلەردە ئوقۇيدۇ يەي.
بىلىم ئېلىپ مەكتەپتە، ئۇستەر ھامانەي
يېڭى داستان توقۇيدۇ يەي.

× × ×

يېڭى شىنجاڭ قىزلىرى يەي،
ئوچۇق كېلەر يۈزلىرى يەي.
ئوقۇش ئۈچۈن تەلمۈرگەن، ئۇستەر ھامانەي،
قارا بوتا كۆزلىرىيەي.

دەرۋەقە كونا زامان خۇراپاتچىلىقى خوتۇن - قىزلارنىڭ يېڭى پەننىي مەكتەپتە ئوقۇشىغا يول قويۇلمىغانىدى.

ئۇسسۇللار (ئاياغ ئويۇن)

1) قەمبەرخانىم ئويىنىغان ئۇسسۇللاردىن «ناغرا باياتى»، «نىم پەدە»، «ناغرا ئۇسسۇلى» ۋە «جەڭ ئۇسسۇلى» قاتارلىقلار لىرىكىلىق، شوخ كەيپىياتلىق ئۇسسۇللار بولۇپ، بۇنىڭدا ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئالدىنقى سەپتە

① ئۇيغۇر قىزلىرىنى يېڭى مەكتەپ - مائارىپىغا دەۋەت قىلغان، بۇ لەپەر، سانسىزلىغان خوتۇن - قىزلارنىڭ بىلىم ئېلىش ھوقۇقىغا ئېرىشكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

كۆرەش قىلۇاتقان جۇڭگو قىزىنىڭ بىرقانچە ياپون ئال-
ۋاستىلىرىنى مەغلۇپ قىلغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ.

2) نۇرخانىمنىڭ كەشتىچىلىك ئۇسسۇلى (داپقا ئويناپ
لىدۇ) بىلەن پەردەخانىم (ھېيت ھېكمىنىڭ ئايالى) نىڭ
دراملاردىن «ئارشىن‌مال - ئالان»دا ئاسىيە، «پەرھات‌شېرىن»
دا شېرىن، «غېرىپ - سەنەم» دە سەنەم بولۇپ ئويناغان
ئۇسسۇللىرىمۇ كۆپلىگەن تاماشىبىنلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىش-
كەنىدى.

شۇنىڭدەك ھەمراخانىم، گۈلبەھرەم (قەمبەرخانىمنىڭ
سىڭلىسى)، رازىيە خانىم... قاتارلىقلار ئويناغان «مۇشكۈلات»،
«دىلخىراج»، «مۇناجەت»، «ئوشاق مۇقام مەرغۇلى» قاتار-
لىق يالغۇز كىشىلىك ئۇسسۇللار بىلەن كوللېكتىپ ئانسام
بىل («ئىلى سەنەمى»، «پەرىيادەي»، «شاخ - شاخ چىنا»،
«بادام قاپاق»، «ئالتە كەپتە»، «داۋانچىكدا بىر ياردىم بار»،
«نورۇزۇڭاي»، «ئالمىخان»)لار ھەم لەپەر، ئېيتقىشى (چاستوچ-
كا) لار تاماشىچىلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن.

يۇقىرىدىكى كونسېرت (ناخشا - ئۇسسۇل) لار ئۆلكە-
نىڭ بارلىق سەنئەت مۇئەسسىسىلىرىگىچە تارالدى.

1940 - يىلى نۇيابىردا ئۆتكۈزۈلگەن سەنئەت مۇسا-
بىقىسىگە ئۇرۇمچىدىكى سىنەن، ئوتتۇر مەكتەپ، ھەرقايسى
كۇرسلار ۋە باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ سەنئەت كۇرۇژوكلىرى
(گۇرۇپپىلىرى) نىڭ يېڭى سەنئەت نومۇرلىرى بىلەن
قاتناشتى.

«ئىستىگىم ئوقۇش»

(كىچىك ئوپېرا)

(يېراقتىن ناخشا ئاۋازى ئاڭلىنىدۇ. بىر قىز سەھنىگە
چىقىدۇ).

قىز: ناخشا

كېتىپ بارىدۇ مەكتەپكە،
گۈلگە ئوخشاش ئوماق بالىلار.
ئىشەنمىسەڭلار قاراڭلار،
ئەنە قولىدا پوپكىلار.

سەھەر تۇرۇپ يۇز يۇيۇپ،
چاي ئىچىپ، قورساق تويغۇزۇپ.
چاچ، كۆڭلەكنى لەپىلدىتىپ،
كېتىپ بارىدۇ مەكتەپكە.

(قىزنىڭ ئاتىسى كىرىدۇ. قىز ئاتىسىغا ئېسىلىپ:)

قىز: ناخشا

جانىم ئاتا كۆردىڭىزمۇ مەكتەپ ئېچىلدى،
مەرىپەتنىڭ بوستانىغا نۇرلار چېچىلدى.
نېمە ئۈچۈن ئوقۇش ماڭا مەنئى قىلىندى؟
شۇنىڭ ئۈچۈن يىغلاپ كۆزۈم ياشقا تولدى.

ئاتا: (جاھىللىق بىلەن) ناخشا

بارما قىزىم مەكتەپلەرگە چوڭ بولۇپ قالدىڭ!
ئوقۇش ئوقۇپ شەرىئەتكە قازى بولامتىڭ؟
ئۆيدە ئولتۇر، تالا ـ تۈزگە چىقمىغىن ئەسلا!
قازان ـ قومۇچ ئىشلىرىنى ئۆگەن ئاناڭدىن.

(ئاتا: قىزىغا قىيداپ چىقىپ كېتىدۇ. بىر تۇپ قىزلار كىرىدۇ).

قىز: (مەيۈسلىنىپ) ناخشا

نادان ئاتامەي، مەكتەپكە بەرمەي،
قالدىم قارا يەي ـــ قالدىم قارا يەي.
قىزلار: ئاھۇ كۆزلىرىڭ، ئاھ! شېرىن سۆزلىرىڭ...
قىز: ئىستە ـ ئىستە ئىستەك ـــ ئىستىكىم ئوقۇش.

قىزلار: ھەريان چىمەن گۈل ياشناپ ئېچىلۇر،
قارىشىدا پارلاپ نۇرلار ساچىلۇر.
ئاھۇ كۆزلىرىڭ ـــ شېرىن سۆزلىرىڭ،
قىز: ئىستە ـ ئىستە ـ ئىستەك، ئىستىكىم ئوقۇش.

قىزلار: (قىزنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ ئۇسسۇل ئويناپ...)

ناخشا

مەكتەپ ـ مەكتەپ، مەكتەپ دوستلار،
چاقىرادۇر بىزلەرنى.
ئىلمۇ ئىرپان نۇرى بىلەن،
يورۇتايلى كۆزلەرنى.

ئوقۇپ ـ ئوقۇپ ئالغا بېسىپ،
ئوقۇپ ـ ئوقۇپ ئالغا بېسىپ
مەملىكەتنىڭ كەلگۈسىدا
ئەركىن ئۆزۈپ! ... (تامام)

بۇ كىچىك ئوپېرا شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىدا ئويىنىلىپ، قىزلار مەكتەپلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۈچۈن يىراق يېزىلارغىچە تەسىر قوزغىغان. بۇ نومۇر ئوپېراچىلىقىمىزنىڭ خېلى بۇرۇنلا ئاساسى بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

1 ـ ناخشا «بۇ ئانا ماكان»

بۇ ئانا ماكان ـ كانى ئىرپان،
ئوقۇ، ئۆرلە، ئالغا يۈر.
مەرىپەت بىزگە بەرەر شەرەپ ـ شان،
ئوقۇ، ئۆرلە، ئالغا يۈر!

نەقرات ئىلىم ئوقۇيمىز، شان ئالۇرمىز
ياشلىق ئوقۇش دەۋرىدۇر.

بىلىم بېغىدا گۈللەر ئاچىلۇر،
ھەر گۈل شېخىدا بۈلبۈل سايرىشۇر.
بىلىملىك ئەۋلاد شان - شەرەپ قۇچار،
ئوقۇ، ئۆرلە، ئالغا يۈر!

نەقرات

ئىلىم، ھېكمەتتىن بولۇر ئىززىتىڭ،
ئەخلاق - پەزىلەت بولسۇن خىسلىتىڭ.
ساغلام بەدەندۇر ئۆمۈر زىننىتىڭ،
ئوقۇ، ئۆرلە، ئالغا يۈر!

بۇ ناخشىنىڭ تېكىستى بىلەن ئاھاڭى مەتمىن قارى ھاجى (سوپىزادە) نىڭ ئىدى. 40 - يىللاردا دراما-تورگ ئابدۇللا روزى تېكىستىنىڭ بەزى يەرلىرىگە ئۆزگەرتىش كىرگۈزگەن. بۇ ناخشا ئۇزاقتىنچە سەھنە ۋە مەكتەپ-لەردە ئوقۇلغان، خەلق ئىچىگە تارقالغان.

2 - ناخشا «قوپ ئى ئاداش»

قوپ ئى ئاداش بىر ئەتراپىڭغا باق،
باق، نە كۆرەرسەن؟ ئويلانغىن ئۇزاق.
دەرسۇ - ئىبرەتلەر كېلۇر بۇ جاھاندىن،
ياۋروپالاردىن ئال ئەمدى ساۋاق.
بىر، ئىككى، ئۈچ، بىرلىكتىدۇر كۈچ،

ئۇلار ئىلمىي، ھېكمەت بىلەن يۈر، (يۈرەر)
سىنە① لىرىدە ھىممەت بىلەن يۈر.
يەردە ھاۋادا - سۇدا ئۇزە يۈرلەر،
جۇملە② جاھاننى يۇتماق ئىستە يۈر...

2 - ناخشىنىڭ تېكىستى بىلەن مۇزىكىسى ۋەتەنپەرۋەر شائىر ھەم يېڭى زامان ماۋارىپىغا ئاساس سالغۇچى مەتتىلى ئەپەندى تەۋپىقنىڭ ئىدى.

3 - ناخشا «تىلىكىم ئوقۇش»

مەن بىر بالىمەن، تىلىكىم ئوقۇش،
جان ئىلە تېنىم ئوقۇشقا قۇربان.
ئانا مەكتۇبۇم دىلنى يورۇتۇر
ئوقۇپ ۋەتەندە قىلىمەن جەۋلان.

كېلىڭ دوستلار بىرلىشەيلى
پەن - ئىرپانغا ئىرىشەيلى.

مەن بىر بالىمەن، تىلىكىم ئوقۇش،
جان ئىلە تېنىم ئوقۇشقا قۇربان.
ئاتا - ئانىلار ئوقۇمىغاچقا،
قالدىلەر زارلاپ ئەۋلادلار ھامان ...

× × ×

① سىنە كۆكرەك — يۈرەكلىرىدە ھىممەتلىك بىلەن يورۇيدۇ.

② جۇملە جىمى جاھاننى پەن - ئىلىم ئارقىلىق يۇتماقچى.

«ئوقۇغۇچىلار مارشى» (خور)

بىز ئوقۇغۇچى بىز، پۈت ـ قوللىرىمىز،
كۆز، دىماغىمىز ھەر يېرىمىز ساغلام.
خەلق يولىدا ئالغا باسىمىز،
دۈشمەنگە قارشى ساقلاپ ئىنتىقام.

نەقرات يۈرۈك! ئوقۇيلى ياش ئوقۇغۇچىلار،
ۋەتەن، خەلق يولىدا قاينار ۋىجدانلار.

ئۇزۇن يىللار بىز زۇلمەت قوينىدا،
ئوقۇيالمىدۇق ۋەتەن يولىدا.
قۇللۇق ئورنىدىن ئەمدى دەست تۇردۇق،
ئالغا ئۆرلەيمىز ئىرپان يولىدا.

نەقرات

ئۆسكەن يېرىمىز قانلىق شېغىل تاش،
ئۇنى گۈللەشكە پىدادۇر بۇ باش.
ماڭغان يولىمىز نىجادلىق يولى،
قايتما بۇ يولدىن ئېزىز قېرىنداش.

4 ـ ناخشا «ئۆلكىمىز»

ئۆلكىمىز ئالتۇن ئۆلكە، ئالتۇن تاغۇ ـ تاشلىرى،
ئالتۇن رەڭدە چاقنايدۇ، بۇغداي ـ قوناق، ئاشلىرى.

ئۆلكىمىز ئالتۇن ئۆلكە، بىز پىداكار ياشلىرى،
قەدىرلەيمىز ئىرپانىنى، بىز بىلىم يولداشلىرى.

بۇ ئۆلكىنىڭ پەرزەنتى، ھەربىرىدۇر ئارسلان،
جەڭگە تەييار ئەرك ئۇچۇن، بۇندا سانسىز قەھرىمان.
ئۆلكىمىز ئالتۇن ئۆلكە، بىز ئۇنىڭ قۇربانى بىز،
بەخشەندە بولدى ئاڭا، قەلبىمىز ۋىجدانىمىز.

«ناچار ئىللەتلەرگە تەنقىد»
(ئېيتىشىش)

ئا: بەزىلەردە باردۇر ناچار ئەيىبلەر،
نەشە، ھاراق، ئەپيۇنكەشلىك كەبىسىلەر.

ب: چېكىۋېلىپ نەشە، ئەپيۇن دېگەننى،
مەيدىسىنى زەيگە يېتىشلەر.

ئا: بەزىلەر بار قىمار ئويناپ، مۇشتلۇشۇر،
ئەل قاخشىتىپ، جەلگۇرلۇككە خۇشتاردۇر.

ب: ئويناپ يەنە قىمار، قەغەز دېگەننى،
ھايۋان يېمەس ئۇلار نان دەپ يېگەننى.

ئا ـ ب: توغرا مېڭىڭ، ئىبرەت ئېلىڭ بىزلەردىن،
ئەھلى ۋەتەن بىزار بولدى سىزلەردىن.

تەنقىد قىلدۇق، ئەخلاقسىز تۇزىلۇر،
تۇزەلمىسە سىزدىن ئۇمىد ئۇزىلۇر

يۇقىرىدىكى ناخشا، خور، ئىيتىششىلارنىڭ تېگىست ھەم مۇزىكىسىنى شائىر ۋە كومپوزىتور مەمتىلى ئەپەندىم (تەۋپىق توختاجى ئوغلى) ئىشلىگەن بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ 33 - يىلىدىن 36 - يىلىغىچە ئارىلىقتا يازغان شېئىرلىرىدىن بىر قىسمى. مەرھۇمنىڭ ئىجادىي ناخشىلىرى 100 دىن ئاشىدۇ. ئۇ ناخشىلار مەكتەپلەردىن كەڭ جەمئىيەتكە تارقىلىپ، سەھنىلەردىمۇ كۆپ ئوقۇلغان. مەمتىلى ئەپەندى تەۋپىقنى 1937 - يىلى قەشقەردە شېئىر ژاندارمىلىرى سۈيىقەست قىلىپ كۆيدۈرۈۋەتكەن.

يۇقىرىدىكى پائالىيەتلەر ئارقىلىق خەلقىمىزنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل (تىياتىر) چىلىق ئىشلىرى مەزمۇن، شەكىل، بەدىئىيلىك ۋە مىللىي ئالاھىدىلىك جەھەتتە ئىلگىرىلىدى ھەم سەنئەت قوشۇنى ئۇلغايدى. بولۇپمۇ ماركسىزم، لېنىنىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىيىسى ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەپ، مەملىكىتىمىزنى سوتسىيالىستىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئىستىكى ياشلار قەلبىدە چوڭقۇر ئورۇن ئالغان. ئۇلارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدىكېرىم ئابباسۇپ، قاسىمجان قەمبىرى، لۇتپۇللا مۇتەللىپ ... قاتارلىقلارنى ئەسلەيمىز. شۇ چاغدىكى ياشلاردىن ھايات قالغانلىرى، ۋەتەن ئازادلىقىدىن كېيىن داۋاملىق ئەدەبىيات - سەنئەت (تىياتىرچىلىق) ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، خەلقىمىزنىڭ ھۆرمەت - ئالقىشىغا سازاۋەر بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

× × ×

1942 - يىللىرىدىن كېيىنكى تىياتىر ئەھۋالى.

ئالدامچى شېئىر شەيخ خەلقە قارشى ئەپتى - بەشىرىسىنى ئاشكارىلاپ، خەلقتىن يۈز ئۆرىدى. كومموپىست پارتىيە ئەزالىرىنى، كوممۇنىزمچىلارنى ئەگەشكەن ياشلارنى، مەرىپەتپەرۋەر زىيالىيلارنى تۈركۈم - تۈركۈم لەپ قامىدى، زىيانكەشلىك قىلدى. شىنجاڭنىڭ ئاسمىنىنى قارا تۇتەك قاپلىدى، ئارتىس، ئارتىسكىلارمۇ قامالدى ۋە تەھقىپ ئاستىغا ئېلىندى. 37 - يىلدىن ناكى 42 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى خوجىنىيازھاجىم، ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشما رەئىسلىرىدىن ئابدۇللا داموللام، خىمىت ھېكىم، ئابدۇللا داۋۇتوپ (بۇ كىشىنى ئاقسۇغا پالاپ، 45 - يىل ئاقسۇدال. مۇتەللىپلەر بىلەن بىرگە جادۇغا بېسىلدى)، ئۆلكىدە تۇنجى سانايىنەپىسە ئۆمىكىنى قۇرغۇچى مۆمىن ئەپەندى ... قاتارلىقلارنى ئۇرۇمچى تۈرمىسىدە قەتلە قىلدى. 42 - يىلىغا كەلگەندە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزالىرىدىن ماۋزېمىن، چىن تېنچۇ، لىن جىلۇ قاتارلىقلارنى ۋەھشىلەرچە نابۇت قىلدى. لۇتپۇللا مۇتەللىپ قاتارلىقلار ئاقسۇغا سۈرگۈن قىلىندى. ئىمۇمەن پەندىخۇيغا ئەزا بولغان ئوقۇغۇچىلار، كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ تەربىيىسىنى ئالغان، ماركسىزم ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلغان زىيالىلار قارا تىزىملىككە ئېلىنىپ، نازارەت قىلىندى.

لېكىن شېئىر شىسەيىنىڭ غالجىرلىقى - تەپرۇرلۇقى ھەددىدىن ئاشقانسېرى، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئۇنىڭغا

قارشىلىقى تېخىمۇ ئۆرلەپ، تەرەپ - تەرەپتە شېكىش شىددىيلەشكە قارشى دولقۇن كۆتۈرۈلدى. ۋەتەنپەرۋەر شائىر، دراماتورگ ل. مۇتەللىپ ۋاكالەتەن ئوردىسىنى پاش قىلىدىغان «چىن مۇدەن»، «كۆرەش قىزى»، «تاھىر - زوھرا» دراما-لىرىنى يازدى. نەم شېھىد (ئارمىيە ئىلى سايراسى) «لەيلى مەجنۇن»، «پەرھاد - شېرىن» دراما-لىرىنى يازدى. ئابدۇللا روزى «ئۆگەي - ئانا»، زۇنۇن قادىرى، «غۇنچەم»، «گۈلنىسا» دراما-لىرىنى؛ ئەھمەت زىيايى «رابىئە - سەئىدىن» دراما-سىنى يازدى. ئارقىدىن بىلال ئەزىزنىڭ «بىللارغا سوئال» شېئىرى بىلەن تۇرغۇن ئالماسنىڭ «تەنلىرىم ياپراق» ناخشىلىرى يېزىلىپ، شۇ ئارقىلىق خەلقنى كۆرەشكە ئۇندەش پائالىيەتلىرى ئۇلغايدى. 1943 - يىلى گومىنداڭ شىنجاڭدا گومىنداڭ پىرقىسىنى قۇرۇپ، پەندىخۇيىنى تارقىتىپ، دېموكراتىيىنى تونجۇقتۇرۇپ، قايتا باشتىن ئەكسىيەتچىل زۇلۇمىنى يۈرگۈزدى. زۇلۇمغا چىدىمىغان خەلق، 1944 - يىل 7 - نويابىر نىلقىدا گومىنداڭغا قارشى كۆرەش ئېلىپ بېرىپ، 1945 - يىل سېنتەبىرگىچە ئىلى، ئالتاي، چۆچەكنى گومىنداڭدىن ئازاد قىلدى. ئارقىدىنلا غۇلجىدا مىللىي ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيىسى قەشقەر، ئاقسۇ رايونلىرىنى (تاشقۇرغان، قاغىلىق، باي، ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىلىرىنى) ئىشغال قىلىپ، ئۈرۈمچى بۇسۇغىسى ماناس دەرياسىغا يېتىپ كەلگەن كۈنلەردە، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا دېموكراتىيىنى يولغا قويۇشقا ماقۇل بولۇپ، تېچلىق سۆھبىتى ئېلىپ بېرىش قارارىغا كەلدى. 1946 - يىل مايدا «11 ماددىلىق پىكىر» گە قول قويۇلۇپ، شىنجاڭدا بىرلەشمە

ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. رەئىسلىككە جاڭ جىڭجۇڭ، مۇئاۋىن رەئىسلىككە بۇرھان شەھىدى، ئەخمەتجان قاسىملار، ئابدىكېرىم ئابباس مائاۋىن باش كاتىپ بولۇپ، بىر نازارەت نازىرلىرى بېكىتىلدى. لېكىن 1947 - يىلى گومىنداڭ تەرەپ بىتىمنى بۇزغانلىقتىن، ئۇچ ۋىلايەتتىن كەلگەنلەر بىلەن بىر تۇركۈم ئىلغار زىيالىيلار ھەم ئۆلكىلىك سانايىنەپىسەنىڭ بىر تۇركۈم ئارتىسلىرى ئۇچ ۋىلايەتكە كېتىپ، مىللىي ئارمىيە ۋە خەلقتىن ھال سوراپ، ئويۇن قويۇش ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرغان.

1947 - يىلى كۈز ئايلىرىدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ باش كاتىبى ئەيسا بەگ، ھۆكۈمەت نامىدىن «سەنمىنجۇيىلىق ياشلار سەنئەت ئۆمىكى» نى (70 كىشىلىك) تەشكىل قىلدى. بۇ ئۆمەك ئىچكىرى ئۆلكىلەردە - يەنى نەنجىڭ، تەيۈەن قاتارلىق جايلاردا شىنجاڭ سەنئىتىنى كۆرسەتتى. ئاساسلىق ئويۇنغان نومۇرلىرى، قەمبەرخانىسىنىڭ ئۇسسۇللىرى، ئايمىنىساخانىمنىڭ مىزانگۈل، تاجىنسانىڭ ئاپىرىن (تۇركچە ناخشا) ناخشىلىرى ۋە قۇربان ئىبراھىمنىڭ «تاشۋاي» مۇزىكىسى قاتارلىق ناخشا - ئۇسسۇل، مۇزىكىلار ئوينالدى. بۇ ئۆمەك تەيۈەندىن شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ، 1948 - يىلى بۇ ئۆمەكنىڭ ناخشا - ئۇسسۇللىرى ئاساسىدا «گۈزەل شىنجاڭ» ناملىق كىنو فىلىمى ئىشلەنگەن. بۇ شىنجاڭ ناخشا - ئۇسسۇلىنىڭ تۇنجى فىلىمغا ئېلىنىشى ئىدى.

1949 - يىلى 8 - ئايدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك سابىق ھۆكۈمەت نامىدىن ئەيسا بەگ باشچىلىقىدا 40 كىشىلىك سەنئەت ئۆمىكى تەشكىللىنىپ، جەنۇبى تۇمشۇقىغا كېلىپ قال-

غان مابۇپاكدىن ھال سوراپ ئويۇن قويۇش ئۇچۇن لەنجۇغا بارغان. لېكىن بۇ ئۆمەك لەنجۇدا ئويۇن قويالماي چاپ سانلا شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەن. ئارتىسلارمۇ تارقاپ كېتىشكەن.

× × ×

1949 - يىلى 26 - سېنتەبىر شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولدى. شىنجاڭ ئۆلكىلىك يېڭى ھۆكۈمەت مەدەنىي - مائارىپ ھەيئىتى يېڭى تەسىس قىلىنىپ، ئۇ نىڭ رەھبەرلىكىدە «شىنجاڭ ئۆلكىلىك سەنئەت ئۆمىكى» قۇرۇلدى. ئۆمەك تەركىسىگە ئوچ ۋىلايەت سەنئەت ئۆمىكىدىن، «سەنمىنجۇيى ياشلار سەنئەت ئۆمىكى» نىڭ تارقاپ كەتكەن ئارتىسلىرىدىن ۋە سابىق ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبەك قىرغىز ئۇيۇشما سانايىنەپسەنىڭ ئارتىسلىرىدىن بولۇپ تەخمىنەن 120 نەپەر ئارتىس ئۇيۇشتۇرۇلدى. بۇ ئۆمەك ئۇرۇمچى شەھەر خەلقى بىلەن بىرلىكتە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ مۇبارەك قەدىمىنى قارشى ئېلىپ، ئۇلانباينغا بېرىپ داغدۇغىلىق ھالدا ئارمىيىنى كۈتۈۋالدى. ئازادلىققا تەشنا بولغان خەلق خۇشاللىق يېشىنى تۆكۈپ: «ياشسۇن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى!»، «ياشسۇن ماۋجۇشى!»، «ياشسۇن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى!...» دەپ يەر - زېمىننى زىلزىلىغا كەلتۈرۈپ، يۈزمىڭلىغان خەلق بىلەن ئارمىيە ئۇرۇمچى شەھىرىگە كىرىپ كەلدى.

1950 - يىلى 3 - ئايلارغىچە ئۆمەكنىڭ بىر بۆلۈم

سەنئەتچىلىرى يېڭى نومۇرلار تەييارلاپ، غەربىي شىمال رايونىغا بېرىپ ئويۇن قويۇشقا ئەۋەتىلدى. يەنە بىر بۆلۈك سەنئەتچىلەر تەييارلىق كۆرۈپ، 8 - ئايلاردا پايتەخت بېيجىڭدا بىرىنچى قېتىملىق مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش يىغىنى ھەم مەملىكەتلىك ئازادلىقنىڭ 2 - يىللىقىنى تەبرىكلەپ ئويۇن قويۇشقا ئەۋەتىلدى.

1950 - يىلى 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، خەيرىنىتاك (زال) دا شىنجاڭ ئۆلكىلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئويۇن قويدى. بۇ ئويۇنىنى ماۋجۇشى، لىيۇشياۋچى، جۇ زۇگلى، جۇدې ... قاتارلىق دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەت پىشۋالىرى كۆرۈپ، خۇشاللاندى ۋە ئالقىشلىدى.

ماۋجۇشمۇ ئويۇننى قىزىقىپ كۆردى ۋە بىر قانچە ئاتاقلىق شائىرلار بىلەن ئويۇن كۆرۈۋېتىپ، ئويۇنغا مەدھىيە شېئىرلىرىنى يازدى. ماۋزېدۇڭ جۇشى ھاياجانلانغانلىقىدىن «لىيو يازى ئەپەندىگە نەزىرە» قىلىپ، «ۋەنشىشا» شەكلىدە مۇنداق يازدى:

«1950 - يىلى دۆلەت بايرىمى كۈنى ئويۇن كۆرۈپ ئولتۇرغان چاغدا لىيۇ يازى ئەپەندى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا «ۋەنشىشا» شەكلىدە بىر شېئىر يازدى، مەنمۇ ئۇنىڭ قافىيەسىنى ئىزىدىن بىر نەزىرە يازدىم.

«ئۆتتى تاڭ ۋەسلىنى كۆرمەي بۇ ئىلىم تۇن ئىلكىدە،
جەن ۋە شەيتانلار ئەسرلەپ ئۆتتى ئىشرەت بەزمىدە.
باش قوشۇپ پەش يى* خەلق جەم بولمىغان بىر مەركىدە.

* پەش يى — پەشيۇز مىليون جۇڭگو خەلقى.

چەللىدى خوراز جاھاننى ئويغىتىپ، تاڭ يورىدى،
ياڭرىدى ھەر ياندا ساز، يۇبتىيەنمۇ* بار بۇ نەغمىدە،
كەلدى ئىلھام مىسلسز شائىرنى ئۇندەپ نەزمىگە.»

لىۋ يازى ئەپەندىنىڭ يازغان شېئىرى مۇنداق ئىدى:

گۈل بولۇپ ياندى چىراغلار، تۈن بۇگۈن نۇر ئىلكىدە،
قان - قېرىنداشلار ئۇيسۇلغا چۈشتى خۇشال بەزمىدە،
ياڭرىدى پەرۋاز قىلىپ ھەم «ئايگۈلۈك»* توي مەركىدە.

كەلمىسە يولباشچى بولۇپ بىرى توپنىڭ ئالدىدا،
شۇنچە مىللەت گۈللىنەرمۇ باش قوشۇپ بىر نەغمىدە.
زەپ كۆڭۈللۈك ئۆتتى چوڭ توي، دىلنى ئۇندەپ نەزمىگە».

شۇ كۈنلەردە غەربىي جەنۇب مىللەتلەر ئەدەبىيات - سەنئەت ئۆمىكى، شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئۆمىكى، يەنبېيەن ئەدەبىيات - سەنئەت ئۆمىكى، ئىچكى موڭغۇل ئەدەبىيات - سەنئەت ئۆمىكى قاتارلىق ئورۇنلار ئويۇن قويغانىدى.

بۇ شېئىر بۇيۇك بىرلىكنىڭ نامايەندىسى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن ئىلھام ۋە مەدەت ئىدى.

ئۆلكىلىك سەنئەت ئۆمىكىمىز يەنە بىر تۈركۈم سەنئەتچىلەرنى تەييارلىق قىلدۇرۇپ، باندىتلارنىى تازىلاش، قايمۇققانلارغا تەربىيە بېرىپ ھەقىقەتكە قايتۇرۇشتەك

* «ئايگۈلۈك» — قازاق ئارتىسكا نۇرغايشا ئويىنىغان «ئايگۈلۈك، ئاينىڭ يۇزى دۆڭگۈلۈك» دېگەن لەپەر كۆزدە تۇتۇلغان.

* يۇبتىيەن — كېرىيە، بۇ يەردە شىنجاڭ كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

شەرەپلىك ۋەزىپىگە ئەۋەتىلدى. بۇ ئۆمەك چىڭخەي، تىبەت رايونلىرىغا بېرىپ، ھال سوراپ ئويۇن قويۇش، تەشۋىق قىلىش خىزمىتىنى ئېلىپ باردى. ھەتتا ئات - تۆگىلەرگە مىنىپ ھەر بىر ئائىلىلەرگىچە بېرىپ ھال سوراپ ئويۇن قويدى. ئۆمەك ئەزالىرى ئىچكىرىدە بېيجىڭ، چىڭخەي، شىمالىي رايونلىرىدىن ۋەزىپىسىنى تاماملاپ شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ماۋجۇشىنىڭ 1942 - يىلى 22 - مايدا يەنئەن ئەدەبىيات - سەنئەتچىلىرىگە سۆزلىگەن «نۇتۇق»نى ئاساسىي دەرسلىك قىلىپ قىزغىن ئۆگەندى. پارتىيەمىزنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت لۇشيەنى ھەم مىللىي سىياسىتى ئۆگىنىلىپ، ئارتىسلارنىڭ سىياسىي، سىنىپىي ئېڭى، ماركسىزمچە دۇنيا قاراش نۇقتىسىنەزىرى ئايدىڭلاشتى. شۇنىڭ بىلەن ئۆۋەتتىكى ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرگە (ئىجارە كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، تۆرەچىلىككە قارشى تۇرۇش، 3 ۋە 5 كە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى) قاتنىشىپ، قاينىاق كۈرەش ئىچىدىن ئىجادىيەت مەنبەلىرىنى تېپىپ ئىجاد قىلدۇق. بىر تەرەپتىن ئىجاد قىلىپ، بىر تەرەپتىن ئويۇن قويۇپ خەلقنى تەشۋىق قىلىساق، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇزۇنىڭ سىنىپىي مۇھەببەت ۋە ئەپرىتىنىڭ چېگرىسىنى ئاجرىتىۋالدى. خەلق سەنئىتىدىن ئۆگىنىپ، ئۆزۇنىڭ كەسپىي ماھارىتىنى ئۆستۈردى. 50 - يىلنىڭ ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئەتچىلىرى (مەدەنىيەت دېلىگاتسىيىسى)، بۇيۇك ئازادلىقىمىزنى مۇبارەكلەپ ئۇرۇمچى، خوتەن، ئىلى، قەشقەر، ئاقسۇ ۋىلايەتلىرىگىچە ۋە بەزى ناھىيىلىرىمىزگىچە بېرىپ ئويۇن قويدى. بىز ئۇلار بىلەن سەنئەت ئىجادىيىتى، ماھارەت (تېخنىكىلىرى)

جەھەتلەردە پىكىر ئالماشتۇردى ۋە ئۆزئارا ئۆگىنىش ئىلىپ بېرىپ، مەلۇم تەسىراتلارغا ئىگە بولدى. شۇنداقلا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن شىنجاڭنىڭ چېگرا سەنئەت پېشۋالىرىدىن ئۆگەنىدى ۋە ئۇلارنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولدى. 1952 - يىلى ماي ئېيىدا، شىنجاڭ بويىچە تۇنجى سەنئەت مۇسابىقىسى قەشقەر رايونىدا ئۆتكۈزۈلدى. بۇ مۇسابىقىگە ئۈمىكىمىزدىن 30 غا يېقىن سەنئەتچىلەر رىياسەتچىلىك قىلىپ، خەلق سەنئەت بايلىقىنى قېزىش، ۋە سەنئەت ئۆمەكلەر (خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ، يەكەن ۋىلايەتلىرىنىڭ (ئۇ چاغدا يەكەن ۋىلايەت ئىدى) سەنئەت ئۆمەكلىرى ۋە قەشقەر، سوۋېت گىراژدانلىرى سەنئەت ئۆمىكى، 2 - جۇن سەنئەت ئۆمىكى، 13 - دىۋىزىيە (مىللىي دىۋىزىيە) سەنئەت ئۆمىكى ھەم تۆت ۋىلايەت خەلق سەنئەت پېشۋالىرى) دىن ئۆگىنىش بويىچە ناخشا - ئۇسسۇل، دراما نومۇرلىرى تېخمۇ بېيىدى

1953 - يىلى مەملىكىتىمىزدىن چەتكە چىقىپ ئويۇن كۆرسىتىش ئۆمىكىنىڭ تەركىبىگە قوشۇلۇپ سىراجىدىن زەپەر، ئايىمجان، ئابلىز يۈسۈپ ... قاتارلىق سەنئەتچىلىرىمىز ۋارشاۋا، رومىنىيە، موسكۋالارغا بېرىپ ئويۇن نومۇرلىرىنى كۆرسەتتى. شۇ يىلى شىنجاڭ خەلقى نامىدىن چاۋشيەن ئالدىنقى سەپ جەڭچىلىرى ۋە پىدائىي قوشۇنلىرىدىن ھال سوراپ ئويۇن قويۇشقا ئەۋەتىلدى. ئۇلار قاسىمجان قەمبىرى يېتەكچىلىكىدىكى ھۆسەنجان جامى، يولۋاسخان، پاشائىشان، سالامەت ئالىم، ھەمراخانىم، ئىمىن ئېزىز، كاۋلانباي قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى.

1955 - يىلى (ئازادلىقىمىزنىڭ 6 - يىلى) ئۆكتەبردە

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق (مۇختارىيات) تويىغا زور تەييارلىقلار بىلەن قاتناشتتى. ئاپتونومىيە تويىنى تەبرىكلەپ مەركىزىي مىللەتلەر سەنئەت ئۆمىكى، سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيا رېسپوبلىكىلىرى مەدەنىيەت دېلىگاتسىيە ۋەكىللەر ئۆمىكى ۋە ھىندىستان سەنئەتچىلىرى ۋەكىللەر ئۆمىكى كەلدى. ئۇلار بىلەن ئۆزئارا ئۆگىنىش، دوستلۇق - ئىتتىپاقلىق جەھەتلەردە ئۇلارغا زور تەسىرات قالدۇرۇلدى، ئۇلار: «ئازلا ۋاقىت ئىچىدە شۇنچىلىك تەرەققىي قىلىپسىلەر» دېيىشتى.

شۇ يىلى پايتەختىمىز بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن دراما كۆرىكىدە، زونۇن قادىرى يازغان «توي» ناملىق دراما ئويناپ كوللېكتىپ ھەم شەخسىي مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

1956 - يىلى رايونلۇق سەنئەت ئۆمىكىمىز ئىككى ئۆمەك بولۇپ قۇرۇلدى. «رايونلۇق 1 - ناخشا - ئۇسسۇل ئانسامبىلى» ۋە «رايونلۇق 2 - مۇزىكالنى دراما تىياترى» دېگەن ئىككى مىللىي ئۆمەك تەشكىل قىلىندى. بۇ چاغدا ئۇرۇمچى شەھەر نەمۇنە خەلق تىياترخانىسىمۇ پۈتكۈزۈلدى. مۇزىكالنى دراما تىياترى يېڭى كۇلۇبتا سەيپىدىن ئەزىزى يازغان «خېمىرتۇرۇچ سېلىش كېرەك» كومېدىيىسى بىلەن زىيا سەمەت يازغان «غېرىپ - سەنەم» نى ئويناندى. بۇ چاغدا ئۆمىكىمىزنىڭ كەسىپىي سەۋىيىسى بىرقەدەر يۇقىرى كۆتۈرۈلگەنىدى. ئۆمىكىمىزگە ئۆلكىلىك پارتىيە مەكتىپىنى پۈتتۈرگەنلەردىن ھامۇت سابىت، توختى مولتاجى، سەيپۇل يۈسۈپ ... قاتارلىقلار ۋە شۇنداق سەنئەت شۆيۈەننى پۈتتۈرگەن ئىبراھىمجان، ئىسكەندەر سەيپۇللا، مەريەم ناسىر، نۇرنىسا ئىسمائىل... قاتارلىقلار كەلگەنىدى.

1956 - يىلى ناخشا - ئۇسسۇل ئانسامبىلىنى ئاساس

قىلىنىپ ئىلى، قەشقەر ۋىلايەت سەنئەت ئۆمەكلەردىن بىر-
نەچچە ئارتىسلار تەكلىپ قىلىندى ۋە ئۇلار مەدەنىيەت
ۋەكىللىرى ئۆمىكى قىلىپ تەشكىللىنىپ، سوۋېت ئىتتىپاق-
نىڭ ئالتە رېسپوبلىكىسىدىكى شەھەر ۋە كولخوزلاردا ئوتتۇز
نەچچە مەيدان ناخشا ـ ئۇسسۇل ئويۇنى قويۇپ، ئۇلارغا
ياخشى تەسىرات قالدۇردى. قويغان ئويۇنىمىز، 30 نەچچە
يىللىق سوتسىيالىزم تۇزۇمىدىكى مەدەنىيەت سەۋىيىسى
يۇقىرى تاماشىچىلىرىنىڭ ئالقىشى ۋە ياخشى باھاسىغا
ئېرىشىپ، ۋەتىنىمىزگە شان ـ شەرەپ كەلتۈردى.

1958 ـ يىلى «ئاپتونوم رايونلۇق ناخشا ـ ئۇسسۇل
ئانسامبۇلى» بىلەن «ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىكالنى
دراما تىياتىرى» بىرلەشتۈرۈلۈپ، «ناخشا ـ ئۇسسۇل، درامـا
تىياتىرى» بولۇپ تەشكىللەندى. شۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە
يۈتەكە بۆلۈنۈپ، يەنى «ئۇسسۇلچىلار ئەترىتى»، «مۇزىكانت-
لار ئەترىتى»، «درامىچىلار ئەترىتى»، «ئىجادىيەت گۇرۇپ-
پىسى»، مەمۇرىي ئىشخانا ۋە پارتىيە ياچېيكىسى قاتارلىق
ئاپپاراتلىرى مۇقىملاشتى.

ئاپتونوم رايون بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئوڭچى ۋە
يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى ئاممىۋى ھەرىكەتكە قاتنىشىپ
«ئىدىيىنى تازىلاش»، «يۈرەك تاپشۇرۇش» ھەرىكىتى
ئېلىپ بارىدى. 1959 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن باشلاپ دۆلەت
بايرىمىنىڭ 10 يىللىقى، ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنىڭ
5 يىللىقى ئۈچۈن تەييارلىق قىلدى. نەتىجىدە «پاختىچە-
لىق»، «قىزىلگۈل»، «ئۇزۇمچىلىك» ئۇسسۇللىرىنى ۋە «كۈن
ۋە تۈن» سىمپونىيىسى شۇنىڭدەك «راك مۇقامى ئانسامبۇلى»،
«ئەجەم مۇقام ناخشىسى»، «ئازاد زامان»، «ياشا پارتىيە»

قاتارلىق ناخشا ـ ئۇسسۇل، دراملارنى ئويىنىدۇق. كېيىن
ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىي ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان
«كۆرەش يولى» (سەيپىدىن ئەزىز يازغان) ناملىق ئەسەر
سەھنىلەشتۈرۈلدى. ئاندىن كېيىن بۇرھان شەھىدىنىڭ «يالـ
قۇن تاغ غەزىپى» نى ئويىنىدۇق.

1958 ـ ۋە 1959 ـ يىللىرى «پولات تاۋلاش ھەرىكىتى»،
تۆمۈرىيول قۇرۇلۇشى، كۆمۈر كان قېزىش، ئۇرۇمچى ياشـ
لار ئۆستىگى قېزىش ۋە ھەر يىلى ئوما مەزگىلىدە دېھقانـ
لارغا ياردەملىشىپ كوللېكتىپ ئوما ئورۇش، يېزا ئىگىلىـ
كىگە سوتسىيالىستىك تەربىيە بېرىش ئىشلىرىغا نۆۋەتلىشىپ
(ئالتە ئايدىن بىر يىلغا قەدەر دېھقانلار بىلەن 5 تە بىرگە
بولۇپ) ئىشلەش قاتارلىق ھەرىكەتلەرگە قاتناشتۇق. بۇ
بىز سەنئەتچىلەرنىڭ ئىشچىلار، دېھقانلار ئارىسىغا بېرىپ
ئۇلار بىلەن يېقىنلىشىپ تۇرمۇش ئۆگىنىش بىلەن دۇنيا
قاراش نۇقتىسىنى زەربەلىگۈچى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىزغا
ھەم ئىشچى ـ دېھقانلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ئىدىيـ
ىزنى تېكىلەشكە پايدىلىق بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئىشچى ـ
دېھقان، زىيالىيلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى ئازايتىشقا ئىدىـ
يىدە زور زېمىن ھازىرلاندى.

1960 ـ يىلغا كەلگەندە، ناخشا ـ ئۇسسۇل، دراما تىيا-
تىرىمىزدىكى 300 دىن ئارتۇق ئائىلىنىڭ 1050 نوپۇسى
بىرلەشتۈرۈلۈپ «كوممۇنا» قۇرۇپ، چوڭ قازان تامىقى
يولغا قويۇلدى. بۇ چاغدا يېزا ئىگىلىكى بىلەن شەھەر-
لەرمۇ كوممۇنىلاشتۇرۇلغاندى. شۇ يىل كۈزدە ئاپتونوم
رايونلۇق مۇزىكا تىياتىرى (خەنزۇ مۇزىكا تىياتىرى)
ناخشا ـ ئۇسسۇل دراما تىياترىغا قوشۇلدى (60 كىشى).

بىز شۇنىڭدىن كېيىن، مۇزىكا چوڭ ئەترىتى بولۇپ قۇرۇلدۇق. 80 دىن ئارتۇق كىشىگە ئىگە مۇزىكا ئوركېستىرى كەسپىي تېخنىكا جەھەتتە يۇكسىلىشكە باشلىدى. يېڭى قوشۇلغانلار مۇزىكا ئالىي مەكتەپلىرىنى پۈتتۈرگەنلەر بولۇپ، مىللىي مۇزىكانتلارغا دەرس ئۆتتى. ئاددىي نوتا، دۇنياۋى نوتا ئاساسىمىز تەكلەندى. شۇ يىل يۇقىرىنىڭ تەستىقى بىلەن ئۆمىكىمىزگە 60 دەك مىللىي ئۆسمۈرلەر قوبۇل قىلىنىپ، ئۇسسۇل سىنىپى ئاچى. بۇ ياشلار ئۈچ يىل تەربىيىلەنگەندىن كېيىن ئۆمەك ئۇسسۇلچىلارقوشۇنىنى تولۇقلىدى.

شۇ يىللاردىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» دولقۇنىدا يېڭى نومۇر، سەھنە كىتابلىرى تەييارلاپ ئېيىغا 40 ـ 45 قېتىم ئويۇن قويۇپ، 40% ئۆز ـ ئۆزىمىزنى تەمىنلەش ئىقتىدارىغا يەتكۈزدى.

1963 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن باشلاپ، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ناخشا ـ ئۇسسۇل، دراما تىياترى»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ناخشا ـ ئۇسسۇل، دراما جۇيۈەنى» بولۇپ قۇرۇلدى. سەندۇكچىدىكى ئورنىمىزدىن دۆڭ كۆۋرۈكتىكى كونا سوۋېت كونسۇلخانىسىغا كۆچتى. رايونلۇق خەلىق دراما تىياترىمۇ جۇيۈەنگە (ئاكادېمىك تىياترغا يېقىن) قوشۇلدى، تىياترنىڭ يۈەنجاڭى مەمەت تاتلىق، ماۋىسەي، پارتكوم سېكرېتارى جۇ شۇجى بولدى. يۈەن تەركىبىدە ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكى، خەلىق دراما ئۆمىكى، ئۇيغۇر دراما ئۆمىكى، مۇزىكا ئۆمىكى، بەدىئىي ئىجادىيەت ئىشخانىسى، مەمۇرىي ئىشخانا، كادىرلار بۆلۈمى قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى. ئىجا-

دىيەت كۆچەيتىلىپ، يېڭى نومۇرلار بارلىققا كەلدى. شۇ يىلى مايدا «لەيلىگۈل» ناملىق ئۇيغۇرچە ئۇسسۇل ئوپېراسى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئويناldى. بۇ تۇنجى ئۇيغۇر ئۇسسۇل ئوپېراسى ئىدى. ئەسەرنى مەمەت تاتلىق (ئېلى ئېزىز)، ساۋچىنجىزلار يازغان ۋە ھاجى راخمان، ساۋچىنجىزلار رېژىسسورلۇق قىلغانىدى. 1964 ـ 1965 ـ يىلى چوڭ تېپتىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل ئاساس قىلىنغان «خەلق گۈشپىسى ياخشى» ناملىق كوللېكتىپ ئۇسسۇلنى ئۆينىدى. يەنە كوللېكتىپ ئىجاد قىلغان ۋە ساۋچىجىز، ھاجى راخمان قاتارلىقلار رېژىسسورلۇق قىلغان يىرىك ئەسەر 12 مۇقام مىلودىيە قىلىنىپ، شۆھرەت قازىنىلىدى. 1965 ـ يىلى دۆلەت بايرىمى ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ 10 يىللىق تويىدا چوڭ تېپتىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل ئويناldى. بۇ ئەسەرگە 500 كىشى قاتنىشىپ رول ئالدى. شۇ يىللاردا مەركىزىي تىياتر ئىنستىتۇتى شىنجاڭ ئۇچۇن بىر سىنىپ ئېچىپ، 30 غا يېقىن ئۇيغۇر ياشلىرىنى ئالتە يىل ئوقۇتۇپ، شىنجاڭغا ئەۋەتەكەندى. بۇ ياش كۆچلەر رايونىمىزنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت راۋاجى ئۈچۇن زور كۈچ بولۇپ قېتىلدى.

ئازادلىقتىن كېيىنكى 17 يىللىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشىمىز، باشقا ساھەلەرگە ئوخشاش جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۈچقاندەك تەرەققىي قىلغانىدى.

يەكەن سەنئىتى توغرىسىدا ئەسلىمە

مۇھەممەت فايتىم

يەكەن ئۆز زامانىسىدا 12 مۇقامنى رەتلەپ كۆيگە سالغان قەدىمى يۇرتنىڭ بىرى بولۇپ قالماستىن، بەلكى شىنجاڭ-نىڭ يېقىنقى زامان ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈنمۇ ئۆزىنىڭ پارلاق تۆھپىسىنى قوشقان جايىنىڭ بىرسىدۇر.

بۇنىڭ ئۈچۈن بىز يىراقنى قويۇپ يېقىننى ئەسلەپ ئۆتەيلى.

1934 - يىلى 4 - ئايىنىڭ 12 - كۈنى شېڭ شىسەي شىنجاڭدا ھاكىمىيەت بېشىغا ھېيلىگەرلىك بىلەن چىققان-دىن كېيىن، بۇ كۈننى خاتىرىلەش ئۈچۈن ھەر يىلى 4 - ئايىنىڭ 12 - كۈنىنى ئاتالمىش « ئاپرىل بايرىمى » قى-لىپ بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ تۈنجۇقتۇرۇۋې-تىلگەن ئەدەبىي - سەنئىتى بىر ئاز ئەسلىگە كېلىپ، ھەر قايسى جايلاردا جانلىنىشقا قاراپ ماڭدى. 1935 - يىلى 4 - ئايىنىڭ 12 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ۋالىي مەھكە-مىسىنىڭ تەپتىشى باقىرجان بۇ بايرامنى ئۆتكۈزۈش ئۈ-چۈن يەكەنگە كېلىپ، خاتىرىلەش پائالىيىتى ئۈچۈن ئۆزى رىياسەتچىلىك قىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتىن ئىككى ئاي بۇرۇن يە-كەن ناھىيىلىك مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۇشمىسى قۇرۇلغا-

ئىدى. بۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن شەھەر ئىچىدىكى شەنلى (ھۆكۈمەت ھېسابىدىكى مەكتەپ) ئۈيلى (ئۈيغۇشما ھېسابى-دىكى مەكتەپ) مەكتەپلەرنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ، تۇرلۇك مەش-غۇلات شەكىللىرى — گىمناستىكا، تەنھەركەت، مىللىي ئۇسسۇل، ناخشا... قاتارلىق ئويۇنلارنى تەييارلاشقا ئۈيۇشتۇرغان، با-قىرجان ئويۇنلارنى ئۆزى تەرتىپكە سېلىپ، «ئويۇن گۇرۇپ-پىسى» قۇرۇپ تەشكىللىك باشقۇرغان. يەكەن سەنئىتى مانا شۇ چاغدا بىخ ئۇرۇپ راۋاجلىنىشقا باشلىغان.

بايرامدىن كېيىن كونا شەھەر «دەڭدار» دېگەن يەردە بىر قازىمنىڭ بېغىنى ئىجارىگە ئېلىپ چايخانا ئاچقان (ھا-زىرقى ياغاچ پونكىتىنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ). بۇ چاي-خانىغا يەكەنىنىڭ مىللىي ئەلنەغمىچىلىرىنى يىغقان. باغدا يۇسۇپ غىجەك، تۇردى ئاخۇن، يۇسۇپ ئاخۇن ساتا، بارات ئاخۇن ۋە ئەيسراخۇنلار داۋاملىق نەغمە قىلىپ تۇرغان. ياشلار ئۇسسۇلغا ئۈيۇشتۇرۇلغان، زاكىرجان مۆمىن تىنماي ئۇسسۇل ئويناپ تۇرغان. خەلق ئۆزۈلمەي تاماشا كۆرۈپ تۇرغان، ئەزىمجان ھارماي كۆتكۈچىلىك قىلىپ تۇرغانىدى. ئاساسلىق نەغمىلىرى 12 مۇقام نەغمىلىرى ئىدى. بۇنىڭغا مەكتەپ بالىلىرىدىن قوبۇل قىلىنىپ رېپې-تىس قىلىناتتى.

1936 - يىلى 4 - ئايدا قەشقەردە تۇرۇشلۇق مەھ-مۇت سىجاڭ (دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى) ئۇشتۇمتۇت ھىندىستانغا چىقىپ كەتتى. بۇنىڭ ئورنىغا توقسۇنلۇق ئابدۇنىياز سىجاڭ بولۇپ يەكەنگە كەلدى. بۇ، ئۆزى ياغۇز شېڭ شىسەيگە تاقابىل تۇرالماسلىقىنى بايقاپ، خوتەننى بېسىپ ياتقان ماخۇسەن (ماجۇڭيىڭنىڭ

قسمى) بىلەن بىرلىشىپ قارشى تۇرماقچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەندىن خۇيزۇلار چۈۋۈلۈپ چىقتى، نەتىجىدە يەكەن خۇددى ئەسكەرلەر لاگېرىغا ئايلاندى. شۇ تۈپەيلى چايخانا تاقالدى. سەنئەت ئىشلىرىمۇ توختاپ ھەممە ياقنى بۇرۇقتۇملۇق ۋەزىيەت قاپلىدى.

شۇ يىلى شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردەمى بىلەن ئىسيانچىلار ئۈستىدىن غەلبە قىلدى. ئۇنىڭ ھېيلە - مىكىرلىك سىياسىتىنىڭ ياردىمى بىلەن چايخانىدا ئويۇنلار يەنە باشلىنىپ كەتتى. بۇ قېتىم غەدگەرلىك دېگەن يەردىكى ئابدۇراخمان غوجامنىڭ قورۇسىدا داۋام قىلدى. قەشقەردىن ھاجى مۇھەممەت ۋە ئىبراھىم ئاخۇن قاتارلىق مۇزىكانتلار كەلدى. ياز پەسلى كەلگەندە «قوشقار ئاتار» دېگەن يەردىكى مەكتەپ ئوقۇنغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، رەسمىي سەنئەت ئۆمىكى قۇرۇلدى. زىيائىدىن قارىم (ھازىر مەككىدە)، ھاجى نۇرۇللا (ھازىر سوۋېت ئىتتىپاقىدا) مۇدىرلىق ۋە رېژىسسورلۇق قىلدى. زاكىرجان مۆمىن، يۈسۈپ زىيا، زاكىر بولداش، سوغمجان شەمسىدىن، جۇرۇۋاي، ئەنۋەر قاتارلىق ئۆزبېك ياشلىرى رول ئويناندى (ئۇ ۋاقتتا يەرلىك خەلقنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى، ئويغىنىشى تۆۋەن بولغانلىقتىن، ئەنجانغا بېرىپ كەلگەن ئۆزبېك ياشلىرى رول ئوينىغان).

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىقتىسادىي بىلەن بۇ جايدا ياز-لىق ۋە قىشلىق سەھنىلەر ياسالدى. ئويۇنغا سىرتتىن بىرقانچە ھەۋەسكار، مۇئەللىملەر قاتناشتى، تەييارلىق پۈتكەندىن كېيىن يەكەندە تۇنجى قېتىم «ئايخان» ۋە «سەلىمە» دېگەن دراما قويۇلدى. خەلق ناھايىتى قىزغىن كۆردى. بۇ چاغدا ھازىرقى

دەك توك چىراغلار يوق ئىدى. گاز چىرىغى (چىدىك) يېقىلغان، ئايالارنىڭ رولىغا ئەرلەر چىققان (ئۇ چاغدا ئايالار تېخى ئۆيدىن چىقمىغان، جەمئىيەتكە ئارىلاشمىغانىدى) ھەمدە لايىق كىيىم ۋە گىرىملەرنى خەلقتىن ئۆتنە ئېلىپ ئىشلەتكەن. بۇنىدىن باشقا شارائىت جەھەتتىن نۇرغۇن قىيىنچىلىقلار مەۋجۇت ئىدى.

1938 - يىلى يازلىق تەتىلدىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى ئەۋەتكەن ئابدۇقادىر سىدىق باشچىلىقىدا ئابدىرىشىت يۈسۈپ، ئىسمائىل ھۆسەيىن، مەھەممەت جالالىدىن، ئابدۇقادىر يۈسۈپ، مەھەممەت رېھىم قاتارلىق 60 تەن ئارتۇق مائارىپ ۋە سەنئەت خادىملىرى يەكەنگە كەلدى. شۇنىڭ بىلەن يەكەن سەنئىتىنىڭ كەم - كۆس يەرلىرى تولۇقلىنىپ، تېخىمۇ جانلىنىشقا باشلىدى. جۈملىدىن يەكەن سەنئەت ئۆمىكى 3 - قېتىم يېڭىباشتىن قۇرۇلدى. مۇنتىزىم ۋە ھەۋەسكار ئارتىسلار قوبۇل قىلىندى. ئەدەبىي ئىجادىيەت بۆلۈمى قۇرۇلدى، سەھنە ئەسەرلىرى ۋە يېڭى كونسېرت نومۇرلىرى ئىجاد قىلىنىپ سەھنىلەشتۈرۈلدى. يازلىق سەھنە ۋە قىشلىق سەھنە ياسىلىپ ئۇستەل، شىرە، سەھنە سايمانلىرى ۋە كىيىم - كېچەكلەر تەييار قىلىندى. 1944 - يىلغىچە ئالتە پارچە سەھنە كىتابى، 100 دىن ئارتۇق كونسېرت ۋە بىرقانچە ئىبتىتىشش، كومپىدىيەلەر يېزىلىپ، كۆپ سانلىقلىرى سەھنىلەشتۈرۈلدى. ئۇيغۇر خەلقنىڭ كلاسسىك ئەسەرلىرى، ناخشا قوشاقلىرى توپلاندى. شۇنىڭ بىلەن يەكەن سەنئىتى ئۇچقاندەك ئالغا بېسىپ شەھەردىن يېزىلارغا ۋە قوشنا ناھىيىلەرگىچە كېڭەيدى. سەنئەتچىلەرمۇ قوشنا ناھىيىلەرگە بېرىپ ئويۇن

كۆرسەتتى. بۇ ئويۇننىڭ نەمۇنىلىرى: «كۆرەش»، «كۆرەش قىزى»، «قانلىق داغ»، «ئۆز مۇھىت»، «ئانارخان»، «زەينەپكە تۆھمەت»، «چىمەنگۈل»، «سامساق ئاكاڭ قاينايدۇ»، «تۆنۈگۈن بۈگۈن»، «يالغان تېۋىپ»، «پىرخون»، «غېرىپ - سەنەم»، «بىوراننىڭ كېيىنكى ئاپتاپ» قاتارلىق دراملاردىن ئىبارەت ئىدى. ئاساسلىق روللاردا ۋە رېژىسسورلۇققا ئابدۇقادىر يۈسۈپ (هازىر قەشقەر ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىدە)، مۇھەممەت رېھىم غوپۇر (هازىر ئاپتونوم رايونلۇق سەنئەت مەكتىپىدە)، مۇھەممەت فايتىمە (هازىر يەكەن ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشتە)، توختى سوپى (1967 - يىلى ئۆلۈپ كەتكەن)، ئابدىقادىر مۇھىدىن (هازىر يەكەن ئاشلىق 4 - ماگىزىن ئائىلە قورۇسىدا)، رەھمىتۇللا ياقۇپ (هازىر يەكەن پاختا شىركىتىدە)، زاكىر يولداش، زاكىر مويدىن، زىيائىدىن، ئوسمان هاشىم، ئابدۇسلىمجان، ئابلىز هايىت، ئايالاردىن: خەيرىنسا زۇنۇن، خەيرىنسا تۆلەندى (هازىر قەشقەر ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىدە)، زىننەت ئەمەت، خاتەم ئەمەت، خەلىچە ياقۇپ، نۇرنسا تۇرغۇن، تۇنسا قاسىم، سىيتىنسا هەلىمىدىن، خاتەم تۇردى قاتارلىقلار. سازچىلاردىن تۇرسۇن تۇردى، ئىمىن هوشۇر، تۇرسۇن كەنجى، مىجىت بارات، ئابدىكېرىم روزى، ئوسمان يۇنۇس قاتارلىق سەنئەتچىلەر شۇ مەزگىلدىكى سەنئەتكە قاتنىشىپ كۆچ چىقارغان كىشىلەردۇر.

1940 - يىلى يەكەن سەنئەت ئۆمىكى ئۇچ ئايلىق ساز كۇرسى ئېچىپ، هەر مىللەت بالىلىرىدىن 20 نەپەر كۇرسانتقا ئىسكرىپكا، گىتار، ماندالىن، چاك، نەي، دۇتار قاتارلىق سازلارنى ئۆگىتىپ، جايلارنىڭ سازچىلارغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرغان.

يەكەن سەنئىتى جەمئىيەتتىن ئۆگىنىپ، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئالغا باسقان. مەسىلەن: 1942 - يىلى قەشقەردە ۋىلايەت بويىچە ئۆتكۈزگەن سەنئەت مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ، يۇقىرى نەتىجە قازانغان ۋە مۇكاپاتلانغان.

ئەڭ مۇھىمى يەكەن سەنئىتى ئېلىمىزنىڭ پاپۇنغا قارشى ئۇرۇشىغا كۆزگە كۆرۈنگۈدەك تۆھپىلەرنى قوشتى. ئويۇن كۆرسىتىش ۋە ئاغزاكى تەشۋىق قىلىشتىن باشقا ئەمەلىي هالدا خەلقتىن نۇرغۇن ئىئانە يارەملەرنى توپلىغان (مەن بۇ مەزگىلدە بىرنەچچە كۇن ئىئانە پۇلىنى ساقلىغانىدىم. پۇلنىڭ سانى هازىر ئېسىمدە يوق، ئەمما تۆت تاغار پۇل قاچىلىغانلىغىم ھېلىمۇ ئېسىمدە).

يەكەن سەنئىتى كىنوچىلىقىنىمۇ تەشكىلىي جەهەتتىن بىر تۇتاش ئېلىپ بارغان. 1939 - يىلى ئۇيغۇر ئۇيۇشما قەشقەردىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سودا فېرمىسى بىلەن تېرە - ئۇچەيگە توختام تۈزۈپ كىنو ئاپپاراتى سېتىۋالغان. بۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ فۇرشىن ئىسمىلىك بىر مېخانىنكى قۇرۇپ بېرىپ كەتكەن. بۇنى تاش مۇھەممەت ۋە ئابدۇسېلىمجانلار باشقۇرغان. ئۆز ۋاقتىدا بۇ كىنو سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ فىلىملىرىدىن چاپايۇپ، مايىز گىرانشتان، تىيرناتسى، ۋولگا، ئالىكساندىر سىرگىيۇچ، كوستا، ۋاسىلىسسا («خاپا چوكان»، هېكايە فىلىم)، نەسىردىن ئەپەندى، گوركى، لېنىن ئۆكتەبىر قاتارلىق فىلىملەرنى قويغان.

1944 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە يەكەن سەنئىتىدە بىر ئاز ئۆزگىرىشلار بولدى. پېشقەدەم ئارتىسلار خىزمەت ئالغان ئېھتىياجىنى قاندۇرغان.

ماشتۇروپ ۋە ئالمىشىپ سىرتقا كەتتى. شۇنداق بولسىمۇ يەنە جەمئىيەتنىڭ ئارزۇسى بولغاچقا چېكىنمەي ئۇزلۇكسىز زورايدى. توختى سوفى (ئۆلكىلىك مەدەنىي كۇرستا ئوقۇغان كەسپىي ئارتىس) ۋە ئابدۇقادىر مۇھەددىنلارنىڭ رېژىسسورلۇقىدا بارلىق ئارتىسلار تىرىشىپ ئىشلەپ «غېرىپ - سەنەم»، «رابىيە - سەئىدىن»، «تاھىر زوھرا»، «ئەرشىن - مالئالان» (ئەزەربەيجان تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان) قاتارلىق دراملارنى سەھنىلەشتۈردى ۋە يېڭى كونسېرت - كومېدىيەلەرنى كۆرسەتتى.

1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شىنجاڭ ئازاد بولغاندا، يەكەن سەنئىتىگە يېڭىدىن جان كىرىپ يېڭى ئىستىقبالغا قاراپ ماڭدى ۋە شىنجاڭنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشتى.

رەتلىگۈچى: ئابدۇللا ئىدرىس

شىنجاڭ سەنئەتچىلىرىنىڭ تۇنجى قېتىم ئېچىلغان ئۆلكىلەرنى سایاھەت قىلىشى

پەردە ئېلىيوۋا

30 - يىللاردىكى ئويغىنىش دەۋرىدە، شىنجاڭنىڭ مەدەنىي - مائارىپى يوقتىن بارلىققا كېلىپ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدى. جۈملىدىن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىمۇ يوقتىن بارلىققا كېلىپ راۋاج تاپتى. ھەر بىر ۋىلايەت، ناھىيىلەردە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىي - مائارىپ، ئەدەبىيات - سەنئىتىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلدى ۋە ئۇنىڭ قارمىقىدا سانائىتەپسە (سەنئەت ئۆمىكى) تەسىس قىلىنىپ، بۇنىڭ ئەتراپىغا زىيالىيلار، ئارتىس، ئارتىسكىلار ۋە يازغۇچىلار جەلپ قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن 1937 - يىلغا كەلگەندە ئەدەبىيات - سەنئەت (سانائىتەپسە) ئىشلىرى تەرەققىي قىلىپ، دەسلەپكى ئۇسسۇل ئويناش، ناخشا ئېيتىش، دېكلاماتسىيە سۆزلەشتىن ئىلگىرلەپ سەھنە ئەسەرلىرىنى قۇيالايدىغان بولدى. شۇ چاغدا «ئانارگۈل»، «غېرىپ - سەنەم»، «پەرھات - شېرىن»، «سامساق ئاكاڭ قاينايدۇ»، «قانلىق داغ»، «رابىيە سەئىدى»، «زەينەپكە تۆھمەت»، «چىن مۇدەن»، «ئارشىن - مالئالان» قاتارلىق سەھنە

ئەسەرلىرى ئوينالغاندى. تاتار ئۇيۇشمىسىدا: «ئاسىل يار»، «غالىيە بانو»، «باشماق»، «سىرىنگەن يۇلتۇزلار» تاتار-لىقلار؛ قازاق ئۇيۇشمىسىدا: «شوغا»، «قىزجىيىك» قاتار-لىقلار؛ ئۆزبېكلەردە، «نەسەپ قۇربانى»، رۇسلار ۋە باشقا مىللەت ئۇيۇشمىلىرىمۇ ئۆز لايىقىدا ئويۇنلارنى قويالايدىغان بولدى. ئۇ چاغدا ھەممە ئۇيۇشما ئۆز مەدەنىي - ماارىپ، ئەدەبىيات سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن تىرىشاتتى. مەدەنىي - ماارىپ ئىشلىرى بىلىملىك كىشىلەرگە يۆلەنسە، ئەدەبىيات سەنئەتتىمۇ زىيالىي ياشلارغا، قابىلىيەتلىك، تالانتلىق ئارتىس، ئىنارتىسكىلارغا ۋە مۇزىكانتلارغا مۇھتاج ئىدى. ئۇ چاغدىكى ئاساسلىق قىيىنچىلىق ئارتىسكا مەسىلىسى بولۇپ، ئايالالارنى سەھنىگە چىقارغىلى بولمايتتى. ئەدە-بىيات - سەنئەت قوشۇنىدىكى ئايالالار، بولۇپمۇ يارامىلىق ئارتىسكىلار ئاز ئىدى. چۈنكى ئۇ چاغدا فېئودالىق دىنىي خۇراپاتلىق خاھىشى كۈچلۈك بولغاچقا ئايالالار سەھ-نىگە چىقىسا ئۇلارنى پەقەت كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئاچىدىغان بىر ئويۇنچىلار، دەپ قارىغانلىقتىن، ھېچكىم ئايالالارنى سەھنىگە چىقىرىشقا ئۇنىمايتتى. 1940 - يىلغا كەلگەندە ئۇيۇشمىلار ئارا بىر قېتىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت مۇ-سابىقىسى قانات يايدۇرۇلۇپ، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى باشچىلىقىدا پائالىيەت ئېلىپ بارىدى. ھەرقايسى ئۇيۇشمىلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئويۇن قويۇپ، ياپونغا قارشى تۇرۇپ ئالدىنقى سەپكە يارىدەم بېرىش ئۈچۈن ئىئانە توپلىدى. نەتىجىدە ھەرقايسى ئۇيۇشمىلاردىن يىغىل-غان ئىئانە - يارىدەم پۇللارغا 10 ئايروپىلان سېتىۋېلىپ، ئۇنى 1939 - يىلى ياپونغا قارشى تۇرۇش باش ئۇيۇشمىغا

مىپ بەردى. بۇنىڭدا ھەرقايسى ئۇيۇشمىلارنىڭ ھەسسىسى بولغانىدى. مانا شۇنداق ھەربىرىمىز شۇ چاغدا ئام-مىنى ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ بىلەن تەربىيىلىدى. شۇ چاغ-دىكى سانائىتىمىز سەنئەتچىلەر گەرچە ئاز ساندا بولسىمۇ، ئەمما يۇقىرىقىدەك مۇھىم ھەربىرىمىز پائال قاتنىشىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنى ۋەتەننى سۆ-يۈش، جاھانگىرلارغا قارشى تۇرۇش، ياپونغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ۋە خەلقنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشتە ئاكتىپ رول ئويناندى.

1941 - يىلى ئۇرۇمچىدە ئۇيۇشمىلار ئارا يەنە بىر قېتىم مۇسابىقە ئېلان قىلىنغاندا، قەمبەرخانىم تۇغقان بوقلاپ چۆچەككە كېتىپ قالغانىكەن. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئالاھىدە بىر ماشىنا بىلەن ئابلەھەق ھوشۇرنى ئەۋەتىپ، قەمبەرخانىم بىلەن سىگلىسى گۈلبەھرەمنى ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىدى. ئۇلار ئاچا - سىڭىل ئىككىسى سەھنىدە ئۆز ماھارەتلىرىنى كۆر-سەتىپ ھەممىزنى ھەيران قالدۇردى. شۇنداق قىلىپ بىز چوڭ تەييارلىقلار بىلەن مۇسابىقىگە قاتناشتۇق. مەن شۇ چاغدا ئۈچ ئۇيۇشمىنىڭ ناخشا ۋە مۇزىكىسىغا قاتناشتىم. قەمبەرخانىم، گۈلبەھرەملەر قاتناشقان شۇ قېتىملىق مۇسا-بىقىدە مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بىرىنچىلىكنى ئالدى. شۇنىدىن تارتىپ قەمبەرخانىم ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاتاقلىق سەنئەتچىسى بولۇپ قالدى. يىللارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئە-تىمىز ئۈچقاندەك راۋاج تاپتى. ئىلگىرىكىدەك ئايالالار سەھنىگە چىقماسلىقتەك كونا رامكىنى بۇزۇپ تاشلاپ،

سەھنىگ ئايالار كۆپلەپ چىقىشقا باشلىدى. مۇسابىقىلەرمۇ داۋاملىق بولۇپ تۇرىدىغان بولدى. 1947 - يىلغا كەلگەندە رەئىس جاك جۇجۇك بىلەن ئەيسالارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ھال سوراش ئۆمىكى ئەۋەتىلەكچى بولدى. بۇنىڭ ئۈچۈن قەشقەر ۋە قاغىلىق قاتارلىق يەرلەردىن بىر تۈركۈم ئارتىس، ئارتىسكىلارنى تاللاپ ئەكىلىپ، ئۇرۇمچىدىكى سەنئەتچىلەر بىلەن بىرلەشتۈرگەن ئاساستا ئۆلكىلىك تەشۋىقات ھەيئىتى قارمىقىدا 60 كىشىلىك بىر سەنئەت ئۆمىكى تەشكىل قىلىندى. بۇ ئۆمەك ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن ھال سوراش ئۈچۈن جەدىدىي تەييارلىقلارنى قىلىشقا باشلىدى. بۇلارغا كىيىم ئۈچۈن شاڭخەي، شياڭگاڭ بازارلىرىدىن نەپىس رەختلەرنى تاللاپ كېلىپ سەنئەتچىلەر كىيىمىنى تىكتۈردى. ئارتىس، ئارتىسلارغىمۇ كاستيۇم، شالۋار، پەلتۇلارنى تىكتۈردى. شۇنىڭ بىلەن سەنئەتچىلەرنىڭ سەھنە كىيىملىرى دېگەندەك چىرايلىق ھەم تولۇق بولدى. تەييارلىقلىرىمىز پۈتكەنىدىن كېيىن ھال سوراش ئۆمىكى دېگەن نام بىلەن جاك‌جۇجۇك بىۋاستە رەھبەرلىك قىلىپ، تۆۋەندىكى ئىشلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن مەمەت ئىمىن توختايوپنى بەلگىلىدى. بۇ چاغدا ئەيسابەگنىڭ ئايالى پاتىمە خانىم ئۆمەك بىلەن مەنمۇ بارمەن دېگەنىدى، ئەيسابەگ ئۇنىمىدى. ماڭار چېغىمىزدا ئەيسابەگ ئۇزىنىڭ نۇتقى سۆزلەپ مۇنداق دېدى: «بىز شىنجاڭدىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە بېرىپ ھال سوراش ئارقىلىق، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىنى خەنزۇلارغا تونۇشتۇرۇش ۋە سىلىرنى خەنزۇلارنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى بىلەن تونۇشتۇرۇپ، مەدەنىيەت، سەنئەت ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن سىز

لەرنى تەشكىللەپ ئەۋەتمەكچى بولدۇق. سىلەر بۇرۇن ئۇيەرلەرنى كۆرمىگەن، ئۇلارمۇ سىلەرنى كۆرمىگەن، ئۇنچە قېتىم كېپتىپ باردىسىلەر. سىلەر شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىغا ۋاكالىتەن ئۇيغۇر مىللىي ئەدەبىيات - سەنئىتىنى تونۇشتۇرۇش ۋە جۇڭگونىڭ قىسمەن شەھەرلىرىنى، خەلقنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن باردىسىلەر. ئۇ يەرگە بارغاندىن كېيىن سىلەر دېققەت قىلىدىغان ئىشلارنىڭ بىرى، بارغانلا يەردە ھەر بىر ئادەم ئۆزىنى ئوبدان تۇتۇش، بولۇپمۇ ئەدەب ئەخلاققا دېققەت قىلىپ، يامان تەسىر بېرىشتىن ساقلىنىش لازىم. ھەر جەھەتتە ياخشى تەسىر كۆرسىتىپ، قايتىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن.....»

1947 - يىلى 10 - ئاي ئاخىرلىرىدا بىز ئۇرۇمچىدىن مەخسۇس ئايروپىلان بىلەن ئۈچۈپ، لەنجۇدا بىر كېچە قوندۇق. ئەتىسى شۇ چاغدىكى مەركىزىي شەھەر نەنجىنگە يېتىپ باردۇق. بىزگە ئۇ يەردە غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمە مۇدىرى جاك‌جۇجۇك بىۋاستە رەھبەرلىك قىلدى. بىزنى نەنجىنىڭ تۇرۇشلۇق مەركىزىي ئىدارىلەر، ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر ۋە خەلق ئاممىسى قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، تەييارلانغان مېھمانخانىلارغا ئورۇنلاشتۇردى. بىز بىرقانچە كۈن ئارام ئالدۇق. بۇ جەريانىدا مۇخبىرلار كېلىپ، بىزنىڭ ئۇ يەرگە بېرىشتىكى مەقسىتىمىز ۋە قاچانغىچە تۇرۇپ، قانچە ۋاقىت ئۈيۈن قويۇشىمىزنى سوراپ، كۆندىلىكنى كۆنىدە گېزىتكە خەۋەر قىلىپ تۇردى. بىز ئۇ يەردە بىر تەرەپتىن خەلقە ئۈيۈن قويۇپ، بىرتەرەپتىن ئىدارە، جەمئىيەت، فابرىكىلارنى، مەدەنىيەت ئورۇنلىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق ۋە كۆپ تەسىراتلارغا ئىگە بولدۇق. بىر

كۆنى نەنجىنده چوڭ كۆلۈبتا ئويۇن قويغاندا ئويۇنىمىزغا جياڭجيپشى كېلىپ ئويۇنىمىزنى كۆردى. ئۇيۇن مەزمونىنى بۇرھان ئەپەندى ئۇنىڭغا تەرجىمە قىلىپ بېرىۋاتقانتى. مەن سەھنىده ناخشا ئېيتىپ تۇرۇپ كۆردۇم. ئۇبىرەر ساەت كۆرە ـ كۆرمەيلا كېتىپ قالدى. بىز قالغان ناماشىبىنلارغا ئويۇنىمىزنى قويۇۋەردۇق. بىزلەر تۇنجى قېتىم ئىچكىرىگە بارغان ئۇيغۇرلار بولغانلىقىمىز ئۈچۈن خەنزۇ خەلقى بىزنى كۆرۈپ ھەيران قالدى. ئۇلار قىزىققان ھالدا بىز بىلەن سۆھبەتلەشتى، بىزنى سىلەر چەت ئەللىكمۇ؟ دەپ سورايتتى. بىز ئۇلارغا جۇڭگولۇق، شىنجاڭلىق دېسەك، شىنجاڭ دېگەن نەدە؟ سىلەر قايسى مىللەت؟ دەپ سوراپ كەتتى. ئۇ چاغلاردا بېرىش ـ كېلىش ئىشلىرى يوق دېيەرلىك بولغاچقا، مىللەتلەر ئارا چۈشەنچىلەر ئەنە شۇنداق ھەيران قالارلىق دەرىجىده ئىدى. ئويۇن قويۇشنى باشلاپ ئاۋۋال ئىداره، جەمئىيەتلەرگە، ئاندىن ئاممىغا ئويۇن قويدۇق. بېلەتلەر باس ـ باس بولغاچقا كوچىغا چىقساق بېلەت بەرسەكلار دەپ ماڭغۇزمايتتى. بىزنىڭ كونسېرتلىرىمىز قىزغىن قارشى ئېلىنىپ، كېچە ـ كۈندۈز ئويۇن قويۇپ تۇرساقمۇ يەنە خەلق ئاممىسى ئۈستى ـ ئۈستىگە تەلەپ قىلىپ تۇردى. سەھنىده ھەر بىر نومۇرىمىزغا قىزغىن چاۋاك چېلىنىپ، زاللارنى تىترىتىۋەتتى. شۇنداق قىلىپ بىر ئايدىن ئارتۇق تۇرۇپ ئويۇنىمىزنى ئاياغلاشتۇرۇپ شاڭخەيگە كەتتۇق. شاڭخەيدىمۇ شۇنداق ياخشى قارشى ئېلىنىدۇق، ئۇ يەردىمۇ بىر تەرەپتىن ئويۇن قويۇپ، بىرتەرەپتىن ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق. شاڭخەيده قىلغان ئېكسكۇرسىيىمىز ئۆزۈنراق بولدى. چۈنكى شاڭخەي شۇ زامانلاردىلا مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ،

بىزگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. بىزنىڭ سەنئەت نومۇرلىرىمىزمۇ ئۇلارغا ياخشى تەسىر بەردى. بىز شاڭخەيده ئۈچ ئايدىن ئارتۇق تۇردۇق. بۇ جەريانىدا كىنو فىلىمى ئالدۇق ۋە پىلاستىنكا ئالدۇردۇق. ئارىلىقتا ۋاقىت چىقىرىپ خاڭجۇغا بېرىپ كەلدۇق. خاڭجۇ دۆلتىمىز بويىچە ئەڭ گۈزەل شەھەرلەرنىڭ بىرسى بولۇپ، ناھايىتى ياخشى يەر ئىكەن. ئۇ يەردىمۇ ياخشى قارشى ئېلىنىپ، ئويۇن قويۇپ بەردۇق. خاڭجۇنىڭ سانائەت بۇيۇملىرى بىزنى بەك قىزىقتۇردى. ئۇ يەرده ئېسىل تاۋار، دۇخاۋا زاۋۇتلىرى بار ئىكەن. ئۇ زاۋۇتلارنى بىر ـ بىرلەپ زىيارەت قىلدۇق، داشۆلەرنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق. خاڭجۇنىڭ پۇراقلىق ياغاچ ماتېرىياللىرى، پۇراقلىق يەلپۈگۈچلىرى، كۈنلۈكلىرى بەك ئېسىل ئىكەن. ئاتاقلىق چاي زاۋۇتىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق ۋە ئاتاقلىق چايلىرىنى ئىچتۇق. ئۇ چايلار دۆلىتىمىز بويىچە ئەڭ ئېسىل چايلار ئىكەن. نەگە بارساق شۇ يەرنىڭ يەرلىك مالللىرىدىن بىزگە سوۋغات تەقدىم قىلدى. ئۇ يەردىن قايتىپ شاڭخەيده يەنە ئويۇن قويدۇق ۋە ئۇ يەرنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلىرى بىلەن كۆپ قېتىم ئۇچراشتۇق. مەشھۇر سەنئەتچىلەردىن مېيلەنفاڭ، كىنو ئارتىسى بەيياڭلار بىلەنمۇ كۆرۈشتۇق. ئۇلار بىلەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھەققىده پىكىر ئالماشتۇردۇق. بىر كۈنى مېيلەنفاڭ ئۆيۈم كىچىك دەپ قەمبەرخانىم باشلىق سەككىز كىشىنى ئۆيىگە چايغا تەكلىپ قىلىپتۇ. چاي ئۈستىده كەڭ تاشا پىكىر لەشتۇق. مېيلەنفاڭنىڭ بىر ئوغلى بىر قىزى بولۇپ، قىزى ئەرەنچە ناخشا، ئوغلى ئايالچە ياسىنىپ، ئايالچە ناخشا ئېيتىپ رول ئالىدىكەن. ئۇلارنىڭ ماھارىتى

بىزنى خېلىلا ھەيران قالدۇردى. بىز يەنە شۇ چاغدىكى كىنونىڭ مەشھۇر ئارتىس، ئارتىسكىلىرى بىلەنمۇ كۆرۈشۈتۇق. كەسپداشلار بىر - بىرىنى كۆرگەندە ناھايىتى ھايا-جانلىنىدىكەن. ئۇلار بىلەنمۇ دوستلۇق كەيپىياتتا ئۆتتۇق. مەن بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ۋەتەنىمىزنىڭ كەڭ زېمىنىدا ياشاۋاتقان خەلقىمىزنىڭ چىگرا رايونىدىكى ئازسانلىق مىللەتلەرگە بولغان قىزغىن مۇئامىلىسى ۋە سەمىمى دوسلۇقىدىن چوڭقۇر تەسىرلەندىم. شائېخەيدە يەنە بىر قىسىم تاتار-لار بار ئىكەن، ئۇلار بىلەنمۇ كۆرۈشتۇق. ئۇلارمۇ بىزنى قىزغىن قارشى ئېلىپ ئوبدان كۈتۈۋالدى. شائېخەيدىكى ئىشلىرىمىز ئاياغلاشقاندىن كېيىن تەيۋەنگە بارماقچى بولدۇق. بۇ چاغدا ئۇرۇمچىدىن خەۋەر كەلدى. تەيۋەنگە بېرىشتا تەشكىلىنى ئىخچاملاپ ئادەم سانىنى ئازايتىپ، ياراملىق ئادەملەردىن 30 كىشى بارماقچى بولدى. قالغان-لارنى پاتمىخان باشلاپ ئۇرۇمچىگە قايتماقچى بولدى. بىز تاللانغان 30 ئادەم شائېخەيدىن مەخسۇس پاراخوت بىلەن تەيۋەنگە ماڭدۇق. بىر يېرىم سوتكا مېڭىپ ئۇلۇغ ئوكيانىنى يېرىپ دېڭىز شاۋقۇنلىرىنى تاماشا قىلىپ، تەيۋەنىڭ مەر-كىزىي شەھىرى تەيبېيگە يېتىپ باردۇق. ئۇيەردىمۇ ھۆكۈ-مەت دائىرلىرى ۋە خەلق ئامىمىسى پورتقا چىقىپ بىزنى قىزغىن كۈتۈۋالدى. تەيبېيدىكى ئالىي مېھمانخانىلىرىغا ئو-رۇنلاشتۇردى. تەيۋەن ئەڭ گۈزەل جاي بولۇپ، ئۇرۇش جەريانىدىكى قىسمەن خاراب‌زارلىقلارنى ھېسابقا ئالمى-غاندا، شەھەر قۇرۇلۇشلىرى ئازادە ئىكەن. تەيۋەنىڭ يەر-لىك تىلىنى بىر تەرجىمان خەنزۇچە، ئۇيغۇرچىغا

(بىزنىڭ مەخسۇس تەرجىمانىمىز) تەرجىمە قىلدى.

50 يىل ياپونىيە ھۆكۈمرانلىقىدا تۇرغان تەيۋەنىڭ تۇرمۇش، ئۆرپ - ئادەتلىرى ياپونچە بولۇپ كەتكەنىكەن. ئۆيگە كىرىشتە كەشنى سېلىپ كىرىش، پاكار جوزىدا تاماق يېيىشتەك ئادەتلىرى ساقلىنىپ قالغانى-كەن. بىزمۇ ئۇلارنىڭ ئادەتلىرىگە ماسلىشىپ يۈردۇق. تەي-ۋەن سانائەت رايونى بولۇپ، يەر بايلىقىمۇ مول ئىكەن. ئۇ يەردە مەرۋايىت كانى بولۇپ، بازارلاردا باس - باستا-تۇرلۇك مەرۋايىتلار سېتىلىدىكەن. شۇنىڭدەك ئېسىل سەدەپ سايمانلار، زىننەت بۇيۇملىرى شۇ يەرنىڭ دەريالىرىدىن چىقىدىكەن. ئۇ مەرۋايىت، سەدەپلەرنىڭ ئېسىللىكى ئادەمنى ھەيران قالدۇراتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇ يەردە شېكەر قۇمۇچى، چاي، سوپۇن، يۇزماي، رەخت زاۋۇتلىرى بار ئىكەن. ئۇلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق. پەمىل چايلىرى بەك ئېسىل پۇراقلىق بولىدىكەن. تەيبېيدە بىرقانچە ۋاقىت ئويۇن قويۇپ، ئېكسكۇرسىيە قىلغاندىن كېيىن تەي-جوڭ شەھىرىگە بېرىپ ئويۇن قويدۇق. ئۇ يەردىمۇ بىزنى بەك قارشى ئالدى. ئايدىڭكۆل دەپ ئاتالغان ئەينى زامانىدىكى ياپونلار ياسىغان مەشھۇر كۆلنى ساياھەت قىلىش ئۈچۈن، بىر كۈن ئاپتوبۇس بىلەن باردۇق. ئۇ يەردە ماتور-لۇق كېمە بىلەن كۆلنى ئايلاندۇرۇپ ساياھات قىلدۇردى. كۆلنىڭ تۆت تەرىپى قويۇق ئورمانلىق بولۇپ، مەنزىرىسى بەكمۇ چىرايلىق ئىدى. مايمۇن، تىمىن شاختىن - شاختا سەكرەپ يۈرگەن، تۇرلۇك قۇشلار سايراپ تۇرغان. ئۇ يەرنىڭ ھاۋاسىنى، مەنزىرىلىرىنىڭ گۈزەللىكىنى تىل بىلەن تەسۋىرلەپ تۈگەتكىلى بولمايتتى. ئاخىرىدا كۆلنىڭ ئۇ چېتىدە ياۋا-

بى ئادەملەر بار، شۇ يەرگە ئاپسرايلى دېدى. بۇنى ئاڭ-
لاپ بىز قانداق ياۋايى ئادەملەردۇر، دېگەن خىياللار بىلەن
باردۇق. قارىساق ئۇلار ھېچبىر ياۋايى ئەمەس، بىزگە
ئوخشاشلا ئادەملەر ئىكەن. قىزلار، ئاياللار، ئەرلەر بىزگە
ئوخشاشلا. ئۇلار شۇ يەرنىڭ يەرلىك خەلقى بولۇپ،
گاۋشەنزۇ دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇلار ئايدىڭكۆل ياقىسىدا
ئۇۋچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرۈپ كەلگەچكە، شەھەردىكى
لەر ئۇلارنى ياۋايى دەپ ئاتىشىدىكەن. ئەمەلىيەتتە ئۇلار
يەرلىك كەمبەغەللەر بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي كىيىم-كېچەك-
لىرى بىلەن باشقىلاردىن پەرقلىنىدىكەن. باشلىرىغا
قۇش قاناتلىرىنى قىستۇرۇۋالغانىكەن، ئاياللىرى بويۇنلىرى-
غا ھەر خىل مارجانلارنى ئېسىۋالغانىكەن، ئۇلارنىڭ ئۆز-
ئالدىغا تىلى بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ تىلىنى تەپۈشنلىكلەر
تىلىغا، تەپۈشن تىلىدىن خەنزۇچىغا، خەنزۇچىدىن ئۇي-
غۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ بەردى. ئۇلارغىمۇ ئويۇن قويۇپ
بەردۇق. ئۇلار بىزگە ئويۇن قويۇپ بەردى. بامبۇك قومۇش-
تىن كېسىپ تەييارلانغان مۇزىكا ئەسۋابلىرىنى يەرگە
ئۇرۇش ئارقىلىق پەيدا قىلغان مۇزىكا سادالىرىغا كەلتۈ-
رۈپ، بىر تاشنى دائىرە قىلىپ چۆگىلەپ ئۇسسۇل ئويناپ،
ناخشا ئېيتىپ بەردى. ساياھىتىمىزنى تۈگىتىپ يەنە تەي-
يىگە قايتىپ كەلدۇق ۋە مەدەنىيەت ئورۇنلىرىنى ئېكسكۇ-
رسىيە قىلدۇق. بىرقانچە كۈن ئويۇن قويۇپ كۆپ
تەسىراتلارنى ئېلىپ، يەنە مەخسۇس چوڭ پاراخوت بىلەن
شاڭخەيگە قايتىپ كەلدۇق.

نەنجىن، شاڭخەي، خاڭجۇ، تەيۈەن قاتارلىق شەھەر-
لەردە ئالتە ئاي دېگەندەك ساياھات قىلىپ، ناھايىتى كۆپ

1948 - يىلى ئىچكىرى ئولكىسىگە ئېۋە تىلگەن
تۇنجى شىنجاڭ مىللىي سەنئەت ئومىكى

جايلارنى ۋە خەلمۇ خەل كىشىلەرنى كۆرۈپ ناھايىتى تەسىرلەندىم. مەن تۇغۇلۇپ ئۆسۈپ شۇنجاڭدىن باشقا يەرنى كۆرمىگەنلىكىمدىن، ساياھات جەريانىدا ۋەتىنىمىزنىڭ زور بىر دۆلەت ئىكەنلىكىنى ۋە خەنزۇ خەلقىنىڭ شۇ چاغدىكى مەدەنىيىتى، ئىلىم سەۋىيىسى شۇنداقلا خەلقنىڭ نامرات - كەمبەغەللىكى، بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ كەمبەغەللىكتىن ئېزىلىشلىرى ماڭا ئاجايىپ تەسىر قىلدى. ئۆزۈم ئايال بولغانلىقىم ئۈچۈن كۆپرەك ئاياللار تۇرمۇشىغا بەك دىققەت قىلغانلىقىمدىن، نەگە بارسام ئاياللارنىڭ ئېچىنىشلىق ئەھۋاللىرى ماڭا ئۇچراپ تۇردى. تۇنجى قېتىم بىز نەنجىنگە بېرىپ ئويۇن قويغىنىمىزدا كوچىلاردا ئاياللارنىڭ بالىلىرىنى ئېگەشتۈرۈپ يۈرۈپ تىلەمچىلىك قىلغانلىرىنى كۆرۈپ بەك ئېچىندىم. تالاغا چىقساق مايلامچى بالىلار شۇنداق كۆپ ئىكەن. ھەر خىل ئوخشىمىغان ئەھۋال ئاستىدا ئېزىلىۋاتقان كەمبەغەل ئاياللار، بالىلار مانا شۇلارنىڭ ھەممىسى خەلق تۇرمۇشىنىڭ قانچىلىك ناچار ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. دېمەك بىز ئالتە ئاي جەريانىدا يۇقىرىقىدەك تەسىراتلاردىن باشقا،ۋەتىنىمىزنىڭ قانچىلىكچوڭ بىر زېمىن ئىكەنلىكىنى، خەلقى جەڭ، بايلىقى نۇرغۇن ئىكەنلىكىنى ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسىمۇ يامان ئەمەس بىر دۆلەت ئىكەنلىكىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. شۇندىن كېيىن ۋەتەنگە بولغان مېھرى - مۇھەببىتىم ئېشىپ ۋەتەن ھەققىدە ئويدان تونۇشلارغا ئىگە بولدۇم. شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇرلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىنى خەنزۇ خەلقىغە تونۇشتۇردۇق.

1948 - يىل 6 - ئاينىڭ ئاخىرىدا بۇيرۇقتا ئاساسەن ئورۇمچىگە قايتىپ كەلدۇق.

پەردە خانىم

خەمىت ھىكمى

خەمىت ھېكمى توغرىسىدا ئەسلىمە

پەرىدە ئېلىيوۋا

تىلشۇناس، دراماتورگ، تەرجىمان، تەرجىمەشۇناس خەمىت ھېكمى، 1906 - يىلى تۇرپان شەھەر ئىچىدىكى موزدۇز (ئىشچى) ھېكىم ئاخۇن ئاكا ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ توققۇز ياش چېغىدىلا ئاتا - ئانىسىدىن يېتىم قالغاچقا، ئاكىسى ئىبرىز ھېكمى ئۇنى 1914 - يىلى تۇرپاندىكى مەخسۇت مۇھىتى ئاچقان «مەكتىپى مەقسۇدىيە»دە ئوقۇتىدۇ ۋە مۇھىبۇللا مۇئەللىمدىن تەلىم ئالدۇ.

1920 - يىلى خېمىتنىڭ ئاكىسى ئىبرىز ھېكىم ئۇنى ئۇرۇمچىگە ئېلىپ چىقىپ، خەنزۇچە مەكتەپكە (شوتاڭغا) ئوقۇشقا بېرىدۇ. خەمىت ھېكمى شوتاڭدا ماخمۇتجان، ئىلھام جانلار بىلەن ساۋاقداش بولۇپ ئوقۇيدۇ. شۇ ۋاقىتتا ئۇ خەنزۇ خەلقىنىڭ مەشھۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى «سۇ بويىدا»، «قىزىل راۋاقتىكى چوش»نى ھەم لۇشۈن ئەسەرلىرى، جۇڭگو تارىخى، پەلسەپە قاتارلىق دەرسلىكلەرنى تىرىشىپ ئوقۇغىنىپ چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە بولىدۇ. خەمىتنىڭ ئاكىسى ئىبرىز ھېكمى خەنزۇ مەكتەپتە (شوتاڭدا) ئوقۇغان بىلىملىك كىشى بولغانلىقتىن، 1930 - يىلى ئۇنى مەخسۇت مۇھىتى چوڭەككە ئېلىپ بېرىپ، بوغالتىرلىققا يوللاپ ئوزىنىڭ سودا ئامبىرىدا ئىشلىتىدۇ. ئۇ شۇ ۋاقىتتا ئىنىسى خەمىتنىمۇ چوڭەككە

ئېلىپ كېتىپ، ئۇنىڭغا خىزمەت تېپىپ بەرمەكچى بولىدۇ. ئەمما خەمىت يەنىلا ئوقۇشنى ئارزۇ قىلغانلىقتىن، ئۇ چوڭەكتىكى «تۇران» مەكتىپىدە رۇسچە، ئۇيغۇرچە تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، تارىخ، فىزىكا، خىمىيە، شېئىر، مۇزىكا قاتارلىق يېڭىچە پەننىي بىلىملەرنى ئىگىلەيدۇ. رۇسچە ساۋادى چىققاندىن كېيىن لېرمونتوپ، پوشكىن، ئاباي ۋە ئابلا توقايلارنىڭ ئەسەرلىرى ھەم سوۋېت كىتابلىرىنى ئوقۇپ، روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى، سوۋېت سوتسىيالىستىك جەمئىيەت تەرەققىياتلىرىدىن مەنتۇي ئوزۇق ئالىدۇ. ئۇ (خەمىت) تۇرپاندىكى چېغىدىلا مۇھىبۇللا ئەۋزى ئۆگەتكەن تۇڭەندىكى شېئىرلاردىن چوڭقۇر تەسىرلىنىدۇ.

ئەي! تۇغقان تىل، ئەي ماتور تىل،
ئەتىكەم، ئەنىكەم* نىڭ تىلى.
دۇنيادا كۆپ نەرسە بىلدىم،
سەن تۇغقان تىل ئارقىلىق.
«ئابدۇللا توقاي»

خەمىت ھېكمى چوڭەكتىكى «تۇران» مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ چىققان كۈنلەردە، شىنجاڭدا قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ غەلبىسى بىلەن 12 - ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى بولۇپ، شىنجاڭدا شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى تىكلىنىدۇ. ئۇزۇن قالمايلا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، مىللەتلەر ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش، پارىخور لۇققا قارشى تۇرۇش، شىنجاڭنى ئىسلاھ ۋە تەمىرە قىلىش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇشتىن ئىبارەت

* ئەتىگەم، ئەنىكەم تىلى - ئاتامنىڭ، ئانامنىڭ تىلى، يەنى ئانا تىلى.

ئالته سیاسەت ئېلان قىلىنىپ، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ «مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشما» لىرى قۇرۇلدۇ ۋە يېڭىچە مىللىي مائارىپ يولغا قويۇلدۇ. 1934 - يىلى خىمىت ھېكمىي چۆچەك «توران مەكتىپى»نى پۈتتۈرۈپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئورگىنىدا تەرجىمان، «تاۋۇش» گېزىتىدە تەھرىر، ھەم چۆچەك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدا مەدەنىي تەشۋىقى قاتارلىق ئىشلارغا تەكلىپ بىلەن قاتنىشىدۇ. ئۇ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدىلا مۇزىكا (تەمبۇر چېلىش)، ئۇسسۇل ئويناش، ناخشا ئېيتىش كورۇژوكلىرىگە قىزغىن قاتنىشىپ، شائىر ئابدۇرۇسۇل قېيۇمى (تۇرپانلىق) نىڭ تۆۋەندىكى شېئىرىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتاتتى:

«سۇسىز چۆللەردە،
تاشلىق، قۇملۇقتا،
سۇ تاپالماستىن،
يۇرۇپتىمىز بىز.

قاراڭغۇ تۈندە،
چىققان بوراندا،
كۆز ئاچالماستىن
يۇرۇپتىمىز بىز.»

ئۇ، 1934 - يىلى باھاردا چۆچەكتىكى ئۇيغۇر، تاتار، ئۆزبېك يىگىتلەردىن تەركىب تاپقان سەنئەت كۇرۇژوكىنى ئۇيۇشتۇرىدۇ. بۇ كۇرۇژوك ئۆز نۆۋىتىدە داۋاملىشىپ، كۆندىن - كۈنگە رەسمىي سەنئەت گۇرۇپپىسىغا ئايلىنىدۇ. كېيىن

چۆچەكتىكى مىرئابىت بايىنىڭ بېغىدا بورا بىلەن يېپىلغان كۆلۈبىنى ياساپ، تۇنجى قېتىم ناخشا - ئۇسسۇل كېچىلىكى ئۆتكۈزىدۇ. بۇ كونسېرت كېچىلىكىدە ئۇيغۇر، تاتار، ئۆزبېك مىللەتلىرىنىڭ كونسېرت نومۇرلىرى پۈتۈن خەلق تاماشىبىنلىرىنى ۋە ئەينى زامانداشلىرىنى مەدەنىي - مائارىپ رەھبەرلىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ ۋە مەدەنىي - مائارىپ ئەربابلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن ئۇيغۇر، تاتار، ئۆزبېك، قازاق ياشلىرىدىن ئاساس قىلىنغان خىمىت ھېكمىي باشچىلىقىدا سانائىيەپەسە (سەنئەت) ئۆمىكى تەشكىل قىلىنىدۇ. ناخشا - ئۇسسۇل (كونسېرت) يېڭى - يېڭى ئىجابىي ئەسەرلەر بىلەن بېيىپ بارىدۇ. كېيىن ئەيىدۇللا باسىت «ئانارخان» ناملىق دراما يېزىپ چىقىدۇ. بۇ دراما ئەخمەتجان سەيپۇللىن دېگەن كىشى رېژىسسورلۇق قىلىدۇ (ئەخمەتجان سەيپۇللىن دېگەن كىشى رۇسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن روسىيىدە كىنو ئاكتىيورلار مەكتىپىنىڭ رېژىسسورلۇق فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان). ئۇ چاغدا خوتۇن - قىزلارنىڭ تىياتىردا رول ئېلىپ چىقىشىغا ئىجتىمائىي ئادەت كۈچى يول قويمايتتى، ھەتتا ئۇيغۇر، ئۆزبېك خەلقلىرىنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنىڭ تىياتىرخانىغا بېرىپ ئويۇن كۆرۈشىمۇ مەنئى قىلىناتتى. «ئانارخان» دراممىسىدا خىمىت ھېكمىي يىگىت رولىنى ئالدى. مەن (پەرىدە) قىز رولىنى ئالدىم (بىز تۇران مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپلا تۇيۇقسىز قىلىشقانىدۇق). شۇ چاغلاردا خىمىت ھېكمىي ماڭا تەرىبىيە بېرىپ: «دراممىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى خوتۇن - قىزلارنىڭ ئەركىن نىكاھلىنىشى ۋە ئۇلارنى

ئىنسانىي ھوقۇققا ئىگە قىلىش ئۈچۈن بولغان كۈرەشتىن ئىبارەت. مۇئەللىغان خوتۇن ـ قىزلارنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن جاپالىق كۈرەش قىلىشىمىز لازىم» دەيتتى. مەن تۇنجى قېتىم سەھنىدە ئانارخان رولىنى ئويناپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندىم. شۇ قېتىمقى ئويۇنغا ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر، تەرەققىياتچىلار زاتلارمۇ قىز ئايالىرىنى ئېلىپ كەلگەنىدى.

1936 ـ يىلغا كەلگەندە چۆچەكنىڭ سانايىنەپىسە ئىشلىرى خېلى جانلىنىپ قالدى. بۇرۇن ئۇنچە كىشى ئىدۇق، كېيىن 40 ، 50 كىشىگە يەتتۇق. ئويۇشما رەھبەرلىرىدىن نىياز ئىسھاقى، ئاۋۇت ھاجى، مىر تۆھۈر مۇئەللىم، ئابدۇخالىق قاتارلىقلار تىياتىرنىڭ راۋاجى ئۈچۈن خىزمەت ئىشلىدى ۋە ئۆزلىرىمۇ قاتناشتى. ئۇلار ئايالىرىنىمۇ تىياتىرغا ئېلىپ كېلىشتى. كېيىن بايلار، مۆتىۋەرلەرمۇ بالا ـ چاقىلىرىنى ئېلىپ كېلىدىغان بولدى. ئويۇنمىزدا خەلقنى ئىلىم مەرىپەتكە دەۋەت قىلىش، نادانلىقتىن قۇتۇلۇش مەزمۇن قىلىنغانلىقتىن سىرت، ئەر ـ ئايالالار ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش، ئەرلەر ئېزىز، ئايالالار خار بولۇۋېرىدىغان كۆنىلەرنىڭ كەلمەسكە كەتكەنلىكى تەشۋىق قىلىناتتى. بولۇپمۇ خىمىت ھېكمىي سەھنە ئالدىدا: «قايسىمىزنى ئانا تۇغۇپ چوڭ قىلمىغان، قايسىمىز ئانىنىڭ سۈتىنى ئېمىپ چوڭ بولمىغان؟ ئانىنى خارلاپ ئۆتۈشكە قايسىمىز رازى بولىمىز؟!» دېگەندەك تەسىرلىك مسالالار بىلەن خەلقنى قايىل قىلاتتى. ئىككىنچى قېتىم ئەبەيدوللا باست يازغان، زالىم بەگلەر، شائىيۇلار ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئۇچ، تۆت خوتۇن ئېلىپ زوراۋانلىق قىلىدىغان ئەھۋالالار تەسۋىرلەنگەن «پاربخور شائىيۇ» ناملىق دراما-

نى تەييارلىدۇق. بۇ ئەسەردىمۇ خىمىت يىگىتنىڭ، مەن قىزنىڭ رولىنى ئېلىپ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئويناپ چىقتۇق. ئويۇن كۆرگۈچىلەر تەسىرلىنىپ يىغا ـ زارە قىلىشتى.

1936 ـ يىلى شۇنداق قىزغىن ئىشلەۋاتقان چېغىمىزدا، شېڭ شىسەي خىمىت ھېكمىنى ئۆلكىگە چاقىرتىپ ئەكەتتى. شۇ يىلى 10 ـ ئايلاردا، شېڭ شىسەي خىمىت ھېكمىنى دۇبەن يامۇلنىڭ باش تەرجىمانى قىلىپ بېكىتتى. مەن ئۆلكىلىك سانايىنەپىسەگە ئورۇنلاشتىم. خىمىت ھېكمىي دۇبەن يامۇلدا پەندىخۇينىڭ (جاھانگىرلىكە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ) ماتېرىياللىرىنى، «بىرلىكسەپ ژۇرنىلى» ھەم «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ ماقالىلىرىنى تەرجىمە قىلىپ، تەھرىرلەيتتى. ئۇنىڭ تەرجىمە قىلىدىغان ماتېرىياللىرى سىياسىي، نەزەرىيىۋى، پەلسەپە قاتارلىق ماتېرىيالالار ئىدى. ئۇ (خىمىت ھېكمىي) مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشمىغا رەئىس بولۇپ ئىشلەش مەزگىللىرىدە، ئۇيۇشما سانايىنەپىسەسىگە بىۋاستە يېتەكچىلىك قىلاتتى. ئۆمەكنىڭ تەشكىلى، ئىجادىي رەھبەرلىك ئىشلىرىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۇ چاغدا ئۆلكىلىك سانايىنەپىسەدە مۇمىن ئەپەندى، ئابدىكېرىم رازى، ئابدۇۋايىت سوناي، رېھىم قارى، راھىدىن قارى، پەتتاجان، نوراخۇنم..... قاتارلىقلار بار ئىدى. شۇ چاغقىچە ئۇرۇمچى سەھنىسىدە ئايالالارنىڭ رولىغا ئەرلەر گەردىم قىلىپ چىقاتتى. كېيىن خىمىت ھېكمىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن مۆمىن ئەپەندىنىڭ ئايالى نۇراخۇنم بىلەن ئىككىمىز تۇنجى ئۇرۇمچى سەھنىسىگە چىقتۇق. شۇ يىلى سوۋېت ئەزەربەيجانىنىڭ كومېدىيىلىك ئوپېراسى «ئارشىن مال ـ ئالان»

نی ئۇيغۇر. ئابلىمىت مەخسۇتوف ئەسقەر رولىغا، نۇر راخانىم گۈلچېھرى رولىغا، مەن ئاسىيە رولىغا چىقىپ، خەلق نى رازى قىلدۇق، خېمىت ھېكمى ئارقا - ئارقىدىن «ئەخمەت سەررات»، «ئانارخان» (قايتا ئىشلەنگەن)، «شەر مەنىدىلەر»، «سۆلەت» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنى يېزىپ چىقتى. بۇ يەرلىك خەلق تۇرمۇشىدىن ئېلىپ يېزىلغان دراملار بولغاچقا، ئۇرۇمچى سەھنىسىدىلا ئوينىلىپ قالماي، بەلكى دېرامائەسەرلىرى ھەرقايسىۋىلايەت - ناھىيىلەر دىكى شۆبە ئۇيۇشمىلارغىمۇ شاپىگرافتا بېسىپ تارقىتىپ بۇ، جايلارنىڭ سەھنە ئەسەرلىرىگە بولغان ئېھتىياجى تەمىن ئېتىلەتتى.

1937 - يىلىغا كەلگەندە. جۇڭگو كومپارتىيىسى يەنە ئەن مەركىزىي كومىتېتىدىكى مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزالىرىدىن ماۋزېمىن، چىن تەنچۇ، لىن جىلۇ، ماۋدۇن (شۇڭ يەنىبىڭ)، جاۋدەن قاتارلىقلار ئىلگىرى - كېيىن شىنجاڭغا كەلدى. شۇ قاتاردا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىدىن خۇاڭ مڭفۇ، لى زىلياڭ قاتارلىقلار كېلىپ، شىنجاڭنىڭ يەرلىك تىياتىر ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ئەمەلىي ياردەم قىلغانىدى. بولۇپمۇ جاۋدەن بىزنىڭ ئۇيغۇر ئۇيۇشما سانائىنەپسەنىڭ دراما ئوينىش پائالىيىتىمىزگە ئالاھىدە ياردەملىشىپ، رېژىسسورلۇق، ئارتىسنىڭ ماھارىتى، سەھنە سوۋېتى (نور) نى ئىشلىتىش، گىرىم، كىيىم قاتارلىق سەھنە سەنئىتى جەھەتتە ئىنتايىن قىمىتى ياردەم قىلدى. ئۇ ئۆزى ئۈلگە كۆرسىتىپ، سايىم ۋە يۇسۇپ دېگەن ياشلارغا سەھنىدە توكتىن پايدىلىنىشنىڭ يولىنى كۆرسىتىپ، ئۇلارغا ئۆگەتتى، تەربىيىلىدى. بۇنىڭ

يىلەن سەھنىمىز تېخىمۇ كۆركەملىشىپ كەتتى.

1937 - يىلىغا قەدەر بورا ياپقان كۇلۇبتا ئويۇن قويياتتۇق. خېمىت ھېكمى ئۇرۇمچىدىكى يەرلىك سودىگەر، مۆتىۋەرلەرگە تەشۋىق قىلغاندىن كېيىن، ئابلىز مۇسا بايوپ نەنمىگدىكى جايىنى تىياتىرغا ھەدىيە قىلدى. روزى ھاجى قاتارلىق بايلار پۇل ئىئانە (ياردەم) قىلدى. يەنە ئۇيغۇر ئۇيۇشما تەرىپىدىن «لاتارى» (چەك تارقىتىپ تەلەي سىناش) ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىپ، لاتارى كىرىمى، ئىئانە ھەم ئويۇن كىرىمى بىلەن نەنمىگدە تۇنجى زاماندىكى «مەدەنىيەت كۇلۇبى» (تياتىرخانا) نى بىنا قىلدى. كۇلۇبنىڭ لايىھىسىنى خېمىت ھېكمى ئىشلەپ چىقتى ھەم باشتىن ئاياغ كۇلۇب قۇرۇلۇشىغا ئۆزى قول سېلىپ پۈتكۈزدى. كۇلۇبنىڭ ئۈستى كېمىر ئۆي شەكىلىدە يېپىلغان ئىدى. مەن خېمىت ھېكمىگە چاقچاق قىلىپ، «كۇلۇبنى تۇرپان كېمىر ئۆيىلىرىگە ئوخشىتىپ قويۇپسىز» دېسەم، خېمىت ماڭا: «شۇنداق، يەرلىك ئەنئەنە يېڭى زامانغا خىزمەت قىلسا ياخشى ئەمەسمۇ؟» دېگەنىدى. كۇلۇبىمۇ پۈتتى، تياتىرىمىزنىڭ سان - سۈپەت جەھەتىلىرىدىمۇ كۆزگە چېلىققۇدەك ئۆزگىرىشلەر بولدى. چۆچەك، غۇلجا، قەشقەر، كۇچا، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن بىر قىسىم سەنئەتكارلار ئۇلكىلىك تىياتىرىمىزغا تەكلىپ قىلىندى. قاسىمجان قەمبىرى، روزى تەمبۇر، مەروپ ئاكام، سەيدوللام، پەتتارجان، مويىدىن نىياز، سىراجىدىن زەپەر، ياسىن ھەسەن، ئابدۇرېھىم چاك، سەمەت ئاخۇن، ئابدۇكېرىم رازى، ئابدىگۇل قاتارلىقلار بىلەن يېرىك سەھنە ئەسەرلىرىنى ئويناشقا باشلىدۇق. ئەسەر يازىدىغان ئاپ

تورلارمۇ كۆپەيدى. شۇنىڭ بىلەن بىز لۇتپۇللا مۇتەللىپ نىڭ «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ» (ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى پارتىزانلار ئۇرۇشىنى ئىپادىلىگەن دراما)، «كۆرەش قىزى»، «ساماق ئاكاڭ قايتايدۇ»، ئابدۇشۈكۈر يالقۇننىڭ «شاخىدىكى كېچىسى»، زۇنۇن قادىرنىڭ «غۇنچەم»، زىياسەمەدنىڭ «غېرىپ - سەنەم»، مۆمىن ئەپەندىنىڭ «بوز يىگىت»، قاسىمجان قەمبىرىنىڭ «زەينەپكە تۆھمەت»، ماۋدۇننىڭ «كۆرەش»، «يېڭى شىنجاڭ» قاتارلىق دراملىرىنى ۋە شېكسپىر ئەسەرلىرىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن «سويۇپ تاغام»، «يالغان تېۋىپ»، «جەلگۇر» (يانچۇقچى)، «پىرخون» قاتارلىق بىرنەچە ئەسەرلەرنى ئويىنىدۇق. مەدەنىيەت كۆلۈبى بىنا قىلىنغىنىغا بۇ يىل (1987 - يىلى) توپتوغرا 50 يىل بولدى. 50 يىلدىن بېرى بۇ ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئوچىقى نۇرغۇن سەنئەتكارلارنى يېتىشتۈردى ۋە خەلققە مەدەنىيەت تارقاتتى. خىمىت ھېكمىي ئۆلكىگە كەلگەندىن كېيىن (چۆچەكتىن كەلگەندىن كېيىن)، ئۇ، پەنددىخۇيغا يەنى ۋاڭ باۋچەن، خۇاڭ مىڭغۇ، خەنگۇاڭ، ماۋدۇن، جاۋدەن..... قاتارلىق كومپۇنىستلارغا يېقىنلاشتى، ماۋزېمىن، چېن تەنچۇلارنىڭ دوكلات، دەرسلىك، ماقالىلىرىنى تەرجىمە قىلدى. مۇھىمى، ئالتە سىياسەت دەرسلىكى، ئەيسى چىنىڭ يېڭى پەلسەپىسى، ماركسزم، لېنىنزم نەزەريىلىرى، دېئالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزم پەلسەپىسى، لېنىنزم مەسىلىلىرى، ياپونغا قارشى بىرلىگ سەپ سىياسىتى ۋە سىياسىي ئىقتىساد قاتارلىق بېرىشورلار، ماقالە، ئوبزورلىرىنى تەرجىمە قىلدى. ئۇ شۇ تەرجىمە جەريانىدا ماركسزم، لېنىنزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى قىزغىن

قوبۇل قىلىش بىلەن ئۆگەنگەنلىرىنى شىنجاڭدىكى خەلقە تەشۋىق قىلىشتا ئاكتىپ رول ئويناندى، بولۇپمۇ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى جۇڭگو پارتىزانلىرىغا ياردەم تۇپلاش، ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇشتەك ئىنقىلابىي پائالىيەتلەرگە ئاكتىپ قاتناشتى. خىمىت ھېكمىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «شەكلى مىللىي، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات سەنئىتى» ئىستىقبالىغا بولغان چۈشەنچىسى ئۇستۇن ئىدى. شۇڭا ئۇ دائىم: «خەلقنىڭ ئىجتىمائىي مەكتىپى تىياتىرچىلىق» دەپ ماختايتتى. ئۇ، مەدەنىيەت كۆلۈبى پۈتۈپ تۇنجى ئويۇن قويۇلغان كۈنىدە، لېنىنىڭ: «تىياتىر خەلق تۇرمۇش ئەينىكى»، دېگەن سۆزى يېزىلغان لوزۇنكىنى پەردە ئۇستىگە ئاسقاندى.

1939 - يىلى ماۋدۇن (شېك يەنېك)، شۇي تاۋ، جاۋدەن قاتارلىقلار پۈتۈن شىنجاڭدىن 200 گە يېقىن ھەر مىللەت ياشلىرىنى تەربىيىلەش ئۈچۈن «مەدەنى كادىرلار مەكتىپى» نى ئاچقانىدى. بۇ چاغدا خىمىت ھېكمىي ۋەلايەت، ناھىيە ۋە يەرلىك مەدەنى ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىدىكى ياشلارنى يۇقىرىقىلارغا تونۇشتۇرىدۇ. شۇ قاتاردا ماۋدۇن، شۇي تاۋ، جاۋدەنلەرنىڭ مەدەنىي كادىرلار يېتىشتۈرۈش مەكتىپىگە بېرىدىغان دەرسلىكلىرىنى تەرجىمە قىلدى ھەم ئۇلارغا يېقىنلىشىپ، ئۇلارنىڭ شىنجاڭ مەدەنىيىتىنى يۇكسەلدۇرۇشتە قىلغان پىكىر ۋە يولىورۇقلىرىنى قوبۇل قىلدى. خىمىت ھېكمىي ئۇزۇن يىل ئوقۇدى، پەقەتلا 6 يىل ئىشلىدى.

1939 - يىلى 11 - ئاپرىل، تۇن كېچىدە ئۇنى شېك

شسەينىڭ ژاندارمسى قولغا ئالدى. لىيۇبندى خەمىتنى باغلاپ ئېلىپ ماڭدى ۋە، ئۆيىنى پۈتۈنلەي ئاختۇرۇپ چىقتى. ئونىڭ جاۋەندىكى كىتاب - ماتېرىياللىرىنى پۈتۈنلەي يىغىۋالدى. خەمىت شۇ كۈنى ئاخشىمى، ماۋزېدۇڭنىڭ رەسمى بار بىر قېلىن كىتابنى ئوقۇپ چىقىۋاتاندى. ئۇخلايدىغان ۋاقىتتا مەن ئۇنىڭدىن: «بۇ كىتابنىڭ كىمنىڭ سۆرىتى» دەپ سورىدىم. خەمىت: «نېمە قىلىسىز سوراپ؟» دېدى. مەن يەنە: «بۇ ئادەمنىڭ لۈدىكى مېڭى ناھايىتى يېرىشىملىق ئىكەن، ئۆزۈمۇ چىرايلىقىكەن» دېدىم. خەمىت: «شۇنداق، بۇ ئادەمنىڭ قىلىقىمۇ چىرايلىق، ئىشىمۇ چىرايلىق ئادەم» دەپ كۈلۈپ، بۇ كىتابنى يېستۇق ئاستىغا قويدى، ئۇخلاپ قالدۇق. ھېلىقى لىيۇبندى كىرگەندە، قۇچاقتىكى قىزىمنى يېستۇق ئۈستىگە ياتقۇزۇپ، پەپلەپ ئۇخلىتىپ قويدۇم. لېكىن لىيۇبندى ھېلىقى كىتابنى قولغا چۈشۈرەلمەي، ماڭا قاتتىق تەلەپپۇز بىلەن: «بۇنىڭ (خەمىتنىڭ) بىر خەنزۇچە كىتابى بارمىش، ئۇ كىتاب قەيەردە!؟» دەپ سورىدى. «بىلمەيمەن!» دېدىم. چۈنكى لىيۇبندى خەمىتنىڭ قولىنى باغلاۋاتقاندا، خەمىتنىڭ كۆزۈمگە قاراپ: «يېستۇق ئاستىدىكى كىتابنى چىڭ ساقلا!» دېگەندەك ئىشارە قىلغانىدى. لىيۇبندى خەمىتنىڭ يېزىۋاتقان «نەپىس قۇربانى» ناملىق دىراممىسىنىمۇ ئېلىپ كەتتى.

خەمىت ھېكمى — شېڭ شسەي تۇرمىسىدە يۈزلىگەن كوممۇنىستلار قاتاردا قۇربان بولدى. ئۇ 33 يىل ئۆمۈر كۆردى. ئەمما ئۇ قىسقىغىنا ھاياتىدا، ماركسىزم، لېنىنىزم ئۇقتۇرۇشنەزەرىنى تالالمىغان، سوتسىيالىزم جەمئىيىتى يولىنى يېقىتۇرغانىدى. ئۇ جۇڭگونىڭ بۈگۈنكى زامانىدەك بەختىيار، قۇدرەتلىك سوتسىيالىزم دۆلىتى بولۇشىغا زور ئىشەنچە باغلىغانىدى. ئۇنىڭ ئەنە شۇ ئىدىيىسىدىن ئۆلگۈدەك قورقىقان شېڭ شسەي ۋە لىيۇبندىلار خەمىتنى ھاياتىدىن ئايرىغان بولسىمۇ، مىليونلىغان جۇڭگو خەلقى كوممۇنىستىك پارتىيە رەھبەرلىكىدە خەمىت ئارزۇ قىلغان يېڭى جۇڭگونى يارىتتى. بەلكى ھەر قانداق ئەكسىيەتچى كۈچلەر ئۇنى توسۇپ قالالمىدى.

ئاتاقلىق شەخس ــ باي سېجاك

ئابدۇراخمان مامۇت دىيار

باي سجاك (ئىسمائىل قاسىم ھاجى) شىنجاك تارىخ-
ىدىكى ئاتاقلىق شەخسىيەتلىك بىرى. ئۇ 1930 ــ يىللاردى-
كى خوجىنىيازھاجى باشچىلىق قىلغان دېھقانلار دېموكراتىك
ئىنقىلابىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاساسلىق سەركەردىلىرى-
دىن ئىدى. باي سجاك يالغۇز ھەربىي ئەمەلدار
سۈپىتىدىلا ئەمەس، بەلكى خەلقپەرۋەر، تەرەققىيپەرۋەر،
مەرىپەتپەرۋەر سۈپىتىدە يېرىم ئەسىردىن بۇيان خەلق قەلبى-
دە ياشاپ كەلمەكتە.

باي سجاك 1870 ــ يىلى ئاقسۇ كونىشەھەرنىڭ بوز-
دۆڭ تاغلىق كەنتىدە چارۋىچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ئۇ-
نىڭ دادىسى قاسىم ھاجىم دىيانەتلىك، ئەمگەكسۆيەر كىشى
بولۇپ، يازدا ياياقتا، قىشتا قىشلاقتا چارۋا باققۇچىلىرى
بىلەن بىللە تۇراتتى. شۇڭا ئۇنىڭ چارۋا باققۇچىلىرىمۇ
خوجايىنغا بەك ساداقەتمەندى. قاسىم ھاجى چارۋە-
چىلىقتا تېز بېيىغاندىن كېيىن كارۋانچىلىق بىلەنمۇ شۇ-
غۇللاندى. ئوغلى ئىسمائىل ئاخۇن (باي سجاك) دادىسى-
دەك گەۋدىلىك، ساغلام بەدەن ۋە ئەقىللىق بولۇپ يېتىش-
تى. ئۇ مىلتىق ئېتىشقا ماھىر بولۇپ، كىشىلەر ئارىسىدا
«ئۇچۇپ كېتىۋاتقان قۇشقاچنى بىر قولىدا مىلتىق ئېتىپ

سوقۇۋېتىدۇ» دېگەن گەپلەر تارقالغان ئىدى. ئىسمائىل ئاخۇن
دادىسىنىڭ ئىشلىرىنى ئوڭۇشلۇق راۋاجلاندۇرغانلىقتىن ئۇ-
لارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى شەھەردە سودىگەرچىلىك،
سۇۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دېگۈدەك چېگەيدى. ئىسما-
ئىل ئاخۇن ئۆز كارۋانلىرى بىلەن ئىلىغمۇ بىرقانچە
قېتىم باردى ۋە كارۋانلارغا شاڭيۇ بولدى. كېيىنرەك
پۈتۈن تاغ رايونىنىڭ شاڭيۇسى بولۇپ، «باي شاڭيۇ»
دەپ ئاتالدى.

باي شاڭيۇ 1932 ــ يىلى ئاقسۇ تارىخىدا بىرىنچى
بولۇپ ناھىيە بازىرىنىڭ غەرب تەرىپىدە «تۆمۈر غازى
ئاتا» نامىلىق پەننىي مەكتەپ تەسىس قىلدى. بۇ مەكتەپ-
نىڭ ئوقۇتۇش ئۇسكۇنىلىرى تولۇق، تەنتەربىيە سايمانلىرى
مۇكەممەل ئىدى. مەكتەپنىڭ دەسلەپكى مۇدىرى خوتەنلىك
نۇرمەھەممەت ئىبلى دېگەن كىشى ئىدى. كېيىن كىشىلەر
بۇ مەكتەپنى باي شاڭيۇنىڭ نامىدا «مەكتىپى ئىسمائىلىيە»
دەپ ئاتاشتى. «مەكتىپى ئىسمائىلىيە» 1937 ــ يىلى ھۆكۈ-
مەت تەمىناتىدىكى مەركىزىي مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى. 1946 ــ
يىلىدىن 1973 ــ يىلغىچە بولغان 27 يىل ئىچىدە ئاقسۇ
مائارىپىنىڭ بىردىنبىر بۆشۈكى بولغان ئاقسۇ
ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىن ئەنە شۇ «مەكتىپىي ئىسمائى-
لىيە» دە ئوقۇتۇش ئىبلىپ بېرىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي
ۋە شىمالىغا مەرىپەت ئۇرۇقىنى چاچتى. 1973 ــ يىلىدىن
باشلاپ ناھىيىلىك 1 ــ ئوتتۇرا مەكتەپكە ئۆزگەرتىلىپ، ئو-
قۇتۇش ئىبلىپ بارماقتا.

باي شاڭيۇ مەكتەپ تەسىس قىلىش بىلەن بىر ۋاقىت-

تا یەنە ناھیە بازری ئوتتۇرىسىدىكى «خەزىنە ھويلا①» دېگەن كوچىغا ئىككى مەسچىت سالدۇرغان. باي شاگيۇ يەنە بىر مەدرىس، ئىككى قەۋەتلىك ساراي، يوغان دەك، باغ-لارنى بەرپا قىلغان. ئۇنىڭ ساراي، دەڭلىرى سودىگەرلەر، كارۋانلار ۋە ھارۋىكەشلەر بىلەن ئاۋاتلاشقان. ناھيە با-زىرى ئىچىدىكى ئېقىننىڭ ئاخىرقى تەرىپىگە كۆۋرۈك ياساتـ قان. بۇ كۆۋرۈك خېلى ئۇزۇنلارغىچە «باي شاگيۇنىڭ كۆۋرۈكى» دەپ ئاتىلىپ، كېيىن «دۆڭ كۆۋرۈك» دەپ ئاتىلىپ كەلگەنىدى. باي شاگيۇنىڭ خەلق پايدىلىنىدىغان مەكتەپ، مەسچىت، دەك، ساراي، كۆۋرۈكلەرگە چوڭ قوللۇق بىلەن پۇل چىقىم قىلىشى ئۇنىڭدىكى ھاتەمچە سېخىيلىقتىن دېرەك بېرەتتى. ئۇنىڭ تەشەببۇسكارلىقىدا قۇرۇلغان سودا شىركەتلىرى چەتتىن تاۋار ئالماشتۇرۇپ، سودا ئىشلىرى-دا تەرەققىياتقا قاراپ يۈزلەنگەنىدى.

1933 - يىلى تۆمۈر تۇەنجاڭ ئاقسۇغا كەلگەندە باي شاگيۇنىڭ ساريىدا بىر ھەپتىدەك تۇرۇپ، ناھيە بازىرىدىكى جازانىخورلار، گۆرۈكەشلەر ۋە زىناخورلارنى جازالاپ، قەشقەرگە مېڭىش ۋاقتىدا باي شاگيۇنى تۇەنجاڭ لىققا تەينىلىدى. باي تۇەنجاڭ ئاتا - ئانىسىدىن يېتىم قالغان خەنزۇ باللاردىن بىر قىز، ئۇچ ئوغۇل بالىنى بېقىۋالدى. بۇ باللار باي تۇەنجاڭنىڭ كۆيۈمچانلىقى بىلەن

① خەزىنە ھويلا — ناھيە بازىرى ئىچىدىكى كوچىلار-نىڭ بىرى بولۇپ، جىن شۇرىن ھاكىمىيىتى بۇ كوچىغا پۇل ساقلايدىغان ئامبار ياساتقان. كېيىن بۇ كوچا «خەزىنە ھويلا» دەپ ئاتالغان.

ياخشى تەربىيە ئېلىپ، ئەقىللىق ۋە ساغلام چوڭ بولۇپ ئۇيغۇرلار بىلەن توي قىلدى. ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلاد-لىرىنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلاشتى. ھازىر بۇ ئۇيغۇر جەمەتـ لىرىنىڭ سانى 100 دىن ئاشىدۇ. باي تۇەنجاڭنىڭ باشقا دىندىكى يېتىملەرنى تەربىيىلەپ، ئۇلارنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇ-زۇپ قېلىشى كىشىنى ناھايىتى تەسىرلەندۈرىدىغان ئىنـ سانپەرۋەرلىكتۇر.

باي تۇەنجاڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقارغان قوي بە-دىلىگە 500 دانە ملتىق، 10 دانە پىلموت، ئوق - دورا، كىيىم - كېچەك، ئىگەر - جابدۇقلارنى كىرگۈزۈپ، قارا ملتىق بىلەن قوراللانغان قوشۇننىزامانۇي قورال، يارىشىمـ لىق كىيىم، يۇگۇرۈك ئاتلار بىلەن بىللە جابدۇپ شۆھرەـ تىنى نامايەن قىلدى. ئەپسۇسكى بۇ خىللانغان قوشۇن باي تۇەنجاڭنىڭ ئىتتىپاقچىلىرىنىڭ قورسىغىدا «جىن» پەيـ دا قىلىپ، باي تۇەنجاڭنىڭ ئۆمرىنى قىسقارتتى.

باي تۇەنجاڭ غوجىنىياز ھاجىم باشچىلىقىدىكى مەسـ لەكداشلىرىغا سادىق بولۇپ، 1933 - يىلى كۈزدە رەقىبى ما لۇيجاڭنىڭ سۇيىقەستىنى ما لۇيجاڭنىڭ ئۆز ئادەملىرى ئار-قىلىق بىلىۋالغاندىن كېيىن (ما لۇيجاڭ باي تۇەنـجاڭنى يوقىتىش ئۈچۈن قورالغا تايانماستىن «زىيا پەت» چاقىرىش ھېيلىسىدەك يۇمشاق پىچاق ئارقىلىق جايلىماقچى بولدۇ. باي تـۇەنجاڭنى ئاقسۇغا زىيا پەتكە تەكلىپ قىلىپ باغاق كىرگۈزدۇ. باغاق ئەكېلىپ بەرگۈچى كىشى باي تۇنجاڭغا بۇ «زىيا پەت» نىڭ ماھىيىتىنى ئېيتىپ قويىدۇ. باي تۇەنـ جاڭمۇ ما لۇيجاڭ ئۈچۈن «زىيا پەت» تەييارلايدۇ ۋە بـۇ «زىيا پەت» تەييارلىقىنى ما لۇيجاڭنىڭ «زىيا پەت» تەييارلـ

قىددىن بۇرۇنراق پۈتكۈزىدۇ. شۇڭا ما لۇيجاڭنى ئالدى بىلەن «زىيا پەت» كە تەكلىپ قىلىدۇ. ما لۇيجاڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرى بىلەن ئاقسۇدىن چىقىدۇ. «زىيا پەت» ئاخىرىنايىنىڭ ئاشخانىسىنىڭ 2 - قەۋىتىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. سۆھبەت «زىيا پەت» داۋامىدا ما لۇيجاڭنى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ، ما لۇيجاڭدىن تىلخەت ئېلىپ، باي تۇەنجاڭنىڭ ما لۇيجاڭنىڭ لۇيجاڭلىق ھوقۇقىنى ئېلىۋالىدۇ)، باي تۇەنجاڭنىڭ لۇيجاڭلىقىغا كۆتۈرۈلۈشى ئاقسۇ ۋە ئاقسۇ كونىشەھەرنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. ئەپسۇسكى باي تۇەنجاڭ ما لۇيجاڭنى ئەسىرگە ئېلىپ، لۇيجاڭلىق ۋەزىپىسى تەبرىكلىنىۋاتقان كۈنى تۆمۈر تۇەنجاڭ قەشقەردە ما زىخۇي (ما جەنسىڭ) تەرىپىدىن شېھىت بولىدۇ.

باي لۇيجاڭ ئەسىرگە ئالغان ما لۇيجاڭنى ۋە ئۇنىڭ ئاتارمەن - چاپارمەنلىرىنى قوشۇپ ئاقسۇدىكى ئىنقىلابنىڭ ئولجىسى سۈپىتىدە كۈچاغا ئاپىرىپ خوجىنىياز ھاجىغا تاپشۇرىدۇ. خوجىنىيازھاجىم باي لۇيجاڭنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېلىپ، ما لۇيجاڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىپ، باي لۇيجاڭغا سىجاڭلىق ئۇنۋانىنى بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن باي سىجاڭغا ئاقسۇ تەۋەسىدىكى 12 تۇەن قارايدۇ. باي سىجاڭ ئاقسۇ دائىرىسىدە بىردىنبىر ئاتاقلىق ھەربىي ئەمەلدار بولۇپ قالىدۇ.

خوجىنىياز ھاجى قوشۇنى بىلەن ماخۇسەن، ماجۇڭ پىڭ قوشۇنى ئوتتۇرىسىدىكى ئولجا تەقسىم قىلىش جەريانىدا شەكىللەنگەن قورساق ئۇرۇشلىرى، 1934 - يىلى رەسمىي ئاشكارلىنىدۇ. بۇ بىر سەپتىكى سەپداشلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، نىزالارنى ئۆزى ئۈچۈن غىنىمەت بىلگەن شېڭ شىسەي توپىلاڭدىن توغرىلاشقا تەييارلىنىدۇ.

ئاخىرقى كۈنلەردە ھەقىقەتەن، ئىنقىلاب سەركەردىلىرىنىڭ تەقدىرى، سوۋۇشۇپ ھالىدىن كەتكەندە ئىنقىلاب مېۋىسى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئوغرىلانىدى.

1934 - يىلى قەشتا كورلىدىن خوجىنىياز ھاجىنى قوغلاپ كېلىۋاتقان ما فۇيۈەن قوشۇنى باي چېگرىسىدىن ئۆتكەندە، باي سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى خوجىنىيازھاجى ۋە ماخمۇت سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، قارا يۇلغۇنغا ئۇلارغا توساپ زەربە بېرىشكە بارىدۇ. بۇلار قارا يۇلغۇندا مۇستەھكەم پوزىتسىيە تۈزۈپ تۇرغاندا ما فۇيۈەن قوشۇنلىرى يېقىنلاپ كېلىدۇ. خوجىنىياز ھاجىم باي سىجاڭغا: «سىز، ئاۋۇ دۆڭگە چىقىپ دۇشمەن ئەھۋالىنى كۆزىتىپ بېقىڭ» دەيدۇ. باي سىجاڭ دۆڭگە چىقىپ، دۇربۈن بىلەن باي تەرەپكە قاراۋاتقاندا بىر پاي ئوق ئۇنىڭ ئوڭ يامپىشىنى چېقىپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ ئوق ئۇنىڭ مەسىلەكداشلىرىنىڭ قورسىقىدا پەيدا بولغان جىنىڭ ئاشكارلىنىشى ئىدى. ئوق كەلگەن تەرەپتە باي سىجاڭنىڭ كۆيئوغلى ئابدۇكېرەم بۇجاڭ بار ئىدى. باي سىجاڭ يىقىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ، ئەسكەرلىرىدىن پالۋان بەنجاڭ (مەمتاۋلا ئىبراھىم، سىجاڭنىڭ تاغلىق يۇرتدىشى ئىدى) سىجاڭنى ئاتىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ جامغا مىلتاقچى بولغاندا، ئابدۇكېرەم بۇجاڭ ئاچچىقلاپ، «ھەي ھارام تاماق، تاشلا ئاتاڭنىڭ ئۆلۈكىنى، ھېلى جېنىڭنى ئالىمەن!» دەپ قورال تەڭلەيدۇ. پالۋان بەنجاڭ ئاماللاسىزلىقتىن كۆز يېشى قىلىپ سىجاڭنى ئاتىتىن چۈشۈرىدۇ. ئابدۇكېرىم بۇجاڭ سىجاڭنىڭ نداسىغا قارا-

ماي، بۆره تېرد جۇڭسىنى سالدۇرۇۋېلىپ، سىجاڭنى قار-
نىڭ ئۈستىگە يۇمىلىتىۋېتىدۇ. بۇ ۋەقەدىن كېيىن خوجە-
نىياز ھاجىمنىڭ ئەسكەرلىرى، باي سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى-
نىڭ قولىدىكى قوراللارنى، يۈگۈرۈك ئاتلىرىنى تارتىپ ئېلىش-
قا كىرىشكەندە، مافۇيۇەن قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىدۇ. شۇ-
نىڭ بىلەن ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ، خوجەنىياز ھاجىم قوشۇنلىرى
يېڭىلىپ چېكىنىدۇ. باي سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى سەركەردىسى-
دىن ئايرىلىپ بېشى قايغان تەرەپكە يول ئالىدۇ. مەنسۇر
باشچىلىقىدىكى قىرغىز ئەسكەرلىرى تاغ تەرەپكە قاراپ
كېتىشىدۇ. باي سىجاڭنىڭ مەسلەكداشلىرىنىڭ قورسىقىغا
«جىن» پەيدا قىلغان مانابۇ خىللانغان قوشۇن، باي سىجاڭنىڭ
بەختسىزلىككە ئۇچرىشى بىلەن توزغاقتەك توزۇپ كېتىدۇ.
خوجەنىياز ھاجى ئاقسۇغا چېكىنىپ ئۇچتۇرپان ئارقىلىق
قەشقەرغە ماڭىدۇ.

باي سىجاڭنىڭ قار ئۈستىدە مۇزلاپ شېھىت بولغان-
لىقىنى ئاڭلىغان داددىسى قاسىم ھاجىم قىرغىز چارۋىچىسى
ئاسانئالى قاتارلىقلار بىلەن ئۈچ كۈندە جەسەتنى تېپىپ،
تۇغۇلغان يۇرتى بۆزدۆڭگە ئاپىرىپ دەپنە قىلىدۇ.

باي سىجاڭنىڭ ئالەمدىن ئۆتكىنىگە يېرىم ئەسىر دەۋر
ئاشتى. ئۇنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن تۆھپىلىرىنىڭ گۇۋاھچىسى
بولغان «مەكتىپى ئىسمائىلىيە» - مەرىپەتنىڭ بۆشۈكى،
ئىلىم - پەننىڭ بۇلىقى بولۇشتەك شانلىق تارىخى بىلەن
نامايەن بولماقتا. ئىككى قەۋەتلىك ساردىبى ناھىيىلىك تاش-
قى سودا ئىدارىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلماقتا. ئېغىننىڭ
ئايىغىدىكى دەڭ ۋە باغ ئورنىدا ئىككى قەۋەتلىك 3 -
ئوتتۇرا مەكتەپ قەد كۆتەردى. بۇ مەكتەپ ئاقسۇ كونىشەھەر

تارىخىدىكى تۇنجى قېتىم بەرپا قىلىنغان قەۋەتلىك مەكتەپ-
تۇر. مەكتەپ ئەتراپىدىكى باغلار ھازىرقى كۈندىمۇ
«باي سىجاڭنىڭ بېغى» دەپ ئاتالماقتا. باي سىجاڭنىڭ
ئىنسانپەرۋەر، رەھىمدىللىكىدىن ھاياتلىققا ئېرىشكەن جەنزۇ با-
لىلار جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىندە تېگىشلىك رول
ئوينىماقتا. ئەنە شۇنداق ھەرتەرەپلىمە تۆھپىلىرى بىلەن
تونۇلغان باي سىجاڭ (ئىسمائىل قاسىمھاجى) مىللەت-
مىزنىڭ تارىخىدا، خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدۇ.

ياقۇپ ئامبال توغرىسىدا ئەسلىمە

ئابدۇرېشىت خۇجەخمەد

ياقۇپ ئامبال (ياقۇپبەگ) 1884 ـ يىلى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ بازار ئىچىدىكى تۇغمەنئېرىق مەھەللىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، خەنزۇچە ئىسمى يۇۋېيخۇ ئىدى. ئاتىسى يۇنۇس ھاجىم ھەجگە بېرىپ ھەرەمدە ئۆلۈپ كەتكەنىدى.

ياقۇپ ئامبال يەتتە يېشىدىن تارتىپ بىر مەھەل دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋاتلىق بولغانىدىن كېيىن، شۇ چاغلاردا مەنچىڭ ھۆكۈمىتى تەسىس قىلغان خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇپ، ئىمتىھاندىن ياخشى ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن شىيۇسەي (تالىپ) دېگەن ئۇنۋانغا ئېرىشىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ئۆلكە مەركىزىدىكى ئالىي مەكتەپكە ئىمتىھان بېرىپ ئۆتىدۇ ۋە ئۈچ يىل ئوقۇپ خەنزۇچە بىلىمنى چوڭقۇر ئۆزلەشتۈرىدۇ. ئوقۇش پۈتتۈرىدىغاندا ئۆلكە ئىمتىھانىدىن ئەلا دەرىجىدە ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن «جۈيېرېن» (چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆلكە ئىمتىھانىدىن ئۆتكەنلەرنى شۇنداق ئاتايتتى ـــ تەھرىر) دېگەن ئىلمىي ئۇنۋانغا ئىگە بولىدۇ. ئوقۇش پۈتتۈرگەندە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە تەقسىم قىلىنىپ، بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدۇ. شۇ چاغدىكى ئۆلكە باشلىقى يىڭ زېڭشىن، بىر كۈنى ياقۇپ ئامبالنى ئەگەشتۈرۈپ شىمالىي دەرۋازىدىكى سېپىل ئۈستىگە چىقىپ، تاماشا

قىلىپ ماڭىدۇ. دەل شۇ چاغدا بىر ئۇيغۇر يېتىمچى ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈۋېتىپ، تاھىر زوھرا غەزىلىدىن مۇنۇ ئىككى مىسرانى ئوقۇپ ماڭىدۇ: «تەپسەم ساندۇق ئاچىلۇر، گۈل باشىمغا ساچىلۇر.....». بۇ غەزەلنى ئاڭلىغان يىڭ جاڭجۈن: «يۇۋېيخۇ ـــ ئاۋۇ لاۋچەنتۇ نېمە دەۋاتىدۇ؟» دەپ سورايدۇ. ياقۇپ ئامبال ھېچ ئىككىلەنمەستىن، ئۇ «تىشاڭ شياڭ زاكەيلى، تۇشاڭدىخۇار سەنكەيلى...» دەۋاتىدۇ، دەپ جاۋاب بېرىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان يىڭ زېڭشىن قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتىپ: «بارىكاللا! ئىلمىي سەنئەت جەھەتتە كامالىتكە يېتىپسەن، ئەمدى بىرەر ناھىيىگە ئامبال بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە بوپسەن.....» دەپ ئامبالللىقا تەيىنلەيدۇ. شۇنىدىن كېيىن ئۇ كەلپىن، قاغىلىق قاتارلىق بىرقانچە ناھىيىلەرگە ئامبال بولۇپ ئىشلەيدۇ. خىزمەت ئىشلەش جەريانىدا پارا، خىيانەتنى ھارام دەپ بىلىپ، ئادالەتلىك، پاكلىق بىلەن يۈرت سورايدۇ. 1932 ـ يىلى چۈشمە تامدا يېغىلىق بولغاندا ئۇ قاغىلىققا قايتىپ كېلىپ، ئاكىسى سىدىقبەگنىڭ قورۇسىدا تۇرىدۇ. 1933 ـ يىل بېشىدا، خوتەنده زور كۆلەملىك قوزغىلاڭ بولىدۇ. شۇ چاغدىكى قاغىلىقتىكى ئامبىلى لېيۇشياۋلى، يۇقىرىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن ماڭغان ئەسكەرلەرگە قوماندان ھەم تەنپەن ۋەكىلى بولغانىدى، ئۇ يولغا چىققاندا ياقۇپ ئامبالنىمۇ تەنپەن ۋەكىلى سۈپىتىدە بىللە ئېلىپ ماڭىدۇ. ئۇلار گۇما بىلەن قارىقاش ئارىلىقىدىكى قۇماتېپاشاھىم، زاۋا دېگەن جايلاردا قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئۇچرىشىدۇ. ياقۇپ ئامبال بۇ ۋاقىتتا خەلق ئاممىسى تەرەپتە تۇرۇپ مۇھىم رول ئوينىغانلىقتىن، كۆپلىگەن پۇق

لارنىڭ ھاياتى ئامان قالدۇ. 1933 - يىلى 3 - ئايدا، يەنە قاغىلىق بىلەن گۇما ناھىيىسىدە بىر كۈندىلا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدۇ. بۇ چاغدا سوقۇش ۋە تەنپەندىن نەتىجە چىقماي رالماي مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كەلگەن لیۇشياۋلى ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى مىڭدىن ئارتۇق جەن شورىن ئەسكەرلىرى، قوزغىلاڭ ئۈستىگىلا ئۆلگۈرۈپ كېلىپ قالدۇ. ئۇلار قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇش باھانىسىدا، 300 دىن ئارتۇق پۇقرانى قىرغىن قىلدۇ، بۇ پاجىئەلىك ئەھۋالنى كۆرگەن يېقۇپ ئامبال چىداپ تۇرالمايدۇ ۋە دەرھال ئەسكەر باشلىقىنى تېپىپ ئۇنىڭغا: «بۇ قوزغىلاڭغا باشلىق بولغۇچىلار بىر ياكى ئىككى ئادەم بولۇشى مۇمكىن. مۇنچۇۋالا ئۇرغۇن پۇقرانى ئۆلتۈرۈۋەتسەك كېيىن بىزگە پۇقرا لازىم بولمامدۇ؟، يەرنى كىم تېرىيدۇ، تىجارەتنى كىم قىلدۇ؟، شۇڭا قىرغىنچىلىقنى دەرھال توختىتىش لازىم!» دەپ تەكلىپ بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئەسكەر باشلىقى بۇ تەكلىپنى ماقۇل كۆرۈپ كاناي چېلىشقا بۇيرۇق قىلدۇ ھەم ئەسكەرلىرىنى يىغىپ قىرغىنچىلىقنى توختىتىدۇ. نەتىجىدە نەچچە مىڭ ئادەمنى قىرىلىپ كېتىشتىن ساقلاپ قالدۇ. بۇ ۋەقەدىن كېيىن قاغىلىقتا يەنە ئەبەيدۇللا ئەلەم، ئىشان ئاتاۋۇللاخان خوجا ۋە ساۋۇرخان خوجىلار باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ، ئىككى سائەتچە جىددىي ئېلىشىش نەتىجىسىدە بىرقانچە خەنزۇ، ئۇيغۇر ئەمەلدارلارنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەن ئاخىرلىشىپ، قوزغىلاڭچىلار غەلبە قىلدۇ. بۇ خەۋەرنى لیۇشياۋلى ئامبالغا يەتكۈرۈش ئۈچۈن خوتەنگە ماڭغان روزى يايى، گۇمابازىرىدىن قاغىلىقتا قارىپ يولغا چىققان قوشۇننىڭ ئالدىدا ماڭغان ياقۇپ ئامبالغا ئۇچرايدۇ. ياقۇپ ئامبال ئۇنىڭدىن نېمە ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى سورايدۇ. روزى يايى قاغىلىقتا قوزغىلاڭ بولۇپ، بىر نەچچە خەنزۇ ئەمەلدار بىلەن تۆت - بەش نەپەر ئۇيغۇر ئەمەلدارلار ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى، ئامبال، داۋىنلارنىڭ خوتۇن-بالىلىرى ئەسىرگە ئېلىنغانلىقىنى سۆزلەپ بېرىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ياقۇپ ئامبال روزى يايىغا: «سېنى لیۇ ئامبالغا توغرىلايمەن. سەن ئۇنىڭغا قاغىلىق خەلقى قوزغىلىپ خەنزۇلارنى ئۆلتۈردى دېمەي، قاغىلىققا خوجىنىياز ھاجىنىڭ قىسملىرى باستۇرۇپ كىرىپ شەھەرنى تارتىۋالدى دېگىن. لیۇ ئامبال سېنىڭدىن قانچىلىك ئەسكەر ئىكەن، قانداق قورالى بار ئىكەن، دەپ سورىسا، ئەسكەرلەرنىڭ سانى كۆپ، مىلتىقلىرى مىشەكلىك ئوق يەيدىغان مىلتىق ئىكەن دەپ جاۋاپ بەر، ئۇنداق دېمىسەڭ لیۇ ئامبال قاغىلىققا باستۇرۇپ كىرىپ ئۆت، مۇشۇكلەرگىچە قويماي قىرىپ تاشلايدۇ،.....» دەيدۇ. شۇنداق قىلىپ روزى يايمۇ ياقۇپ ئامبالنىڭ دېگىنى بويىچە لیۇ ئامبالغا ۋەقەنى مەلۇم قىلدۇ. لیۇ ئامبال خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئىسمىنى ئاڭلاپ چۆچۈپ كېتىپ، ياقۇپ ئامبالدىن مەسلىھەت سورايدۇ. ياقۇپ ئامبال: «ئۇنداق بولسا بىز قاغىلىق بازىرىغا كىرمەي، تاغ يولى بىلەن يەكەن تەۋەسىگە ئۆتۈپ، يەكەنلىك يېگىشەھەرنىگە كىرىپ كېتەيلى...» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن لیۇ ئامبال ياقۇپ ئامبالنىڭ مەسلىھىتى بويىچە ئىش كۆرىدۇ. نەتىجىدە قاغىلىققا نەچچە مىڭ ئادەمنىڭ قېنى تۆكۈلۈشتەك پاجىئەلىك ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلاپ قالدۇ. شۇنداق كېيىن ماخۇسەنلىك 36 - دېۋىزىيەسى كېلىپ قاغىلىق بىلەن خوتەن تەرەپتە ئورۇنلىشىش ئارىلى-

قىدا، ئىككى قېتىم ھاكىمىيەتسىز ھالەت يۈز بېرىپ، قىرغىنچىلىق ۋەقەسى پەيدا بولۇشى كۆرۈنۈپ تۇرغان بىر پەيتتە، ياقۇپ ئامبال يامۇل دەرۋازىسىنى ئېچىپ كىرىپ ئۆزىنى ئامبال دەپ جاكالايدۇ ھەم ھاكىمىيەتنى قايتىدىن تىكلەپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنى تەسىس قىلىدۇ. نەتىجىدە ھۆكۈمەت خىزمىتىنى ئۆزى قول سېلىپ ئىشلەش ئارقىلىق جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاپ، پۇقرالارنىڭ خاتىرجەم ياشىشى ۋە نورمال ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ماخۇسەننىڭ 36 ـ دىۋىزىيىسى كەلگەندىن كېيىن ياقۇپ ئامبالنى خوتەنگە ئېلىپ كېتىپ، دىۋىزىيە شتابىدا مەسلىھەتچىلىك خىزمىتىگە قويىدۇ. 1937 ـ يىلى شېڭ شىسەي 36 ـ دىۋىزىيىنى يوقىتىپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلىگەندە، شېڭ شىسەينىڭ خوتەن ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى ياقۇپ ئامبالنى قولغا ئالىدۇ ۋە 1942 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئۇنى ئادەم قېلىپىدىن چىققان ۋەھشى ئۇسۇللار بىلەن قىيىن ـ قىستاق قا ئېلىپ ئۆلتۈرىدۇ. خەلقپەرۋەر ياقۇپ ئامبالنىڭ خەلقىم، مىللىتىم دەپ بىر ئۆمۈر كۆرەش قىلغان قەستىگىنا ھاياتى ئەنە شۇنداق ئاخىرلاشىدۇ.

گومىنداڭ ھاۋا ئارمىيىسىگە قاتنىشىش سەرگۈزەشتىلىرىم

(ئېيتقۇچى بەرگۈچى ئىسمايىل، رەتلىگۈچى ۋاڭ خۇڭجاڭ)

مەن ئۇيغۇر، كىچىكىمدە تۆگە ئۈستىدە چوڭ بولغان، ئوقەتچىلىك قىلغان، گومىنداڭنىڭ ياشلار قوشۇنىغا قاتناشقان، كېيىن يەنە گومىنداڭنىڭ خاڭجۇ لەنچياۋ ھاۋا ئارمىيە ئوفىتسېرلار مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىرگەن. گومىنداڭنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا يالغان قارشى تۇرۇپ، كوممۇنىستلار پارتىيىگە راست قارشى تۇرۇشتەك قىلمىشىغا نارازى بولغانلىقىم ۋە ئۇچۇش ئىستىزامىغا خىلاپلىق قىلغانلىقىمدىن قامالغان ھەتتا كاللامدىن ئايرىلىشقا تاس قالغانىدىم. ناۋادا ئۆمرۈمنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا خۇشاللىنىشقا ئەرزىيدىغان بىرەر ئىش بار دېيىلسە، ئۇ، شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغان كۈنده مەن بىر ئۇيغۇر ئۇچقۇچى بولۇش سۈپىتىم بىلەن 7 ـ B بەلگىلىك ئايروپىلانىنى ھەيدەپ ئۇرۇمچى (دىخۇا) ئاسمىنىدا تەشۋىقات ۋاراقلىرىنى تارقىتىپ شىنجاڭنىڭ ئازات بولغانلىقىنى تەبرىكلىگەنلىگىمدۇر.

1940 ـ يىلى، مەن ئاتامغا ئەگىشىپ تۆگە بىلەن

باريكۆلدىكى خەيرى دېگەن جايغا بېرىپ ئوقەتچىلىك قىلىدىم، سەپەر ئۇستىدە ئاتامنىڭ ئاغىنىسىنىڭكىدە بولدۇق. ئاتامنىڭ ئاغىنىسى نۇرئىلى باندىتلار بىلەن تىل بىرىكىتۈرگەچكە، بىزنىڭ 13 تۆگە ۋە مېلىمىز بۇلاپ كېتىلدى. پاتپاراقچىلىقتا ئاتام ئىزدىرەكسىز يوقالدى. نۇرئىلى مېنى تۆگىگە باغلاپ گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جيۇچۈەن ناھىيىسىگە ئېلىپ كەلدى. جيۇچۈەندىكى نەنشەن (جەنۇبىي تاغ) گە ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ئۇلار مېنى ئات باققۇزۇش، سۇ توشۇتۇش قاتارلىق ئىشلارغا سالدى. جيۇچۈەندە شىنجاڭ لىق يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى بار ئىكەن، ئۇيۇشمىدىكى ئىسمايىل ئىسىملىك بىر كىشى ئاريغا چۈشۈپ مېنى ئۇلاردىن سورىۋالدى ۋە جيۇچۈەندە دۆلەت تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ بۆلۈمىدە ئوقۇتتى. 1943 - يىلى، شىنجاڭلىق يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى چۈڭچىڭغا كۆچكەندە، مەنمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ چۈڭچىڭغا بېرىپ، دۆلەتلىك چېگرا رايون پىداگوگىكا مەكتىپى (ئورنى چۈڭچىڭنىڭ جەنۇبىدىكى ژىنچۈەندە) گە ئوقۇشقا كىردىم. 1944 - يىلى يەنە گۈيجۇدىكى چىيەنجاڭ ئوتتۇرا مەكتىپىگە يۆتكەلدىم. بۇ چاغدا، گومىنداڭ «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى 100 مىڭ كىشىلىك ياشلار قوشۇنى» تەشكىللەۋاتاتتى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش دېگەننى ئاڭلاپ، مەنمۇ بۇ قوشۇنغا تىزىملاندىم. قوشۇن چۈڭچىڭ، كۇنمىڭ قاتارلىق جايلاردا مەشق قىلغاندىن كېيىن، بىز ھىندىچىنى (بېرما) غا باردۇق. ماڭا ئاپتوموبىل ۋە موتوتسىكلىت ھەيدەشنى ئۆگىنىش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلدى، جياۋگۈەن (يېتەكچى ئوفىتسېر) لەرنىڭ كۆپىنچىسى ئامېرىكىلىقلار ئىدى.

مەشق تېخى تۈگىمەيلا، ياپونلار تەسلىم بوپتۇ، دېگەن خەۋەر تارقالدى، بىز شۇنچە كۆپ ئەسكەر ياپونلار بىلەن بىرەر قېتىممۇ جەڭ قىلىپ باقمايلا بەزىلەر قېچىپ كېتىشتى. مەن قاچماي قوشۇن بىلەن بىللە شياڭگاڭدىكى جيۇلۇڭغا كەلدىم (بۇ ئىشلارغا ئامېرىكىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ئارىلاشقان ئىدى). بۇ يەردە قوشۇنىمىز قىسقا ۋاقىت دەم ئېلىپ تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىن، پاراخوت بىلەن شەرقىي شىمالدىكى خەيچىڭ ناھىيىسىگە كېلىپ ئورۇنلاشتۇق. شىنياڭدا قوشۇنىمىز كومپارتىيە قوشۇنى بىلەن قىلغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. مەن ۋە كېرىم، مەتتىمىن قاتارلىق تۆت ئاز سانلىق مىللەت جەڭچىسى رۇخسەت سوراپ نەنجىڭگە كېلىۋالدۇق. ئۇزۇن خاڭجۇ لەنجياۋ ھاۋا ئارمىيىسى ئوفىتسېرلار مەكتىپىنىڭ 11 - قارارلىق كۇرسىغا ئوقۇشقا كىردۇق. شۇ كۈندىن ئېتىبارەن، بىز بىرنەچچەيلەن گومىنداڭ ھاۋا ئارمىيىسىگە قاتناشتۇق. شۇ ۋاقىتتىكى تۇرمۇشىمىزدا نۇرغۇن كۈلپەتلەرنى تارتتۇق. باشقىسىنى قويۇپ تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ بىزنى ئۈيغۇرچە سۆزلىشىشكە يول قويمىغانلىقى تولىمۇ ئەلەم بولدى. بىز بىرنەچچەيلەن ھاجەتخانىغا كىرگەن چېغىمىزدىلا بىرنەچچە ئېغىز ئۇيغۇرچە سۆزلىشىۋالاتتۇق. دەرسلىكلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ھەققىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن بىز نەزەرىيە ئۆگىنىش، جياۋگۈەنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۇچۇش، ئەترەت بويىچە ئۇچۇش، ئۇچۇش ئايروپىلان بىلله ئۇچۇش، يەككە ئۇچۇش قاتارلىق بەش باسقۇچنى باشتىن كەچۈردۇق. ئەمما جياڭ جېيشى ئازادلىق ئارمىيە بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا ئالدىرىغاچقا، نەزەرىيە

ئۆگىنىشنى ھەش - پەش دېگۈچىلا تۇگىتىپ، جياۋگۈەننىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۇچۇش مەشقىنى كىرىشىپ كەتتۇق. جياڭ جيېشى بىزنىڭ كۇرستىكىلەرگە ئالگىرى - ئاخىر تۆت قېتىم ۋەز - نەسىھەت سۆزلىدى. ئۇ: «بىزنىڭ پىرقى دۆلەتكە سادىق بولۇشىمىز، ئايروپىلاننى قەدىرلىشىمىز لازىم» لەقمىنى ئېيتتى. ئۇ يەنە: «جۇڭگونىڭ ئادىمى ھەددى - ھېسابسىز»، «ئايروپىلاننى بولسا ئامېرىكىدىن سېتىۋالغان» دېدى. سۆزىنىڭ ئورامچە، ئادەم ئۆلسە كارايىتى يوقمىش. مەن بۇ سۆزلەرنى شۇ چاغدا تولۇق چۈشىنەلمىگەچكە، ئىچىمدە تەت - تەت بولۇپ ئۇيغۇرچە غەلىتە گەپلەرنى قىلدىم، لېكىن ھېچكىم مېنىڭ گېپىمنى چۈشەنمەيتتى. مەكتەپ دائىرىلىرى بىزنى تېز يېتىشتۇرۇپ چىقىشقا ئالدىرىغاچقا، ئۇچۇش داۋامىدا ئايروپىلان پاچاقلىنىپ ئادەم ئۆلۈش ئەھۋالىرى دائىم يۈز بېرىپ تۇراتتى. مەن بىر قېتىم بىر پاراشوتچى ئەسكەرنىڭ پاراشوتىنى ئاچماي يەرگە چۈشۈپ كېتىپ لەختە - لەختە بولۇپ كەتكەنلىكىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەنىدىم.

بىز تۆت ئۇيغۇر كۇرسانت ئىككى ئايروپىلان گۇرۇپپىسىغا تەقسىم قىلىنىدۇق. مەن بىلەن مەمتىمن بىر گۇرۇپپىدا، كېرىم بىلەن جېلىل يەنە بىر گۇرۇپپىدا ئىدى. بۇ ئىككى ئايروپىلان گۇرۇپپىسىدا ئالتە جياۋگۈەن بولۇپ، ئۇلاردىن ئىككىسى كۇرسانتلارغا سەممىي ئىدى. ئۇلاردىن بىرىنىڭ فامىلىسى ۋاڭ، يەنە بىرىنىڭ چىن ئىدى. ۋاڭ فامىلىلىك جياۋگۈەن بىزنىڭ گۇرۇپپىدا، چىن فامىلىلىك جياۋگۈەن جېلىلارنىڭ گۇرۇپپىسىدا ئىدى. دەرس ئارىلىقلىرىدا ۋاڭ جياۋگۈەن بىزگە قائىدە چۈشەندۈرەتتى، تېخنىكا دەرسىنى

ياخشى ئىگىلەش لازىم، ياخشى ئىگىلەنگەن تېخنىكا خەلقىمىزگە مەنسۇپ دەيتتى. ئۇنىڭ باشقىلارغا تۇتقان پوزىتسىيىسى ناھايىتى ياخشى ئىدى، بولۇپمۇ بىز بىرنەچچە ئۇيغۇر كۇرسانتلار بىلەن سىرداشقىنىمىزدا تۇراتتى ھەمدە بىزدىن ئۇيغۇرچە سۆزلەرنى ئۆگىنەتتى.

ئايروپىلان گۇرۇپپىسىنىڭ ئۇچۇش ئىنتىزامى ناھايىتى چىڭ ئىدى. كۇرسانتلارغا دائىم كىچىككىنە ئىش تۇپەيلىدىن تەنبىھ بېرىلەتتى. بىر كۈنى ئۇچۇش مەشقىدە مەن ياخشى نىيەت بىلەن مەخپىي ھالدا چۆگىلەپ ئۇچۇش (بۇرمىسىمان ئۇچۇش) نى سىناق قىلىپ باقتىم، شۇ ئەسنادا ماڭا دەرھال يەرگە قونۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىلدى. مەن يەرگە چۈشكەندىن كېيىن، ئايرودرومنىڭ تەرتىپ ساقلاش ئۇفىتسېرى مېنى ئىككى كاچات ئۇردى ۋە مېنى يالاپ ئاپىرىپ تۇرمىگە سولاپ قويدى. يىغىلىپ ۋەز - نەسىھەت ئاڭلاش ۋاقتىدا، كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا مېنى 60 قامچا ئۇرۇپ ئاندىن قويۇۋەتتى. كېيىن مەن شۇنى بىلدىمكى، چۆگىلەپ ئۇچۇشقىنىم قاتارىغا كىرىدىكەن، چۈنكى جەڭ مەيدانلىرىدا كۆپ قېتىم لېيۇتچىكلەرنىڭ ئايروپىلان بىلەن كومپارتىيە رايونىغا قېچىپ كېتىش ۋەقەسى يۈز بەرگەن بولغاچقا، گومىنداڭ دائىرىلىرى بۇنداق ئىشقا بەك سەزگۈرلۈك قىلىدىكەن. ۋاڭ جېۋگۈەن مەن ئۇچۇن نۇرغۇن ياخشى گەپلەرنى قىلغاچقا، مەن ئاخىرى ئىبرەت جازادىن قۇتۇلۇپ قالدىم.

1947 - يىلنىڭ ئاخىرى بىزنىڭ شۇ قارارىدىكى كۇرسانتلار مۇددەتتىن بۇرۇن ئوقۇش پۈتتۈردى. بەلگىلىمە بويىچە كۇرسانت 350 سائەت ئەمەلىي ئۇچۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن، ئاندىن ئوقۇش پۈتتۈرگەن ھېسابلىنىاتتى. ئەمما جياڭ جېيشى ئىچكى ئۇرۇشقا جان جەھلى بىلەن بېرىلگەچكە، 280 سائەتلا ئۇچقان 11 - قارارلىق كۆرسانتلارنى ئالدى

دىراپ - تېنەپ ئالدىنقى سەپكە ماڭغۇزدى. ۋاڭ جيۇگۇەن قاتارلىقلارنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن، بىز بىرنەچچە ئۇيغۇر كۇرسانت يۇرتىمىزغا قايتىپ شىنجاڭ ئايرودرومىدا ئىشلىدۇق. شۇنىڭدىن باشلاپ بىزنىڭ ھاۋا ئارمىيىسىدىكى تۇرمۇشىمىز ئاخىرلاشتى. مەن بالىلىق چېغىمدىن تارتىپ ئارمىيىگە قاتناشقان كۇنلىرىمگىچە بولغان بۇ جاپالىق جەريانىنى ئەسلىسەم ئۆزۇمنىڭ بۇ جەريانىنى تولىمۇ مەنىسىز بىھۇدە ئۆتكۇزگەنلىكىنى ھېس قىلىمەن. 1949 - يىلى 9 - ئايدا شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندا، مەن ئاز سانلىق مىللەت ئۇچقۇچىسى سۈپىتىدە ۋەزىپە ئۆتەپ، شىنجاڭنىڭ ئازادلىقىنى تەبرىكلەش يۇزىسىدىن تەشۋىقات ۋاراقلىرىنى تارقاتقىنىمدىلا، ئاندىن ھاياتلىقنىڭ ئەھمىيىتىنى ھەقىقىي تۇردە چۈشىنىپ يەتتىم. بۇ چاغدا مەن ئەمدىلا 24 ياشقا كىرگەنىدىم.

مەن ئەمدى شۇ ۋاقىتتىكى تارىخنى ئەسلىگىنىمدە، گومىنداڭنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا يالغان قارشى تۇرۇش، كومۇنىستنىڭ پارتىيىگە راست قارشى تۇرۇشتەك ساختا قىيابېتىنى تونۇپ يەتتىم، ئاتالمىش ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى 100 مىڭ كىشىلىك ياشلار قوشۇنىنىڭ نېمە ئىش قىلىدىغانلىقىنى چۈشەنىدىم.

ئىزاھات: ئىسمايىل 1925 - يىلى تۇغۇلغان، ئۇيغۇر، گۇچۇڭ ناھىيىلىك سودا - سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ پېنسىيىگە چىققان كادىرى، بۇ يىل 61 ياش، ھازىر گۇچۇڭ ناھىيىلىك سودا - سانائەت ئىدارىسى خىزمەت بىناسىنىڭ ئارقىسىدىكى بىر قەۋەتلىك ئائىلىكلەر قورۇسىدا ئولتۇرىدۇ.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن ئابلەت نۇردۇن تەرجىمىسى

ياپونغا قارشى ئۇرۇش غەلىبىسىدىن كېيىنكى شىنجاڭ تاشيوللىرى

ليۇ ياڭجەن

ياپونغا قارشى ئۇرۇش غەلىبە قىلىش ھارپىسىدا، يەنى 1945 - يىلى 5 - ئايدا مەن شىنجاڭغا كېلىپ چارقىلىقتىن دۇكخۇاڭغىچە بولغان جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىنى يېساشقا مەسئۇل بولغانىدىم. بۇ يول 1946 - يىلى پۈتكۈزۈلۈپ قاتناش باشلانغانىدى. ئۇ چاغدا گومىنداڭنىڭ قاتناش مىنىستىرلىكى پۈتۈن دۆلەتتىكى مۇھىم تاشيوللارنى 9 رايونغا بۆلۈپ، باشقۇرىدىغان ئىدارىلەرنى تەسىس قىلغانىدى. مەن 6 - رايون تاشيول قۇرۇلۇش باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ جۈيجاڭلىقىغا تەيىنلىنىپ، شىنجاڭ ئۆلكىسىدىكى ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جيۇچۈەننىڭ غەربىي قىسمىدىكى بارلىق تاشيوللارنى ئاسراش، ياخشىلاش، يېڭىدىن ياساش ۋە ترانسپورت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدۇم. 1949 - يىلى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندا ھەربىي ئىدارە قىلىش قارمىقىغا ئۆتتۈم. ئۇنىڭدىن كېيىن غەربىي شىمال ھەربىي سىياسىي كومىتېتنىڭ قاتناش بۆسىغا يۆتكەلدىم. تۆۋەندە مەن شۇ ۋاقىتلاردىكى تارىخىي خاتىرىلىرىمگە ئاساسەن شىنجاڭنىڭ تاشيوللىرى ۋە قاتناش

ئىشلىرى توغرىسىدىكى ئەھۋاللاردىن ئېسىمدە قالغانلىرىنى قىسقىچە بايان قىلىمەن.

1. شىنجاڭنىڭ قاتناش ئىشلىرى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان

شىنجاڭنىڭ ئۇچ تەرىپى ئېگىز تاغلار بىلەن ئورالغان بولۇپ، خانتەڭرى تېغى ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتكەن ۋە تۆت ئەتراپتا تىك چوققىلىق تاغ تىزمىلىرىنى ھاسىل قىلغان. ھەممە يەردە ئويمانلىق ۋە تۈزلەڭلىكنى ھاسىل قىلغان چۆل - باياۋانلار ھەم بۇنىڭ ئىچىدە يۇلتۇزلاردەك چېچىلىپ ياتقان سۇلۇق جايلار بار. بۇ سۇلۇق جايلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى قاتناشقا باغلىق. تاريختىن ئېلىپ ئېيتقاندا، غەربىي رايوندا قاتناشنىڭ راۋاجلىنىشى بىر جەھەتتىن مۇقەررەر ھالدا سۇلۇق جايلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىشىش ئېھتىياجىدىن بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئېلىپ ئېيتقاندا سىرت بىلەن ئالاقىلىشىش ئۈچۈن قاتناش يولى ئېچىش ئېھتىياجىدىن بولغان خەن، تاڭ سۇلالىلىرىدىن بۇيانقى مەشھۇر يىپەك يولى بۇنىڭ دەللىلىدۇر.

شىنجاڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان قاتناش مۇناسىۋىتىدە قۇرۇقلۇق ۋە سۇ يوللىرى ناھايىتى قولايلىق، تۈركىستان، سىبىرىيە تۆمۈريولى 1930 - يىلى پۈتكەندىن كېيىن، بۇ يول شىنجاڭنىڭ چېگرىسىنى بويلاپ ماڭغانلىقى ئۈچۈن شىنجاڭدىكى تاشيول ۋە سۇ يوللىرىنى تۇتاشتۇردى. جۈملىدىن جىمنەي، چۆچەك، ئىلى، ئۈچتۇرپان،

قەشقەر قاتارلىق چېگرىدىكى شەھەرلەرنى تۈركىستان - سىبىرىيە تۆمۈريولى بىلەن تۇتاشتۇرۇش ئىمكانىيىتى بولدى. ئىلى دەرياسىنىڭ سۈيى غەربكە ئاقىدۇ. يامات ئۇدۇن كۆرگىچە كېمە قاتنايدۇ. ئۇنىڭ نېرىسىدا بولسا تاكى سوۋېت چېگرىسى ئېچىدىكى ئىلىپتسكىگىچە پاراخوت ماڭالايدۇ. جىمنەيدىن باشلاپ سوۋېتنىڭ زايسان كۆلىگىچە قېيىق بىلەن يۈرۈشكە ئەپلىك.

شىنجاڭ بىلەن ھىندىستان ئارىلىقىدىكى قاتناش شەرقى ۋە غەربىي لىنىيىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ يوللاردا ئات - ئۇلاق بىلەنلا يۈرۈشكە بولاتتى. شەرقىي لىنىيىلەر قاغىلىقتىن باشلىنىپ تاكى ھىندىستاننىڭ بىرقانچە شەھەرلىرىگە قەدەر تۇتاشقان بولۇپ بۇنىڭ تارىخى ئۇزۇن، يېقىنقى ئەسىرلەردىن بۇيان شىنجاڭ بىلەن ھىندىستان ئارىسىدىكى سودا مۇناسىۋەت ئاساسەن مۇشۇ يول ئارقىلىق بولغانىدى. بۇ يول بىلەن ماڭغاندا بەش يەردە تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. يول تار، ئادەمزات يوق دېيەرلىك بولۇپ، ھاۋاسى سوغۇق ئىدى. قىش كۈنلىرى ھەممە يەرنى قار - مۇز قاپلاپ كېتەتتى، بۇ يولدا بولىدىغان قاتناش بىر يىلدا 4 - 5 ئايدىن ئاشمايتتى. غەربىي لىنىيە قەشقەر يېكىشەھەردىن ھىندىستاننىڭ گىلگىتكىچە① بولاتتى. بۇ ھىندىستاننىڭ چېگرادىكى شەھىرى بولۇپ، يول تاغلارنى ئارىلاپ باياۋانلاردىن ئۆتەتتى.

شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان قاتناش

① گىلگىت — پاكىستان مۇستەقىل دۆلەت بولغاندىن باشلاپ پاكىستان قارمىقىغا ئۆتكەن. (ت)

ئالاقسى: لەنجۇدىن باشلىنىپ جيۇچۇەن، شىڭشىڭشيا، قۇ-
مۇل ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە تۇتىشىدىغان گەنسۇ ـ شىنجاڭ
تاش يولى بولۇپ، بۇ بىردىنبىر تاشيول لىنىيىسى
ئىدى. گەنسۇدىكى دۇڭخۇاڭدىن شىنجاڭدىكى چارقىلىققا قەدەر
بولغان جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولى، ياپونغا قارشى ئۇرۇش
غەلىبە قىلىش ئالدىدا ياسالغان قوشۇمچە تاشيول لىنىيىسى
ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىنىڭ جىڭخۇڭشەنىدىن باش-
لىنىپ جەنۇبقا سوزۇلۇپ، تامىبرىق ۋە سەيدام تۇزلەڭلىك-
نى يانداپ ئۆتۈپ چىڭخەيىنىڭ شىمىرىگىچە بارى-
دىغان چىڭخەي ـ شىنجاڭ تاشيولى بولسا، ياپونغا قارشى
ئۇرۇش غەلىبە قىلغاندىن كېيىن ياسالغانىدى. بۇنىڭدىن
باشقا تاشقى موڭغۇلىيىگە بارىدىغان چوڭ يول ۋە ئىچكى
موڭغۇلىيىگە بارىدىغان يانداش يوللارمۇ بولۇپ، بۇ يوللار
گۈيسۇيدىن باشلىنىپ شىنجاڭدىكى گۈچۈڭدا توختايتتى. راس-
تىنى دېگەندە بۇ يوللار رەسمىي ئۆلچەملىك تاشيوللار بول-
ماستىن، بەلكى نىشانغا ئېلىپ بارالايدىغانلا كارۋان يولى
ئىدى، خالاس. بۇ يوللارنىڭ ئالدىنقىسى 1910 ـ يىلى تاشقى
موڭغۇلىيە سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن كېيىن ئۇزۇلگەن. كېيىن-
كىسى بولسا 7 ـ ئىيول ياپونغا قارشى ئۇرۇشى باشلىنىپ،
سۇيىيۈەن قولدىن كەتكەندىن كېيىن قاتناش توختاپ قال-
غانىدى. شىنجاڭ ـ سۇيىيۈەن ئاپتوموبىل شىركىتى باشقۇرۇپ
كەلگەن شىنجاڭ ـ سۇيىيۈەن ئاپتوموبىل يولى لىنىيىسى،
گۈيسۇيدىن ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئۇلانچاب ئايمىقى، لىڭشىيا
ئۆلكىسىنىڭ ئاراشاڭئالوت ئايمىقى، ئاجىنا تۇرغات ئايمىقى
ۋە گەنسۇ چېگرىسىدىكى مازۇڭشەن دېگەن جايلار ئارقىلىق
ئۇرۇمچىگە يېتىپ باراتتى. بۇ يولنىڭ مۇساپىسى تەخمىنەن

2860 كىلومېتر بولۇپ، 1933 ـ يىلدىن باشلاپ ئاپتوموبىل-
لار قاتناشقا باشلىغانىدى. ياپونغا قارشى ئۇرۇش باشلا-
نغاندىن كېيىن بۇ لىنىيىنىڭ ئەھمىيىتى بولماي قالدى.
ھۇ چاغلاردىكى دۆلەت مۇداپىئە ئۇقتىسىدىن قارىغاندا شىن-
جاڭ ـ سۇيىيۈەن تاشيولى ئەھمىيەتتە گەنسۇ ـ شىنجاڭ
تاشيولىنىڭ سىرتقى يانداش لىنىيىسى، جەنۇبىي شىنجاڭ
تاشيولى بولسا گەنسۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنىڭ زاپاس لىن-
يىسى ھېسابلىناتتى. شىنجاڭ ـ سۇيىيۈەن ۋە گەنسۇ ـ شىن-
جاڭ لىنىيىلىرىنى تۇتاشتۇرۇش ئۈچۈن 1946 ـ يىلىنىڭ ئال-
دى ـ كەينىدە جيۇچۇەندىن سەنلىخېزى دەرياسىغىچە، چاۋ-
ۋەندىن ـ گۇنپوچۇەنگىچە، مالىيەنجىڭزىدىن مىڭشۇيگىچە
ئۈچ تارماق يول ياسالغانىدى.

شىنجاڭدىكى تاشيوللار جەنۇب ۋە شىمالىي يوللار دەپ
ئىككى ئاساسىي لىنىيىگە بۆلۈنەتتى. بۇ يوللارنىڭ ئومۇمىي
مۇساپىسى 7775 كىلومېتر كېلەتتى.

2. شىنجاڭ تاشيول قۇرۇلۇشىنىڭ جەريانى

1. شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەزگىلدە

شىنجاڭدا ئەسلى ئۆلكىلىك تاشيول ئىدارىسى تەسىس
قىلىنغانىدى، لېكىن تاشيول قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ جەريانلىرى
ھەققىدە ماتېرىياللار كەمچىل، تەخمىنەن 1935 ـ يىلىنىڭ
ئالدى ـ كەينىدە يەنى شېڭ شىسەي شىنجاڭدا
ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن ۋاقىتلاردا سوۋېت
ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلۇش تېخنىكىلىرى يارەمگە تەكلىپ قە-
لىنىپ، جۈڭگو ـ سوۋېت چېگرىسىدىكى قورغاستىن ئۇرۇم-

چىگە قەدەر بولغان تاشيول ياتقۇزۇلغانىدى. كېيىن بۇ يولنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئۈرۈمچى - گۈچۇڭ لىنىيىسى، ئۈرۈمچى - كورلا لىنىيىسى ۋە ئۈرۈمچى - شىخشىخشا لىنىيىلىرىنى ياساتقۇزدى. بۇ تۆت يول لىنىيىسى خېلى مۇكەممەل دېگۈدەك ياسالغانىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۈرۈمچى - قورغاس لىنىيىسىنىڭ يولى تەكشى، كەڭ، كۆۋرۈكلەرنىڭ كۆپ قىسمى مەزمۇت بولۇپ، شۇ چاغدىكى تاشيوللارنىڭ ياخشىسى ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقىلىرى، مەسىلەن، شخوچۆچەك لىنىيىسىدە ماشىنىلار ھارۋا يولىدا يۈرەتتى. كورلا - چاقىلىق لىنىيىسى ۋە كورلىدىن قەشقەر ئارقىلىق كېرىيگە بارىدىغان يوللار بولسا كونا ھارۋا يوللىرىنى ھاشار ئىشلىتىپ ئانچە - مۇنچە تۈزەپلا تاشيول دەك قىلۇپلىنغان يوللار ئىدى. ئۆلكىلىك تاشيول ئىدارىسىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئادەم كۈچى يېتىشمەسلىكىدىن، ھەرقايسى تاشيوللار ئاسرالماي يىلدىن - يىلغا كېرەكتىن چىقىپ تۇراتتى. 1944 - يىلى قىشتا، غۇلجىدا ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىن، ئۈرۈمچى - قورغاس لىنىيىسىنىڭ كۆۋرۈك ۋە يولىرى بۇزۇلۇپ، بۇ يولدا قاتناش توختىدى.

2. گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنىڭ شىنجاڭدا تاشيول ياساش ۋە باشقۇرۇش جەريانى

بۇقىرىدا ئېيتىلغان جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولى (گەنسۇنىڭ دۇڭخۇاڭدىن شىنجاڭنىڭ چاقىلىققا قەدەر) 739 كىلومېتر بولۇپ، بۇ يول 1946 - يىلى پۈتكۈزۈلۈپ قاتناش باشلانغانىدى. بۇ گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنىڭ شىنجاڭدا يا-

سىغان تۇنجى تاشيولى ھېسابلىنىدۇ. 1946 - يىلى يازدا گومىنداڭ قاتناش مىنىستىرلىكىنىڭ بۇيۇرۇقىدىكى 6 - رايون تاشيول قۇرۇلۇش ۋە باشقۇرۇش ئىدارىسى ئۈرۈمچىدە قۇرۇلدى ۋە 8 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك تاشيول ئىدارىسىنى ئۆزىگە قوشۇپ ئېلىپ، بارلىق تاشيول لىنىيىلىرىنى باشقۇردى. 1947 - يىلىنىڭ بېشىدا گومىنداڭ مەمۇرىي پالاتاسى دۆلەتتىكى مۇھىم يول تورلىرىنى بېكىتىپ كەلگەندە دۆلەتتىكى بارلىق يوللارنى ئاساسلىق يوللار، مېردىمان يوللار، پارالىل يوللار دەپ ئۈچ تۈرگە ئايرىدى. تارماق يوللارنى نومۇر بىلەن بېكىتتى. شىنجاڭدىكى يوللار 6 - رايون يول ئىدارىسىنىڭ مەركەزلىك باشقۇرۇشىدا بولدى. بۇ ئىدارە شىنجاڭنىڭ تاشيوللىرىنى ياخشىلاش بىلەن بىرگە يېڭى يوللارنى ياساش ۋە كونا يوللارنى رەتلەشنى ئاساس قىلىپ ئاسراش ۋە ترانسپورت ۋەزىپىلىرىنى قوشۇمچە قىلىشنى، لىنىيىدىكى يوللارنىڭ ئەھۋالىنى ۋە ئۆلچىمىنى تېرىشىپ ياخشىلاپ، ئۆلكىلەرنى ئارا ۋە ئۆلكە ئىچىدىكى ترانسپورت ئىشلىرىنى ھەۋەسكارلىق بىلىشىنى بېكىتتى. 1948 - يىلى 6 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك تاشيول ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن، كېيىن بىر قىسىم ترانسپورت ۋەزىپىلىرىنى زىممىسىگە ئالدى.

3. 6 - رايون تاشيول قۇرۇلۇش باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ ئاساسلىق كەسپى ۋە ئېلىپ بارغان ئىشلىرى

بۇ ئىدارىگە قاراشلىق دۆلەت يوللىرى سەككىز لىنىيە بولۇپ، ئومۇمىي مۇساپىسى 7775 كىلومېتر ئىدى، بۇ-

نىڭ ئىچىدە ئاساسلىق 3 ـ يول لىنىيىسى ئەنشىدىن باشـ لىنىپ، قۇمۇل، تېرەكلىك ساي، ئۈرۈمچى، شىخولار ئارقىلىق قورغاسقىچە باراتتى، جەمئىي 1691 كىلومېتر كېلەتتى. مېردىئان 4 ـ لىنىيە ماگىيادىن باشلىنىپ، جىڭخۇكشەن، چاقىلىق، چەرچەن، نېيە، كېرىيىلەردىن ئۆتۈپ يەركەنگىچە باراتتى. بۇ يولنىڭ مۇساپىسى 1871 كىلومېتر ئىدى. (بۇنىڭ ئىچىدە چاقىلىق بىلەن گۇما ئارىلىقىدىكى يول تېخى پۈتۈپ بولـ مىغانىدى) پاراللېل 511 ـ لىنىيە ئەنشىنىڭ دۇڭخۇاڭدىن باشلىنىپ جىڭخۇكشەنگە باراتتى. بۇنىڭ مۇساپىسى 564 كىلومېتر ئىدى. پاراللېل 512 ـ لىنىيە تېرەكلىك سايدىن باشلىنىپ، كورلا، ئاقسۇ، ماراللبېشى، قەشقەر ئارقىلىق يەكەنگە باراتتى. بۇنىڭ مۇساپىسى 1897 كىلومېتر ئىدى. پاراللېل 513 ـ لىنىيە چىجاۋجىڭدىن باشلىنىپ ئۈرۈمچىگە باراتتى. بۇنىڭ مۇساپىسى 403 كىلومېتر ئىدى. پاراللېل 504 ـ لىنىيە دۆربىلجىندىن باشلىنىپ بورچىن ئارقىلىق سارسۇمبېگىچە باراتتى. بۇنىڭ مۇساپىسى 552 كىلومېتر ئىدى. مېردىئان 614 ـ لىنىيە چاقىلىقتىن باشلىنىپ، تىكەنكى، لوپنۇر ئارقىلىق كورلىغا قەدەر بولۇپ، بۇنىڭ مۇساپىسى 442 كىلومېتر ئىدى. مېردىئان 615 ـ لىنىيە شىخودىن دۆربىلجىن ئارقىلىق چۆچەككە قەدەر بولۇپ، ئۇنىڭ مۇساپىسى 354 كىلومېتر ئىدى.

6 ـ رايوندا جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيول قۇرۇلۇش باشقارمىسى تەسىس قىلىنىپ بۇ، باشقارما دۇڭخۇاڭدىن چاقىلىققا قەدەر ئارىلىقتىكى پۈتمەي قالغان قۇرۇلۇشلارنى داۋاملاشتۇرۇش ھەم چىڭخەي ـ شىزاڭ تاشيولىنىڭ يېڭى تارماقلىرىنى ياساش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىنغانىدى. يەـ

نە چاقىلىق ـ كېرىيە تاشيولى قۇرۇلۇشىغا نازارەت قىلىش باشقارمىسى تەسىس قىلىنىپ، بۇ باشقارما چاقىلىقتىن چەرچەن ئارقىلىق كېرىيىگە بارىدىغان تاشيول لىنىيىسـ نىڭ قۇرۇلۇشىغا مەسئۇل قىلىندى. ئۇنىڭدىن باشقا ئەنـ شى، دۇڭخۇاڭ، لاپچۇەن، قۇمۇل، پىچان، گۇچۇڭ، ئۈرۈمچى، ئوخسۇن، قاراشەھەر، كورلا، بۇگۇر، كۇچا، ئاقسۇ، ماراللبېشى، قەشقەر، خوتەن، چەرچەن، چاقىلىق، تىكەنلىك قاتارلىق 19 ئورۇندا يول ياساش ئوچاستىكىلىرى ۋە ئىلى باش ئو ـ چاستىكىسى تەسىس قىلىنىپ، ئۇز تەۋەسىدىكى يوللارنى ياخشىلاش، ئاسراش ئىشلىرىغا ھەم مەسئۇل قىلىندى.

1. يوللارنى ياخشىلاش

بۇنىڭ ئوچۇن ئوچ قارارلىق يول تۇزەش پىلانى ئىشقا ئاشۇرۇلدى: 1946 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1947 ـ يىـ لى 3 ـ ئايغىچە 1 ـ قارار بولۇپ تۇزلەنگەن يوللارنىڭ مۇساپىسى تەخمىنەن 3000 كىلومېتر؛ 1947 ـ يىلى 12 ـ ئايدىن باشلاپ 2 ـ قارارىدا تەخمىنەن 4000 كىلومېتر يول تۇزلەندى؛ بۇنىڭ ئىچىدە قاراشەھەر بىلەن بۇگۇرگە بار ـ ىدىغان ئارىلىقتىكى زەيكەشلىك يول قۇرۇلۇشى ۋە كورلا بىلەن چاقىلىق ئارىسىدىكى يولنى ئەسلىگە كەلتۇرۇش تولىمۇ چاپالىق بولغانىدى. بۇ ئىككى يىل داۋامىدا ھەر ـ قايسى يول لىنىيىلىرىنى ياساشتا ئىشچىلارنىڭ كىلىش مەنـ بەنسى، شەرقىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدا ئاساسەن مىشچى يالـ لاش، كۆتۈرە بېرىش ئاساس قىلىنىپ، ئاز ساندا قۇرۇلۇش ئەسكەرلىرى ئىشلىتىلدى، جەنۇبىي شىنجاڭدا بولسا ئاساسەن

هەرقايسى ناھىيلەردىن ھاشار ئېلىنىپ ئىشقا سېلىنغانىدى، ئاز ساندا تېخنىك ئىشچىلار يالغاپ ئېلىنىپ كۆۋرۈك سېلىش ۋە ئۆي ياساشقا ئىشلىتىلدى. ياغاچچىلارنىڭ كۆپ قىسمى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىن ئېلىندى، تۆمۈر، پولات، سېمونت قاتارلىق ماتېرىياللار باشقا ئۆلكىلەردىن كەلتۈرۈلدى. بۇ ئىشلار ئۈچۈن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 100 مىليارد يۈەن سەرپ قىلىنغانىدى. شۇنداقتىمۇ پۇل كۈندىن - كۈنگە پاخالىشۋەرگەنلىكتىن پىلاندا بەلگىلەنگەن قۇرۇلۇش ۋەزىپىلىرى تولۇق ئورۇنلانمىدى.

2. يېڭى تاشيولالارنى ياساش

يېڭىدىن ياسالغان تاشيول لىنىيىلىرى جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولى (ئەنشىدىن دۇڭخۇاڭ ئارقىلىق چاقىلىققا قەدەر)دىن باشقا پارالليل 4 - لىنىيىدىكى چاقىلىق - كېرىيە تاشيولى، چىڭخەي - شىنجاڭ تاشيولىنىڭ شىمالىي تارمىقى (ماڭيادىن جىڭخوكشەنگىچە) ۋە پارالليل 512 - لىنىيىدىكى مارالبېشىدىن چىقىپ ئاۋات ئارقىلىق يەركەنگىچە بارىدىغان يوللار ئىدى. بۇلارنى ئايرىم بايان قىلىمەن.

3. يول ئاسراش خىزمەتلىرى

1948 - يىلدىن بۇرۇن، ھەرقايسى ئىش ئوچاستىكىلىرىدا يوللارنى رېمونت قىلىش ۋە ياخشىلاش ئىشلىرى ئاساسىي ۋەزىپە ئىدى. 1948 - يىلدىن كېيىن تەدرىجىي ھالدا دائىملىق ئاسراش يولغا قويۇلدى. لېكىن ھەرقايسى ئۇچاستىكىلارغا قاراشلىق لىنىيىلەرنىڭ مۇساپىسى ئۇزۇن، ئادەم كۈچى ئاز بولغانلىقتىن ۋە ئۇلاردا قاتناش قوراللىرى، چېدىردىن باشقا نەرسىلەر بولمىغانلىقتىن نۇقتىلىق ھالدا يۆتكىلىپ تۇرۇپ يول ئاسراش چارىسى قوللىنىلاتتى، يولنىڭ دائىم تەكشى بولۇپ تۇرۇشى تەلەپ قىلىناتتى. ئۇ چاغلاردا شىنجاڭدا پۇقرالار ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئاپتوموبىللار ئاز ئىدى. گەنسۇدىن شىنجاڭغا ئاشلىق ئېلىپ كېلىشكە قاتنايدىغان ھەربىي ئاپتوموبىللار قاتنىشى ئاساسلىق بولۇپ سانىلاتتى ھەربىي ئاپتوموبىللار يول ئاسراش پۈلى تاپشۇرمايدىغانلىقى سەۋەبىدىن يول ئاسراش راسخوتنى يولدىن كىرگەن كىرىم قامدىيالمايتتى، چەمىنىڭ ھەمىسى دېگۈدەكلا يول ياخشىلاش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن بېرىلىدىغان پۇلغا قاراشلىق ئىدى.

4. ھەربىيلەر يولى لىنىيىسىنى ياسىشىپ بېرىش

A. گۈچۈك - بەيتىك لىنىيىسى، 186 كىلومېتر ئىدى، بەيتىك تېغى شىنجاڭنىڭ شىمالىدىكى تاشقى موڭغۇلىيىگە بارىدىغان يولنىڭ مۇھىم نۇقتىسى بولۇپ، بۇ يول شۇ چاغدىكى دۆلەت مۇداپىئە ئارمىيىسىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئەسلىدىكى ھارۋا يولى ئاساسىدا ياسالغانىدى.

B. قۇمۇل - ئاراتۇرۇك لىنىيىسى

بۇ لىنىيە قۇمۇلدىن باشلىنىپ تېيانشان تاغلىرىدىن ئارتىلىپ ئۆتۈپ، قۇۋۇق ئارقىلىق ئاراتۇرۇككە قەدەر باراتتى. مۇساپىسى 216 كىلومېتر كېلەتتى، قۇمۇل - قۇۋۇق ئۇچاستىكىسى ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان رېمونت قىلىنمىغان. قۇۋۇق - ئاراتۇرۇك ئۇچاستىكىسى بولسا ئەسلىدە ئۇلاغ يولى

ئىدى. بۇ يوللارنى 1947 - يىلى چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىنىڭ تەمىناتىنى يەتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن قۇرۇلۇش ئەسكەرلىرى ياساپ چىققانىدى.

C. قۇمۇل - سەيپەكۈ لىنىيىسى

بۇ لىنىيە قۇمۇل - قۇۋۇق ۋە ئاراتۇرۇك - قۇۋۇق ئۇچاستىكىلىرىنىڭ ئورتاق لىنىيىسى بولۇپ، قۇۋۇقتىن باشلىنىپ غەربكە سوزۇلىدۇ ھەم جىگشى، چىچۇەنجىك، گۈچۈك، ئۇرۇمچى لىنىيىلىرىنى كەيپەكۈدا تۇتاشتۇرىدۇ. بۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 350 كىلومېتر كېلىدۇ. ئەسلىدە بۇ ئۇرۇمچى - قۇمۇل تاشيولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسى بولۇپ، كونا ھارۋا يولىنى بويلاپ ماڭىدىغان ئاپتوموبىل يولى ئىدى.

D. قاراشەھەر - خېجىڭ لىنىيىسى

بۇ يول قاراشەھەر بىلەن خېجىڭنى تۇتاشتۇرىدۇ. مۇساپىسى 58 كىلومېتر بولۇپ، موڭغۇللار ئولتۇراقلاشقان جايلارغا باردىغان يول ئىدى.

E. ئۇرۇمچى - قاراشەھەر لىنىيىسى

بۇ لىنىيە ئۇرۇمچىدىن باشلىنىپ تىيانشاندىن ئارتىلىپ ئۈدۈللا قاراشەھەرگە بارىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 371 كىلومېتر بولۇپ، ئۇلاپچەش خىزمىتى تاماملىنىپ، ياساش پىلانلانغانىدى.

F. ماناس كۆۋرۈكى

ماناس دەرياسى، ماناس بىلەن شىخۇ نى كېسىپ ئۆتىدۇ. بۇ دەريادا خېلى چىداملىق كۆۋرۈك باردى. 1945-يىلى ئىلى ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى قوزغىلىڭىدىن كېيىن، بۇ كۆۋرۈكنى گومىنداڭ ئارمىيىسى كۆيدۈرۈۋەتكەن. 1946 - يىلى تىنچلىق بىتىم ئىمزالانغاندىن كېيىن ئىككى تەرەپ

خادىملىرىنىڭ بېرىپ كېلىشى ۋە سوۋېتتىن مال ئېلىپ كېلىگەن ماشىنىلارنىڭ دەريادىن ئۆتۈشى ئۈچۈن ئاۋۋال ئىلى باش ئۇچاستىكا ئۇرۇمچى ئۇچاستىكا بىلەن بىرلىكتە ئادەمىي كۆۋرۈك ياساپ ماشىنا قاتنىدى. كېيىن كۆۋرۈك قۇرۇلۇش ئىشى ئورنى تەسىس قىلىنىپ، 16 ئۆتۈشلۈك 240 مېتر ئۇزۇنلۇقتىكى ياغاچ تۇۋرۇكلۇك تاختا كۆۋرۈك ياساپ چىقىش پىلانلاندى. پىلانلاش، ماتېرىيال تەييارلاش ئىشلىرى پۈتكەندى. لېكىن 1947 - يىلى 7 - ئايدىن كېيىن ۋەزىيەت ئۆزگىرىپ بۇ ئىش توختاپ قالدى.

G. ھەربىي يول لىنىيىسىنى ئۆلچەش

1948 - يىلى 6 - ئايدا قەشقەردە تۇرۇشلۇق گومىنداڭ ئارمىيىسى 42 - دىۋىزىيىسىنىڭ تەلىپىگە بىنائەن قەشقەردىن ئۇلۇغچاتقىچە بولغان لىنىيە ئۆلچەپ تەكشۈرۈلدى. بۇ دۆلەت چېگرىسىدىكى تەمتىلەش لىنىيىسى بولۇپ، مۇساپىسى 188 كىلومېتر كېلەتتى. 1948 - يىلى 10 - ئايدا شىنجاڭ گارنىزون باش شتابىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن سانجىدىن غەربىي سايغىچە سوزۇلىدىغان يول لىنىيىسى ئۆلچەپ تەكشۈرۈلدى.

4. بەرنەچچە يېڭى يول لىنىيىلىرىنىڭ ياسىلىش ئەھۋالى

A. جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىنىڭ دۇكۇاڭدىن چاقىلىققا قەدەر يېڭى قۇرۇلۇشى ۋە ئەسلىدىن دۇكۇاڭغا قەدەر مۇساپىسىنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى.

شىنجاڭ قەدىمدىن تارتىپ ياۋروپا، ئاسىيا قۇرۇقلۇق

قاتنىشىدىكى ئاساسلىق يول بولۇپ، جەنۇب، شىمال ۋە ئوتتۇرا ئۇچ لىنىيىدىن ئىبارەت يىپەك يولىنىڭ ھەممىسى دۇخۇاڭ دىن باشلىنىپ، قەشقەر يېڭى شەھرىدە توختايدۇ. خەن، تاڭ سۇلالىلىرىدىن بۇيان ئوتتۇرا ئاسيا مەدەنىيىتىنىڭ ئېلىمىز گە كىرىشى، ھىندىستان بۇددىزمىنىڭ شەرققە تارقىلىشى، چۈگگو مەدەنىيىتىنىڭ غەربكە تارقىلىشى، جۈملىدىن خەلق ئارا سودا مۇناسىۋەتلىرىدىكى ئىمپورت - ئېكسپورتلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەكلا شىنجاڭ ئارقىلىق بولغانىدى. 2 مىڭ يىل بۇرۇن خەن ۋۇدى جاڭچيەنىنى غەربىي رايونغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ غەربى يولىنى ئاچقاندا، دەسلەپ يۇمىن قۇۋۇقى بىلەن ياڭگۈەندىن ئىبارەت ئىككى يولنى ئاچقان. ئۇنىڭدىن كېيىن كىرورەنگە يۇرۇش قىلغانىدى. ھەربىي ئىشلارنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن كىرورەن قاتناش يولىنىمۇ ياساتقان. كىرورەن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، قاتناش ئىشلىرى تېز راۋاجلانغان ۋە كىرورەن يولى ھەربىيلەر يولىدىن بىراقلا ئۆزگىرىپ سودا يولى بولغان. بۇ يولدا سودىگەرلەر، ئەلچىلەر، راھىبلار ئۇزۇلمەستىن قاتناپ تۇرغان. تەخمىنەن مىلادى 330 - يىللاردىن كېيىن لوپنور كۆلىنىڭ جەنۇبقا سۈرۈلۈشى تۈپەيلىدىن، بۇ جايلاردىكى ئىنسانلارنىڭ كۆچۈپ كېتىشى نەتىجىسىدە شىمالىي كىرورەن يېپەك يولى ئەسلىنى يوقىتىپ چۆلگە ئايلىنىپ كەتكەن. كېيىنكى 1500 يىل جەريانىدا جۇڭگونىڭ غەربىي رايون بىلەن بولغان قاتناش ئالاقىسىنى قايتىدىن جەنۇب ۋە شىمالدىكى ئىككى يول ئارقىلىق ئېلىپ بېرىشقا توغرا كەلگەن. شېڭ شىسەي شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە يەنى 1934 - يىلدىكى ماجۇڭيىڭ ۋەقەسىدە دۇخۇاڭدىن چاقىلىققىچە بولغان قاتناش

توختىتىلدى. كېيىن چىلىيەنشەن رايونى بىلەن بۇجاي سەيدام ئويمانلىقىدىن جەنۇبقا كۆچكەن قازاقلارنىڭ چارۋىچىلىق يايلىقى بولۇپ قالغانلىقتىن بۇ جايلاردا قاتناپ يۈرۈش ئەنسىز بولۇپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن جەنۇب شىمالدىكى بۇ ئىككى يولنىمۇ پۈتۈنلەي ئۈزۈلۈپ قالدى. 1943 - يىلى گومىنداڭ ھاكىيىمىتى بۇ تاشيولنى ياساشنى بەلگىلىدى. غەربىي شىمال تاشيول ئىدارىسى ۋە شىنجاڭ ئۆلكىلىك تاشيول ئىدارىسى ئادەم تەشكىللەپ ئۆلچەش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. گەنسۇ تەۋەسىدە قۇرۇلۇش ئەسكەرلىرى بىر ياقتىن ئۆلچەپ، بىر ياقتىن ياساشقا كىرىشتى. لېكىن بەختەر بولمىغانلىقتىن ھەم تەمىنات يەتكۈزۈش قىيىن بولغانلىقتىن بۇ ئىش ئۇتتۇرىدا ئۈزۈلۈپ قالدى. 1945 - يىلى 5 - ئايدا شېڭ شىسەي يۆتكەپ كېتىلدى. خۇزۇڭنەن قوشۇنى شىنجاڭغا كىردى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى. شۇ چاغلاردا گەنسۇ - شىنجاڭ تاشيولىنىڭ جىيۇچۈەنەدىن شىكشىكشاغىچە بولغان ئارىلىقتا تاشقى مۇڭغۇلىيە ئاتلىق قىسىملىرىنىڭ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ، ماشىنىلارنى بۇلاپ، ئادەم ئۆلتۈرگەنلىكى تۇغرىسىدا دائىم خەۋەر كېلىپ تۇراتتى. شىنجاڭدىكى ھەربىي مەمۇرىي دائىرىلەر دۇخۇاڭدىن چاقىلىققىچە بولغان تاشيولنى ياساشنى قەتئىي تەكتلەپ، گەنسۇ - شىنجاڭ تاشيولى ئۈزۈۋېتىلگەن تەقدىردىمۇ ئىچكى ئۆلكىلەرگە قاتناش ئۇچۇن ئىككىنچى بىر يولنىڭ بولۇشىغا كېپىللىك قىلىشنى ئۇمىد قىلاتتى. گومىنداڭنىڭ ئۇرۇش ۋاقتىدىكى تىرانسپورت باشقۇرۇش ئىدارىسى 1945 - يىلى 5 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىنىڭ گەنسۇ ئۇچاستىكىسى ۋە شىنجاڭ ئۇچاستىكىسىدىن ئىبارەت ئىككى

قۇرۇلۇش باشقارمىسىنى تەسىس قىلدى. گەنسۇ ئۇچاستىكسىغا دۆڭخۇاڭدىن باشلىنىپ مايتاغ ئارقىلىق غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، چەلىيەنشەن، شاشەن تاغلىرى ئارىسىدىكى چۆل ئارقىلىق ئاقسايغىچە، ئۇ يەردىن يەنە غەربتىكە يۆرگەندە شۇمۇدو جىلغىلىرى، شىياۋخۇڭشەن، داخۇڭشەن، كۆشۈي خاباللىرىدىن ئايلىنىپ لاپىيچۇەن ئارقىلىق گەنسۇ بىلەن شىنجاڭنىڭ چېگرىسىدىكى جەمئىيەتچە بولغان يول لىنىيىسى تەۋە بولۇپ، بۇنىڭ مۇساپىسى 333 كىلومېتر كېلەتتى. بۇ يولنىڭ لاپىيچۇەنگە يېقىن 30 كىلومېتر قىسمىدىن باشلاپ جايلىرى پۈتۈنلەي قۇملۇق چۆل ئىدى. شىنجاڭ يول ئۇچاستىكسى چاقىلىقتىن باشلىنىپ مىڭەن ۋە مىڭەن دەريا سىدىن ئۆتۈپ بۇلاق ئارقىلىق دۆڭبېرىققىچە، بۇ جايدىن شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، ئالتۇن تاغ ۋە قىزىل، سۆگەتسىراي، باشقوغۇن ئارقىلىق يەنە شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، ئالتۇن چوقا ئېغىزىغا؛ ئۇ يەردىن چىقىپ باياۋان ئارقىلىق شەرقە بۇرۇلۇپ قۇمتاغ، شوركۆل قىزىلسۇ، قىزىلبۇلاق ئارقىلىق جەمئىيەتچە بولۇپ، ئومۇمىي مۇساپىسى 406 كىلومېتر كېلىدۇ. گەنسۇ، شىنجاڭ ئىككى يول ئۇچاستىكسىدا 1946 - يىلى 2 - ئايدىن باشلاپ پۈتۈن لىنىيە بويىچە قاتناش باشلاندى. بۇ يوللارنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئىككى مىليارد يۈەن سەرپ قىلىندى، تەخمىنەن 250 مىڭ ئادەم قېتىم ئەمگەك كۈچى ئىشلىتىلدى. 1946 - ۋە 1947 - يىللىرى 6 - رايون تاشيول قۇرۇلۇش ئىدارىسى، پۈتۈن يول لىنىيىلىرىنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشىغا مەسئۇل بولۇشقا، جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيول قۇرۇلۇش باشقارمىسىنى تەسىس قىلدى. بۇنىڭغا 3 مىليارد 600 مىڭ يۈەن پۇل، 170 مىڭ ئادەم قېتىم ئەمگەك كۈچى سەرپ قى-

لىندى. ئەنشىدىن دۆڭخۇاڭغىچە بولغان يول مۇساپىسى 120 كىلومېتر بولۇپ، بۇ ئەسلىدىكى ھارۋا يولى ئىدى. بۇ يولنى ياخشىلاش ئەمەلىيەتتە 1946 - يىلى 11 - ئايدا باشلىنىپ، كېيىنكى يىلنىڭ 3 - ئېيىدا تاماملاندى. بۇنىڭغا 3 يۈز مىليون يۈەن پۇل بىلەن 100 مىڭ ئادەم قېتىم ئەمگەك كۈچى سەرپ قىلىندى.

دۆڭخۇاڭ - چاقىلىق لىنىيىسى 739 كىلومېتر بولۇپ بۇ يولنى ياساش ئۈچۈن كۆپ قېتىم ئادەم تەشكىللەپ ئۆلچەش ۋە يول ئۈچۈن يەر تاللاش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ ئاساسىي جەھەتتىن يەنىلا تارىختىكى جەنۇبىي يىپەك يولى دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمىگەنىدى. ئىشنى يەكگىلىنىش ئۈچۈن بەزى جايلاردا ئازراق ئايلانما يوللار ياسالغان. بۇ لىنىيە بىسىپ ئۆتىدىغان يوللاردا ئادەم ياشايدىغان سۇلۇق ۋە دەرەخلىك جايلار 2% نى، قۇملۇقلار 10% نى، شېغىللىق جايلار ۋە چۆللەر 48% نى، سېرىق توپىلىق تاغ باغرىلىرى ۋە سايلار 36% نى، كۆچمە قۇم ۋە قۇم دۆڭلىرى 3% نى تەشكىل قىلاتتى. پۈتۈن يول بويى ئادەمزات يوق دېيەرلىك ئىدى. شىنجاڭ يولى ئۇچاستىكسىدا ئىشلەيدىغان ھارۋىچى ئىشچىلار بۈگۈر قاتارلىق ناھىيىلەردىن پىيادە كېلىپ ئىشلەيتتى. يول ياساش سايمانلىرى ۋە ماتېرىياللارنىڭ كۆپ قىسمى لەنجۇدىن ئېلىپ كېلىنەتتى. سۇ مەنبەسى يوق، قۇملۇق ۋە بىيابان چۆل - باياۋانلاردا 50 كىلومېتردىن كۆپرەك يىراقلىقتىن قىش كۈنلىرى مۇز، ياز كۈنلىرى سۇ توشۇپ كېلىپ ئىشلىتىشكە توغرا كېلەتتى، يول ياسىغاندا ئىشچىلارغا يەتكۈزۈپ بېرىشكە تېگىشلىك بولغان ئاشلىق، ماتېرىيال، يېقىلغۇ ۋە سۇ قاتارلىقلار پۈتۈن

لىنىيىگە تۆگە ياكى ئېشەك ئارقىلىق توشۇپ كېلىنەتتى. پۇتۇن يول لىنىيىسى چۆل بايا‌ۋاندا بولۇپ، ياز كۈنلىرى ناھايىتى ئىسسىق، قىش كۈنلىرى ناھايىتى سوغۇق بولاتتى. خاتىرىلەنگەن تېمپېراتۇرا ئەڭ يۇقىرى بولغاندا فارىنهېيت 120 گرادۇسقا يېتىپ، ئۆۋەن تېمپېراتۇرا سلسىيە 45 گرادۇسقا چۈشكەن ئىدى. تۇپراق سۇپىسى ناچار، بىخەتەرلىك ئىشى ياخشى باشقۇرۇلمىغان بولۇپ، تۇرمۇش جاپالىق ئىدى. پۇل پالـ خالىشىپ مال باھاسى كۈنىدىن-كۈنگە ئۆرلەۋەرگەنلىكتىن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئۈچ يىل داۋامىدا 5 مىليارد 7 يۈز مىليون يۈەن سەرپ قىلىندى. بۇنىڭ 1947 - يىلىنڭ كېيىنكى يېرىم يىلدىكى مال باھاسىغا سۇندۇرغاندا 440 مىليارد يۈەنگە باراۋەر كېلىدۇ. دېمەك خامچوتتا بەلگىلەنـ گەن پۇلنىڭ قىممىتى، پۇل پاخالليقىنا ئۇچراپ، قىممـ تى چۈشۈپ كەتكەنلىكتىن ئەھۋالمىزغا قاراپ ئىش كۆرـ رۈشكە توغرا كېلەتتى. شۇنداق قىلىپ قۇرۇلۇشنى قىسقارـ تىپ، ماشىنا ماڭالىسىلا بولىدىغان بىرگە كېلىپ ئىشـ لى داۋاملاشتۇرۇدۇق. ئاخىرىدا تاشيول قۇرۇلۇشىنىڭ 33% تىلا پۈتكەن بولدى. لېكىن سۇپەت جەھەتتە شۇ چاغدىكى 8 - دەرىجىلىك يولنىڭ ئۆلچىمىگىمۇ يەتمەيتتى. بۇ يولدا ماشىنا قاتنىغاندا، دەسلەپكى مەزگىللەردە ئوتتۇرا ھېسابتا سائەت تېزلىكى گەنسۇ يولى ئۇچاستېكسىدا 16 كىلومېتر، شىنـ جاڭ يولى ئۇچاستېكسىدا تەخمىنەن 15 كىلومېتر ئىدى. ئېكـ كى يىل داۋامىدا يول ياخشىلانغاندىن كېيىن، 25 كىلومېترـ غا يەتتى. لېكىن بۇ يوللار كېيىنكى چاغلاردا رەسمىي ئىشلىتىلمەي قالدى. شۇنداقتىمۇ ئۇ شىنجاڭ ئۈچۈن مەنىۋى جەھەتتىكى بىرۋاقتىلىق تەسىللى بولۇپ قالدى. كەلـ

كۈن ۋە كۆچمە قوملارنىڭ بۇزۇشى، ئاسراشنىڭ يېتەرسىزلىكى تۇپەيلىدىن شۇنچە كۆپ مەبلەغ ۋە نۇرغۇن كۈچ سەرپ قىلىنغان بۇ يوللار تاشلىنىپ كېتىپ چۆل جەزىرىگە ئايلـ نىپ كەتتى. بۇ ئەھۋال كىشىنى تولىمۇ ئېچىندۇرىدۇ.

B . چۆكخەي - شىنجاڭ تاشيولى شىمالىي ئۇچاستكسـ سىنىڭ ياسىلىشى

چۆكخەي - شىنجاڭ تاشيولى چۆكخەيدىكى شىنگىدىن شىنـ جاڭدىكى چاقىلىققا قەدەر بولۇپ، (شىنگىدىن داۋشاڭ دەريياسىغىچە ياسىلىپ بولغان. چۆكخەي - شىزاڭ تاشيولى، قىزىل يۇلغۇنىدىن چاقىلىققىچە ياسىلىپ بولغان جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولى بۇنىڭ ئىچىدە) بۇ يول سەيدام ئويمانلىقىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ. بۇ يول شىنجاڭنىڭ ئىچكىرى بىلەن بولغان قاتناش ئىشلىرـ دىكى تاشيوللارنىڭ غول لىنىيىسى ھېسابلىنىدۇ. 1946 - يىلى چۆكخەي ئۆلكىسى چۆكخەي - شىنجاڭ تاشيول قۇـ رۇلۇش باشقارمىسىنى تەسىس قىلدى. 1947 - يىلى ماڭىيا‌ـ دىن قىزىل يۇلغۇنغىچە بولغان ئارىلىقتىكى لىنىيە چۆكخەي - شىنجاڭ تاشيولىنىڭ شىمالىي ئۇچاستكىسى قىلىپ ئايرىلىپ 6 - رايون تاشيول قۇرۇلۇشى باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيول قۇرۇلۇش باشقارمىسىنىڭ ياسىشىغا تاپشۇرۇلدى. 5 - ئايدىن 6 - ئايغىچە جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىنىڭ دۇخۇاڭدىن 445 كىلومېتر يىراقـ لىقتىكى جايىدىن باشلاپ، چۆكخوكشەن تېغىنىڭ تاغ ئاغـ زىدىن ئۆتۈپ، قىزىل جىلغىچە؛ تاشلىق چوققا ۋە ئالتۇنتاغ ئۇستىدىن ئۆتۈپ سايئاغزىدىن جويخۇلۇكغىچە؛ يەنە كالـ باش، قىزىل جىلغا، داۋوس ئارقىلىق دەنسكەدىلىك سا‌ي

ئاغزىدىن ئۆتۈپ ماڭياغىچە يول ياساش بېكىتىلدى. بۇ يولنىڭ ئومۇمىي مۇساپىسى 186 كىلومېتر كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە جەنۇبىي خۇڭشەن تېغى چوققىسىدىن ئۆتىدىغان يول ئون كىلومېتر، تاشلىق چوققىدىن ئۆتىدىغان يول بىر كىلومېتر، داۋۇشقا بارىدىغان شېغىللىق يول 20 كىلومېتر دەنسكە نلىك ئارقىلىق تاغ چوققىسىدىن ئۆتىدىغان بىر كىلومېتر بولۇپ، بۇ لىنىيىلەرنىڭ قۇرۇلۇشى ناھايىتى جاپالىق ئىدى، قالغان قىسمى كۆپىنچە چۆل ـ باياۋان بولۇپ، ئازراق قىسمى دەريا جىلغىلىرى ۋە شورلۇق جايلار ئىدى. 7 ـ ئايدىن باشلاپ بىر تەرەپتىن يول سىزدىقلىرى بەلگىلىنىپ ۋە ئۆلچىنىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئىش باشلانغانىدى. لېكىن ئۇشتۇمتۇتلا 7 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى قازاق قوراللىق كۆچلىرىنىڭ تۈيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. ئۇلار ئىككى ئادەمنى بۇلاپ كېتىپ بىرسىنى ئۆلتۈردى، بىرسىنى يارىدار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يولنىڭ قۇرۇلۇشى بىر ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت توختاپ قالدى. ئەسلىدە بۇ يولنىڭ قۇرۇلۇشىغا شۇ چاغدىكى ھەربىي ۋە يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرلىرى ئوبدان ئېتىبار بەرگەنىدى. قۇرۇلۇش ئەسكەرلىرى قىسمىنىڭ 19 ـ تۈەن بىرىنچى يىگىدىن 472 كىشى يول ياساش ماشىنىسى ھەم سايمانلىرىدىن 32 نى (بۇنىڭ ئىچىدە توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى ئالتە، تۇزلەش ماشىنىسى ئىككى) ئېلىپ كېلىپ، تاغ چوققىلىرىدىن ئۆتىدىغان مۇشەققەتلىك قۇرۇلۇشلارغا يارەدەم قىلىپ، شىنجاڭدا ماشىنا ئىشلىتىپ يول ياساشنىڭ بىرىنچى قەدەمنى باشلىغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئىشلىتىلگەن ھاشار، يالاپ ئېلىنغان ئىشچى، يول ئاسرىغۇچى ئەترەتلەر بولۇپ 1100 ئادەم، 700 تۆگە، 35 چوڭ ئاپتوموبىل بىلەن تۇققۇزىاي ئىشلەپ بۇ يول

پۈتۈن لىنىيە بويىچە ياسىلىپ بولدى، سەرپ قىلىنغان ئىش ھەققى 17 مىليارد يۈەن، ياسالغان ئاساسىي يول 160 مىڭ كۇادرات مېتر، ئاددىي تۇزلەنگەن يول 105 كىلومېتر ئىدى. راسخوتنىڭ چەكلىمىسى. شارائىتنىڭ ناچارلىقى، تەمىناتنىڭ يەتكۈزۈشنىڭ قىيىنلىقى سەۋەبىدىن بۇ يوللاردا ئاۋۇال قاتناش يولغا قويۇلۇپ، كېيىنكى ئىشلارنىڭ تەييارلىقىنى كېچىكتۈرۈشكە توغرا كەلدى. بۇ يولدا قاتنايدىغان ماشىنىلارنىڭ سائەت تېزلىكى تەخمىنەن 18 كىلومېتر بولۇپ، ئۆلچەمدىن خېلى تۆۋەن ئىدى.

C. چاقلىق ـ كەربىيە تاشيولىنىڭ ياسىلىشى.

شىنجاڭدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ تۆت ئەتراپىدا، كورلىدىن غەربكە ماڭغاندا قەشقەر ئارقىلىق كەربىيگىچە، جەنۇبتا لوپنۇردىن چاقلىققىچە قاتناش تاشيوللىرى بار بولسىمۇ، لېكىن كۆنىلون تېغى بىلەن تەكلىماكاننىڭ چاقلىقتىن كەربىيگە قەدەر ئارىلىقتىكى بىرمۇنچە شەھەر بازارلار يەنىلا ئوتتۇرىددىكى شورلۇق چۆللەرنىڭ قورشاۋىدا يالغۇز كۆچمە قۇملار بىلەن توسۇلۇپ قالغان ھالەتتە تۇراتتى. ئۇ جايلارغا بارىدىغان تاشيول يالغۇز ھارۋا يولىلا بوق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتلاردا، ھەرقايسى جايلار ھاشار سېلىپ چەرچەنگە بارىدىغان تاشيولنى ياساتقان بولسىمۇ، بىر پۈتۈن پىلان بولمىغانلىقى ئۈچۈن بۇ يول باشقا ئۇمۇمىي يوللار بىلەن تۇتاشتۇرۇلمىغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە رايونىڭ يىلىشىمۇ ئاددىيلا بولۇپ كۆپ يىللار مابەينىدە شامال ۋە قۇمنىڭ بۇزۇشى بىلەن بۇ يولنىڭ ئىزنىمۇ قالمىغانىدى. چاقلىق ـ كەربىيە ئارىسىدىكى قاتناش پۈتۈنلەي دېگۈ-

دەك تۆگە، ئېشەك، كالا، ئات قاتارلىق ھايۋان كۈچلىرى بىلەن بولاتتى. بۇ خىل ئۇلاغ يوللىرىمۇ جەنۇب ۋە شىمالدىن ئىبارەت ئىككى لىنىيە بويىچە بولاتتى. جەنۇبىي لىنىيەنىڭ مۇساپىسى 900 كىلومېتر، شىمالىي لىنىيەنىڭ مۇساپىسى تەخمىنەن 850 كىلومېتر بولۇپ، يوللار تاغ چوققىلىرىدىن، چۆللەردىن ۋە باياۋان قۇملۇقلاردىن ئۆتەتتى.

1946 - يىلى كۈزدە، گومىندانڭ قاتناش مىنىستىرلىكى چاقلىق - كېرىيە تاشيولىنى ياساشنى پىلانلىغان ۋە 6 - رايون تاشيول قۇرۇلۇش باشقۇرۇش ئىدارىسى ئادەم تەشكىللەپ پۈتۈن لىنىيىنى ئۆلچىگەندى. شۇ يىلى 9 - ئايدىن باشلاپ كېيىنكى يىلنىڭ 1 - ئايغىچە چاقلىق بىلەن كېرىيە ئارىلىقىدا قاتناپ يۈرۈپ، 1300 كىلومېتر موساپىنى ئۆلچىدى ۋە جەنۇب، شىمال ئىككى لىنىيىنى سىلىشتۇرۇپ چىقتى. جەنۇبىي لىنىيە تاغ باغرىنى بويلاپ جىلغا ۋە يارلىقلاردىن ئۆتەتتى. يول سىزىقىدىكى چوڭ تاشلارنى يۆتكەش ئىشى بەكمۇ مۈشەققەتلىك ئىش ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاغ باغرىدىن تۆۋەنگە سىرىلىپ تۇرىدىغان قۇملاردىن ئەگىپ ئۆتۈشمۇ قىيىن ئىدى. شىمالىي لىنىيىدە بولسا ئېقىپ تۇرىدىغان قۇملار بولسىمۇ ئۇنى ئايلىنىپ ئۆتۈش ئىمكانىيىتى ۋە يوللارنى تۇراقلاندۇرۇش ئىمكانىيىتى بارئىدى. يولنى تەكشى ھالدا داۋاملاشتۇرۇشقا بولاتتى. سۇ تېپىشمۇ ئوڭاي ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاساسىي جەھەتتىن شىمالىي لىنىيە ئىشلىتىلىپ، ئۆلچەش نەتىجىسىدە ئاخىرى يولنىڭ ئومۇمىي مۇساپىسى 801 كىلومېتر قىلىپ بېكىتىلدى. پۈتۈن لىنىيىدە توپا يول تەخمىنەن 38% نى، شورلۇق 6%نى، تۇپرىقى بوش چۆللۈك 11%نى، شېغىللىق چول 7%نى تەشكىل قىلاتتى.

1947 - يىلى 5 - ئايدا چاقلىق - كېرىيە تاشيولى تەپتىش باشقارمىسى قۇرۇلدى ۋە چاقلىق، چەرچەن، كېرىيىدىن ئىبارەت ئۈچ يېڭى يول ئۇچاستىكىسى تەسىس قىلىندى. ئاۋۋال چاقلىق - چەرچەن تاشيولىنى ياسىماق بولدى، ئۆلچەش نەتىجىسىدە مۇساپە 316 كىلومېتر بولۇپ چىقتى. بۇ يولنى چاقلىق يېڭى 1 - ئۇچاستىكا ۋە چەرچەن يېڭى 2 - ئۇچاستىكا ياساشقا كىرىشتى. 1 - يېڭى ئۇچاستىكىغا قاراشلىق لىنىيە 131 كىلومېتر بولۇپ، ئەنشى ۋە چاقلىقتىن 600 ھاشار دۆڭخۇاك، چاقلىق، چەرچەنلەردىن 550 يالانما ئىشچى، 220 تۆگە، 400 ئېشەك، 170 كالا ئېلىنىپ 7 - ئايدا ئىش باشلىدى. بۇ ئاردا چەرچەن دەريياسىنىڭ سۈيى تېشىپ كېتىپ دەريانىڭ قىنى بۇزۇلۇپ كەتكەنلىكتىن سۇ يەتكۈزەلمەسلىك ئەھۋالى كېلىپ چىقتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە 800 كىلومېتر ئارىلىقتا ئادەم ۋە ماددىي كۈچلەر ئۇياق - بۇياق قاتناپ يۈرۈپ تولىمۇ جاپا چەككەندى. شۇنداق بولسىمۇ مىڭ تەسلىكتە ئىشلەپ ئاخىر 1948 - يىلنىڭ 3 - ئېيىدا يول پۈتكۈزۈلدى. يېڭى 2 - ئۇچاستىكىغا قاراشلىق لىنىيە 185 كىلومېتر بولۇپ، 1300 نەپەر ئىشچىنىڭ ھەممىسى چەرچەندىن يالالاپ ئېلىندى. بۇ ناھىيە خېلى توقچىلىق بولغانلىقتىن كالا، تۆگە، ئاشلىق، جۈۋا قاتارلىق نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرەلەيتتى. ياسىلىدىغان تاشيول چەرچەن دەريياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدا بولغانلىقتىن سۇ ئۈزۈلۈپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلمىدى. شۇنداق قىلىپ 6 - ئايدا ئىش باشلىنىپ 12 - ئاينىڭ ئاخىرىدا يول پۈتكۈزۈلدى. 1947 - يىلى

10 ـ ئايدا كېرىيە يېگى 3 ـ يول ئۇچاستكىسى تەسىس قىلىنىپ، نىيەدىن كېرىيىنگىچە بولغان يول قۇرۇلۇشىنى يېاساشقا تۇتۇش قىلىندى. ئۆلچەش ئارقىلىق يولنىڭ مۇساپىسى 129 كىلومېتر بولىدىغانلىقى بېكىتىلدى. كېرىيە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خېلى مۇھىم جايلىرىدىن بىرى ئىدى. ئاھالە بىر قەدەر زىچ، مەھسۇلاتلىرى مول بولغانلىقتىن بۇ يەردىن ئادەم ۋە مادداي كۈچلەرنى ئېلىش خېلى ئوڭاي ئىدى. قۇرۇلۇش داۋامىدا كېرىيەدىن 2000، نىيەدىن 2400 ھاشار ئېلىنىپ يولنىڭ ئاساسىي قىسمى يىل ئاخىرىدا پۈتكۈزۈلدى. 1948 ـ يىلى 4 ـ ئايدا يولنىڭ يۇزى ۋە كۆۋرۈكلىرى پۈتكۈزۈلدى. يېگى 3 ـ يول قۇرۇلۇش ئۇچاستكىسى 1948 ـ يىلى 2 ـ ئايدا نىيەدىن ئەندىر دەريا سۇغىچە ياسالىدىغان تاشيولنى ئۆلچەپ لايىھەلەپ چىقتى. يولنىڭ ئومۇمىي مۇساپىسى 180 كىلومېتر ئىدى. يېگى 2 ـ يول قۇرۇلۇش ئۇچاستكىسى چەرچەندىن نىيەگىچە ياسالىدىغان 177 كىلومېتر يولنى ئۆلچەپ لايىھەلەپ چىقتى. يېگى 3 ـ يول قۇرۇلۇش ئۇچاستكىسى خوتەن، قاراقاش، چېرىيە، لوپ قاتارلىق تۆت ناھىيىدىن 2100 ھاشار ئېلىپ، 1948 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئىش باشلاپ، يىلنىڭ ئاخىرىدا يولنى پۈتكۈزدى. يېگى 2 ـ يول قۇرۇلۇش ئۇچاستكىسى چەرچەن، نىيلەردىن ھاشار ئېلىپ، ئوخشاش ۋاقىتتا ئىش باشلاپ يىلنىڭ ئاخىرىدا يولنىڭ ئاساسىنى پۈتكۈزدى. لېكىن ئاددىي يول يۇزى تەكشىلەنمىگەنلىكتىن يولنى سىناق قىلىپ ماشىنا ماكۇزغاندا ماشىنىلار راۋان قاتنىيالمىدى. ئومۇمەن ئېيتقاندا، چاقلىقتىن كېرىيىگىچە بولغان

801 كىلومېتر يول لىنىيىسىنىڭ ئەندىر دەريا سىدىن چەرچەنگىچە بولغان 176 كىلومېتر قىسمىدىن باشقا يوللاردا ماشىنا قاتنىيالمايدى. ئەگەر داۋاملىق ئىشلەپ تەدرىجىي ياخشىلىنىدىغان بولسا مۇكەممەل تاشيوللاردىن بولۇپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى. لېكىن 1949 ـ يىلدىن باشلاپ گومىنداڭ ھاكىمىيىتى گۈمران بولۇش ھارپىسىدا پۇل پاخالىلىقى شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى، بۇ پۇللارنىڭ كۆپلۈكىدىن ناھايىتى كۆپلىگەن ئۇششاق رەقەملەرنى ئىشلىتىشكە توغرا كېلەتتى. يول قۇرۇلۇشىنى داۋاملاشتۇرۇشقا مۇمكىنچىلىك بولمىدى. شۇنداقتىمۇ بىز ئۆز ئىش ئورنىمىزدا ئازادلىقنى كۈتۈپ تۇردۇق.

5. كونا جۇڭگودا چېگرا رايون تاشيوللىرىنى ياساش جەريانىدىكى خاپىچىلىقلار ۋە ھېس قىلغانلىرىم

1941 ـ يىلدىن ئېتىبارەن يېگىدىن تۆمۈر يول ياساش ئىشلىرى كۈندىن ـ كۈنگە ئازىيىپ ترانسپورت ۋەزىپىلىرى تاشيوللارغا يۈكلىنىشكە باشلىدى. مەن تېەنجىن ـ چېگدۇ تۆمۈر يول قۇرۇلۇش ئىدارىسىدىن شىكايەت خېتى كاتىۋىدىن چېگىخەينىڭ يۇشۇ دېگەن يېرىگىچە). بۇ ئىشتا ئىلگىرى ـ ئاخىر تۆت يىل تۇرۇپ، كاتىۋىدىن يېگىۋەنسەيگىچە، يېگىۋەنسەيدىن گەنزىگىچە، گەنزىدىن يۈشۇغىچە بولغان ئومۇمىي مۇساپىسى تەخمىنەن 800 كىلومېتر كېلىدىغان يوللارنى ياساتتىم. 1945 ـ يىلى شىنجاڭغا يۆتكىلىپ كېلىپ جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولى، چېگخەي ـ شىنجاڭ

تاشيولىنىڭ شىمالىي قىسمى ۋە چاقلىق - كېرىيە تاش-
يوللىرىنى ياساتتىم. شۇنداق قىلىپ چېگرا رايونىدا 10 يىل
يول ياستىش بىلەن شۇغۇللاندىم. 1943 - يىلىدىن كېيىن
گومىنداڭنىڭ بىرقانچە يىللار داۋامىدىكى ئەڭ چوڭ تاش-
يول قۇرۇلۇشلىرىغا مەن مەسئۇل بولدۇم. مانا بۇجەريانىنى
ئەسلىسەم شۇ چاغدا تارتقان روھىي ئازابلىرىم ۋە ھەسرەت-
لىرىم يادىمغا كېلىدۇ.

1. يوللارنى ياسىغانسېرى بۇزۇلۇپ، ئۇنىڭغا
خەجلىگەن پۇللارنىڭ چىقىمىمۇ كۆپەيىپ تۇراتتى. 1941 -
يىلى مەن شىكاڭ - چىڭخەي تاشيولىنىڭ كاگىيەك ئۇچاس-
تىكىسىنى ياساتقىنىمدا، قۇرۇلۇش تېخنىك خادىملىرىنىڭ
ھەممىسى دېگۈدەكلا چېكە - يۇ شۇ - كۇن، تېەنجىن - چىڭدۇ
قاتارلىق ئوچ تۆمۈرىيول قۇرۇلۇش ئىدارىلىرىدىن كەلتۈ-
رۈلگەن مەزمۇت بىر بەنزە بولۇپ، قۇرۇلۇش ئۇلۇچىمگە
لايىق ئىدى. ياسىغان يوللار نۇرغۇنلىغان تاغ جىلغىلىر-
دىن ئۆتەتتى. بەزى جايلارنىڭ ئېگىز دېگىز يۇزىدىن
4369 مېتر ئېگىز بولۇپ، شۇ چاغلاردا دۇنيا بويىچە دېگىز
يۇزىدىن ھېسابلىغاندا ئەڭ ئېگىز تاشيول ھېسابلىناتتى.
1943 - يىلىدىن كېيىن مال باھاسى كۈندىن - كۈنگە ئۆر-
لەشكە باشلىدى، قۇرۇلۇش خامچوتى بۇنىڭغا يېتىشەلمەي
قالدى، شۇڭا ئەھۋالىمىزغا قاراپ ئىش كۆرۈشىمىزگە توغرا
كەلدى. بەزى چىقىملارنى كېمەيتىش، قۇرۇلۇشلارنى قىسقار-
تىش، ئىشنى بولۇشچە قىلىپ قويۇشقا مەجبۇر بولدۇق. 1945 -
يىلى شىنجاڭدا تاشيول ياسىغىنىمىزدا يول بويلىرىنىڭ كۆپ
قىسمىدا ئادەم يوق دېيەرلىك ئىدى. چۆل باياۋان پايان-
سىز بولغانلىقتىن ئۇستىگە مال باھاسى ئۇچقاندەك ئۆرلەپ

كەتتى. كېيىنكى مەزگىللەردە پۇل پاخالىقى تۆۋەنلىدىن
پۇل ھېسابلاشتا ناھايىتى كۆپ رەقەملەرنى ئىشلىتىشكە
توغرا كەلدى. بۇنىڭ تەسىرى بىلەن قۇرۇلۇشنىڭ ئۇلۇچىمى
تۆۋەنلەپ كەتتى. ئاخىرى چاقلىق - كېرىيە تاشيولىنىڭ
چەرچەن - ئەندىر دەريا ئارىلىقىدىكى يولنى داۋاملىق يا-
ساش مۇمكىن بولماي قالدى. قىلغان ئىشلىرىمىزنىڭ
ھەممىسى دېگۈدەكلا ناچار بولسىمۇ، لېكىن بىز بىلمەسلىككە
سېلىپ ئۆزىمىزنى ئۆزىمىز ئالدىغاندەك بىر ئىشلارنى قىلىپ
يۈرىۋەردۇق. بۇنداق ئىش، بىز قۇرۇلۇش تېخنىك خادىملىرىغا
نىسبەتەن ئىچىمىزنى بەكمۇ پۇشۇرىدىغان روھىي ئازاب
بولۇپ قالدى.

2. 1941 - يىلىدىن كېيىن، ھېنىڭ يېتەكچىلىكىمدە ياستىل-
غان تاشيوللار، شۇ چاغلاردىكى چېگرا رايونىنىڭ قاتناش ئېھتى-
ياجى ياكى دۆلەت مۇداپىئەسىنىڭ ئېھتىياجى بولغانلىقى ئۈچۈن
قۇرۇلۇش جىددىي ۋە ئالدىراش ۋەزىپە قىلىپ تۇتۇلدى. لېكىن
يول ياسىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئاپتوموبىللارنى ماڭغۇزۇپ بې-
قىش ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن بەزى تارماق يوللارنى داۋاملىق ياساپ
چىقىپ، سىرتقى لىنىيە تىرانسپورتىنى يولغا قويغاندىن
باشقا ھېچقانداق ھەربىي تىرانسپورت ياكى سودا تىرا-
سپورتى يولغا قويۇلمىدى. يوللارنى كۆچەپ تۇرۇپ ئىش-
لەپ ئۇلۇچەمگە لايىق پۈتكۈزۈش ياكى ئاسراش ئىمكانى-
يىتىمىز يوق ئىدى. قاراپ تۇرۇپ يوللارنىڭ ۋەيران بو-
لۇپ كېتىشى ھەم شۇنچە نۇرغۇن ئادەم ۋە ماددىي كۈچ-
لەرنىڭ ئىسراپ بولۇشى ئادەمنىڭ ئىچىنى ئېچىشتۇراتتى!

3. جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىنى ياساشنى جياڭ جېيشى
ئۆزى بەلگىلىگەن ئىدى. شۇ چاغدىكى ئۇرۇش مەزگىلىدە تىرا-

سپورت باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ ئامېرىكىلىق مۇئاۋىن جۇجاڭى جۇغراپىيىلىك شارائىتى، ترانسپورت كۇچىگە قارىغاندا بۇ يولنى ياساش مۇمكىن ئەمەس دەپ ھېسابلىغاندى. جۇيجاڭ يۇفېيشەن جياڭ جېيشىغا بەۋاستە مەكتۇپ سۇنۇپ بۇ ئىشنى كېچىكتۈرۈشنى سورىغاندا، جياڭ جېيشى ئۇنىڭ مەكتۇبىنى يەرگە ئېتىپ قاتتىق غەزەپلەنگەن، يۇفېيشەن بۇيرۇقنا ئائىلاج بويسۇنۇپ، نەتىجىدە ئالدىراش ھالدا بۇ ئىشقا مېنى تالالمۇبلىپ قويغانىدى. 1946 - يىلى 3 - ئايدا، مەن بارلىق يول لىنىيىلىرىنى ياستىپ تۇگەتكەندىن كېيىن، چۇڭچىڭغا قايتىپ بېرىپ يۇفېيشەن جۇجاڭغا يول قۇرۇلۇشى ھەققىدە دوكلات بېرىۋاتقىنىمدا فېيخۇ دۇيجاڭ (قانائەتلىق بولۇاس ئاملىق ئەتىرەتنىڭ باشلىقى ـــ ت) جىننارد كېلىپ قېلىپ گېپىمىزنى ئۈزۈۋەتتى. گومىنداڭنىڭ خىزمەت ئىشلىرىدىكى مۇشۇنداق بېشى بارئايىنى يوق بولىدىغان ئەھۋاللار كىشىنى بىزار قىلاتتى. شۇ چاغلاردا شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا 8 - ئۇرۇش مەيدانىنىڭ باش قوماندانى جۇشاۋلياڭ مەسئۇل ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيول قۇرۇلۇشى تەۋرىسىدا بىر قېتىم ئۇنىڭغا دوكلات قىلغىنىمدا ئۇ ماڭا مۇنداق بىر ئىشنى سۆزلەپ بەردى: ئۇ يەردە ئېسىلىدە بىز تاشيول بار بولۇپ. يولنى ياسىغاندا بىر سۇ بۆلگۈچ چوققىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىكەن، شۇڭا يولنىڭ مۇساپىسىنى ئۇزارتىشقا توغرا كەپتۇ، يولنى ئۇزارتسا پۇل يېتەمەيدىكەن، يول قۇرۇلۇشىنى باشقۇرغۇچى ئۇنىڭدىن پۇلنى كۆپەيتىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىپتۇ. ئۇ، نېمە ئۈچۈن يول مۇساپىسىنى ئۇزارتىسەن دەپتۇ، قۇرۇلۇش خادىملىرى ئۇنىڭغا جاۋاب بېرىپ مۇساپە

ئۇزارتىلمىسا يول يەك تىك بولۇپ كېتىپ ماشىنا چىقالمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپتۇ، جۇشاۋلياڭ: «لىنىيە مۇساپىسىنى ئۇزارتمىغىلار، تاغ چوققىسىنىڭ ئېغىزىدا دائىم بىرقانچە ئون كالا تەييار تۇرسۇن، ماشىنا چىقالمىغاندا كاللار تارتىپ چىقارسا بولىدۇ!» دەپتۇ. جۇشاۋلياڭ ئۇ چاغدا لەنجۇ ۋە ئۇرۇمچىدە ئالمىشىپ تۇراتتى، ئۇ ئۆزىنى ھەر دائىم زور زۇكتاڭغا ئوخشىتاتتى. ئۇ، يۇقىرىدىكى گەپلەرنى ماڭا سۆزلەپ بەرگەندە قاش - قاپاقلىرىنى ئويناتىپ مەغرۇرلىنىپ كەتتى. مەن ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ھەيران بولدۇم ھەم ئۆزۈمۇ بىلمەيلا قالدىم. بۇنىڭدىن گومىنداڭنىڭ بەزى ھەربىي، مۇلكى ئەمەلدارلىرىنىڭ بىلىمسىزلىكى قانچىلىك دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋېلىشقا بولاتتى. بىز قۇرۇلۇش تېخنىك خادىملىرى دائىم مۇشۇنداق كىشىلەر بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا مەجبۇر ئىدۇق، بۇ بىز ئۈچۈن بىر روھىي ئازاب ئىدى.

4. مەن شىكاگ - چىڭخەي تاشيولىنى ياساتقان مەزگىللەردە، جۇڭشيا جياڭ دەريا سىدىن ئۆتۈپ شىكاگ - شىزاڭ تاشيولىنى ياساشنىڭ تەييارلىقىنى كۆرۈشنى ئويلىغانىدىم. بۇنىڭغا خېلى جۇرئەت قىلدىم، بۇ يولنى ياساشقا باشقىلارنىمۇ قوزغىتىش ئۈچۈن، بىر نەپەر ئىنژېنېر بىلەن بىر نەپەر دوختۇرنى گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنىڭ شىزاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش ئورنىنىڭ خادىملىرى نامىدا، شۇ ئورۇننىڭ باشلىقى بىلەن بىرلىكتە ھىندىستان ئارقىلىق شىزاڭغا ئەۋەتمەكچى بولدۇق، بىز يەنە زاڭزۇچىنى ئوبدان بىلىدىغان بىر كادىرنى چاي ساتقۇچى سودىگەر قىياپىتىدە ياساپ، قۇرۇقلۇق يول بىلەن گېپەنزى، چاڭدۇ ئارقىلىق لاساغا بېرىپ، ئۇ يەرگە ئەۋەتىلگەن ئىنژېنېر بىلەن ئۇچ

رىشتىنى تاپلىدۇق. ئاندىن كېيىن يەنە شۇ سودىگەر قىياپتىدە سودىگەرچىلىك قىلىپ، قۇرۇقلۇقتىكى پول بىلەن قايتىپ كەلگەچ شىزاڭغا بارىدىغان بۇ پول ئۆتىدىغان تاغ - دەريا، توسالغۇلارنى، يەر شەكلى ۋە ئەھۋاللارنى ئوگىنىپ قۇرۇلۇشنىڭ كۆلىمىنى تەخمىنەن مۆلچەرلەپ كېلىشكە ئەۋەتتۇق. ئۇ چاغدا گومىنداڭنىڭ باشقا مىنىستىرلىك ياكى كومىتېتلىرىمۇ يۇقىرىدەك مەخسۇس كىشىلەرنى شىزاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارما خىزمەتچىلىرى قىياپىتىدە شىزاڭغا كىرگۈزۈپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە كان بايلىقلىرىنى تەكشۈرمەكتە ئىدى. كۆتۈلمىگەندە ئەنگلىيە ئەلچىخانىسىدىن پاسپورت ئالىدىغان چاغدا دەل مۇشۇنداق خادىملارغا پاسپورت بېرىلمىدى. بۇنىڭدىن بىز جاھانگىرلارنىڭ ئېلىمىزنىڭ ئاخباراتلىرىنى چوڭقۇر ئىگىلەپ ئالغانلىقىنى بىلدۇق. بۇنىڭدىن هوشيار بولۇشىمىزغا توغرا كېلەتتى.

شۇ يىللاردا مەن باشقۇرغان تاشيول قۇرۇلۇشلىرىدىن يېڭى جۈڭگوغا قېپقالغانلىرى ئۇ يەر - بۇ يەردىكى بەزى تەرتىپسىز پول قالدۇقلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ قالدى. ئازادلىقتىن كېيىن شىكاڭ - شىزاڭ تاشيولى، شىنجاڭ تاشيوللىرى ئارقا - ئارقىدىن ياسىلىپ، قار - مۇزلۇق دالىلار ۋە چۆل - باياۋانلاردىن ئۆتكەن يوللاردا قاتناش راۋانلاشتۇرۇلدى. ئىككى خىل ئوخشاشمايدىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم ئوخشاشمايدىغان نەتىجە بەردى، قۇرۇلۇش تېخنىك خادىملىرىمۇ پۈتۈنلەي ئوخشاشمايدىغان مۇئامىلىگە سازاۋەر بولغانلىقلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ بېشىدىن كەچۈرمىشلىرىدىن چوڭقۇر ھېس قىلدى. چېگرا رايونلاردىكى تاشيول قۇرۇلۇشلىرىنىڭ بۇرۇنقى ۋە ھازىرقى سېلىشتۇرمىسى بۇنىڭغا كۈچلۈك تارىخىي پاكىت بولالايدۇ.

تەرجىمە قىلغۇچى: ئابدۇللا

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدى - كەينىدە مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ گۈللىنىشى ۋە خارابلىشىشى

ۋاڭ لىيەنفاڭ

ئىزاھات: ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدى - كەينىدە شىنجاڭ نېفىت سانائىتى بىر مەزگىل تەرەققىي قىلىشتىن خارابلىشىشقا قاراپ ماڭغان. بۇمەزگىلگە ئالاقىدار تارىخىي ماتېرىياللاردىن ئاشكارا نەشىر قىلىنغان نەرسىلەردە كۆرگىلى بولمىدىغانلىرى بىر قەدەر ئاز، كۆپ قىسىم ماتېرىياللار ماشىنكىدا ئۇرۇلۇپ ياكى قولدا يېزىلىپ ماي باسمىدا بېسىلغان ماتېرىياللار شۇنىڭدەك ئاز مىقداردىكى قول يازمىلاردىن ئىبارەتلىكى بۇ ماتېرىياللار جەمئىي يەتتە تېمىغا ئايرىلدى.

1. مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە نېفىت كېنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشى؛ 2. مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ 1942 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى؛ 3. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى ۋە ئىلغار زاتلارنىڭ مايتاغ نېفىت كېنىغا

كۆكۈل بۆلۈشى؛ 4. شېكى شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇناسىۋەتنى يامانلىشىپ كەتكەندىن كېيىن مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ خارابلىشىشى؛ 5. شىخو نېفىت كېنىغا تەييارلىق كۆرۈش ئورنى قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدە؛ 6. مايتاغ نېفىت كېنىدىكى ئىشچىلارنىڭ نامرات تۇرمۇشى ۋە ئىش تاشلاش كۆرەشلىرى؛ 7. مۇھىم نېفىت ئالامەتلىرى بولغان باشقا رايونلارنىڭ ئېچىلىشى ئەھۋالى. بەزى ماتېرىياللاردا يېزىق خاتالىقى، چۈشۈپ قالغان خەتلەر ياكى مەنىسى ئېنىق بولمىغان جايلىرى بولسىمۇ ئەسلى تېكىستى ئەينەن كۆچۈرۈلدى، بەزىلىرىگە «ئىلاۋە» شەكلى بىلەن ئىزاھات بېرىلدى. ئالاقىدار بولغان بەزى ماتېرىياللار «ئىلاۋە» شەكلىدە تونۇشتۇرۇلدى. مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ 1945 - يىلى 9 - ئايىدىن گېيىنكى ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى ۋاقتىنچە كەم قالدى.

مەزكۇر ماتېرىيال «شىنجاڭ نېفىت تارىخىي ماتېرىياللىرىدىن قىسقىچە توپلام» (قەدىمكى، يېقىنقى زامان قىسمى) نىڭ ئۇچىنچى قىسمى.

1. مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە نېفىت كېنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشى

نېفىت كېنى — شىخو ناھىيىسىگە قارايدىغان يەنە بىر سىخەي، مايتاغدىن نېفىت ئەڭ مول چىقىدۇ..... بۇرۇن ماينى ئۆلكە شەھىرىگە تاشۇپ كېلىپ ئايرىغان، بۇلتۇر پار قازىنىسى يەنىسخەيگە يۆتكەپ، ماينى ئۆز جايىدا ئايرىدىغان بولدى. ماينىڭ يۇز چىگىدىن 40 جىڭ چىراغ يېنى، ئاراماي (يەنى قاراماي) دىن 30 نەچچە جىڭ ئايرىلى بولىدۇ. چىراغ يېغىنىڭ رەڭگى ئاق بولۇپ، ئىسسىق بولۇپ، ئەڭ ئوبدان يېقىلغۇ، قاراماي بىلەن ماشىنا، ھارۋىلارنى مايلىغىلى بولىدۇ، ناھايىتى كەڭرى ئىشلىتىلىدۇ. شىخو ناھىيىسىگە قارايدىغان يۇەنشىنگۈك، ساۋەن ناھىيىسىگە قارايدىغان شاۋگەي ۋە كۈچا قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ ھەممىسىدىن نېفىت چىقىدۇ. ھازىر شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ دېھقانچىلىق، كانچىلىق نازارىتى پىلان تۈزۈپ، ماشىنا - ئۇسكۇنىلەر سېتىۋېلىپ، بۇ يەرلەرنى كەڭ كۆلەمدە ئاچماقچى.

شۇگىي ۋۇ: «شىنجاڭ تەسىراتلىرى» (شىئەن شىجىن گېزىتخانىسى. 1934 - يىل)

شىخونىڭ مايتاغ، چىگسىخوزا، يەكەنىڭ شاكۈۋۇ، كۈچانىڭ قارا يۇلغۇن، چۆچەكنىڭ چىگشىشا، سانجىنىڭ جىنگۈخې، ساۋەننىڭ بورتۇكۇ دېگەنگە ئوخشاش يەرلىرىدىن نېفىت چىقىدۇ، شىخونىڭ چىگسىخوزا، مايتاغدىن چىققىنىنىڭ سۈپىتى ئەڭ ياخشى، ھەر يۇز جىڭ خام نېفىتتىن 30 جىڭ چىراغ مېيى، 30 جىڭ ئاراماي ئايرىلىدۇ. نېفىت ئايرىش زاۋۇتى يەنسخەيگە قۇرۇلغان، ھازىر يېڭى شەكىلدىكى ماشىنىلارنى سېتىۋېلىپ كەڭ كۆلەمدە قازماقچى. ساۋەندىن چىقىدىغان نېفىت بىر قەدەر ئېغىر بولۇپ، يېقىلغۇ قىلغاندىن باشقىغا يارىمايدۇ.

شۇگىي ۋۇ: «شىنجاڭ تەسىراتلىرى» شىئەن شىجىن گېزىتخانىسى 1934 - يىل)

شەھەرنىڭ خەۋىرى: يەنسخەي نېفىت ئايرىش زاۋۇتى 1923 - يىلى (ئىلاۋە: 1934 - يىلى) ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

لۇپ، 1924 - يىلى كۆزدە ئۆزگەرتىلگەن. ئەسلىدىكى كېڭەيتىش پىلانى بويىچە 4 - يىلى قىشتا گېئولوگلارنى تەكلىپ قىلىپ، نەق مەيداندا ئىككى ئايدىن ئوشۇقراق تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، قۇدۇق قېزىش ئىشىغا تەييارلىق كۆرۈلدى. قۇدۇق قېزىش ئىشى چوڭ بولغاچقا ھۆكۈمەت مەخسۇس زاۋۇت قۇرۇشنى ھەمدە مۇتەخەسسىسلەرنى ئىنژېنېرلىققا تەكلىپ قىلىپ، ھەر جەھەتتىكى ئىشلارنى تېز پۈتتۈرمەكچى بولغانلىقىنى گېزىتىمىز خەۋەر قىلغانىدى. ئۇقۇشىمىزچە مەزكۇر زاۋۇت قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ يىل 8 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى ئىشنى باشلاپ، ئاۋۋال كىچىك رەك بولغان، 18 ئات كۈچىگە ئىگە بولغان چېرنوبلاگلىس تېپلىق ماي ماشىنىسىدىن بىرنى، ناسوسىتىن بىرنى، *UB* تېپلىق بۇرغىلاش ستانوكىدىن بىرنى ئورنىتىپ، بۇرغىلاش ستانوكىنى تىكلىگەن، تاغ يولىنى ئېچىپ ھەممە ئىشلارنى ئاساسەن پۈتتۈرگەن. 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى قۇدۇق قېزىشنى باشلاپ، ھازىرغىچە 100 مېتر قازغان، مايلىق قۇملار كۆرۈنگەن، دولتا زىيادە كىچىك بولغاچقا، چوڭقۇرلاپ قېزىش تەس بولغان. ھازىر چوڭراق دولتا ئالماشتۇرۇپ ئىشنى قايتىدىن باشلىماقچى ھەمدە چوڭراق ماشىنىلارنى ئورنىتىپ، باشقا كۆز ئاچماقچى، تەكشۈرۈشىمىزچە بۇ زاۋۇتنىڭ ئەسلى ئىككى ئۆيى بولۇپ، ئىشچىلار پەيدىنپەي كۆپەيگەنلىكتىن يېتىشمەي قالغان، شۇنىڭ بىلەن ئادەم يالالاپ ياغاچ، كېسەك، ئوت - چۆپ، ئوزۇق - تۈلۈك تەييارلاشقا ئالدىراش كىرىشىپ كېتىپتۇ، ئىشچىلارغا كەلسەك، جەمئىي 90 نەچچىسى بولۇپ، مەزكۇر ئۆلكىدىكى 14 مىللەتتىن بولغانلار يېرىمدىن ئېشىپتۇ، بۇنىڭ ئىچىدە،

شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىن ئېلىنغانلار بار ئىكەن، ئۆلكە شەھىرىدىن كەلگەنلەرمۇ بار ئىكەن، ئۇلار بىرنىيەتتە ھەمكارلىشىپ، تىرىشىپ ئىشلەۋېتىپتۇ، زاۋۇت دائىرىلىرىدىن ئۇقۇشىمىزچە ئۇلار ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىتىنى ئىجرا قىلىپ، خىزمەتلەرگە نازارەت قىلىپ، ئۇچ يىللىق پىلانىنى ئورۇنلاشتا ئاۋانگارت بولماقچىكەن. بۇ ئالتە بۈيۈك سىياسەتنىڭ يۈزدە يۈز غەلبە قىلغانلىقىنى تېخىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

«شىنجاڭ گېزىتى» 1936 - يىل 2 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىكى سانىنىڭ 4 - بېتىدىن.

شەھىرىمىز خەۋىرى: يەنسىخەي نېفىت كېنىدىكى زاۋۇتتا مايىتاغ، چىڭسىخوزا، يۈەنشىنگۈك قاتارلىقلارنىڭ مېيىنى چەككىلەپ ئايرىش ئۈچۈن، يەنسىخەيدە زاۋۇت قۇرۇلغانىدى، ئورنى ئانچە مۇۋاپىق بولماي قالدى، مايتاغدىكى بۇرغىلاپ چارلاش خىزمىتى باشلىنىپ كەتتى، چىڭسىخوزا، يۈەنشىنگۈك قاتارلىق جايلاردىكى نېفىتلىكنى ئېچىش توختىتىلدى. يەنسىخەي مايتاغقا 130 نەچچە يول كېلىدۇ. زاۋۇت ئىشلىرى ئۈچۈن كۆپ قولايسىز بولغاچقا ھۆكۈمەت نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى مايتاغقا يۆتكەپ، نېفىت تەكشۈرۈش زاۋۇتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، خىزمەتكە ئوڭايلىق يارىتىشنى قارار قىلدى. بۇ زاۋۇت 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىن باشلاپ كۆچۈرۈلۈشكە باشلىغان، ھازىر نېفىت ئايرىش قازىنى، سۇ تۇرۇبىسى ۋە باشقا ماشىنىلار كۆچۈرۈلۈپ بولدى، قالغان ئۆي جاھازىلىرى، ئوتۇن - ياغاچقا ئوخشاش نەرسىلەر داۋاملىق كۆچۈرۈلۈۋاتىدۇ. نېفىت ئايرىش ئىشىغا كىرىشىش ئۈچۈن مايتاغدا زاۋۇت قۇرۇلۇپ،

سۇ قۇدۇقلىرى قېزىلدى. شۇنداق بىلەن مايتاغدىكى نېفىت زاۋۇتىدا قۇدۇق قېزىپ نېفىت تەكشۈرگەندىن ئاشقا، نېفىت ئايرىش خىزمىتى قوشۇلۇپ كەسپىي دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيدى.

«شىنجاڭ گېزىتى» 1936 - يىل 11 - ئاينىڭ
6 - كۈنىدىكى سانىدىن

شىخو مايتاغ خەۋىرى: مايتاغ نېفىت زاۋۇتىدا ئىشلەۋاتقان كىشىلەر، ئىشلار ئاكتىپ ئىشلەۋېتىپ، ھازىر 120 دىن ئارتۇق ئىشچى، ئون نەچچە خىزمەتچى بولۇپ، جەمئىي 130 دىن ئوشۇق خادىم بار. ئادەم ئايىغى ناھايىتى ئاز تېگىدىغان بۇنداق قاقاس تاغقا 200 دىن ئوشۇق ئادەم يىغىلىشى بىلەن كەيپىيات باشقىچە قىزغىن بولۇپ كەتتى. بۇرغىلاپ - چارلاش خىزمىتى ئىشلەۋاتقان 1 - قۇدۇقنىڭ ئىشى قايتا ئىشلەندى. كالون چۈشۈرۈلدى، پەسكە چۈشۈرۈلتىپ قېزىلمۇاتىدۇ، نېفىت سۈپىتى، ئالامەتلەر خېلى ياخشى. ھازىر ئوخشاش بىر چوققىدا بىرىنچى قۇدۇقنىڭ غەربىدە 2 - قۇدۇق كۆزى قېزىلمۇاتىدۇ، بۇنىڭغا چۈشۈرۈلگەن بۇرغىلاش ستانوكى ئورنىتىلىپ، گېئولوگىيىلىك ئەھۋاللارنى تەكشۈرگەندە ئەھۋال 1 - قۇدۇقتىن ياخشىراق بولدى. شۇڭا يەنىسخەيدىكى ئايرىش قازىنى بىلەن سۇ ئۈرۈبىسىنى يۆنكەپ ئەكىلىپ قايتا ئورۇنلاشتۇرۇپ، زاۋۇت قۇرۇپ، نېفىت چىققان ھامانلا ئايرىپ، ئۈنىڭدىن پايدىلانىۋاتقىچى، ھەمدە نېفىت ئايرىش بىناسىنىڭ يېنىغا قۇدۇق قازماقچى، چۈنكى نېفىت ئايرىشتا كېتىدىغان سۇ ناھايىتى كۆپ بولۇپ، تاغدا بۇرۇندىن سۇ قمس، ھازىر ئىچىدىغان سۇمۇ ئۆستەڭدىن ئېلىنىدىغان بولغاچقا ئىش ناھايىتى تەسكە

چۈشىدىغاندەك قىلىدۇ. ئۇيۇ - ئىمارەت قۇرۇلۇشىغا كەلگەن سەك، ئىشخانا بىلەن ئىشچىلار ياتقىنىڭ قۇرۇلۇشى چوڭراق بولغاچقا ئىش كۆتۈرە بېرىپ قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغاندىن باشقا ئاشخانا، ماتېرىيال ئىسكىلاتى، ياغاچخانا، تۆمۈرچىخانا، ماي ئىسكىلاتى، ئاپتوموبىل لاپىسى، ئات قورۇسى، مۇنچا قاتارلىقلار ماتېرىيال تېجەش ئۈچۈن تاغقا يۆلەپلا سېلىنغان. مۇنداق ئۇيۇ - ئىمارەت جەمئىي 40 تىن ئاشىدۇ. ھازىر بۇ ئۇيۇ - ئىمارەتلەرنىڭ تەڭدىن تولىسى پۈتتى، ئەگەر ھاۋادا چوڭ ئۆزگىرىش بولمىسا، بىرەر ئايدا تولۇق پۈتۈپ بولىدۇ. ئادەم كۆپ بولغانلىقتىن تەن - سالامەتلىكنى تەكشۈرۈش، كېسەللەرنى داۋالاپ، ئىشچىلارنىڭ سالامەتلىكىنى ئاسراش ھەمدە شىخودىن كېسەل داۋالاتقىلى كەلگەنلەرنى داۋالاش ئۈچۈن بىر دوختۇرخانا قۇرۇلغان. ئېلېكتر چىراغ ئورنىتىش ئۈچۈن، ماي قالاپ توك چىقىرىدىغان گېنېراتوردىن بىرىسى ئورنىتىلغان. ئولتۇراق ئۆيلەر پۈتمىگەنلىكى ئۈچۈن خادىملار ھەممىسى چېدىرىدا يېتىپ قوپىدۇ، بۇنداق چېدىردىن 20 غەچچىسى بار، توك يورۇقى ئاق رەختكە چۈشۈپ يىراقتىن قارىغاندا ئاجايىپ كۆرۈنىدۇ. بۇ زاۋۇتنىڭ ئۆزىنىڭ 6، 7 ئاپتوموبىلى بولۇپ، يېتىشمىگەچكە ترانسپورت باشقۇرۇش ئىدارىسىدىن بىرمۇنچە ئاپتوموبىل ئىجارە ئالغان، ئاپتوموبىللارنىڭ پائالىيىتى ئون نەچچە قېتىمدىن كەم بولمايدۇ، ئۇلار بېرىش-كېلىشىدە سۇ ۋە بىناكارلىق ماتېرىياللىرىنى توشۇيدۇ. مۇشتەرىلەرنى قاندۇرۇش ئۈچۈن مەزكۇر زاۋۇتنىڭ يېقىنقى خىزمەت ئەھۋالىنى خەۋەرلەرگە قاراپ گېزىتكە چىقىرىمىز.

«شىنجاڭ گېزىتى» 1936 - يىل 11 - ئاينىڭ 24 -
كۈنىدىكى سانىنىڭ ئىككىنچى بېتىدىن

ئۆلكە مەھكىمىسى خەۋىرى: شىخو ناھىيىسىگە قاراشلىق مايتاغنىڭ نېفتىنى تەكشۈرگۈچى زاۋۇت باشلىقى بېيەن شيەچىڭنىڭ تېلېگرام خەۋىرىگە قارىغاندا، مەزكۇر زاۋۇت يېڭىدىن قازغان بىرىنچى نېفت قۇدۇقىدا كېچە - كۈندۈزلەپ جىددىي تۈتۈش قىلىش ئارقىلىق 14 - كۈنى كېچىدە نېفت چىققان، نېفت قۇدۇق ئاغزىدىن نەچچە چى ئېگىزلىككە كۆتۈرۈلۈپ ئېتىلىپ چىققان. مەزكۇر زاۋۇتنىڭ مېخانىكى ئۆلكىگە كېلىپ ھەممىنى دوكلات قىلدى، ئۇ قايتىپ بارغاندىن كېيىن بۇنداق قۇدۇقلارنى كۆپلەپ قازماقچى.

«شىنجاڭ گېزىتى» 1937 - يىلى 2 ئاينىڭ 10 -
كۈنىدىكى سانىنىڭ 1 - بېتىدىن

ئەسلىدە يەنسىخەيگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان نېفت ئايرىش زاۋۇتى ئۆلكە شەھىرىدىكى ھۇنەر - سەنئەت زاۋۇتىنىڭ ئىچىدە ئىدى. لېكىن نېفت چىقىدىغان رايون چىڭسىخوزا، يۇەنشىڭگۇڭ، مايتاغ قاتارلىق جايلار بولۇپ ئارىلىق يىراق، پۇل جىق كېتىپ، ۋاقىت زايا بولۇپ كەتكەچكە توختاپ قالغان. 1923 - يىلى 7 - ئايدا قايتا ئېچىپ، نېفت ئايرىش زاۋۇتى يەنسىخەيگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، نېفت چىقىدىغان مايتاغنى مەركىزىي رايون قىلدى. 24 - يىلى 8 - ئايدا ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە مايتاغنى ئۆلچەپ تەكشۈرۈش خىزمىتى ئىشلەندى. 1925 - يىلى 8 - ئايدا مايتاغ نېفت زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، خىزمەتكە قولايلىق يارىتىش، ئىشلەپچىقىرىشنى

ئاشۇرۇش ئۈچۈن يەنسىخەي مايتاغ نېفت زاۋۇتىغا قاراشلىق قىلىندى.

مايتاغ نېفت زاۋۇتى 1925 - يىلى 8 - ئايدا قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇرغىلاپ چارلاش ماشىنىلىرىنى سېتىۋېلىپ ئاغنىڭ ئاستى - ئۈستىدە بىرقانچە قۇدۇق قېزىۋىدى. نېفت ناھايىتى ئوبدان چىقىپ، مەھسۇلاتى تەدرىجىي ئاشتى. نېفت ئايرىش چەھەتتە، كىچىك كۆلەمدىكى نېفت ئايرىيدىغان بىنادىن بىرنى سېلىپ، ئىچىگە نېفت ئايرىيدىغان تۆت قازان ئورنىتىپ ئاپتوموبىلغا ۋە چىراغ يېقىشقا بولىدىغان مايلاردىن كۆپلەپ ئايرىپ چىقتى. 1931 - يىلى كۈزدە ئىقتىساد مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى ۋېڭ ۋىنخاۋ كانغا كېلىپ ئېكسكۇرسىيە قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىنلا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىرلىشىپ باشقۇرۇشتىن مەركەز ئۆتكۈزۈۋېلىشقا ئۆزگەرتىشنى قارار قىلدى. 1931 - يىلى قىشتا پېقىر بۇ يەرنى ئېكسكۇرسىيە قىلىپ، بۇ يەرنىڭ ئىستىقبالى چەكسىز ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدىم.

چېن جى دىڭ «شىنجاڭنى نەزەر» (جيەنجۇڭ
نەشرىياتى، 1943 - يىلى)

- كانچىلىق چەھەتتە: مايتاغ نېفت زاۋۇتى 1936 - يىلى 8 - ئايدا قۇرۇلغان، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مۇتەخەسسىس تەكلىپ قىلىپ ئەكېلىپ بەش قۇدۇق قازغان، نېفت ئايرىش قازىنىدىن تۆتنى ئورۇنلاشتۇرغان، نېفتنى دەسلەپتە قازغاندا مەھسۇلاتى يۇقىرى بولمىسىمۇ، كۆلەم شەكىللەنگەن.

جۈدۈكجياۋ: «شىنجاڭنىڭ ئون يىلى»

ئىلاۋە: جۇدۇڭجياۋنىڭ ئەسلى ئىسمى جۇچۇنخۇي بولۇپ، شېڭشىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان‌دەسلەپكى مەزگىللەردە شىنجاڭغا كېلىپ ئىلگىرى- ئاخىر بولۇپ «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ تەھرىرى، ئالتاي گېزىتخانىسىنىڭ باشلىقى بولغان، كېيىن شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قامىۋاپ قويۇلغان، تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك جىڭزۇڭچۇ (مۇھاپىزەت ئىشلىرى باشقارمىسى) دا ئىشلىگەن. «شىنجاڭنىڭ ئون يىلى» 1947 ـــ 1948 - يىللىرى يېزىلغان.

شىنجاڭنىڭ بارلىق ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدا، ئالايلۇق، مايتاغ نېفىت كېنى، ئالتاي ئالتۇن كېنى، پۈتۈن ئۆلكىلىك دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇ ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىدە سوۋېتلىق مۇتەخەسسىسلەر ۋە مەسلىھەتچىلەر تەكلىپ قىلىپ ئىشلىتىلدى.

جۇدۇڭجياۋ: «شىنجاڭنىڭ ئون يىلى»

مايتاغ نېفىت كېنىدا سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ماشىنا بىلەن قۇدۇق قېزىش ۋە نېفىت چەككىلەش ئىشلىرى ئىشلەندى. بۇنىڭغا كېرەكلىك ماشىنا، ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىنى سوۋېت تەرەپ تەمىنلىدى، نېفىت كېنىنى ئۆزلەشتۈرۈش پۈتۈنلەي سوۋېت ئىنتىپاقىنىڭ يارىدىمى بىلەن ئىشقا ئاشتى دېيىشكە بولىدۇ.

جودۇڭجياۋ «شىنجاڭنىڭ ئون يىلى»

ئىلاۋە: مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى قۇرۇلۇشىنى ئاۋۋال ئىسمى كۆپ قېتىم ئۆزگەرگەن. ئالاقىدار ماتېرىياللارغا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىلدى:

يەنسخەي نېفىت ئايرىش زاۋۇتى، 1934 - يىلى ئېچىلغان، (ئوسكۇنىلىرى ئۇرۇمچىدىن يۆتكەپ كېلىنگەن) 1936 - يىلى 10 - ئايدا مايتاغ نېفىت تەكشۈرۈش زاۋۇتى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلگەن.

بايتاغ نېفىت تەكشۈرۈش گۇرۇھى 1936 - يىلى 4 - ئايدا قۇرۇلغان. مايتاغ نېفىت تەكشۈرۈش زاۋۇتى، 1936 - يىلى 8 - ئايدا نامى ئۆزگەرتىلگەن، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى 1937 - يىلى ئىسمى ئۆزگەرتىلگەن. بۇلارنىڭ ئالدىنى كەينىدە يەنە نېفىت زاۋۇتى، كان زاۋۇتى، نېفىت كېنى ۋاھاكازا دەپمۇ ئاتالغان.

نېفىت بىلەن نامى چىققان مايتاغدا بىرقانچە جايدا مايبۇلاق بار، بۇ مايبۇلاقلار تاغنىڭ شىمالىدىكى جىلغىدا (ھازىر شگۇ دېيىلىدۇ) بولۇپ، چىقىدىغان مايىنىڭ ئاز قىسمى قارامتۇل قوڭۇر رەڭدە بولغاندىن باشقا، يەنە بۇلاق سۇيى ۋە كۆمۈر گازى بار، سۇ توپلىنىپ كۆلچەك بولۇپ قالغان، كۆمۈر گازىمۇ كۆلچەكتىن كۆتۈرۈلىدۇ، گاز پۈۋەكچىلىرى مەرۋايىتتەك ئۇزۇلمەي كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. مىنگۇنىڭ 24 - يىلى (ئىلاۋە: 1935 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مايتاغ نېفىت كېنىنى ئېچىشنى، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى قۇرۇشنى، سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرىنى قۇدۇق قېزىش ۋە نېفىت ئايرىش ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلىشقا تەكلىپ قىلىشنى پىلانلىغان؛ 30 - يىلى (ئىلاۋە: 1941 - يىلى) دىن باشلاپ نېفىت كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىلىپ، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى بىراقلا شىنجاڭ ئۆلكىسىدىكى يېڭى سانائەت بولۇپ بارلىققا كەلگەن.

خۇاڭ جىچياڭ: «شىنجاڭ شىخو ناھىيىسىنىڭ مايتاغىدىكى نېفىت ۋە كۆمۈر گازى پاتمىلىرى ھەققىدە چۈشەنچە» (1943 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 12ـ كۈنى مايلىق باسمىسى)

تەكرىتاغدىن 200 كىلومېتردەك كېلىدىغان جايدا 100 مېتردىن ئارتۇقراق ئېگىزلىكتىكى تاغ تىزمىسى چۆل ـ جەزىرىدە چوقچىيىپ چىقىپ تۇرىدۇ، بۇ يەرنىڭ ئىسمى مايتاغ، يەنە تاقىرتاغ دەيمۇ ئاتالغان. تەكرىتاغنىڭ ئىككى، ئۈچ مىڭ مېتر كېلىدىغان جايلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قارىغايلىق بولسىمۇ بۇ يەردىكى تاغدا گىياھ ئۈنىمەيدىغانلىقتىن تاقىرتاغ دەپ نام ئالغان. بۇرۇن بۇ يەردىكى پۇقرالار تاغنىڭ ئېتىكىدىن ماي چىقىدىغانلىقىنى بايقاپ، بۇ ماينى ئاپىرىپ چىراغ ياققان. باشقا بېزىلغلار ماي چىقىدىغان يەرگە ئوت يېقىپ كۆيدۈرۈۋەتكەن. يەنە شىخو، يەنسىخەي ئارىلىقىدىكى ساۋەن ناھىيىسىدىن يەر مومى بايقالغان، بۇنداق موم ماي ئۇچۇپ كەتكەندىن كېيىن قېيىپ قالغان قالدۇق مايدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، ياۋروپالىق سايياھەتچىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان. ھازىر بۇ تاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدە ئۇچ، بەش جايدا ماي كۆرۈنمىسى بار. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ پەرمەتدارىنىڭ بۇ يەرنى ئېچىش نىيىتى بولغان بولسىمۇ ئاچمىغان. مىنگونىڭ 24 ـ يىلى (ئېلاۋە: 1935 ـ يىلى) سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىككى مۇتەخەسسىسى شىڭ دوبەن (شىڭ شىسەينى دېمەكچى ـــ ت) نىڭ ماقۇل لۇقمىنى ئېلىپ، بۇرغىلاپ چارلاش ئېلىپ بارغان، كۆلىمى ناھايىتى كىچىك بولغان، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مالىيىسىدە

قىيىنچىلىق بولغانلىقتىن سەرمايە سېلىشقا تەۋەككۇلچىلىك قىلمىغان. توشۇپ كېلىنگەن ماشىنا ـ زاپچاس، پولات تۇرۇبا، نېفىت ئايرىش زاۋۇتى قۇرىدىغان ئۈسكۈنىلەرنىڭ (28 ـ يىلى پۈتكەن) ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ئىش ھەققىنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ چىقىم قىلىپ تۇرغان، شىنجاڭ ئۆلكىسىدىن ئەۋەتىلگەن بىرلا زاۋۇت باشلىقى مەمۇرىي ئىشلار خىزمەتچىلىرىدىن بىر قانچە ئوننى باشلاپ بېرىپ، خوجۇلۇق ئىشلىرىغا ياردەملەشكەن، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىن تەمىنلىنىدىغان ماددىي ئەشيالارنىڭ پۇلىنى شىنجاڭ ئۆلكىسى تۆلىگەن. بۇ شۇنىڭ بىلەن ئادەتتە ئايلىنىپ كەتكەن، 1931 ـ يىلى ئەتىيازدا ماي خەلى ئۇبدان چىقىپ، تەشكىل كېڭەيگەن بولسىمۇ چارىلەر بۇرۇنقى پېتى بولۇۋەرگەن.

گوك شۇسۈي: «شىنجاڭ ئۆلكىسى مايتاغ نېفىت كېنىنى كۆزدىن كەچۈرۈشتىن دوكلات» (1942 ـ يىلى7 ـ ئاي. مايلىق باسما)

ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇل بىرەز ئىككى ئايدا مەزكۇر كانغا كېلىپ بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ كېتىدۇ، كۈندىلىك ئىشلاردىن باش ئىنژېنېر ھەل قىلالماي قالغانلىرىنى تېلېگرام ئارقىلىق باش كونسولدىن يوليورۇق سورايدۇ، بۇ باش ئىنژېنېر ئىشلارنى تېخنىك بۆلۈم ئارقىلىق بېجىرىدۇ.

كوك شۇسۈي: «شىنجاڭ ئۆلكىسى مايتاغ نېفىت كېنىنى كۆزدىن كۆچۈرۈشتىن دوكلات» (1942 ـ يىل 7 ـ ئاي مايلىق باسما)

شىخو نېفىت كېنى مىنگونىڭ 34 يىل (ئېلاۋە: 1935ـ

يىلى) لىرى رەسمىي سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىرلىكتە ئېچىلغان، كۆلىمى خېلى چوڭ بولۇپ، ئۇسكۇنىلىرى پۈتۈنلەي ماشىنىلاشقان، ئەڭ ئىلغار پەن - تېخنىكا بىلەن ئېپچىلغان. ئۆتكەندە سوۋېتلىق كان تەكشۈرگۈچى ئىنژېنېرلار ۋە گېئولوگ، خىمىيە مۇتەخەسسىسلىرى ھەمدە باشقا تارماقلاردىن سەپلەنگەن تېخنىك خادىملار جەمئىي يۈزدىن ئاشىدۇ، ئىشچىلىرىنىڭ سانى ئۇچ مىڭغا يېتىدۇ. بىزنىڭ ھۆكۈمىتىمىز بىرقانچە قېتىم خېلى زور سەرمايە سالغان، بىراق كېرەكلىك پولات - تۆمۈر، ماشىنىلار، تېخنىك، ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىنى سوۋېت ئىتتىپاقى يۈك ئاپتوموبىل بىلەن توشۇپ ئەكىلىدۇ.

ئۇقىن: «شىنجاڭ كانچىلىقىنىڭ ئەھۋالى» (شىنجاڭ ئۆلكىلىك قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ زاۋۇت - كان بۆلۈمى. 1946 - يىل قوليازما)

1935 - يىلى شېڭ شىسەي مېنى سوۋېت ئىتتىپاقى ۋەكىلى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى 5 مىليون روبلى قەرز بېرىش توغرىسىدىكى توختامنى ئىمزا قويۇشقا تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتتى. بۇ نىڭ بىر مىليونى تاشيول ياساشقا، قالغانلىرى قورال - ياراق سېتىۋېلىشقا، زاۋۇت قۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغان بولدى. سوۋېت تەتتىپاقى بەدە نۇرغۇن مۇتەخەسسىس، مەسلىھەتچىلەرنى ئەۋەتىپ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى قۇرۇش، مەكتەپ، دوختۇرخانا سېلىشقا ياردەملەشتى، شۇ چاغدىلا شىنجاڭدا ئاندىن ئىقتىساد، مائارىپ، مەدەنىيەت جەھەتلەردە بەزى قۇرۇلۇشلار بارلىققا كېلىشكە باشلىدى.

بۇرھان شەھىدى: «شېڭ شىسەي شىنجاڭدا» (تارى-

خىي ماتېرىياللاردىن تاللانما» 79 - قىسىم، تارىخىي ماتېرىياللار نەشرىياتى، 1982 - يىلى 3 - ئاي).

شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت كۈندىن - كۈنگە قويۇقلىشىپ باردى. شىنجاڭنىڭ يەر ئاستى بايلىقلىرىنى ئېچىش جەھەتتە، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مۇتەخەسسىسلەرنى تەكلىپ قىلىپ كېلىپ، كان تەكشۈرۈش ئۆمىكىنى تەشكىللەپ، چارلاش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. يەقەت 1935 - يىلدىن باشلاپ، ئېلى، چۆچەك، ئالتايغا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن 86 ئادەم كەلدى. مايتاغدىكى نېفىت زاۋۇتنىڭ ماشىنىلىرىنى، تېخنىكا خادىملىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقى يەتكۈزۈپ بەردى.

بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى» (تارىخىي ماتېرىياللار نەشرىياتى، 1984 - يىل 2 - ئاي)

مايتاغدىكى نېفىت ئالامەتلىرى چىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدىلا بايقالغان، يەرلىك ئۇسۇل بىلەن قۇدۇق قېزىپ نېفىت ئالغان، زاۋۇت قۇرۇپ چەككىلىگەن بولسىمۇ، مەھسۇلاتى ئىنتايىن ئاز بولغان، بۇنى تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى قۇرۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ھەمكارلاشقان، سوۋېت ئىتتىپاقنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى قۇرۇلۇشقا باشچىلىق قىلغان، نېفىت قېزىش، ئايرىشقا كېرەكلىك تېخنىك ماتېرىياللارنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ كىرگۈزۈپ بەرگەن.

يەنشۇاڭ: «جۇڭگونىڭ نېفىت كانلىرىدىن خاتىرە» (ئازادلىقتىن بۇرۇن ماشىنكىدا ئۇرۇلغان نۇسخا)

1935 ـ يىلى 9 ـ ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇنەۋۋەر تەخەسسۇسلىرى، ئىشچىلىرى يەنسخەي ۋە مايتاغقا كېلىپ، چارلاش ئېلىپ باردى. 1936 ـ يىلى ئەتىيازدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بىلەن رەسمىي مايتاغ نېفىت كېنىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن تەشكىل قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ئىنژېنېر، مۇتەخەسسىس ئەۋەتىپ بۇرغىلاپ چارلاش ۋە يەر شەكلىنى ئۆلچەش، گېئولوگىيە قاتارلىق خىزمەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. 1937 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئۇلكە تەرەپ زاپىسى مول بولغانلىقتىن مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى قۇرۇشنى تەشكىللىدى. 1938 ـ يىلى 9 ـ ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بىلەن چارە تاۋزۇ- شۇپ، ماشىنا ـ زاپچاسلارنى سوۋېتتىن كىرگۈزدى....

«جۇڭگو نېفىت سانائىتىنىڭ ئۇمۇمىي ئەھۋالى» (1949 ـ يىلىي ماشىنكىدا ئۇرۇلغان نۇسخا).

ئىلاۋە: مايتاغ نېفىت كېنى ئېچىلغان مەزگىلدە شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى- نىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە يېزىلغان ماتېرىياللار بىرەدەك ئەمەس. شۇنداقلا ئانچە ئېنىق ئەمەس. مەلۇم بىر ئەسەرنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى نەشر قىلغان «سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ ئۇقتىسادىغا بولغان تاجاۋۇز- چىلىقى» دېگەن كىتابتىن نەقىل كەلتۈرۈشچە: «مايتاغ نېفىت كېنى مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) تىجارەت باش- لىغان ھەمدە ھېچقانداق شەرتنامە ياكى توختام بولمىغان. پەقەت سوۋېت تەرەپ شېڭ شىسەي بىلەن ئېچىشنى ئاغزاكى

يوسۇندا مەسلىھەتلەشكەن. ئۇلار خۇددى ئۆز دۆلىتىدەك ئىش قىلىۋەرگەن.»

يەنە 1942 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئوتتۇرا- غا قويغان «سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپوبلىكىلار ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ كېلىشىمى» لايىھىسىنىڭ بىرىنچى ماددىسىدا: «سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمە- تى ئۆز كۈچى بىلەن، شىنجاڭنىڭ مايتاغ رايونىدا نېفىت ئىشلەپ- چىقىرىدىغان كان ھەمدە مۆلچەر بويىچە يىلىغا 50 مىڭ تونна خام نېفىتنى چەكلىمىلەيدىغان بىر زاۋۇتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نېفىت كومپىناتىنى قۇرۇپ، كېلىشىم تۈزۈشكەن ئىككى تەرەپ- تىن تەشكىل قىلىنغان مايتاغ نېفىت كومپىناتى ھەسسىدارلىق شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ بېرىشنى خالايدۇ...» دېيىلگەن. يەنە، 1943 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى سو- ۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ۋەكىلى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ۋە- كىلىگە ئوتتۇرىغا قويغان «سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپوبلە- كىلار ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن جۇڭخۇا مىنگو گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭ ئۇلكىسى مايتاغ نېفىت كېنىنى ئېچىش توغرىسىدىكى كېلىشىمى» (لايىھە) نىڭ بىرىنچى ماددىسىدا: «سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپوبلىكىلار ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى مەزكۇر كېلىشىمدە بەلگىلەنگەن شەرتلەرگە بىنائەن شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ مايتاغ رايونىدا قۇرغان نېفىت ئىشلەپچىقىرىش ئۇسكۇنىلىرى ۋە ھەر يىلى 50 مىڭ تونна خام نېفىتنى چەك- لىمىلەيدىغان زاۋۇتنى كېلىشىم تۈزۈشكە ئىككى تەرەپتىن تەشكىل قىلىنغان «مايتاغ جۇڭگو ـ سوۋېت نېفىت ئىشلەپچى-

قىرىش - چەككىلەش بىرلەشمە شىركىتى» گە ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ...» دېيىلگەن. تۆتىنچى ماددىسىدا: «جۈڭگو - سوۋېت ئىككى تەرەپ نېفىت ئىشلەپچىقىرىش چەككىلەش زاۋۇتى توغرىسىدىكى مەزكۇر كېلىشىم ئىمزالانغان ۋاقىتتىن بۇرۇن سەرپ قىلىنغان خىراجەتلەرنى تەكشۈرۈپ بېكىتكەندىن كېيىن، ئەگەر شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت خەجلىگەن قىسمى جۈڭگو ھۆكۈمىتى تۆلەشكە تېگىشلىك قىسمىغا يېتىشمىسە، جۈڭگو ھۆكۈمىتى مەزكۇر كېلىشىم ئىمزالانغان ۋاقىتتىن باشلاپ، ئىككى يىل ئىچىدە تۆلەپ بولۇشى كېرەك» دېيىلگەن. ئىككى تەرەپنىڭ سۆھبەت خاتىرىسىدە سوۋېت ئىتتىپاقى ۋەكىلى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۈڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى پەن يۈشىن: «مەزكۇر نېفىت كېنىنى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى جابدۇقلاندۇرۇپ بولدى ھەمدە تىجارەتكە كىرىشتى»، «مەزكۇر كان 1939 - يىلدىن باشلاپ تىجارەت باشلىغان... مەزكۇر كان تىجارەتكە كىرىشىشتىن بۇرۇن شىنجاڭ ئۆلكىسى بىلەن ئاغراكى كېلىشىم ھاسىل قىلغان دېدى...» دېيىلگەن.

2. مايتاغ نېفىت كانىنىڭ 1942 - يىلىنىڭ ئالدى-كەينىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى

دۆلەت تەۋەلىكىدىكى خىزمەتچىلەردىن 40 ~ 50 كىشى، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئىنژېنېرلىرىدىن تۆۋەن دەرىجىلىك خىزمەتچىلەردىن 140 - 150 كىشى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىدىن بولۇپ 160 - 170 كىشى بار. كاندا ئىشچى بۇرادەرلەردىن مىڭدىن ئوشۇق بولۇپ، خەنزۇلار، ئۇيغۇرلار ھەممىدىن كۆپ.

ھازىر 17 ئېغىز قۇدۇق قېزىلدى، 20-، 31-، 42 - نومۇرلۇق قۇدۇقتىن كۈنىگە جەمئىي 10 تونىنىدىن 30 نەچچە تونىنى ئىچە نېفىت چىقىدۇ، 20 - نومۇرلۇق قۇدۇق ئاساسلىق قۇدۇق بولۇپ، كاچالكا ئىشلىتىلمەيدۇ، نېفىت ئۆزلۈكىدىن ئېقىپ چىقىدۇ، ھەربىر قۇدۇقنىڭ ئارىلىقى 150 مېتر قىلىپ بەلگىلەنگەن، ئارىلىقىنى تاغلار تۇسۇۋالغانلىقتىن، ئارىلىقى، 120 - 130 مېتر كېلىدىغانلىرىمۇ بار. قېزىلغان قۇدۇقلارنىڭ نومۇرى رەت تەرتىپى بويىچە قويۇلغان ئەمەس، بۇنىڭ گېئولوگلار ئەھۋالغا قاراپ بېكىتكەن. ھەر كۈنى كېچە - كۈندۈز ئىشلەپ، كۆپ بولغاندا 10، 20 مېتر، ئاز بولغاندا 2، 3 مېتر قازىدۇ، بۇ يەر قاتلىمىنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ بولىدۇ. ھازىر بەش دانە بۇرغا ستانوكى بولۇپ، ھەربىرى تەخمىنەن 300 ئات كۈچىگە تەڭ. كاندىن ئېلىنغان تەبىئىي گازنى پولات تۇرۇبا ئارقىلىق پار قازىنىغا ئەۋەتىپ، يېقىلغۇ قىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا 85 كىلوۋاتلىق گېنېراتورمۇ پارنى ھەربىر قىتلەندۇرگۈچ كۈچ قىلىدۇ. نېفىت ئايرىش ئۇچىقىنىڭ يېقىلغۇسىغمۇ تەبىئىي گاز ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ كاننى سۇ بىلەن تەمىنلەش مەسلىسى خېلى ئېغىر مەسىلە. بۇرۇن ھارۋا بىلەن توشۇلغان بولسىمۇ زور ئىستېمالغا يېتىشمەيتتى. ھازىر كۈيتۇك دەريياسىغا دېئامېترى 6 سۇڭلۇق سۇ تۇرۇبىسى ئورنىتىلىپ، كانغا 10 كىلومېتر كېلىدىغان يەردىن سۇ پومپىسى بىلەن ئۇزۇلمەي كەلتۈرۈلىدۇ!

.....

مەزكۇر كان گېئولوگىيە جەھەتتىن مۇرەككەپ بولسا
ھۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ كۆزىتىشىچە،
ئىستىقبالدىن ئۈمىد باركەن. بارلىق خىزمەتلەر ئاكتىپ
ئىشلىنىۋاتىدۇ... ھازىر نېفت ئايرىش ئۈسكۈنىسى بىلەن
كۇنىگە 150 تونناغىچە جىق نېفت ئايرىيالايدۇ. ئۇنىڭ تەر-
بىتى مۇنداق:

بېنزىن 19%، كېرىسىن 23%

قالغانلىرى قاراماي بولۇپ، پار قازىنىغا يېقىلغۇ
قىلىنىدۇ.

نېفت ئايرىش ماشىنىسى تۇرۇبىسىمان ھورلاندۇرۇش
ماشىنىسى بولۇپ، پارچىلاش شەكلىدە ئەمەس. ئەتراپتا
ماي كۆلچىكى (بۇ يەردىكىلەر ماي بېكى دەيدىكەن) دىن
بەشى بار، نېفت، كېرىسىن، بېنزىنىنىڭ ھەرقايسىسىدىن
1000 نەچچە گاللون ساقلىغىلى بولىدۇ. مەزكۇر كاندا
تىرانسپورت ئاپتوموبىلىدىن 30 نەچچىسى بولۇپ، ماتېرىيال
توشۇپ ئىەكىلىش ۋە مايلارنى سىرتقا توشۇپ ئەچقىشى
ئۈچۈن ئىشلەيدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ يىل 1 - ئاي-
دىن 6 - ئاينىڭچە ئۆزى ئىشلەتكەنلىك سىرتىدا جەمئىي
120 نەچچە مىڭ گاللون بېنزىن سېتىلغان. بارلىق بېنزىن
دېگەن مەھكىمىسى ھەربىي ئىشلار باشقارمىسىنىڭ بىرا تۇ-
تاش باشقۇرۇشىغا بېرىلىدۇ. ھەر بىر گاللون ئۈچۈن ھەر-
بىي ئىشلارغا ئىشلىتىلسە شىنجاڭ پۇلىغا ئالتە مو ئۇچ
پۇڭ ئېلىنىدۇ، سودىغا ئىشلىتىلسە بىر يۈەن تۆت مو ئې-
لىنىدۇ. ئۇرۇمچىدە سودىغا ئىشلىتىلىدىغان بېنزىنىنىڭ سېتە-
لىش باھاسى ھەر بىر گاللونى ئىككى يۈەن. ھەننۇا كىر-
سىن مالىيە نازارىتىنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىغا تاپشۇ-

رۇلىدۇ، ئۇنىڭ باھاسىنىمۇ مالىيە نازارىتى ئەھۋالغا قا-
راپ بېكىتىدۇ. مەزكۇر كانغا كېرەكلىك بولغان شىنجاڭ
پۇلىغا كەلسەك، ئۇنى مالىيە نازارىتى ئاجرىتىپ بېرىدۇ.

گۈكشۆسۈي: «شىنجاڭ ئۆلكىسى مايتاغ
نېفىت كېنىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات»
(1942 - يىلى 7 - ئاي، مايلىق باسمىسى)

كان ئەھۋالىدىن تەرجىمەلەر

(1) كان ئورنى. ئۇرۇمچىنىڭ غەربىي - شىمالىغا
251 كىلومېتر كېلىدىغان تاشيولىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە
سەككىز كىلومېتر 700 مېتر كېلىدىغان مايتاغنىڭ جەنۇبىي
تەكرىتاغدىن 100 نەچچە كىلومېتر يىراقلىقتا.

(2) تەرەققىيات. بۇنىڭدىن بۇرۇن يېزىدىكىلەر تاغ
ئېتىكىدىكى تەبىئىي نېفتنى ئېلىپ چىراغ يېقىپ. چىڭ
سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى بۇ يەرنى ئېچىش مۇھاكىـ
مە قىلىنغان، مىنگونىڭ 24 - يىلى 9 - ئايدا سوۋېت
ئىتتىپاقىدىن ئىككى كىشى شىڭ دوبەننىڭ ماقۇللۇقىنى
ئېلىپ، كاننى چارلاشقا كىرىشكەن، 30 - يىلى كېڭەيتـ
مەكچى بولغان.

(3) قۇدۇق قېزىش. ھازىر بۇرغىلاش ماشىنىسىدىن
بەشى بار، تەخمىنەن 300 ئات كۈچىگە تەڭ بولۇپ، پار
ئارقىلىق ماگنىزولىدۇ. 17 قۇدۇق قېزىلدى، چوڭقۇرلۇقى
700 — 1000 مېتردىن كۆپرەك.

(4) نېفت. ئۇچ قۇدۇقتىن نېفىپ چىقتى، ھازىر
گۇنىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئون تونناچە نېفت چىقـ

دۇ، رەڭگى يېشىل قوڭۇر رەڭدە، تەبىئي گاز بىرلىكتە ئېتىلىپ چىقىدۇ.

(5) نېفىت ئايرىش. ئۇچ يىلنىڭ ئالدىدا بىر يۈرۈش نېفىت ئايرىش ئۈسكۈنىسى پۈتكەن بولۇپ، كۈنىگە 150 تونىنىدىن ئارتۇق نېفىت ئايرىيالايدۇ، ھازىر ئۇنىڭ 15 تىن بىرىنى ئايرىيالايدۇ. ئايرىغان ماينىڭ نىسبىتى تۆۋەندىكىچە: بېنزىن 19%، كىرىسىن 23%، قالغىنى قاراماي بولۇپ، يېقىلغۇ قىلىنىدۇ.

(6) كان ھوقۇقى. كۆرۈنۈشتە سوۋېت ئىتتىپاقى مايتاغ نېفىت كانى شىنجاڭ ئۇلكىسىگە قاراشلىق دەپ قارايدۇ، بىراق بۇ كانغا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ مەبلەغ سالغان، بۇ ئاردىلىقتا ئېنىق كېلىشىم يوق، ئەمەلىي ھوقۇق سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ قولىدا.

(7) مايلارنى باشقۇرۇش. بېنزىن دوبىن مەھكىمىسى ھەربىي ئىشلار باشقارمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇلىدۇ، كىرىسىن مالىيە نازارىتىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇلىدۇ.

(8) سەرمايە سېلىش ئۇسۇلى. ئالاھىدە خىراجەتلەر، ئالايلۇق، ماشىنا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ئىش ھەققى چىقىمىنى سوۋېت ئىتتىپاقى ئاجرىتىدۇ. شۇ يەردىن سېتىۋېلىنىدىغان نەرسىلەر ۋە جۇڭگو خادىملىرىنىڭ چىقىمىنى شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ مالىيە نازارىتى چىقىم قىلىپ بېرىدۇ. ھەر تەرەپنىڭ چىقارغان پۇلىنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس، مۆلچەرلىنىشچە تەخمىنەن، ئۇچ مىليون ئامېرىكا دوللىرى.

(9) بېنزىننىڭ مەھسۇلات مىقدارى. ھازىر ئۇچ تونـ

نىلىق ھەربىي تىرانسپورت ئاپتوموبىللىدىن 50 نىڭ نورمال يۈرۈشىنى قامدىيالمىشى مۇمكىن، بۇنىدىن كېيىن پەيدىنپەي كۆپەيتىشىدىن ئۈمىد بار.

(10) بېنزىن باھاسى. بېنزىن ھەربى ئىشلارغا ئىشلىتىلىسە ھەر بىر گاللونىنىڭ باھاسى ئالتەمو بەش پۇڭ، سودىغا ئىشلىتىلىدىغىنىنىڭ باھاسى شىنجاڭ پۇلىغا بىر يۈەن تۆت مو.

گوڭ شۈسۈي: «شىنجاڭ ئۇلكىسى مايتاغ نېفىت كانىنى كۆزدىن كەچۈرۈشتىن دوكلات»
(1942 ـ يىلى 7 ـ ئاي. مايلىق باسمىسى)

ئىلاۋە: گوڭ شۈسۈينىڭ «شىنجاڭ ئۇلكىسى مايتاغ نېفىت كانىنى كۆزدىن كەچۈرۈشتىن دوكلات» جەمئىي بەش قىسىم: 1. يولغا چىقىشقا تەييارلىنىش. 2. يول ئۈستىدە كۆرگەنـ ئاڭلىغانلىرىم. 3. نەق مەيدانىنى كۆزدىن كەچۈرۈش. 4. مەزكۇر كان ۋە غەربىي شىمالنىڭ قاتناش تىرانسپورتى. 5. كان ئەھۋالىدىن تەرمىلەر... كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن كانغا كەلگەن ۋاقتى 1942 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى. ئۇنىڭغا ھەمراھ بولغانلاردىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سابىق ئىقتىساد مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى ۋېڭ ۋىنخاۋ، يۈيمىن نېفىت كېنىنىڭ باش دىرېكتورى سۈن يۈچى قاتارلىقلار بار.

..... ۋېڭ ۋىنخاۋ ئۇرۇمچىدە قېلىپ، شېڭ شىسەي پىلەن شىخو مايتاغ نېفىت كېنىغا ئېكسكۇرسىيە قىلىش ئىشىنى مەسلىھەتلەشكەندە شېڭ شىسەي قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ۋېڭ ۋىنخاۋ مەن ۋە باشقا كىشىلەر بىلەن مايتاغ نېفىت كېنىغا كەلدۇق. مەزكۇر كان ئۇرۇمچىنىڭ غەربىدىن 200 نەچچە كىلومېتر كېلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقـ

نىڭ كان باشلىقى قوشۇمچە باش ئىنژېنېرى ۋە بىر سوۋېت گېئولوگى بىزنى كۆتۈۋېلىپ جايلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇردى ھەمدە بىزگە تۇرلۇك دېتالغا ئىسىلارنى كۆرسىتىپ، نېفت كېنىنىڭ چارلىنىش، ئېچىلىش جەريانىدىكى ئەھۋاللارنى چۈشەندۈردى. مەن بۇ كاندا قۇدۇق قازىدىغان بۇرغىلاش ماشىنىسىدا يۈيمەن نېفت كېنىدىكىدەك ئامېرىكىدىن ئىمپورت قىلىنغان چىش چاقلىق دولتا ئىشلەتمەي، بىر قەدەر قالاق بولغان بېلىق قۇيرۇقسىمان دولتا ئىشلىتىدىغانلىقىنى كۆردۈم. نېفت كېنىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىنى يۈيمەن نېفت كېنىنىڭكىدەك ئەمەسكەن. ئۇز ۋاقتىدا بۇ نېفتلىك ئانچە ئۈمىدلىك ئەمەستەك، ئىستىقبالى يۈيمەن نېفت كانىنىڭكىدەك ياخشى ئەمەستەك كۆرۈنگەچكە، ئۇلار بىزنى زىيارەت بېرىپ كۆتۈۋالغان ئالدىقتا مەن: «ئىككى كان موسابىقىلىشايلى» دېدىم، كۆڭلۈمدە، سوۋېت ئىتتىپاقىنى مەنسىتمىگەندەك قىلدىم، شۇنچاكا كەلگەندە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن نېفت كېنىغا كېرەكلىك نېفىتنىڭ ماتېرىياللىرىنى سېتىۋېلىش ئويۇمدىنمۇ ۋاز كەچكەن ئىدىم. لېكىن مايتاغ كېنىنىڭ نېفت ئايرىش ئۈسكۈنىلىرى ۋە ماي ساقلايدىغان باكلىرى يۈيمەن نېفت كېنىنىڭكىدىن كۆپ ھەم ياخشى ئىكەن. بىز ئۇ يەرنى ئىككى كۈن ئېكسكۇرسىيە قىلىپ ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلدۇق.

سۇن يۆچى: «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىككى قېتىم شىنجاڭغا بېرىشتىن خاتىرىلەر» («تارىخىي ماتېرىياللاردىن تاللانما» نىڭ 84 - قىسمى تارىخىي ماتېرىياللار نەشرىياتى 1982 - يىل 12 - ئاي.)

3. نېفت كېنىنىڭ تەشكىلى ۋە ئىشچى - خىزمەتچى مەسىلىسى

تەشكىل ئىككى قىسىمغا ئايرىلاتتى، بىر قىسمى، باش قۇرۇلۇشنىڭ قىسمى بولۇپ، كۆپىنچىسىگە جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى خادىملار مەسئۇل ئىدى. يەنە بىر قىسمى تېخنىك قىسمى بولۇپ، كۆپىنچىسىگە سوۋېت تەۋەلىكىدىكى خادىملار مەسئۇل ئىدى، سوۋېت تەۋەلىكىدىكى خىزمەتچىلەردىن جەمئىي 120 كىشى ..... جۇڭگو تەۋەلىكىدىكىلەردىن 54 كىشى..... ئىشچىلاردىن جەمئىي 776 كىشى بولۇپ، ھەممىسى جۇڭگو تەۋەلىكىدىكىلەردىن.

4. قۇدۇق مەيدانى

1. ئۈسكۈنىلەر: بۇرغا ستانوكىدىن چوڭ - كىچىك بولۇپ، جەمئىي 11 ى بار، ئىشلەتكىلى بولىدىغىنىدىن ئارىسى سەككىزى بار، چوڭقۇر بولغاندا 1800 مېتر قازالايدۇ. 80 ئات كۈچىگە تەڭ پارقازاندىن 16 سى بار. 80 ئات كۈچىگە تەڭ دىزىل ماتورىدىن تۆتى بار. ياغاچ ۋىشكىدىن ئىككىسى، تۆمۈر ۋىشكىدىن چوڭ - كىچىك بولۇپ 12 سى بار. باشقا دولتا، كالون، سېغىزلىق ئېرىتمە ناسوسى، سېغىزلىق ئېرىتمە ئارىلاشتۇرۇش ماشىنىسى قاتارلىق ئۈسكۈنىلەر خېلى تولۇق، قۇدۇق ئاغزىنى كونترول قىلىدىغان ئۈسكۈنىلەر ئانچە تولۇق ئەمەس، ھازىر ساقلىنىۋاتقان بۇرغىلاش ماتېرىياللىرى ئامېرىكا دوللىرى ھېسابىدا بىر مىليون 350 مىڭ دوللارغا باراۋەر كېلىدۇ. 12 ئېغىز قۇدۇق قازغىلى بولىدۇ.

2. قۇدۇقلار نىڭ تۈمۈمى ئەھۋالى؛ جەمئىي 33 قۇدۇق بولۇپ، جەمئىي چوڭقۇرلىقى 15 مىڭ 838 مېتر، نېفىت ئېقىش كۆپ چىقىدىغىنى 39 ـ قۇدۇق، قوشۇمچە جەدۋەل تۆۋەندىكىچە

قۇدۇق نومۇرى	قۇدۇق ئېغىزىنىڭ ئېگىزلىكى (مېتر)	ئىش باشلىغان ۋاقتى		ئىش توختىغان ۋاقتى		قۇدۇق چوڭقۇرلۇقى (مېتر)	نېفىت قاتلىمى ئۈستى (مېتر)	هازىرقى كۈنلۈك مەھسۇلات (تونا)	ئەزاھات
		يىل	ئاي	يىل	ئاي				
c_2	823.1	28	ئەتىياز	28	ياز	100+	100+		كېپەكسىز بولدى
33	830.5	28	ياز	29	ئەتىياز	27+	270+		〃
13	837.3	29	كۈز	30	〃	603	580	580	〃
18	852.5	29	قىش	31	10	1030	400		

19	787	30	ئەتىياز	30	كۈز	320	يوق		
30	858	30	6	30	12	588	540	0.3	
20	874.3	30	9	31	2	730	690	12.5	
42	886.5	31	2	31	5	749	730	705	
41	886	31	2	31	5	864	740	ناھايىتى ئاز	

قۇدۇق نومۇرى	قۇدۇق ئېغزىنىڭ گىرزلىمكى	ئىش باشلىغان ۋاقتى		ئىش توختىغان ۋاقتى		قۇدۇق چوڭقۇرلىقى (مېتر)	نېفىت قاتلىمى ئۈرنى (مېتر)	هاز.برقى كۇنلۇك مەھسۇلاتى (تونا)	ئىزاهات
		يىل	ئاي	يىل	ئاي				
37	865	31	3	31	6	611	600	5.5	
36	874	31	6	31	11	696	650	5.5	
44	874	31	7	31	9	735			735 مېتردا گازقاتلىمى بولغاچقا ۋاقتىدىچە توختىتىلغان
40	898	31	1	31	7	1017	900+		كېرەكسىز بولدى
39	871.9	31	7	32	1	807	673	35	1932 - يىلى 1 - ئايىنىڭ 8 - كۈنى نېفىت چىققان
43	898	31	8			540			قېزىلمۇاتىدۇ
8	857.4	31	12						//

21	877.6	31	2	31	12	1453	320+	بەك ئاز	
B_3	870	28		32		320	285	گاز	پۈتۈنلەي گازچىقىدۇ
17	859	29	10	30	3	320	320	گاز	//
كېچىك قۇدۇق 14 ئېغىز		29	ئەتىياز	29	قىش	300～200	200 مېتر ئۆچۈرۈلمىدە	0.15	14 قۇدۇقنىڭ ھەممىسى كېرەكسىز بولىدىغان ۋاقتىغا يەتتى

* قۇدۇق ئـاغزىنـىڭ ئېگىـزلىك ئـۆلچـىمى جۇ زۇڭجۇن بەگ سىزغان مايتاغ كان رايونىنىڭ بىر خەرىتىسىدە كۆرسىتىلگەن ئېگىزلىك نۇقتىسىغا ئاساسەن ھېسابلانغان.

3. نېفىت چىقىدىغان قۇدۇق سانى ۋە مەھسۇلاتى: 30 ـ، 20 ـ، 42 ـ، 41 ـ، 37 ـ، 36 ـ، 39 ـ قۇدۇق قاتارلىق يەتتە ئېغىز قۇدۇقتىن نېفىت چىقىدۇ، ھەر كۈنى 55 تونىا نېفىت چىقىدۇ. ئەگەر يېڭىدىن ئون قۇدۇق كۆپەيتىلسە، 1932 ـ يىلنىڭ ئاخىرىلىرى كۈنىگە چىقىدىغان مەھسۇلات 150 تونىغا يېتىدۇ.

5. نېفىت ساقلاش ۋە ئاققۇزۇش

قۇدۇق مەيدانىدا نېفىت ساقلايدىغان باكتىن ئىككىسى بار. نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدىن ئىككىسى بولۇپ، جەمئىي تۆت باك بار. 1400 تونىا نېفىت ساقلىغىلى بولىدۇ. ئالتە سۈڭلۈق نېفىت ئاققۇزۇش تۇرۇبىسىدىن 2500 مېتر بولۇپ، ھەر كۈنى 6000 تونىا نېفىت ئاققۇزغىلى بولىدۇ.

6. نېفىت ئايرىش زاۋۇتى

1. ئۈسكۈنىلەر ۋە ئىقتىدارى: نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدا يېڭى ـ كونا پېچتىن بىردىن بار.

يېڭى زاۋۇت ـــ ئۈسكۈنىسى مۇكەممەل بولۇپ، قۇدۇق رايونىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە، ئەك يېقىن نېفىت

قۇدۇقىغا بىر كىلومېتردەك كېلىدۇ، يېڭى تېپتىكى پولات تۇرۇبىلىق ھورلاندۇرۇش قازىنىدىن بىرسى بولۇپ، تۇرلۇك قۇرۇلمىلار ھەممىسى ئاپتوماتىك باشقۇرۇلىدۇ، نېفىت چەككىلەشكە كېتىدىغان ئادەم كۈچى ناھايىتى ئاز، نېفىت ساقلاش، توشۇش ئورۇنلاشتۇرۇش خېلى مۇۋاپىق، ھەر 24 سائەتتە كۆپ بولغاندا 55 مىڭ گاللون نېفىت ئايرىيالايدۇ، 20 مىڭ گاللوندەك بېنزىن، 10 مىڭ گاللوندەك كېرسىن ئىشلەپچىقىرالايدۇ، قالغىنى يېقىلغۇ قىلىنىدۇ.

كونا زاۋۇت ـــ تاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە، 5 ـ قۇدۇققا يېقىن، ئۈسكۈنىلىرى بىر قەدەر ئاددى، جابدۇقلىرى كونا ئۇزۇلدۇرۇپ ھورلاندۇرىدىغان قازاندىن بىرسى بولۇپ، ھەر كۈنى 1800 گاللون نېفىت ئايرىيالايدۇ.

يۇقىرىدىكى ئىككى گۇرۇپپا يېڭى ـ كونا نېفىت قازىنى ھەر كۈنى 150 تونىدىن 240 تونىغىچە نېفىت ئايرىيالايدۇ. كۈنىگە 21 تونىا بېنزىن، 11 تونىا كېرسىن ۋە يېقىلغۇ مايدىن 23 تونىا ئىشلەپچىقىرالايدۇ.

2. مەھسۇلات سۈپىتى: نېفىت ـ ئارىلاش ئاساسلىق بولۇپ، قارا رەڭلىك، سېلىشتۇرما ئېغىرلىقى 0.8128 دىن 0.8377 گىچە، بېنزىن تەركىبى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 40% 38، كېرسىن 20%، يېقىلغۇ مايي 42%، بېنزىن ـ رەڭسىز، سېلىشتۇرما ئېغىرلىقى 0.7685 دىن 0.7715 غىچە.

7. باشقا ئۈسكۈنىلەر

1. لابوراتۇرىيە: لابوراتۇرلۇق خىزمىتى تەتقىقات، خىمىيىلىك ئانالىز، ئېلېكترلىك تەكشۈرۈش، قۇدۇق ئاس

شدا ئوق ئېتىش قاتارلىق تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئوسكۇنلىرى خېلى تولۇق.

2. ماشىنىسازلىق زاۋۇتى: ئوسكۇنلىرى مۇكەممەل، ئىنچىكە زاپچاسلىرى زىيادە مۇرەككەپ بولغاندىن باشقا بارلىق سەپلىمەلەرنى ياساش ۋە ماشىنىسازلىق رېمونت خىزمەتلىرىنىڭ ھەممىسىگە ماسلىشالايدۇ.

3. سۇ پونكتى: كۆيتۈك دەريا سىنىڭ يېنىدا كان رايونىنىڭ غەربىگە 7 ـ 8 كىلومېتر كېلىدىغان يەردە سۇ پونكتى بار. ئات كۈچى 65 بولغان دىزېل ماتورىدىن بىرى بولۇپ، كۈنىگە 600 تونناھەك سۇ چىقىرالايدۇ.

4. ئېلېكتر ئىستانسىسى $27.5K_w$ ۋە $84K_w$ لىق ئۆزگىرىشچان ئېلېكتر لىك گېنېراتورنىڭ ھەر قايىسىدىن بىرى بار، بۇنىڭدىن باشقا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن توشۇپ كېلىنگەن $150K_w$ لىق گېنېراتورىدىن بىرسى بولۇپ، تېخى جابدۇقلانمىغان.

5. ترانسپورت ۋە ئاپتوموبىل رېمونت زاۋۇتى: ئاساسلىق ترانسپورت لىنىيىسى ئۈرۈمچى ـ تارباغاتاي لىنىيىسى بولۇپ، ئاخىرقى نۇقتىسى قومۇشلۇقتا، كانىغا 386 كىلومېتر كېلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسىغا تۇتىشىدۇ. ئاساسلىق ترانسپورت قورالىدىن چوڭ ـ كىچىك بولۇپ، ھەر خىل ئاپتوموبىللىدىن 30 نەچچىسى بار، يەككە لىنىيىنگە 4 كۈندە يېتىپ بارىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە قوشۇمچە ترانسپورت ئىقتىدارى سۇپىتىدە تۆت ھارۋا بار، ئاپتوموبىل رېمونت زاۋۇتىدىن بىرسى بار.

(8) ماتېرىيال ۋە مەھسۇلات

1. بۇنىڭدىن بۇرۇن (1925 ـ يىلىدىن 1931 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە) جەمئىي 9650 تونا تېخنىكا ماتېرىيال تۇ-

شۇپ كىرىلگەن، بۇنىڭ ئىچىدە بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ۋە ماشىنا زاپچاسلىرى كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ.

2. مەھسۇلاتلارنى قاچىلاش ـ سالاش: ھازىر بېنزىن باكىدىن بەشى، كىرىسىن باكىدىن تۆتى، يېقىلغۇ ماي باكىدىن ئىككىسى بولۇپ، جەمئىي 11 باك بار، جەمئىي 2500 تونا ماي سىغىدۇ، مۆلچەرلىمىزچە 1932 ـ يىلى يېڭىدىن سەككىزباك ئورنىتىلسا جەمئىي 19 بولىدۇ، جەمئىي 4500 تونا ماي سىغىدۇ.

3. مەھسۇلاتلارنىڭ مىقدارى ۋە ئۇنىڭ تەقسىملىنىشى: مەزكۇر زاۋۇتنىڭ مەھسۇلاتى ۋە ئۇنىڭ تەقسىم قىلىنىشىنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ باش ئىنژېنېرى مەخپى تۇتىدۇ. شىنجاڭ ئۇيغۇرئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەتنىڭ 1931 ـ يىلى بىرىنچى ئايدىن يەتتىنچى ئايغىچە بولغان مەھسۇلات ۋە ئۇنىڭ تەقسىم قىلىنىش سانىغا قارىغاندا يەتتە ئاي ئىچىدە جەمئىي 10 مىڭ 577 تونا بېنزىن، 873.4 تونا كىرىسىن ئىشلەپچىقىرىلغان، بۇنىڭ ئىچىدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا توشۇلغان بېنزىن 62.1% نى، ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەت ئىگە بولغىنى 22.1% نى، ئۆزى ئىشلەتكىنى 15% نى ئىگىلەيدۇ، كىرىسىندىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا توشۇلغىنى 3.7% نى، ئۇيغۇرئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەت ئىگە بولغىنى 63.5% نى، ئۆزى ئىشلەتكىنى 33% نى ئىگىلەيدۇ.

9. ھېسابات بىر تەرەپ قىلىنىشى

جۇڭگو تەرەپنىڭ باشقۇرىدىغىنى پەقەت باشقۇرۇش خىراجىتى ۋە ئۇيغۇرئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەتنىڭ مەبلەغ ھېسابات بولۇپ،

قالغانلىرىنىڭ ھەممىسىنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ باشقۇرىدۇ، قەرز ئامانەت ئىشلىرىنىڭ ھېسابىاتىنى ھەر قايسىسى ئۆزلىرى بىرتەرەپ قىلىدۇ.

10. مال ـ مۇلكنىڭ تەخمىنى سانى (گوكېچۇەن قاتارلىقلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تەخمىنى مۆلچەرىگە ئاساسلانغان).

شىنجاڭ پۇلىغا تەخمىنەن 3 مىليون 324 مىڭ 420 يۈەن، ئامېرىكا پۇلىغا 2 مىليون 952 مىڭ 286.60 يۈەن. بۇنىڭ ئىچىدە قۇدۇق قۇرۇلۇشى، بۇرغىلاش ماشىنىسى ۋە ئۇسكۇنىلەر كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ.

11. سەرمايە

سوۋېت تەرەپنىڭ سەرمايىسى: شىنجاڭ پۇلىغا 2 مىليون 62 مىڭ 9.51 يۈەن، ئامېرىكا پۇلىغا 2 مىليون 952 مىڭ 286.60 يۈەن.

جۇڭگو تەرەپنىڭ سەرمايىسى: شىنجاڭ پۇلىغا 3 مىليون 766 مىڭ 795.81 يۈەن.

ھازىرقى مال مۈلۈك جەمئىي: شىنجاڭ پۇلىغا 5 مىليون 828 مىڭ 805.32 يۈەن، ئامېرىكا پۇلىغا 2 مىليون 952 مىڭ 286.60 يۈەن.

12. قوشۇمچە ئىشلار

1. دېھقانچىلىق مەيدانى: مەبلىغى 300 مىڭ يۈەن،

كۆلىمى 45 جۇڭگو موسى، مۇستەقىل باشقۇرۇلىدۇ.

2. كۆمۈر خۇمدىنى، خىش خۇمدىنى، ھاك خۇمدىنى ۋە ياغاچچىلىق زاۋۇتى قاتارلىقلار.

3. ئولتۇراقلىق ئۆي، دوختۇرخانا، مەكتەپ، سودا كوپېراتسىپ، كۇلۇب قاتارلىقلار بار.

13. بۇرغىلاش تەننەرخىگە مۆلچەر

جەمئىي قېزىلغان قۇدۇقنىڭ چوڭقۇرلۇقى 15.830 مېتر، ھەر بىر مېترنىڭ تەننەرخى شىنجاڭ پۇلىغا 140 يۈەن، ئامېرىكا پۇلىغا 50 يۈەن، ئامېرىكا پۇلىغا سۇندۇرغاندا جەمئىي 93.8 يۈەن.

«شىنجاڭ مايتاغ نېفىت كانىنى تەكشۈرۈش دوكلاتىنىڭ قىسقارتىلمىسى»

ئىلاۋە: مەزكۇر «تەكشۈرۈش دوكلاتىنىڭ قىسقارتىلمىسى» دىن قالدۇرۇپ قويۇلغىنى (1) ئورنى، (2) نېفىتلىكنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى. ئاپتورى ۋە ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. مەزمۇنىدىن پەرەز قىلغاندا، يېزىلغان ۋاقتى 1943 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ياكى ئۇنىڭدىن سەل كېيىن بولۇشى مۇمكىن. «قۇدۇقلارنىڭ ئەھۋالى جەدۋىلى»دە 1943 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى 39 ـ نومۇرلۇق قۇدۇقتىن نېفىت چىققانلىقىنىڭ خاتىرىلەنگەنلىكى بۇنىڭ دەلىلى، باشقا ماتېرىياللارغا قارىغاندا ئاپتور گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بايلىق مەنبە كومىتېتى ئەۋەتكەن تەكشۈرۈش دوكلاتىدىن بولۇشى ئېھتىمال. بايلىق مەنبە كومىتېتىنىڭ 1942 ـ يىلى 12ـ ئاينىڭ 31ـ كۈنى

گومىداك ھۆكۈمىلى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە ئەۋەتكەن ئا-
لاقىسىغا ئاساسلانغاندا، «گوكچۆەن، شۇ خۇجىلىك قاتارلىق بەش
كىشى ئۇسكۇنىلەرگە باھا قويۇش ئىشى ئۈچۈن ئەۋەتىلدى،
بۇلار 11- ئاينىڭ باشلىرى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ شىنجاڭ-
غا قاراپ يولغا چىقىپ، شۇ ئايدا ماپتاغ كان مەيدانىغا
يېتىپ بارىدۇ» دېيىلگەن.

مەزكۇر ماتېرىيالدىكى 1942 - يىلى 1- ئايدىن 7- ئاي-
غىچە 10577 تونىنا بېنزىن ئىشلەپچىقىرىلدى دېگەنده خاتالىق
بار. ماتېرىيال ئىچىدە تىلغا ئېلىنغان بېنزىننىڭ ئايرۇبلە-
نىش نىسبىتى 40% 38 بويىچە سۈندۈرۈپ ھېسابلىغاندا، 10577
تونىنا بېنزىن ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن 26442 ــ 27834 تونىنا
نېفتنى پىششىقلاپ ئىشلەش، كۆنلۈك مەھسۇلات 126~133
تونىنا بولۇش كېرەك. ماتېرىيالدا خاتىرىلەنگەن كۆنىگە ئىش-
لەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلات 55 تونىنا بىلەن سېلىشتۇرغاندا
پەرق خېلى چوڭ، شۇڭا «تونىنا» دېگەن «تۇنۇك» دەپ تۈزىتە-
لىشى كېرەك.

ماپتاغ نېفت ئايرىش زاۋۇتى ئېچىلغاندىن بۇيان 30
نەچچە قۇدۇق قېزىلدى، بۇنىڭدىن ئاران تۆت، بەشىدىسى
نېفت ئوبدان چىقتى، قالغانلىرىدىن نېفت ئاز چىقتى
ياكى گازلا چىقتى، يا بولمىسا كېرەكسىز بولۇپ كەتتى.

بۇرغىلاش ئۇنۇمى تەخمىنەن سەككىزدىن بىر بولدى،
يەنى سەككىز قۇدۇق قازسا بىرسى مۇۋەپپەقىيەتلىك بول-
دى، بۇ 30 نەچچە قۇدۇقنى تارقىلىشى بويىچە ئۈچ رايونـ
غا ئايرىشقا بولىدۇ. بىرى شىگو رايونىدىكى 4- 33- 13-
ۋە 18- قۇدۇقلار بولۇپ، ئانتىكلىنال قاتلامنىڭ چوققىسىغا

جايلاشقان، ئەڭ چوڭقۇرى 1000 مېتردەك كېلىدۇ. قۇدۇقتا
كۆرگىلى بولىدىغىنى سۆسۈن رەڭ ۋە يېشىل رەڭ سىلانس
جىنسىنى ئاساس قىلىدۇ، نېفت ناھايىتى ئاز چىقىدۇ، بىراق
گاز كۆپ چىقىدۇ (ھازىر ھەممىسى توختاپ كەتتى).
گاز چىقىدىغان قاتلامنىڭ تەپسىلى ئەھۋالى ئېنىق ئەمەس.
يەنە بىرى، نەنگونىڭ شىمالىي رايونى بولۇپ، 1 - ، 2 - ، 3 - ،
5 - ، 7 - ، 8 - ، 9 - ، 10 - ، 11 - ، 12 - ، 17 - قۇدۇقلارنى
ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆپىنچىسى خېلى تېيىز، چوڭقۇرلىقى
100 مېتردىن 300 نەچچە مېترغىچە، ھەممىسىدىن دېگۈدەك
گاز چىقىۋاتىدۇ، لېكىن نېفت ناھايىتى ئاز چىقىدۇ، ھا-
زىر تەكشۈرۈن تولىسى تاقىلىپ قالدى، يەنە بىرى نەنگونىڭ
جەنۇبى رايونى بولۇپ، 20 - ، 36 - ، 37 - ، 39 - ، 40 - ، 41 - ،
42- ، 44- قۇدۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، چوڭقۇرلىقى ئال-
تە، يەتتە يۈز مېتردەك كېلىدۇ، ئەڭ چوڭقۇرى (40 - قۇ-
دۇق) 1017 مېتر كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە 20 - ، 37 - ، 42 -
قۇدۇقتىن نېفت ئەڭ ئوبدان چىقىدۇ، ھەر كۈنى 30 تون-
نا ئۆپچۆرىسىدە (مەزكۇر ماتېرىيالنى يېزىۋاتقىنىمىزدا 39-
قۇدۇقتىن كۆپلەپ نېفت چىققانلىقىدىن خەۋەر تاپتىم)
نېفت چىقىپ، مەزكۇر زاۋۇتنىڭ ئاساسلىق نېفت مەنبەسى
بولۇپ قالدى. نېفت قاتلىمىنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى توغ-
رىسىدا بۇرغىلاپ چارلاش خاتىرىسى بولمىغاچقا ئۇنى تەپ-
سىلىي ئۇققىلى بولمىدى، لېكىن زىيارەت قىلىپ بىلىشىـ
چە، نەنگونىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردىكى نېفت قاتلىمى
يەر ئاستىدىن 600~700 مېتر ئۆپچۆرىسىدە، تاغ جىنسى
شېغىل بولۇپ، قېلىنلىقى ئىككى مېتردىن تۆت مېترغىچە،
لېكىن قېلىنلىقىنىڭ ئۆزگىرىشى كۆپ بولۇپ، قاتلام ئور-

ئىنى پەرق ئېتىش ناھايىتى تەس.

مايتاغ نېفىتلىكىنىڭ نېفت قاتلىمى ھەم نېپىز ھەم رەتسىز بولۇپ، ھەر بىر قۇدۇقتىن چىقىدىغان نېفت مىقدارى ناھايىتى ئاز، نېفتنى كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىرىدىنبىر چارىسى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە يېڭىدىن جىق نېفت قۇدۇقى قېزىش، تاما - تاما كۆل بولار دېگەندەك بىر قۇدۇقتىن كۈنىگە 20 تونىنا نېفت چىقسا 20 قۇدۇقتىن كۈنىگە 400 تونىنا نېفت چىقىدۇ.....

.....

نېفت تەركىبىدىكى بېنزىن ئادەتتە 35% ئۆپچۆرىسىدە، لېكىن بەزىدە 40% گە يېتىدۇ (مەسىلەن: 36 - قۇدۇقتىن شۇنداق نېفت چىقتى). كېرىسىن ئادەتتە 43%، نېفتىنىڭ ئېقىش نۇقتىسى تۆۋەن بولغاچقا، قىشتا ئاسان توڭلاپ قالمايدۇ، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ سۈپىتى ياخشى، كۆپلەپ ئېلىۋالمىسا بولمايدىغان نېفت ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

مايتاغدىكى نېفت قۇدۇقلىرىنىڭ ھەممىسىدىن كۆمۈر گازى چىقىدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە نەنگونىڭ شىمالىي رايونىدىكى قۇدۇقلاردىن ئەڭ كۆپ چىقىدۇ؛ شىگو ئانتىكلىنال قاتلامىنىڭ چوققىسىغا جايلاشقان بولۇپ، گاز مول چىقىدىغان رايونلار بولۇشى ئېھتىمال. ھازىر ھەر قايسى قۇدۇقلاردىن چىقىدىغان كۆمۈر گازى پار قازىنىغا قالاشقىلا ئىشلىتىلىدۇ، كۆمۈر گازىنىڭ خىمىيىلىك تەركىبى ئانالىز قىلىنمىغانلىقى ئۈچۈن ئېنىق ئەمەس.

خۇاڭ جىچىڭ: «شىنجاڭنىڭ شىخو مايتاغدىكى نېفت ۋە كۆمۈر گاز ياتمىلىرى توغرىسىدا ئىزاھاتنامە» (1943 - يىل 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى مايلىق باسمىسى)

ئېلاۋە: 1942 - يىلى 10- ئايدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ مايلىق مەنبە كومىتېتى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن مايتاغ نېفت كېنىنى بىرلىشىپ ئېچىش، گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش دوكلاتى) دېگەن ئەسەرنى ئېلان قىلدى. بۇ ئەسەر مايدانغا كەلگەندىن كېيىن، ئىچكى ۋە سىرتقى ئەللەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. ئامېرىكا، ئەنگلىيە قاتارلىق ئەللەر ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئەلچىلىرىنى ئەۋەتىپ، ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ نېفت سانائىتىنى ئۆز كونترولىغا ئېلىشقا ئۇرۇندى. ئۇلار ئۆز ئەلچىلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ نېفت سانائىتىنى ئۆز كونترولىغا ئېلىشقا ئۇرۇندى. ئۇلار ئۆز ئەلچىلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ نېفت سانائىتىنى ئۆز كونترولىغا ئېلىشقا ئۇرۇندى.

قۇدۇقلارنىڭ مەھسۇلات مىقدارى سوتكىسىغا 110 تونىنا ئۆپچۆرىسىدە.

«مايتاغ نېفت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ۋېن زىجۇننىڭ شىنجاڭ مالىيە نازارىتىگە يوللىغان دوكلاتى» (1943 - يىلى 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى)

مايتاغ دېگەن يەردىكى مايبۇلاق ۋە تەبىئىي گازنى خېلى بۇرۇنلا شۇ يەردىكى ئاھالىلەر پىششىق بىلەتتى. 1935 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى بۇ يەرنى بۇرغىلاپ چارلاشنى قارار قىلىپ، 1938 - يىلدىن باشلاپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يالانغان ئىنژېنېرلار يېتىپ كېلىگەن ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن توشۇپ كېلىگەن ماشىنىلارنى قۇراشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، نېفتلىكنى ئېچىشنى باشلىغان.

غان. گېئولوگىيە جەھەتتىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن سۇۋېت ئىتتىپاقى ئىنژېنېرلىرى ئانتىكلىنالنىڭ شەرقىدىكى چوققىنى تاللاپ بۇرغىلاپ چارلاشنى باشلىغان. دەسلەپتە، مەركىزىي قىسىمدا تېمىز بۇرغىلاش ئېلىپ بېرىپ، بىر ئىككى يىل ئىچىدە جەمئىي 15 ئېنىق قۇدۇقنى، يەنى 1ـ، 2ـ، 3ـ يېڭى 3ـ، 4ـ، 5ـ، يېڭى 5ـ، 7ـ، يېڭى 7ـ، 9ـ، 10ـ، 11ـ ۋە 12ـ قۇدۇققا ئوخشاش قۇدۇقلارنى قازغان، چوڭقۇرلۇقى ئادەتتە 200 مېتردىن 300 مېترغىچە، 5ـ نومۇرلۇق قۇدۇق ئەڭ تېمىز بولۇپ 120 مېتر، 12ـ نومۇرلۇق قۇدۇق ئەڭ چوڭقۇر بولۇپ 360 مېتر بولغان، مۇشۇنىڭدەك قۇدۇقلاردىن دەسلەپتە نېفىت خېلى كۆپ چىققان بولسىمۇ ئۇزۇن ئۆتمەي قۇرۇپ كەتكەن، كۆپىچىلىك قۇدۇقلاردىن گاز ناھايىتى كۆپ چىققان، بۇنىڭ ئىچىدە بىر قانچە قۇدۇقنى تەكشۈرگەندە، گاز چىقسىمۇ قۇرۇپ كەتمىگەن، مەسىلەن: يېڭى 3ـ قۇدۇقنى ئاساس قىلغان گاز قۇدۇقىنىڭ گازى يېقىلغۇ قىلىنغان، 12ـ قۇدۇقتىن كۆپلەپ گاز چىقىپ، كۆلچەكتىن سۇ ئېتىلغاندەك چىققان.

شەرقىي چوققىنى بۇرغىلاپ چارلاشنى ئېچىشنىڭ بىرىنچى مەزگىلى دېيىشكە بولسىمۇ، نەتىجە رازى بولغۇدەك بولماي، باشقا يەرنى تاللاپ، سىناپ چارلىغان. 1939 ـ يىلى شىگودىن 4c ـ قۇدۇق ۋە 33 ـ قۇدۇقنى قازغان، 1940 ـ يىلى شۇ يەردىن يەنە 13 ـ ۋە 18 ـ قۇدۇقنى قازغان، قۇدۇقلار بۇرۇنقىدىن چوڭقۇر بولۇپ، 800 مېترغا يەتكەن ياكى ئۇنىڭدىن ئاشقان، نەتىجىدە گاز كۆپ چىقىپ، ئاز مىقداردا نېفىت چىققان، بۇنىڭدىن كېشى تەس رازى بولىدۇ، بۇ ئېچىشنىڭ 2 ـ مەزگىلى بولغان.

1941 ـ يىلى ۋە 1942 ـ يىلى چوڭقۇر قازىدىغان بۇرغىلاش ماشىنىسى كانغا كەلگەندىن كېيىن 3 ـ مەزگىلنىڭ خىزمىتى باشلانغان. بۇرغىلاپ چارلاش ئورنى شىگونىڭ جەنۇبىدىكى ئانتىكلىنالنىڭ مەركىزىدىن يىراق جايدا. بىر يىل ئىچىدە جەمئىي سەككىز قۇدۇق يەنى، 30 ـ، 20 ـ، 40 ـ، 42 ـ، 41 ـ، 37 ـ، 36 ـ ۋە 39 ـ قۇدۇق قېزىلغان بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 360 مېتردىن (3 ـ قۇدۇق) 864 مېترغىچە (41 ـ قۇدۇق)، ئەڭ چوڭقۇرى 1017 مېترغا (40 ـ قۇدۇق) يەتكەن. قۇدۇقلاردىن ھەم گاز ھەم نېفىت چىققان، بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر قانچىسىدىن دەسلەپتە كۈنىگە 30 ـــ 40 تونىنا نېفىت چىققان، لېكىن بىرەر ئىككى ئايدىن كېيىن ئادەتتە ھەممىسىنىڭ مەھسۇلاتى ئازىيىپ كەتكەن. نېفىت قۇمى يەر يۈزىدىن 600 ـــ 700 مېتر چوڭقۇرلۇقتا، جەنۇبىي جىلغىدىكى قۇدۇقلارنىڭ تەپسىلاتى تۆۋەندىكىچە:

30 ـ نېفىت قۇدۇقى، چوڭقۇرلۇقى 560 مېتر، بۇ چوڭقۇرلۇقتا بىر قانچە قېتىم گاز پارتلاپ، كالوننى بېرىۋېتىپ، تېخنىكا جەھەتتە قىينچىلىق پەيدا قىلغان، قۇدۇقنىڭ جىسمىنى ئاشۇرغاندىن كېيىن گاز ئازلاپ، مۇشۇ ئەتراپتىكى بېرىقلاردىن سىرغىپ چىققان.

يۇ قاتارلىقلار مايتاغدىكى چاغدا (1942 ـ يىلدىن 1943 ـ يىلغىچە) نېفىت ئايرىش زاۋۇتى دائىرىسىدىكى جەنۇبىي جىلغىغا قاراپ يۇرۇش قىلماقچى بولۇۋاتقان، يۇقاتارلىقلار كاندىن ئايرىلغاندىن كېيىن 50 ـ قۇدۇقنى ئېچىشقا كىرىشكەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە 43 ـ قۇدۇقمۇ پۈتكەن. قۇدۇقلارنىڭ چوڭقۇرلۇقى، مەھسۇلات مىقدارى قاتار-

لىقلارنىڭ جەدۋىلى تۆۋەندىكىچە:

قۇدۇق نومۇرى	بۇرغىلاش باشلانغان ۋاقتى	بۇرغىلاش توختىتىلغان ۋاقتى	قۇدۇق چوڭقۇرلۇقى	مەھسۇلاتى	
15	1938 ـ يىلى	40ـيىلى قىش	200.3	مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە	
4	39ـيىلى ئەتىياز	39 ـ يىلى ياز	100	يوق	
33	39 ـ يىلى ياز	40ـيىلى ئەتىياز	270	〃	
13	40 ـ يىلى كۈز	41ـيىلى ئەتىياز	603	〃	
18	40 ـ يىلى قىش	42.10	1030	〃	
19	41ـيىلى ئەتىياز	41ـيىلى كۈز	378	〃	
30	41.6	41.12	560	0.3تونا	
20	41.9	42.2	730	〃 3.0	
42	42.2	42.5	749	ئۇنتايىن ئاز	
41	42.2	42.5	864	7.0تونا	
37	42.2	42.6	611	〃 5.0	
36	42.6	42.11	655	يوق	
44	43.7	42.9	735	〃	
40	42.1	42.7	1017	〃	
39	42.7	43.1	807		
43	42.8		540		
8	42.12		88		
21	42.2	42.11	1453	ئۇنتايىن ئاز	
يېڭى3ـ	39		320	گاز	
17	40.10	41.3	367	گاز	

بۇ قاتارلىقلار نېفت ئايرىش زاۋۇتىدىكى چاغدا نېفتنىڭ مەھسۇلات مىقدارى كۈنىگە 30 ـــ 40 تونىنا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى 20 ـ 42 ـ ۋە 37 ـ قۇدۇقتىنلا 30 تونىنا چىققان. 1943 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىن باشلاپ 39 ـ قۇدۇقتىن نېفت چىققان، دەسلەپتە مەھسۇلات مىقدارى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، كۈنىگە 40 تونىنغا يەتكەن، مەزكۇر نېفتلىكنىڭ كۈنلۈك مەھسۇلاتى جەمئىي 70 ـــ 80 تونىنا بولغان، لېكىن بۇ رېكورت ئۇزۇن داۋاملاشماي، تېزدىنلا چۈشۈپ كەتكەن.

نېفت ئايرىش خىزمىتىنى ئىنژېنېرلار مەخپىي ئىشلىگەن، ئىشلەتكەن ئۇسۇلى ۋە ماشىنىلىرى ئىنتايىن زامانىۋىلاشقان بولۇپ، نېفت ئايرىشتا ئەڭ چوڭ سىغىمى كۈنىگە 240 تونىنغا (نېفت) يەتكەن، چەككىللەشتە ئەڭ مۇۋاپىق سىغىمى كۈنىگە 170 تونىنا بولغان. بۇنىڭدىن نېفت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ سىغىمىنىڭ مەھسۇلات مىقدارىغا قاراپ ئانچە چوڭ بولۇپ كېتىشكە بولمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ھەر قايسى قۇدۇقلاردىن بىر ئايدا چىققان نېفتنى نېفت ئايرىش زاۋۇتى 4 ـ 5 كۈندىلا ئايرىپ تۈگىتىدۇ. شۇڭا نېفت ئايرىش زاۋۇتى ھەر ئايلىنىڭ كۆپىنچە چاغلىرىدا بوش قالىدۇ، جەنۇبىي جىلغىدا بىر كونا تېپتىكى نېفت ئايرىش زاۋۇتى بولۇپ، سىغىمى كۈنىگە ئالتە تونىنا ئىدى.

خۇاڭ جىچېڭ: «شىخو مايتاغ نېفت كېنى» (قول يازما، يىلى ئېنىق ئەمەس).

جەمئىي 30 نەچچە يەردە نېفت قۇدۇقى بۇرغىلاپ چارلانغان، ئۇنۇمى ياخشىراقىدىن تۆتتەك يەردە بار ئىدى. قازغان چوڭقۇرلۇقى ئەڭ چوڭقۇر يېرىنىڭ 1500 مېتىرغا يەتكەن، نېفت قۇدۇقىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر يېرىدىن ھايۋاناتـ لارنىڭ تاشقا ئايلانغان جىنسىنى بايقىغان، بۇنى ئىچى كاـ ۋاك بۇرغا تۈرۈبىسى ئىچىدىن چىقىرىۋالغان، بۇنىڭ ئىچىدە بۇرمىسىمان تاشقا ئايلانغان جىنس ئەڭ كۆرۈنەرلىك بولۇپ، قالغاچ تېشى، مارجان تېشى قاتارلىقلار بار ئىدى.

مىنگونىڭ 1931 ـ يىلى ھەر سوتكىدىكى ئومۇمىي مەھـ سۇلات مىقدارى 200 نەچچە تونىغا (جۇملىدىن كىرىسىن ۋە بېنزىن، نېفت بۇنىڭ ئىچىدە ئەمەس) يەتكەن.

ۋۇفېن: «شىنجاڭ كانچىلىقىنىڭ ئەھۋالى» (1946 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى قول يازما).

ئىلاۋە: ۋۇفېن ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭ ئۆلكىلىك قۇرۇـ لۇش نازارىتىنىڭ زاۋۇت كان بۆلۈم خادىمى.

.... 27 ـ يىلى (ئىلاۋە: 1938 ـ يىلى) دىن 29 ـ يىلغىچە 1، 2، 3، يېڭى 3ـ، 4ـ، يېڭى 4ـ، 5ـ، يېڭى 5ـ، 6ـ، 7ـ، يېڭى 7ـ، 9ـ، 10ـ، 11ـ، 12ـ قۇدۇق بولۇپ، جەمئىي 15 قۇدۇق قېزىلغان، بۇ قۇدۇقلار مەركىزىي لېنىيىنىڭ سول تەرىپىگە يېقىن بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى ئادەتتە 200 ـــ 300

مېتر، ئەڭ تېيىزى 10 ـ قۇدۇق بولۇپ 120 ـ مېتر، ئەڭ چوڭقۇرى 5 ـ قۇدۇق بولۇپ 360 مېتر بولغان، بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر مۇنچە قۇدۇقلارنىڭ مەھسۇلاتى دەسلەپتە خېلىلا ياخشى بولغان بولسىمۇ، بىر ئىككى يىلدىن كېيىن ئازلاپ كەتكەن ياكى گازلا چىقىپ ماي چىقمىغان.

مىنگونىڭ 30 ـ يىلىدىن 31 ـ يىلغىچە (1941 ~ 1942) سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ كۆپلەپ ماشىنا كىرگۈزۈپ، ئېچىش بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىپ، 30ـ، 20ـ، 40ـ، 42ـ، 41ـ، 37ـ، 36ـ، 39ـ قۇدۇق بولۇپ، جەمئىي سەككىز قۇدۇق قازغان، قۇدۇق ئورنى ستروكتورىنىڭ چوققىسىدىن سەل يىراقتا بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 700 مېتر ئۆچۈرىلىدە بولغان، بۇنىڭ ئىچىدە 30 ـ قۇدۇق ئەڭ تېيىز بولۇپ، 526 مېتر، ئەڭ چوڭقۇرى 40 ـ قۇدۇق بولۇپ، 1017 مېتر، ئۇنىڭدىن قالسا 41 ـ قۇدۇق بولۇپ، 872 مېتر بولغان. بىر قانچە قۇدۇقتىن دەسلەپتە كۈنىگە 200 ~ 300 تۇڭ نېفت چىققان بولسىمۇ بىر ئايغا يەتمەي مەھسۇلاتى جىق تۆۋەنلەپ كەتكەن، يەنە ئەڭ جەنۇب تەرەپتىكى 50 ـ قۇدۇق قېزىلىپ 570 مېتر چوڭقۇرلۇققا بارىدى، نېفت قاتلىمىغا يەتمىدى، دا ـ ۋاملىق قېزىشقا توغرا كېلىدۇ.

مۇھىم قۇدۇقلارنىڭ قېزىلغان ۋاقتى ۋە چوڭقۇرلۇقى توغرىسىدا تۆۋەندىكى جەدۋەل تۈزۈلدى.

قۇدۇق نومۇرى	قۇدۇق چوڭقۇرلۇقى (مېتر)	قۇدۇق تېچىلىش ۋە تاقىلىش ۋاقتى	دەسلەپتىكى ئەڭ زور مەھسۇلاتى (تۇنۇك)
2	234	1940 - يىل 1 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىن 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگىچە	ئېنىق ئەمەس
3	330	1939 - يىل 10 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 3 - كۈنىگىچە	〃
17	374	1940 - يىل 8 - ئاينىڭ 28 - كۈنىدىن 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنىگىچە	〃
20	717	1941 - يىل 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنىگىچە	199
30	562	1941 - يىل 6 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنىگىچە	90
36	689	1942 - يىل 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 10 - ئايىنىڭ 11 - كۈنىگىچە	83
37	609	1942 - يىل 4 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 5 - ئاينىڭ 19 - كۈنىگىچە	216
39	805	1942 - يىل 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىن 12 - ئاينىڭ 20 - كۈنىگىچە	300
41	872	2-〃 1-〃 5-〃 7-〃	75
42	750	1941 - يىل 12 - ئاينىڭ 28- كۈنىدىن 1942 - يىل 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنىگىچە	150
43	750	1942 - يىل 10- ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 1943 - يىل 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنىگىچە	180

ماياتاغ نېفىت كەنتىنىڭ ھەر ئايلىق نېفىت مەھسۇلاتى جەدۋىلى بىرلىكى: تۇنۇك

ئايلار	1 - ئاي	2 - ئاي	3 - ئاي	4 - ئاي	5 - ئاي	6 - ئاي	7 - ئاي	8 - ئاي	9 - ئاي	10 - ئاي	11 - ئاي	12 - ئاي	1 - يىل 1943 - ئاي	2 - ئاي	3 - ئاي	4 - ئاي	جەمئى	قىزاھات
1942 - يىل																		
2*	23	24	28	36	17													
20	2657	4365	308	3361	3010	2552												
30	119	143	56	80	38	17												
42			2244	1699	2156	1930	1358	1390	1394	1489	1155	1175	900	816	840	980		
41				53	98	1193	983	154	173	1193	1005	600	1052	569	705	649		
37					473	215	59		218	69	6	22	482	601	45	58		
36					2156	1930	1358	1390	1394	1489	1155	1175	420	320	419	398		
39					38	17	11		1757	46	45	300	45	57	42	45		
43					3010	2552	2164	2078	1757	1711	1575	1621	1448	1054	1046	821		
جەمئى	2999	4532	3636	5199	5792	5907	4575	3622	3558	4523	4230	4287	4369	3417	7538	8646		

يەنىشۇاڭ «چوڭگونىڭ نېفىت كانلىرى ھەققىدە» خاتىرە» (ئازادلىقتىن بۇرۇن ماشىنكىدا تۈزۈلگەن نۇسخا)

سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ باشقۇرغان چاغدا پارتۋاي بىلەن ئايلاندۇرۇپ قازىدىغان 1800 مېترلىق بۇرغا ستانو-كىدىن بىر يۇرۇش، 1000 مېترلىقتىن ئىككى يۇرۇش، 720 تۈگلۈق تۇرۇبىسمان نېفىت ئايرىش پېچىدىن بىرسى، 85 تۈگلۈق پېچىتىن بىرسى بار ئىدى....

....

مەزكۇر زاۋۇتنىڭ بۇرۇنقى يىللاردىكى مەھسۇلاتىنى بىلگىلى بولمايدۇ. پەقەت مەھسۇلاتى ئەڭ يۇقىرى بولغان مىنگونىڭ 31 - يىلى (ئېيلاۋە: 1942 - يىلى) ۋە 32 - يىلنىڭ دەسلىپىدىكى تۆت ئايدا. قۇدۇقلارنىڭ ئايلىق مەھسۇلاتىغا دائىر جەدۋەل 357 - بەتتە كۆرسىتىلدى.

ئىلاۋە: يۇقىرىدىكى جەدۋەلدىكى بەزى ئايلارنىڭ يىغىندىسى بىلەن ئايرىم ساقلارنىڭ قوشۇلمىسى تەڭ ئەمەس. بۇ-نىڭ سەۋەبىنى نامەلۇم.

1938 - يىلى 9 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ چارە تۈزۈپ چىقىپ، ماشىنا زاپچاسلارنى سوۋېت ئىتتىپا-قىدىن توشۇپ ئەكىردى. بۇنىڭ ئىچىدە بۇرغىلاش ستانو-كىدىن ئىقتىدارى 200 مېترلىقتىن ئىككىسى، ئىقتىدارى 300 مېترلىقتىن بىرى بار، بۇلارنىڭ ھەممىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ياسالغان. ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، 33 قۇدۇق قېزىلدى، ئەڭ تېيىزى 100 مېتر، ئەڭ چوڭقۇرى 1017 مېتر بولدى. نېفىت ئايرىش ئۈسكۈنىسىدىن 1938 - يىلى ئەتە-يازدا ئاۋۋال ھورلاندۇرۇش شەكلىدىكى ئايرىش پېچىدىن بىرسى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە كۈنىگە 1300 تۇڭ

نېفىت ئايرىيالايدىغان ھورلاندۇرۇش تۈسكۈنىسىدىن بىرى قۇرۇلۇشقا باشلاپ، 1940 - يىلى پۈتتى. شۇ چاغدا كۈنلۈك نېفىت مەھسۇلاتى بىر نەچچە ئون تۇڭدىن ئاشمىغانلىقى ئۈچۈن، ئايرىشقا يېتىشمەيتتى، كۈنىگە 45 تۇڭ نېفىت ئاي-رىيالايدىغان ھورلاندۇرۇش شەكلىدىكى پېچىتىن بىرىلا ئىشلەيتتى.

1942 - يىلى 1 - ئايدا ئىشلەپچىقىرىش قۇدۇقىدىن ئۈچى بارئىدى. 1943 - يىلى 4 - ئايدا ئىشلەپچىقىرىش قۇدۇقىدىن توققۇزى بار ئىدى.

«جۇڭگو نېفىت سانائىتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»
(1949 - يىلى ماشىنكىدا ئۇرۇپ بېسىلغان نۇسخىسى)

III جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ئەزالىرى ۋە تەرەققىپەرۋەر زاتلارنىڭ مايتاغ نېفىت كېنىغا كۆڭۈل بۆلۈشى

رۇخسەت، ئەسلى ھېسابات تۈزىتىلسۇن. يۈەن، 14. جۈبىڭ (تامغا)

يولداش ماۋ زېمىنىنىڭ مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى-نىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ۋاڭخۇا لۇنىڭ، قوينىڭ ھەر بىر-ىگە 15 يۈەن، بۇغداينىڭ ھەر بىر دەنىگە 20 يۈەندىن باھا قويۇش توغرىسىدىكى دوكلاتىغا سالغان تەستىقى (1941 - يىل).

1. مەزكۇر زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىش ئورگىنى بولغاچ-قا ئىجارە ھەققى كېچىرىم قىلىنسۇن. ئادەتتىكى قائى-دىگە ئۇيغۇن بولمىسا، ئويلىشىپ ئىش كۆرۈشكىلارغا

بولىدۇ.

2. ئەسلىدىكى ئىجارە ھەققى بويىچە مەزكۇر زاۋۇت-نىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىشىگە بېرىلىدۇ.

يۈەن، 31، جۈبىڭ (تامغا)

يولداش ماۋ زېمىننىڭ مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى-نىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ۋاڭ خۇالۇنڭ شىخو ناھىيىسى ئەسلىدە بارتى يېزىسىغا ئىجارىگە بەرگەن يەرنىڭ مۇددىتى توشقاندىن كېيىن ئۇنى زاۋۇتقا بېرىش ھەمدە ئىجارە ھەققىنى كېچىرىم قىلىش ھەققىدىكى دوكلاتىغا سېلىنغان تەستىقى (1941 - يىلى).

1) 30 مىڭ يۈەن ئاجرىتىلسۇن.

2) تېلېگرام ئارقىلىق بۇ زاۋۇتنىڭ بۇنىدىن كېيىن پۇل تەلەپ قىلىش ئىشلىرىدا باش ئىنژېنېر ئەمزا قويسا ئىناۋەتلىك بولىدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلسۇن.

ماۋ زېمىننىڭ مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ۋاڭ خۇالۇنڭ كۆمۈر توشۇش راسخوتى ئاجرىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ يازغان دوكلاتىغا سالغان تەستىقى (1941 - يىلى).

مەزكۇر زاۋۇتنىڭ دۆلەت مۇلكىگە شۇنچىۋالا كۆيۈنگەنلىكى ئالاھىدە ياخشى ئىش. ئىقتىساد قىلىش ھەرىكىتىگە ئاۋاز قوشقان، تاللاپ چىقىرىلغان چوڭ - كىچىك تۆمۈر تۇڭلارنى ئامال قىلىپ پۇقرالارنىڭ پايدىلىنىشىغا سېتىپ بەرمەكچى بولۇپ، بىكار بولۇپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن باھا قويۇپ، جەدۋەل تۈزۈپ چىققان. شۇ بويىچە بېجىرىپ تۇرۇشقا ئېلىنسۇن.

ماۋ زېمىننىڭ مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مەز-

كۇر زاۋۇت تاللاپ چىققان ئىشلىتىشكە يارىمايدىغان چوڭ - كىچىك تۆمۈر تۇڭلارنىڭ سانىنى ھېسابتىن كۆتۈرۈۋېتىشىنى تەلەپ قىلىپ يازغان دوكلاتىغا جاۋاب خېتى (1940 - يىل 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنى).

500 بېيجىڭ دەنىڭ بۇغداينى ئاجرىتىپ، ئىلگىرىكى تېلېگراممىا بويىچە بېجىرىلسۇن.

9. 6. جۈبىڭ (تامغا)

يولداش ماۋ زېمىننىڭ مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكى يېتىشمەي شىخو باج ئىدارىسىدىن شۇ يىلنىڭ غەللە - پاراق ئاشلىقىنى ئاجرىتىپ بېرىشىنى سوراپ يوللىغان دوكلاتىغا سالغان تەستىقى.

30 يۈەنگە يارىسا مەزكۇر ئىداره بىلەن نېفىت ئايرىش زاۋۇتى بىۋاستە ھېسابلاشقاندىن كېيىن ھېسابىنى يۆتكىسە بولىدۇ.

10. 8. جۈبىڭ (تامغا)

يولداش ماۋ زېمىننىڭ شىخو باج ئىدارىسىنىڭ تەكشۈرۈشتىن بۇرۇن مايتاغ نېفىت زاۋۇتىغا ئاجرىتىپ بەرگەن قويلىرىنى باھاغا سۇندۇرۇش (ھەر بىرسى ئەڭ تۆۋەن باھا 30 يۈەنگە سۇندۇرۇپ) ھەققىدىكى دوكلاتىغا سالغان تەستىقى.

ئىلاۋە: ماۋ زېمىن (تەخەللۇسى جۈبىڭ) 1938 — 1941-يىللىرى شىنجاڭدا مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولغان.

1935 - يىلى جۈڭگو كومموۇنىستلىرى شېڭ شىسەينىڭ «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقىغا يېقىنلىشىش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، دىيانەتلىك بولۇش، تىنچلىقنى ساقلاش، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش» تىن ئىبارەت

«ئالته چوڭ سياسەت» نى تۈزۈپ چىقىشىغا يارەملەشتى.

جۇڭگو كوممۇنىستلىرى شېڭ شىسەينىڭ قاتمۇ-قات توسقۇنلۇقلىرىنى يېڭىپ، ھەر قايسى خەزمەت تارماقلىرىدا ۋە خەزمەت ئورۇنلىرىدا ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئالته چوڭ سياسەتنى قەتئىي بىجا كەلتۈردى. 1933 - يىلىدىن تارتىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغانغا قەدەر بولغان قىسقىغىنە بىر قانچە يىل ئىچىدە سياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە نۇرغۇن جاپالىق خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجە ياراتتى. ئالايلۇق:

.....

ئىقتىسادىي خىزمەت جەھەتتە شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە يارەملىشىپ، بىرىنچى قارار ئۇچ يىللىق قۇرۇلۇش پىلانىنى تۈزۈپ چىقىپ، شىنجاڭنىڭ تۈرلۈك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇردى..... سانائەت قۇرۇلۇشى جەھەتتىكى نەتىجىلىرىمۇ ناھايىتى كۆرۈنەرلىك بولدى، 1936 - يىلى شخونىڭ مايتاغقا نېفىت زاۋۇتى قۇردى. بۇنىڭدا بۇرغىلاپ قاچىلاش ماشىنىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن سېتىۋېلىندى، تېخنىكا خادىملىرى نېفىت ئېلىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا تەكلىپ قىلىندى.....

يولداش ماۋ زېمىن 1938 - يىلى شىنجاڭ مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولغاندىن كېيىن، قانۇنلۇق ئورنى ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن بىر قاتار مۇھىم تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، جاپالىق خىزمەت ئىشلىدى ..... مايتاغ نېفىت زاۋۇتىنىڭ ئۇسكۇنىلىرى كۈنسايىن مۇكەممەللىشىپ، نېفىت

ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 1941 - يىلى 100 تونىنا ئۆپچۆرىسىگە يەتتى .....

جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى: «ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ قىسقىچە تارىخى توغرىسىدىكى تەكشۈرىلەر توپلىمى» (دەسلەپكى ئورىگىنال، 1963 - يىل).

شىنجاڭدىكى پارتىيە تەشكىلاتلىرى ئىقتىسادىي خىزمەت جەھەتتىمۇ شىنجاڭ خەلقى ئۈچۈن ئاز بولمىغان تۆھپىلەرنى قوشتى. بۇ مەزگىلدە، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدا مەلۇم تەرەققىياتلارنىڭ بولغانلىقىنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ مۇنەۋۋەر كادىرى يولداش ماۋ زېمىننىڭ تىرىشچانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. يولداش ماۋ زېمىن شىنجاڭ مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە، بىر قاتار مۇھىم تەدبىرلەرنى قوللىنىپ كونا مالىيە خىزمىتىنى تەرتىپكە سېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلىدى. سانائەت ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە مايتاغ نېفىت زاۋۇتىنىڭ ئۇسكۇنىلىرىنى تولۇقلاپ، نېفىتنىڭ كۈنلۈك مەھسۇلاتىنى 100 تونىغا يېتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

دېڭ جېكچېك: «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە پارتىيىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرى ۋە ئۇنىڭ تەسىرى» («مىللەتلەر تەتقىقاتى»، 1959 - يىل 6 - سان)

يولداش ماۋ زېمىن مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولغاندىن كېيىن، مالىيە تەشكىلاتلىرىنى تەكشىدى، پۇل مۇئامىلە تۈزۈمىنى ئورناتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە مالىيە ئىنتىزامىنى تەرتىپكە سالدى ..... مۇشۇ ئاساستا تۈرلۈك ئىقتى-

سادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى چىك تۇتۇپ ئېلىپ بارىدى. مەسىلەن، مايتاغ نېفت كېنى ۋە تۇدۇڭخې چۆيۈن زاۋۇتى شۇ ۋاقىتتا قۇرۇلۇشقا باشلىغانىدى.

ياڭ ئەنگۈي: «شىنجاڭ تۇرمىسىدىكى كۆرۈش خاتىرىسى» («قىزىلبايراق لەپىلدىمەكتە» 10 - قىسىم).

يولداش ماۋ زېمىن ئوتتۇرىغا قويغان ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، باج مەنبەسىنى يېتىشتۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش خادىملىرىنى كۆپەيتىش، غەيرى ئىشلەپچىقىرىش خادىملىرىنى ئازايتىش دېگەن يولىورۇقلا ئاساسەن، كارخانا ئورۇنلىرى، مەسىلەن: سودا شىركىتى، ئالتاي ئالتۇن كان ئىدارىسى، مايتاغ نېفت كېنى ۋە شۇنىڭدەك دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق ئورۇنلىرىنىڭ ئېھتىياجى ئىمكان قەدەر قاندۇرۇلدى.

لىۋ دېخې: «يولداش ماۋ زېمىن شىنجاڭنىڭ مالىيىسىنى باشقۇرغان مەزگىلدىكى تەدبىرلىرى ۋە تۆھپىسى» («شىنجاڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدىن تاللانما» 8 - قىسىم. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 - يىل 2 - ئاي).

يولداش زېمىن (ماۋ زېمىننى دېمەكچى — ت) دائىم: مالىيە ئەھۋالىنى ئۆزگەرتىشنىڭ تۈپ چارىسى كىرىمنى كۆپەيتىپ، چىقىمنى تېجەش دەيتتى. كىرىمنى كۆپەيتىش — ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش دېگىنى ئىدى. يولداش زېمىن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئىشچىلارنى ئاكتىپ قوللاپ ھەمدە ئۇلارغا رەھبەرلىك قىلىپ مايتاغ نېفت كېنى، ئالتاي ئالتۇن كېنى، تۇدۇڭخې چۆيۈن زاۋۇتى قاتارلىق كارخانىلارنى قۇرۇپ ۋە كېڭەيتىپ، شىنجاڭنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدا تۆھپە قوشتى، شۇ

ئارقىلىق مالىيە ئەھۋالىنى بۇراشتا ئىجابىي رول ئويناندى.

شىيە لياڭ، گاۋ دېڭباڭ، چىن شى، جياڭ لىيەنمۇ، يەن يىجىن:

«تەكرىتاغقا ئاققۇزغاچ ئىسسىق قېنىنى، ھەممە كىشى يادلايدۇ مەڭگۈگە ئۇنى» («شىنجاڭ گېزىتى» 1983 - يىل 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى)

ئىسمىدىن چىمايدىخىنى شۇكى، 1939 - يىلى 8 - ئايدا دۇ جۇڭيۈەن ئەپەندى ئۆمەك باشلىقى، جاڭ جۇڭشى ۋە گو شېنشەن (ئىلمىي باشقارما باشلىقى) مۇئاۋىن باشلىقى بولۇپ، 200 نەچچە ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىدىن، «شىنجاڭ شۆيۈەن يازلىق تەتىل خىزمەت ئۆمىكى» ئۈيۈشتۇرۇلغان. بۇ ئۆمەك غۇلجا، سۈيدۇك، كۆرە، جىڭ،شىخو، ماناس، قۇتۇبى ۋە مايتاغ نېفت كېنى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، ھەر مىللەت خەلقىگە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشىنى كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق قىلغان..... خىزمەت ئۆمىكىنىڭ پائالىيەت جەدۋىلىدە ئەسلىدە مايتاغ نېفت كېنىغا بېرىش ئورۇنلاشتۇرۇلمىغان، لېكىن نېفت كان ئىشچىلىرى شىخوغا ۋەكىل ئەۋەتىپ، خىزمەت ئۆمىكىنىڭ كان رايونىغا بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. دۇ ئەپەندىم ئىشچىلارنى قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، ئۇلارنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولدى، ئەينى يىللاردا مايتاغ نېفت كېنى قاقاس بىر جاي بولۇپ، گۈل - گىياھ، سۇ يوق ئىدى، ئىشچىلار ئاددىي ئۆيلەردە ئولتۇراتتى. دۇ ئەپەندىم كان رايونىدا قىزغىنلىققا تولغان نۇتۇق سۆزلەپ ئىشچى قېرىنداشلاردىن سەمىمىي ھال سوراپ، ئۇلارنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش يولىدا نېفتنى كۆپلەپ ئىشلەپچىقارغان تۆھپىسىنى يۇكسەك دەرىجىدە ماختىدى. كان رايون ئىشچىلا-

رى ئوچۇق يەرگە سەھنە ياسىدى، كەچتە ئويۇن قويۇۋاتقاندا تۇيۇقسىز قاتتىق بوران چىقىپ، سەھنىنى لىكشىتقىلى تۇردى، دۇ جۇكيۇەن ئىشچىلار بىلەن بىرلىكتە ياغاچ كۆتۈرۈپ كېلىپ، سەھنىنى تىرەپ قويدى، بىر مۇنچە ساۋاقداشلار پەردىنى قولىدا تارتىپ تۇردى. سەھنە ئەسۋابلىرىنى تۆتۈپ تۇرۇپ، ئويۇننى داۋاملاشتۇردى. دەم ئېلىش ۋاقتىدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ يۇز - كۆز، پۇت - قوللىرىنى يۇيۇپ، ھاردۇقىنى چىقىرىش ئۈچۈن ئىشچىلار بىر نەچچە چېلەك ئىسسىق سۇ ئەكېلىپ بەردى. دۇ ئەپەندىم تۇيۇقسىزلا يۇگۈرۈپ كېلىپ ساۋاقداشلارنى سۇ ئىشلىتىشتىن توستى. ئۇ مۇنداق دېدى: «بۇ يەردە سۇ قىس، بىز ئىشچىلارنىڭ قىينىچىلىقىنى كۆپەيتىۋەتسەك بولمايدۇ»؛ ئەسلىدە دۇ ئەپەندىم ئىشچىلار بىلەن سۆھبەتلەشكەندە مايتاغ كان رايونىدا سۇنىڭ ناھايىتى قىس ئىكەنلىكىنى، سۇ ئاققۇزۇش تۇرۇبىسىنىڭ تېخى پۈتمىگەنلىكىنى، كۆيتۇك دەرياسىدىن توشۇپ كېلىش ئۈچۈن 10 نەچچە يول يۇرۇش كېرەكلىكىنى، خېلى ۋاقىتتا ئاران بىرەر قېتىم سۇ ئەكەلگىلى بولىدىغانلىقىنى ئۇققان ئىكەن، ئىشچىلار تۇرمۇشقا ئىشلىتىدىغان سۇنىڭ يېرىمىنى تېجەپ، بۇگۈن كېچە ۋە ئەتە ئەتىگەندە خىزمەت ئۆمىكىنىڭ سۇغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا بەرگەن ئىكەن. شۇ كۈنى كېچىسى دۇ ئەپەندىم ئەتە تاڭ يورۇشىغىلا يولغا چىقىشنى، ئىشچىلارنى ئويغىتىۋەتمەسلىكنى ئۇقتۇردى. ئۇلار ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ بولغاندا كان رايونىنىڭ مەسئۇللىرى ۋە نۇرغۇن ئىشچىلار يۈگۈرۈپ كېلىپ، ئەتىگەنلىك تاماق پەپ مېڭىكلار، دەپ تۇتۇۋالسىمۇ، دۇ ئەپەندىم ئىشچىلارنىڭ كۆڭلىگە رەھمەت ئېيتىپ، توسقانلىرىنى

ئۇنىماي كېتىپ قالدى. بىر مۇنچە ئىشچىلار بۇنىڭدىن چۆچۈپ تەسىرلىنىپ كەتتى. بىر ئۇيغۇر ئىشچى باشمالتىقىنى چىقىرىپ كەينى - كەينىدىن: «يارايدۇ! يارايدۇ!» دەپ ماختىدى.

سۇئال شەيخىدا: «ۋەتەن قۇتقۇزۇش يولىدا قىلغاچ كۆرەش، جاسارىتى ساقلىنار ئەبەدىل - ئەبەد دۇ جۇكيۇەن ئەپەندىنىڭ شىنجاڭ شۆيۇەنىدىكى چاغلىرىنى ئەسلەش» (شىنجاڭ گېزىتى 1983 - يىل 9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى).

ئىلاۋە: دۇ جۇكيۇەن ئاتاقلىق ۋەتەنپەرۋەر زات. 1939-يىلى شىنجاڭ شۆيۇەنىنىڭ باشلىقى بولغان. 1940 - يىلى قىشتا شېڭ شىسەي تەرىپىدىن نەزەربەنت قىلىنغان، 1943 - يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۇرمىدە ئۆلتۈرۈلگەن.

IV شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇناسىۋىتى يامانلاشقاندىن كېيىن مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ خارابلىشىشى

1942 - يىل

5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى چېن تەنچيۇ رېن بېيشىغا تېلېگرام بېرىپ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىغا مۇنۇلارنى دوكلات قىلغان: سوۋېت - گېرمانىيە ئۇرۇشىدىن كېيىن جياڭ جېيشى شىنجاڭنى تارتىۋېلىشقا پائال ھەرىكەتلىنىپ، خۇ زۇڭنەن قىسىملىرىنى ما بۇفاڭنىڭ ئورنىغا مۇداپىئەگە قويدى، جياڭ جېيشى جاڭ يۈەنخۇ (ئېلاۋە: جاڭ يۈەنخۇ شېڭ شىسەينىڭ چۈڭچىڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى) نى شىنـ

جاڭغا قايتىپ بېرىپ، شېڭ شىسەي بىلەن سۆھبەتلىشىشكە ئەۋەتتى، شېڭ شىسەي بۈگۈن بەشىنچى ئىنىسى شېڭ شىيىنى جاڭ يۈەنخۇ بىلەن بىر ئايروپىلاندا چۈڭچىڭغا ئەۋەتتى. شېڭ شىيىي شىنشى شەرتنامىسى ۋە مايىتاغ نېفىت كېنىنىڭ ھۆججەتلىرىنى ئېلىپ سەنشىگە بېرىپ جياڭ جېيشى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭدىن تېزدىن شىنجاڭغا ئادەم ئەۋەتىشنى سوراپ، تىل بىرىكتۈرۈشنى جىددىيلەشتۈرمەكچى...

6 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شېڭ شىسەي جياڭ جېيشىغا يوللىغان مەخپىي تېلېگراممىسىدا: سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى مولوتوۋنىڭ تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالدۇق. سوۋېت ئىتتىپاقى بىرقانچە كۈن ئىچىدە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرى دېكانوزوۋنى مايىتاغ نېفىت كېنى ۋە باشقا مۇھىم مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن شىنجاڭغا ئەۋەتمەز دەپتۇ، دېگەن. شېڭ شىسەي جياڭ جېيشىدىن مۇھىم ئادەملەرنى شىنجاڭ - سوۋېت سۆھبىتىگە قاتنىشىشقا ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلغان.

7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى جياڭ جېيشى جۇ شاۋلىياڭ، ۋېك ۋىنخاۋ، ماۋ باگچۇ قاتارلىقلارنى ئايروپىلان بىلەن ئۈرۈمچىگە ئەۋەتتى.

ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى پارتىيە تارىخىي خىزمىتى كومىتېتىنىڭ «يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە جۇڭگو كومموۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدىكى كۆرەشلىرىدىن خاتىرە» (ئازادلىق ئارمىيە نەشرىياتى، خەنزۇچە 1985 - يىل 8 - ئاي).

1942 - يىلىنىڭ ئاخىرى مەن يۇيىمىن نېفىت كېنىدا

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئىقتىساد مىنىستىرلىكى قوشۇمچە بايلىق مەنبە كومىتېتىنىڭ مۇدىر ئەزاسى ۋېك ۋىنخاۋنىڭ چۈشۈچىدىن ئەۋەتكەن تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالدىم. ئۇ نىڭدا: ئەتە ئۆزىنىڭ جۇچۇەن ئايرودرومىدىن ئۆتۈپ، ئۈرۈمچىگە بېرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن نېفىت كان ئىشلىرىنى مەسلىھەتلىشىدىغانلىقىنى، مېنىڭ جۇچۇەن ئايرودرومىغا بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، بىللەن ئۈرۈمچىگە بېرىشقا تەكلىپ قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ .....

.....

بىز يېتىپ بارغاندا، شېڭ شىسەي ۋېك ۋىنخاۋنى ئۆزىنىڭ دوبەن مەھكىمىسىگە تەكلىپ قىلىپ، ئايرىم سۆھبەتلەشكەن. شېڭ شىسەي مۇنداق دېگەن: شىخو مايىتاغ نېفىت كېنىنى شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى بىرلىشىپ باشقۇرغان. يېقىندا مەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرىنى ئۈرۈمچىگە نېفىت كېنى ئىشلىرى توغرىلىق ئەۋەتىدىغانلىقى ھەققىدىكى تېلېگراممىنى تاپشۇرۇۋالدىم. سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭغا ئەزەلدىن مۇنداق يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار ئەۋەتىپ باقمىغان. بۇ قېتىم تۇيۇقسىزلا مۇنداق مۇئاۋىن مىنىستىرنى ئەۋەتكەنلىكىدىن ناھايىتى تەشۋىشلەنىدىم. ئۇ راستىنلا شىخو نېفىت كېنى ئىشلىرى توغرىلىق كەلدىمۇ - يوق؟ شۇڭا ۋېك ۋىنخاۋنى تەكلىپ، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ نامىدا بىلەن ئۇلارغا تاقابىل تۇرماقچىمەن ....

بۇ چاغدا سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرى دېكانوزوۋ ئۈرۈمچىگە كەلدى، .... كېيىن ۋېك ۋىنخاۋ جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى

سالاهىيتى بىلەن بۇ مۇئاۋىن مىنىستىر بىلەن نېفىت كېنى بىرلىشىپ باشقۇرۇش ئىشىنى سۆھبەتلەشتى، ئەتىجىسى بولمىدى.

سوئال يۆچى: «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىككى قېتىم شىنجاڭغا بېرىش خاتىرىسى» («تارىخىي ماتېرىياللاردىن تاللانما» 84 - قىسىم، تارىخىي ماتېرىياللار نەشرىياتى، 1982 - يىل 12 - ئاي).

نىرىتىن: بۇگۈنگى سۆھبەت يىغىنىدا كۆتىدىغىنىم، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ خىزمىتى ئوڭۇشلۇق بولۇپ، كۆپلەپ ئىشلەپچىقارسا ۋە ياخشىلانسا، بۈگۈنكى سۆھبەت يىغىنىغا پېئال نازىر، لى نازىر، باش كونسۇل قاتناشتى. خىزمەتلەرنى ياخشىلاش ئۈچۈن مايتاغنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلىرەك ئۇقۇشۇپ كۆرۈشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدىكى قۇدۇقلاردىن ھازىر 39 - 43 - قۇدۇق ئىشلەۋاتىدۇ. 39 - قۇدۇق مۇشۇ ئاينىڭ 20 نەچچىلىرى پۈتىدۇ. بۇ قۇدۇق مايتاغنىڭ كەلگۈسىدىكى مەھسۇلاتىنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

21 - قۇدۇق پۈتتى، لېكىن مۇھاكىمە قىلىنىۋاتىدۇ. چۈنكى ئۆز ۋاقتىدا چارلىنىۋاتقان ئىدى. ھازىر مۇھاكىمە قىلىنىۋاتىدۇ.

44 - قۇدۇق بۇرغىلىنىۋاتىدۇ. ئاق توپا توشۇپ كېلىنسە، ئاندىن داۋاملاشتۇرغىلى بولىدۇ.

8 - قۇدۇقتا گاز بولمىغانلىقتىن بۇرغىلانمىدى، 20 - كۈنلىرى ئۆپچۈرىسىدە ئىش باشلىماقچى.

37 - قۇدۇقتىن بىر سوتكىدا ئۈچ تونىنا نېفىت چىقىدۇ.

قىش پەسلىدە ۋىشكا ئورنىتىش ئىشى بەك قىيىن بولغانلىقتىن يازدا تەييارلانغان ئۈچ قۇدۇق ئورنىغا ۋىشكا قۇراشتۇرۇپ بۇرغىلاشنى باشلىماقچىمىز.

50 - قۇدۇق قۇراشتۇرۇلۇۋاتىدۇ، يېقىندا پۈتىدۇ.

ھازىر تۆت قۇدۇقتىن نېفىت چىقىۋاتىدۇ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر سوتكىدا 20 تونىنا ئۆپچۈرىسىدە چىقىدۇ. نېفىت ھەر تەرەپنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايدۇ، خىزمەتنى ئېغىزدا ئەمەس، ئەمەلىيەتتە ياخشىلاش كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا ۋەزىپىنى ئورۇندىغىلى بولىدۇ.

خىزمەت جەھەتتە، پۈتۈن زاۋۇتنىڭ ئىشى توختىغىلى بىر - ئىككى كۈن بولدى، ۋىشكا قۇراشتۇرۇش خىزمىتى توختىغىلى 18 كۈن بولدى، ..... ئىش توختاشنىڭ سەۋەبى ئاساسلىقى ئىشچىلارنىڭ كېيىم - كېچەكى ببرىلمىدى، ئۇندىن قالسا تەمىناتى يېتىشىپ كېتەلمىدى.

ئىش كېيىمنىڭ تەقسىم قىلىشقا يەتمىگەنلىكى ھەم ئىش توختاپ قېلىشنىڭ سەۋەبى.

تەمىنات بولماسلىقىغا مالىيە نازارىتىنىڭ پۇل بەرمىگەنلىكى سەۋەب بولدى. تەمىنات بولمىغانلىقتىن ئادەملەر كېتىپ قالدى.

يېقىندا بىر كۈنى ماي سېتىش ئورنىدىكى بىر ئىشچى ئىش ئورنىدا تاماكا چەككەن، نېفىتلىككە ئوت كېتىش خەۋپى بار. بۇ ناھايىتى قورقۇنچلۇق. ئۇ ئوتتىن ساقلىنىش قائىدىسىگە قارشى تۇردى، بۇنداق ئېچىنىشلىق ئەھۋاللار يېقىنكىچە ساقلىنىپ تۇرۇۋاتىدۇ.

يۇقىرىقى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا مايتاغدا ئەسلىدىكى خىزمەت ھالىتى ئەسلىگە كەلمىگەن، كېسەل ھالەتتە

تۇرۇۋاتىدۇ دېيىشكە بولىدۇ.

خىزمەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۇچۇن:

1. ئىشلەپچىقىرىش ئىنتىزامىنى يۇكسەلدۈرۈش كېرەك، ھەر بىر ئىشچى سىمىنا يېتەكلىگۈچى مۇتەخەسسىسلىك يولۇرۇقىغا بويسۇنۇش كېرەك. ئۇنداق بولمىسا خىزمەتنى خالىمىدى دەپ قاراپ، مۇناسىپ چارە قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

2. ئىش توختىغاندىن كېيىن يەنە بىر قىسىم ئىشچىلار زاۋۇتقا قايتىپ كەلمىدى. بۇلار مەلىكىلىك ئىشچىلار بولۇپ، تەربىيىلىمەك ئوڭاي ئەمەستى، بىر قىسىملىرىنى شۇنچە جاپالىقت خەۋپسىزلىكى ئىداربىسى قاماپ قويغان، بىر قىسمىنى زاۋۇت تەرەپ قاماپ قويغان، بۇ ئىشچىلارنى قايتۇرۇپ ئەكىلىپ، يەنە زاۋۇتتا ئىشلىتىشكە بولامدۇ - يوق.

3. ھازىر يەنە ئىشچىلارنى پات - پات داۋاملىق قولغا ئېلىش بولۇۋاتىدۇ، مەن ئىشچىلارنىڭ نېمە خاتالىقى ئۈتكۈزگىنىنى ئۇقمىدىم، ماڭمۇ ئۇقتۇرۇش قىلمايدۇ. خىزمەتتە مەن مۇتەخەسسىسلەرگە ۋەزىپە تاپشۇرىمەن، لېكىن ئۇلا ئىشچىلارنىڭ داۋاملىق ئىشلىيەلەيدىغان - ئىشلىيەلمەيدىغانلىقىنى ئۇقمىغاچقا، ۋەزىپىنى ئورۇندىيالايدىغان - ئورۇندىيالمايدىغانلىقىنى بىلمەيدۇ.

4. جاپالىت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ھېچكىمنىڭ رۇخسىتىنى ئالماي ياغاچ ماتېرىيال ئالىدۇ. مەن سەۋەبىنى سورسام، ماڭا جاۋاب بەرمەي ياقتۇرمايدۇ. ئۇ تېخى يەنە ناھايىتى تەرسا. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ پات - پات ئادەم قوشۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇنىڭ قوشقان بۇ ئادەملىرى زادى قەيەردە ئىشلەيدۇ؟

مەن باش ئىنژېنېر، مەن ئۇنىڭدىن سوراپ بېقىشقا ھوقۇقلۇق، لېكىن ئۇ باشتىن - ئاخىر ماڭا جاۋاب بەرمىدى.

5. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تۇرمۇش شارائىتى جەھەتتە، ھازىر مۇتەخەسسىسلەر ئۆزلىرىگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى پەقەت سېتىۋالالمايۋاتىدۇ، مەن گۆش سېتىۋالسام جاماىئەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدىكىلەر كەينىمدىن گۆشنى نەگە ئاپىرىدۇ دەپ تەكشۈرۈپتۇ. يېقىنقى بىر قانچە كۈندىن بۇيان مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ئاشخانىسىدا گۆش يوق، بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئۇلار قانداقمۇ خاتىرجەم ئىشلىيەلەيدۇ؟

6. مەلۇم تەرەپلەرنىڭ مۇتەخەسسىسلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يامانلىشىپ كەتتى، نېفىت ئايرىش ئۆيىدىكى مۇتەخەسسىس گلاسكىن مۇنچىغا كىرىپ، ئۇ يەردىن چىقالماي، كېيىن دېرىزىدىن چىققان. ھەر تەرەپنىڭ مۇتەخەسسىسلەرگە يامان كۆز بىلەن قاراۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىۋاتىمىز.

7. ھازىر سوۋېت پۇقرالىرى داۋاملىق قولغا ئېلىنىۋاتىدۇ، شۇخودا ئاپتوموبىلدىلا قولغا ئېلىنغانلا بار. سوۋېت پۇقرالىرى ئەگەر جىنايەت ئۆتكۈزسە باش كونسۇلدىن رەسمىيەت ئۆتەشكە بولىدۇ، مۇشۇنداق خالىغانچە قولغا ئېلىۋېرىش ياخشى ئەھۋال ئەمەس.

مەن بۇ قېتىمقى سۆھبەت يېغىندا بۇرۇنقى كەمچىلىكلەرنىڭ قايتا تەكرارلانماسلىقىنى ئۈمىد قىلىمەن. ئۇزۇلۇپ قېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئادەملەرنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكىنى تولۇق سېتىۋېلىشقا بولامدۇ - يوق.

ئۇنىڭدىن قالسا مالىيە نازارىتىگە بېرىدىغان نېفىت، ھەربىي ئىشلار باشقارمىسىغا بېرىلىدىغان بېنزىنىنىڭ باھاسىنى مايتاغنىڭ بەلگىلىشىگە بولامدۇ - يوق.

ژەن زىجۇن: ژىشكا قۇراشتۇرىدىغان ئىشچىلارنىڭ 18 كۈن ئىش توختىتىشىدا ئىش كىيىمىنىڭ تەقسىملەشكە يېتىشمەسلىكى سەۋەب بولالمايدۇ. ئىش توختىتىشنىڭ ئاساسىي سەۋەبى، ئاش ئىنژېنېر نېرىتىننىڭ ئېغىزلىككە ياماشىدىغان ئىشچىدىن 10 نى قوغلاندى قىلغانلىقى، ھۇنداق چاغدا ئىشچىلار ئەلۋەتتە نارازى بولىدۇ، شۇڭا ئىش توختاتقان.

«1942 - يىل 12 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىكى يېڭى خاتىرىسى» يېڭىغا قاتناشقۇچىلار: سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇلۇغ رۇمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى پوسكىن، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى پېك جيۇەن، قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ نازىرى لى بولىن، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ باش ئىنژېنېرى نېرىتىن، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ژەن زىجۇن.

زاۋۇتتىكى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ كۆپىيىشىنى تەكشۈرگىنىمىزدە، بۇلارنىڭ ئىچىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەنلەر بار. ئۇزۇمچى، ئىلىدىن كېلىپ جۇڭگو تەۋەلىكىگە ئۆتكەنلەر بار. زاۋۇتقا كىرگەندىن كېيىن ھەممىسى مۇتەخەسسىس بولۇپ كەتكەن ھەمدە ئامېرىكا دوللىرى بىلەن ئەۋزەل تەمىنات بېرىلگەن. لېكىن شىنجاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمەتچىلىرىنى باش ئىنژېنېر نېرىتىن (ئېلاۋە: نېرىتىن، ئازادلىقتىن كېيىن جۇڭگو-سوۋېت نېفىت شىركىتىنىڭ باش دىرېكتورى بولغان) ئاشكارا ھالدا ئېتىراپ قىلمايدۇ، پەقەت زاۋۇت باشلىقى، بۇغالتىر، بۆلۈم باشلىقى، كادىرلار بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، تەر-

جىمانىدىن ئىبارەت تۆت خىزمەتچىنىلا ئېتىراپ قىلىدۇ، باشقا خىزمەتچىلەرنى بىردەك ھېسابقا ئالمايدۇ. بۇنداق قىلىش جۇڭگو - سوۋېت ئىككى تەرەپنىڭ مەبلەغ سېلىشتۇرگى مۇددىئاسىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ خىزمەتچىلىرى چەكلىمىسىز كۆپىيۈەرسە ۋە ئىش ھەققى ئايمۇ - ئاي ئۆسسە، شىنجاڭ ھۆكۈمىتى بۇنىڭ يېرىمىنى ئۈستىگە ئالىدۇ، لېكىن زاۋۇت تەرەپنىڭ چەكلىك خىزمەتچىلىرىنىڭ ئىش ھەققى زىيادە تۆۋەن بولۇپلا قالماي، ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ھېسابىغا كىرگۈزمىسە، بۇ ئىككىسىنى سېلىشتۇرغاندا، تەمىناتتىكى پەرق زىيادە كۆپ بولۇپلا قالماي، مەبلەغ سالغان ئىككى تەرەپكە تەڭپۇڭ ئەمەس، شۇنىڭ بىلەن بىللە ھۆكۈمەتمۇ بىر قەدەر چىق زىيان تارتىدۇ، بۇندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ زاۋۇتقا كېلىدىغانلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈشىنى چەكلەشكە بولامدۇ - يوق. يولىورۇق بېرىلسە.

مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ژەن زىجۇننىڭ دوبەن مەھكىمىسىگە يوللىغان تېلېگراممىسى (1943 - يىل 1 - ئاينىڭ 27 - كۈنى).

نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ شتاتى ھۆكۈمەتنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكەن، مەزكۇر زاۋۇت ئەسلىدىكى شتات ئورنى بويىچە، 78 ئادەملەرنى داۋاملىق ئىشلىتىشى، ئاۋۋالقىدەك چىقىم قىلىشى كېرەك. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئىش ھەققىنى خالىغانچە ئۆستۈرۈشى كېلىشىمگەن ئىش، بۇ ئىشنى تاشقى ئىشلار بويىچە پەۋقۇلئاددە خادىم مەھكىمىسىگە يوللاپ، شۇلارنىڭ يارىدىمى بويىچە ئىش قىلىش كېرەك.

شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ دوبەنى قوشۇمچە رە-

ئىس شېك شىسەينىك ۋىن زىجۇنگە جاۋاب تېلېگراممىسى (1943 ـ يىل 2 ـ ئاينىك 9 ـ كۈنى).

سوۋېت ئىتتىپاقىنىك ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى ئارقىلىق مەزكۇر زاۋۇتنىكى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ مەسئۇللىرىغا: بۇندىن كېيىن خالىغانچە خادىملارنى كۆچەيتىش، ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈشكە بولمايدۇ، جۈملىدىن تەۋەلىكىدىكى خىزمەتچىلەرگە ئوخشاش مۇئامىلە قىلىش كېرەككى، كەمستىشكە بولمايدۇ .....

تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق پەۋقۇلئاددە ئەمەلدارى مەكتىمىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىگە جاۋاب خېتى (1943 ـ يىل 2 ـ ئاينىك 12 ـ كۈنى).

بىز تەرەپ ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ تەمىناتىنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ خادىملىرىنىڭ تەمىناتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا بازاۋەر ئەمەس، ئىش ھەققىمىلا ئالساق، ئوخشاش دەرىجىلىك بۇرغىلاش ناچالنىكلىرىنىڭ بىز تەرەپتىكىلەرنىڭ ئايلىق ئىش ھەققى ئاران 60 ـــ 70 يۈەن، سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەلىكىدىكىلەرنىڭ ئايلىق ئىش ھەققى بولسا 700 ـــ 800 يۈەن، ھەمدە ئايرىم ھالدا 100 نەچچە يۈەن تاماق پۇلى بېرىلىدۇ. مۇشۇنداق چوڭ پەرقلىق تەمىنات جۈملىدىن ـ سوۋېت مەبلەغ سېلىپ بېرلىشىپ باشقۇرغان ئىشلاردا بىز تەرەپنىڭ ئەمگەك كۈچى مەبلىغىمىزگە زىيان سالماي قالمايدۇ. بولۇپمۇ چەت ئەللىكلەر جۈملىگودا مەبلەغ سېلىپ، كان ئېچىپ، ئەرزان خام ئەشيا ۋە ئەمگەك كۈچى ھېسابىغا خام ئەشيا ۋە مەنپەئەتكە ئىگە بولىسا، ئەمەلىيەتتە تەڭ باراۋەرلىكتە ئۆزئارا مەنپەئەت

يەتكۈزۈش پرىنسىپىغا مۇۋاپىق كەلمايدۇ، يەنە، تەكشۈرۈشمىزچە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ خادىملىرىنىڭ ئىش ھەققى ئالدىنقى يىلى 9 ـ، 10 ـ ئايلاردا ئىككى قېتىم ئۆستۈرۈلگەن، بۇنى ئۆز ۋاقتىدا مەلۇم قىلغان. ھەمدە بۇيرۇق بەرمەن يوليورۇق بېرىلگەن، بىز تەرەپ قوشۇلمىغان بولسىمۇ، ئۇنى توسقىلى بولمىدى.

مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ۋىن زىجۇننىڭ شېك شىسەيگە يوللىغان مەكتۇبى (1943 ـ يىل 3 ـ ئاينىك 23 ـ كۈنى).

1942 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى قوشۇمچە دوبەنى شېك شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى مولوتوۋغا مۇنداق ئالاقە ئەۋەتكەن: «..... سىلەر 1942 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىكى مايتاغ نېفىت كېنى توغرىسىدىكى ھۆججىتىڭلارنى تاپشۇرۇۋالدۇق. (ئىلاۋە: بۇ سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىغا قويغان سوۋېت ئىتتىپاقى، شىنجاڭنىڭ مايتاغ نېفىت كېنىنى بىرلىكتە مەبلەغ سېلىپ باشقۇرۇش توغرىسىدىكى «سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپوبلىكىلار ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ كېلىشىم لايىھىسى»نى كۆرسىتىدۇ.) مەن بۇ ئىشنىڭ ئەسلى ئەھۋالىنى سىلەرگە ئۇقتۇرۇپ قويۇشنى خالايمەن. جۈملىدىن مەركىزىي ھۆكۈمەتنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىلا مايتاغدىن نېفىت چىقىرىۋاتقانلىقى ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپقان ھەمدە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭا ئىقتىساد مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى ۋېك ۋېنخاۋنى شىنجاڭغا مەسلىھەتلىشىشكە ئەۋەتكەن. دۇنيا بويىچە

فاشىزمغا قارشى بىرلىكسەپ تۈزۈلگەن شارائىتتا، جۇڭگونىڭ باسقۇنچىلارغا قارشى ئۇرۇشى جاپالىق باسقۇچتا تۇرۇۋاتقانلىقىدىن، پۈتۈن مايتاغ نېفىت كېنى يالغۇز جۇڭگونىڭ باسقۇنچىلارغا قارشى ئۇرۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالماستىن، خەلقئارادىكى فاشىزمغا قارشى كۈرەشنىڭ ئاخىرقى غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتە ناھايىتى زور رول ئوينايدۇ دەپ قارىدىم. جۇڭگو ھۆكۈمىتى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، مۇشۇنداق تەلەپنى قويغاندا ئۇنى رەت قىلىشقا ئامالسىز قالدىم. شۇ سەۋەبتىن بۇنى سىلەرگە چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمەن. ئالدىدا كەلگەن ئالاقىدە مايتاغ نېفىت كېنىنى ئىككى تەرەپ باشقۇرسا بولىدۇ، يەنى، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن شىنجاڭ ياكى جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتى باشقۇرسا بولىدۇ دېيىلىپتۇ. مەن پىكىرىڭلارغا تامامەن قوشۇلمەن. شىنجاڭ جۇڭگونىڭ بىر ئۆلكىسى، بۇ كارخانىنى جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى باشقۇرغىنى مۇۋاپىق .....»

1942 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى مولوتوۋ شېك شىسەيگە جاۋاب ئالاقە ئەۋەتكەن: «..... 7 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى مايتاغ نېفىت كومبىناتى مەسلىسى توغرىسىدىكى ئالاقىڭىزنى تاپشۇرۇۋالدىم ..... جانابىڭىز، مايتاغ نېفىت كومبىناتىنى باشقۇرۇشقا ئىككى تەرەپ، يەنە جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ قاتناشقىنى مۇۋاپىق دەپ قارايسىز. سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بۇ بايانىتقا قوشۇلىدۇ .....». شېك شىسەي بۇ ئالاقىنى تېلېگرام ئارقىلىق جياڭ جېيشىغا ئەۋەتكەن، جياڭ جېيشى

بۇنى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرى فو بىڭچاڭ، چىەن چاڭكەي، ئىقتىساد مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى ۋىك ۋىنخاۋغا ئەۋەتىپ، كونكرېت چارىسىنى مەسلىھەتلىشىپ چىقىرىشنى، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى بىلەن كۆرۈشۈشنى تەۋسىيە قىلغان.

1942 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىگى تەپسىراتىنى سوۋېت ئىتتىپاقى باش ئەلچىخانىسىغا ئەۋەتكەن: «جۇڭگو ھۆكۈمىتى شىنجاڭ ئۆلكىسىدىكى مايتاغ نېفىت كېنىنى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىرلىشىپ باشقۇرۇشنى قارار قىلدى، بۇ ھەقتە توختام تۈزۈپ بۇ ئىشقا كىرىشىش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقى باش ئەلچىخانىسى بىلەن چۈچىكىدا مەسلىھەتنى باشلىماقچى.»

1942 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە مۇنداق جاۋاب بەرگەن: «.... سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى ئوتتۇرىغا قويغان شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مايتاغ نېفىت كېنىنى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ بىرلىشىپ باشقۇرۇش توغرىسىدىكى پايانىتىنى مۇۋاپىق دەپ قارايدىغانلىقىنى ئىزاھلايدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى جۇڭگودا تۇرۇشلۇق باش ئەلچى فەن يۈشىن ۋە سودا ئىشلىرى ۋەكىلى باكونىننى چۈچىكىدا جۇڭگو تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ۋە ئاساسلىق مەسئۇل تارماقلار بىلەن مەسلىھەتلىشىشنى تاپشۇ-

1942 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى جۇڭگو ـ سوۋېتنىڭ شىنجاڭ مايتاغ نېفىت كېنىنى بىرلىشىپ باشقۇرۇشنى مەسلىھەتلىشىدىغان تۈنجى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، بۇ يىغىنغا، جۇڭگو تەرەپتىن: فۇ بىڭچاڭ، ۋىلىك ۋىنخاۋ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن: فەنيۇشىن، باكونىن قاتناشتى، جۇڭگو تەرەپ «شىنجاڭ مايتاغ نېفىت كېنىنى جۇڭگو ـ سوۋېت بىرلىكتە باشقۇرۇش توغرىسىدىكى كېلىشىم لايىھىسى» نى ئوتتۇرىغا قويدى. يىغىندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئىقتىساد مىنىستىرلىكىنىڭ ئادەم ئەۋەتىپ، مايتاغ نېفىت كېنىنى تەكشۈرۈشكە ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئۇسكۇنىلىرىگە نەق مەپدانىدا باھا قويۇشقا قوشۇلدى.

1943 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى فەن يۇشىن كاتىپنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ئوتتۇرىغا قويغان «سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپوبلىكىلار ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن جۇڭخۇا مىنگو خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭ مايتاغ نېفىت كېنىنى ئېچىش توغرىسىدىكى كېلىشىمى» (لايىھە) نى ئاپىرىپ بېرىشكە ئەۋەتتى.

1943 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى جۇڭگو ـ سوۋېت ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى، قاتناشقۇچىلار، جۇڭگو تەرەپتىن: سۇڭ زىۋېن، ۋىلىك ۋىنخاۋ، فۇ بىڭچاڭ، ۋۇ گوجىن، خۇ شىزې، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن: فەنيۇشىن، باكونىن. ۋىلىك ۋىنخاۋ ئىككى تەرەپنىڭ «مۇھىم ئوخشىماسلىقى» بولغان ئون نۇقتىنى مۇھاكىمە قىلىش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا قويغان؛ فەن يۇشىن ئىككى تەرەپنىڭ لايىھىسى ئۈچىدىكى پىكىردە پەرق ناھايىتى چوڭ دەپ مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن جاۋاب بېرىشنى بىلدۈرگەن.

1943 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئىككىنچى قېتىملىق يىغىن ئېچىلدى. قاتناشقۇچىلار، جۇڭگو تەرەپتىن ۋىلىك ۋىنخاۋ، ۋۇ گوجىن، خۇ شىزې، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن: فەن يۇشىن، باكونىن، ئىككى تەرەپ بىر قانچە مادداردىن ئۇستىدە مۇنازىرلەشتى.

1943 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى، 3 ـ قېتىملىق يىغىن ئېچىلدى. قاتناشقۇچىلار، جۇڭگو تەرەپتىن: ۋىلىك ۋىنخاۋ، ۋۇ گوجىن، خۇ شىزې. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن: فەن يۇشىن، باكونىن، فەن يۇشىن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ پىكىرىنى يەتكۈزدى: 1. دەسمايىنى ئىككى تەرەپنىڭ ھەر قايىسىسى 50% تىن چىقىرىدۇ، 2. باشقۇرۇشتا ئىككى تەرەپ ئۈچتىن ئادەم چىقىرىپ دوكسخوي تەشكىل قىلىنىپ، نۆۋەتلىشىپ رەئىسلىكىنى ئۆتەيدۇ. بىرىنچى دىرېكتورلۇقنى سوۋېتلىك ئۆتىشى كېرەك. 3. ھەر قانداق قانۇن كېلىشىمدىكى پرىنسىپ ياكى بەلگىلىمىلەرگە ئۇيغۇن بولمىسا ئۇنى قوللىنىشقا بولمايدۇ. 4. شىركەتكە ئېھتىياجلىق بولغان يەرنى باھاسىنى سۆزلىشىۋالغاندىن كېيىن ئىشلىتىشگە ئاجرىتىپ بېرىش كېرەك.

ئىككى تەرەپ بىر ـ بىرلەپ مۇنازىرىلەشتى.

1943 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى فەن يۇشىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە: سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ ئۇسكۇنىلىرىنى چۈۋۈپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا توشۇپ كېتىدىغانلىقى

نى ئۇقتۇردى. ئىككى تەرەپنىڭ سۆھبىتى توختىدى دەپ ئۇقتۇردى.

ئالاقىدار ماتېرىياللارغا ئاساسەن قىسقارتىلىپ تۈزۈلدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى مېنى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنىڭ يېقىنقى ئەھۋالى سەۋەبىدىن ئامالسىزلىقتىن چىقارغان قارارىنى جانابلىرىغا تەپسىلى دوكلات قىلىشىمنى بۇيرۇدى: ..... (2) مايتاغ نېفىت كېنى ۋە نېفىت ئايرىش خىزمىتىنى توختىتىش، مۇتەخەسسىسلەرنى قايتۇرۇپ كېتىش ھەمدە ئۆزىمىزنىڭ ئۇسكۇنىلىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا توشۇپ ئەكىتىش .....»

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى فەن يۈشىننىڭ جاك جېيشىغا يوللىغان تەپسىرىسى (1943 - يىل 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنى)

... ۋېك مىنىستىر شۇ مەيداندىلا مۇتەخەسسىس ئەۋەتىپ مەزكۇر كانغا بېرىپ ئۇسكۇنىلەرگە باھا قويۇش ۋە كان رايونىنى تەكشۈرۈش پىكرىنى چۈشەندۈردى، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن باش ئەلچى فەن يۈشىن بۇنىڭغا قوشۇلدى ھەمدە ھۆكۈمەتنىڭ كاندا تۇرۇشلۇق سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ مەسئۇللىرىغا بۇ ئىشقا ئىمكانقەدەر ھەمكارلىشىشنى تېلېگرام بىلەن ئېيتىشنى دوكلات قىلدى، يىغىندىن كېيىن بۇ كومىتېت ئادەم تاللاپ شىنجاڭغا ئىشلەشكە ئەۋەتتى. گو كېچۇەن، شۇ خۇبىك قاتارلىق جەمئىي بەش كىشىنى ئۇسكۇنىلەرنى باھالاشقا ئەۋەتتى. خۇاك جىچىك، ياك جوڭجيەن قاتارلىق ئالتە كىشىنى كان رايونىنى ئۆل

چەش ئىشىغا ئەۋەتتى. مەزكۇر كىشىلەر 11 - ئاينىڭ باشلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، يولغا چىقىپ شىنجاڭغا يېتىپ بېرىپ، شۇ ئايدا مايتاغ كان مەيدانىغا كېلىپ، گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خىزمىتىنى باشلىدى.. ئۇسكۇنىلەرگە باھا قويۇش خىزمىتىدە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ھېسابات تەكشۈرۈش ۋە ئالاقىدار ماتېرىياللارنى تەكشۈرۈشكە تېگىشلىك بولۇپ قالدى. شۇ چاغدا مەزكۇر كاندا ئىش تاشلاش دولقۇنى پەيدا بولغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باش ئىنژېنېرى ئۇرۇمچىگە كەلگەنلەرنى چاقىرتىپ كەتتى، بىز تەرەپكە كېرەكلىك ماتېرىياللار تەييارلىنىپ، ئۇرۇمچىگە كەلگەنلەر قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بېجىرىلىدىغان بولدى. 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى سوۋېت تەۋەلىكىدىكى بۇ باش ئىنژېنېر كانغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن: سوۋېت ئىتتىپاقى نېفىت خەلق كومىتېتىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، مۇھاكىمە قىلىدىغان ئورۇن ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ۋەكىلى تېخى رەسمىي بېكىتىلمىگەنلىكى ئۈچۈن بۇ ئىشنى ئىشلەش ۋاقتىنچە قېيىن، خەرىتە، جەدۋەل، سانلىق مەلۇماتلارنى بۇيرۇق بويىچە كېچىكمەي بېرىمىز دېگەنلەرنى ئېيتتى، كومىتېتىمىز بۇ دوكلاتنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن دەرھال كىشى ئەۋەتىپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سودا ئىشلىرى ۋەكىلى باكونىن بىلەن كۆرۈشتى. باكونىن ھۆكۈمەتنىڭ تېلېگرام بېرىدىغان بولدى ..... ۋەكىل باكونىنىڭ ئېيتىشىچە، شۇ ئاينىڭ 26 - كۈنى ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ نېفىت كېنىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ مەسئۇللىرىغا بىز تەرەپنىڭ خىزمەتنىگە ئىمكان قەدەر ھەمكارلىشىشنى ئۇقتۇرغانلىقى توغرىسىدىكى تېلېگرامنى تاپ

شۇردى، ھەمدە مەزكۇر كومىتېتنىڭ شىنجاڭغا كەلگەنلەرنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى.

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئىقتىساد مىنىستىرلىكى بايلىق مەدىنە كومىتېتنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە يوللىغان ئالاقىسى (1942 - يىل 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى).

نېفتلىك ھالىتىنى قوغداش توغرىسىدا، مەزكۇر كاندا چەمئىي ئالتە نېفت قۇدۇقى بار بولۇپ، تۆمۇر قاپقاق بىلەن ھىملاپ قويۇلغان، چۆرىسى بولتا بىلەن چىڭىتىلغان ھەمدە قەلەي بىلەن كەپشەرلەپ قويۇلغان. سوۋېت تەرەپ باش ئىنژېنېرىنىڭ ئېيتىشىچە: قۇدۇق ئىچىدىكى كالون پىچىرىم بولۇپ، ئۇنىڭغا تىگىلمىگەن، قۇدۇققا باشقا ھېچقانداق نەرسە ئورنىتىلمىغان. جۈڭگو - سوۋېت ئىككى تەرەپنىڭ تاپشۇرۇپ بېرىش - ئۆتكۈزۈۋېلىشى ئۈچۈن پېچەتلەپ قويۇلغان. بۇ ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ كۆرگىنىمىزدە راستىمۇ قىلىدۇ.

2. چۈۋۈش ئەھۋالى توغرىسىدا. ئەمەلدار زىياڭنىڭ مۆلچەرلىشىچە چۈۋۈش ئىشىنىڭ 70% ى ئورۇنداپ بوپتۇ، ئاپتوموبىل ترانسپورت مىقدارى ئاز بولغاچقا چۈۋۈپ بولغان ماتېرىياللارنىڭ يەنە يېرىمىدەكى تېخى توشۇلمىغان. بۇرۇنقى ترانسپورت مىقدارى بويىچە مۆلچەرلىگەندە، يەنە ئۈچ ئايدا ھەممىنى توشۇپ بولغىلى بولىدۇ. سۇ ئېلېكتر ئۇسكۇنىلىرىگە كەلسەك، زاۋۇت ئىچىدە يەنە جۈڭگو - سوۋېت تېخنىك ئىشچىلىرىدىن چەمئىي 500 دىن ئارتۇق كىشى بولۇپ، يەنىلا سۇ توك بىلەن تەمىنلەشكە تېگىشلىك بولغاچقا، تېخى چۈۋۈلمىدى. ئەمەلدار زىياڭ كېچىكتۈرۈپ چۈۋۈشنى تەۋسىيە قىلدى. پېچىرنىڭ قارىشىچە بىز تەرەپ

نىڭ كەلگۈسىدە باھا قويۇپ سېتىۋېلىپ پايدىلىنىشنى، بۇ ئىشنى ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق سوۋېت كونسۇلى بىلەن كېڭىشىپ، ئۇنى چۈۋۈماي ھېسابتىن ئۆتكىچە قالدۇرۇپ قېلىشنى لايىق كۆردۇم .....

ۋۇ زىياڭنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە يوللىغان تېلېگراممىسى (1943 - يىل 8 - ئاينىڭ 26 - كۈنى).

ئىلاۋە: ۋۇ زىياڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق پەۋقۇلئاددە تاشقى ئىشلار ئەمەلدارى، 1943 - يىل 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن مايتاغنى تەكشۈرۈشكە بېرىپ، 26 - كۈنى قايتىپ كەتكەن.

سوۋېت كونسۇلى تۇشۇمچە شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق سودا ئىشلىرى ۋەكىلى ماكروۋنىڭ 11 - ئاينىڭ 2 - كۈنى مەھكىمىگە كېلىپ ئېيتىشىچە: مايتاغ نېفت كېنىدىكى بارلىق بۇرغىلاش قۇرۇلۇشى، ئۇسكۇنىلىرى قاتارلىقلاردىن، ئۇنىڭ ئىچىدىكى سوۋېت تەرەپ مەبلەغ سالغان كان مەيدانىنى بىزگە سېتىپ بېرىمەكچىكەن. باھاسى ئامېرىكا پۇلىغا 2 مىليون 12 مىڭ 630 يۈەن ئىكەن. شېڭ دوبەن بىلەن مەسلىھەتلىشىش نەتىجىسى مۇنداق بولدى: بۇ نېفت كېنىنى كەلگۈسىدە ئېچىشنى ئىقتىساد مىنىستىرلىكى بېجىرىشى كېرەك. بۇ كانىدىكى سوۋېت تەرەپ مەبلەغ سالغان ئۇسكۇنىلەرگە باھا قويۇپ مۆلچەرلەشتە، ئۆيى ئىمارەت قاتارلىق ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتىن يېقىن تەتراپتىن كىشى ئەۋەتىپ مۆلچەرلەشكە بولىدۇ، بۇرغىلاش ۋە تېخنىكا قۇرۇلۇشى قىسمىغا مۇتەخەسسىس بولمىغاچقا ئىقتىساد مىنىستىرلىكى

نىڭ يۈيمىن نېفىت كېنىنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى كېلىپ باھا قويۇپ بېرىشكە تېلېگرام بېرىشنى سورايمىز. بۇ ئىش بالـ دۇررىق مەشلىمەتلىشىپ پۈتسە، پېقىر كېلەر يىل ئەتىيازدا ئېچىشنى باشلىماقچى.

ۋۇ زېشاڭنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مـ ئىستىرلىكىگە يوللىغان تېلېگرامىسى (1943 ـ يىل 11 ـ ئاي نىڭ 4 ـ كۈنى).

شېڭ دوبەننىڭ مەزكۇر كانىنى مەركەزدىن ئۆتكۈزۈـ ۋېلىپ باشقۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن ماشىنا ـ زاپچاسلىرىنى مىنىستىرلىكىمىز سېتىۋېلىش پـكرىنى قوللايمىز. شۇڭا ئالىيلىرى (ئېلاۋە: جياڭ جيېشى) مىزدىن يولىورۇق بېرىشى ھەمدە گەنسۇ نېفىت كېنىنىڭ تېـزدىـن مۇتەخەسسىس ئەۋەتىپ باھالاپ كېلىشى سورالدى.

ۋېك ۋىنخاۋنىڭ ۋۇ زېشاڭغا جاۋاب تېلېـگرامـمـسى (1943 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى).

سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بىلەن جۇڭگو ـ سـوۋېـت ئىككى تەرەپنىڭ سالغان مەبلەغ سانىنى سېلىشتۇرۇپ كۆـ رۈش ۋە سوۋېت تەرەپنىڭ ئـۆيـ ـ ئىمارەتلىرىنىڭ قىممـ تىنى كۆرۈپ باھالاش ئەھۋالى:

1. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ مەبلىغى ئامېرىكا پۇلىغا 4 مىليون 346 مىڭ 170 يۈەن، ئىنۋېنتېرنىڭ ئېيتىشـ چە، بىر قىسىم ماشىنا ـ زاپچاسلار ۋە ھېساباتلار سوۋېـت ئىتتىپاقىغا ئېلىپ كېتىلگەندىن باشقا قېپقالغان ئۆيـ ئـ ئىمارەتلەر ۋە نېفىت قۇدۇقىنىڭ باھاسى 2 مىليون 12 مىڭ 630 ئامېرىكا دوللىرى دەيدۇ. بۇنى پەۋقۇلئاددە ئـەمەلدار ۋۇ (زېشاڭ ـــ ت) بىلەن مەسلىھەتلەشتۇق: سوۋېت ئىتتىپاقى

تەرەپ ساتىدۇ، جۇڭگو تەرەپ ئالىدۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەـ رەپنىڭ سالغان مەبلەغ ھېساباتىنى تەكشۈرۈپ ئولـتۇرۇش ھاجەتسىز.

2. بىز تەرەپنىڭ مـەبلىغىنى ئىككى تەرەپنىڭ سېـ لىشتۇرۇپ كۆرۈشى بىلەن ئامېرىكا پۇلـغـا 1 مىلـيون 53 مىڭ 978 يۈەن يەتتە مو تۇققۇز فۇڭ قىلىشـقا قوشۇلـدى. تەكشۈرۈشىمىزچە يۇقىرىقى مەبلەغدىن باشقا مالىيە نازارـ ىتىنىڭ 1930 ـ يىلى 12 ـ ئايدا مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ماشىنا ـ زاپچاس توشۇشى ئۈچۈن ئاجرىتىپ بەرگەن كىرا ھەققى 175 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى بار ئىكەن. ئىنۋېنـېر نېرىتىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ 1941 ـ يىلى 4 ـ ئايدا يەرلىك مەھـ سۇلاتلار شىركىتىنىڭ ئۈرۈمچى سودا شىركىتىنىڭ قەرزىنـى قايتۇرۇشى ئۈچۈن مالىيە نازارىتىدىن ئاجرىتىپ بېرىلگەن پۇل بولۇپ، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ كىرا ھـەـ قى ئەمەس. بۇنى مەبلەغ قىلىشقا بولمايدىكەن.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەت مالىيە نازارىتى، قـۇرۇـ لۇش نازارىتى خىزمەتچىسى چېن يۈجاڭ، سۇ جيۇەن، ژاڭ لىنسىڭ، ۋېن زىجۇنلەرنىڭ جۇڭگو ـ سوۋېت تـەرەپـنـىـڭ مەبلىغىنى تەكشۈرۈش ئەھۋالى توغرىسىدىكى دوكلات (1943ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى).

سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايـ ئاغ نېفىت كېنىنى سېتىپ بېرىش ئىشى توغرىسىدا، ئۇيـ كەن يىلى 11 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى 41 ـ نومۇرلـۇق تېـ لېگراممىدا ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەتنىڭ ئاۋۇال ئادەم ئەۋەتىپ ئۆيـ ـ ئىمارەت قىسمىنىڭ باھاسىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشى ئېيتىلغان. نېفىت قۇدۇقى قىسمىغا كەلسەك بايلىق مەنبە

كومىتېتنىڭ شىنجاڭغا ئىنژېنېر ئەۋەتىشنى (ئىلاۋە: گەنسۇ نېفىت كان ئىدارىسىنىڭ ئىنژېنېرى لى تۇڭجاۋ) كۆتۈپ قالغان. بۇ كىشى ئالدىنقى يىلنىڭ ئاخىرى ئۈرۈمچىگە يېتىپ كېلىپ باھا قويۇشقا كىرىشكەنىدى. بۇ يىل 1 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى باھا قويۇش ئىشلىرى ئاياغلاشتى، ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ قىممىتى ئامېرىكا پۇلىغا 250 مىڭ دوللار، نېفىت قۇدۇقى قۇرۇلۇشى ئامېرىكا پۇلىغا بىر مىليون 250 مىڭ دوللار، جەمئىي 1 مىليون 500 مىڭ دوللار بولدى. لېكىن باھا قويغۇچى كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، قويۇلغان باھا بەك چىڭ بولغان. ئەسلىدىكى باھاسىدىن خېلى چوڭ پەرقلىنىدۇ. ئەگەر بۇنى يېڭىباشتىن قۇرۇشقا توغرا كەلسە، ئۇ نىڭدىن نەچچە ھەسسە جىق پۇل كېتىدىكەن. دەسلەپتە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ، نېفىت قۇدۇقى قىسمىغا ئامېرىكا پۇلىغا 2 مىليون 20 مىڭ دوللار، ئۆي - ئىمارەتكە 490 مىڭ دوللار، جەمئىي 2 مىليون 510 مىڭ دوللار باھا قويدى. سوۋېت كونسۇلى بىلەن سۆھبەتلەشكەندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ سېتىش باھاسىنى 1 مىليون 700 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا چۈشۈردى. لېكىن بۇنىڭدىن يەنە ئازايتىمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى، بىز تەرەپنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولۇپ پېچەتلەنگەن قۇدۇقنىڭ رەسمىيەتلىرىنى ۋە پېچەتنى ئېلىش قەدىمى باسقۇچلىرىنى يازما ئىزاھلايدىغان بولدى. پېقىر ئۇنى بىر تەرەپ قىلسا، نېفىت چىقمدۇ. ئۇلار يەنە قۇرۇلۇشقا دائىر بارلىق خاتىرە خېرىتىلىرىنى، جەدۋەللىرىنى پايدىلىنىشىمىز ئۈچۈن بېرىدىغان بولدى. شېك دوبەن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كۆرگەنىمدە، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ باھا دا مۇنداق چوڭ يول قويۇشى ئۇلارنىڭ قايتىپ كېتىشكە

ئالدىرىغانلىقىدىن بولغان، شۇڭا پۈرسەتنى ئىگىلەپ، شۇ باھا بويىچە سېتىۋېلىش كېرەك دېدى. مىنىستىر ۋېك ۋېنخاۋغا تېلېگرام يوللاپ يولىيورۇق سورىغىنىمىزدا بايلىق مەنبە كومىتېتى ئۆز باھاسى بويىچە سېتىۋالسا بولىدۇ دەپ يولىيورۇق بەردى ھەمدە توختام تۈزۈشكە تولۇق ھوقۇق بەردى. شۇنىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلى بىلەن سۆھبەتلەشكىنىمىزدە مەزكۇر كانىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بىلەن ئۆزئارا ئېلىم - بېرىمى بولۇپ، ئېنىقلىغىلى بولمىغانلىقتىن ئادەم ئەۋەتىپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇئاۋىن كونسۇلى بىلەن بىرلىكتە مەزكۇر كانغا بېرىپ ھېسابات ئېنىقلاشقا يارىدەملەشتۇق. شۇنىدىن كېيىن سوۋېت كونسۇلى بىلەن ھېسابنى توغرىلىدۇق. توختامنىڭ مادداللىرى تۈزۈلۈپ بولدى. بۈگۈن (16 - كۈنى) مەھكىمىدە تۈزۈلگەن توختامنىڭ خەنزۇچە، روسچە نۇسخىسىغا ئىمزا قويۇلدى. توختامنىڭ ئەسلى نۇسخىسىنى مەزكۇر تېلېگرام ئارقىلىق بايلىق مەنبە كومىتېتىنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن ئەۋەتتۇق. كىشى ئەۋەتىپ نېفىت كېنىنى تاپشۇرۇۋېلىشنى ھەمدە توختامدىكى بەلگىلىمە بويىچە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ پۇلىنى تۆلەپ بېرىشنى سورايمەن. بۇنىڭدىن باشقا مەھكىمىنىڭ دوبەن مەھكىمىسى ئارقىلىق بىز تەرەپنىڭ زاۋۇت باشلىقىنىڭ ئاۋۋال تاپشۇرۇپ ئېلىپ ساقلاپ تۇرۇشىغا ھاۋالە قىلىشىنى سورايمەن.

ۋۇ زىشاڭنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە تېلېگرامىسى (1944 - يىل 2 - ئاينىڭ 16-كۈنى).

(1) ب تەرەپ (ئىلاۋە: سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ)

شنجاڭ ئۆلكىسى شخو ناھىيىسى ئىچىدىكى مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا تەئەللۇق بولغان بارلىق نېفىت قۇدۇقى قۇرۇلۇشى ۋە ئۇسكۇنىلىرى قاتارلىقلارنى ئا تەرەپ (ئىلاۋە: جۇڭگو تەرەپ) كە سېتىپ بېرىدۇ، ھەمدە ئا تەرەپ ئەۋەتكەن باھا قويغۇچى خادىملارنىڭ نەق مەيدانىدا باھالىغان سانى ۋە ب تەرەپ بەرگەن ئالاقىدار نېفىت قۇدۇق قۇرۇلۇشى، ئۇسكۇنىلىرىنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن ئا تەرەپنىڭ تاپشۇرۇۋېلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ.

(2) ئا تەرەپ ب تەرەپنىڭ يۇقىرىدىكى نېفىت قۇدۇق قۇرۇلۇشى ۋە ئۇسكۇنىلىرى ئۈچۈن جەمئىي نەق بىر مىليون 700 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى بېرىدۇ. يەنى جۇڭخۇا مىنگو چوڭچىك مەركىزىي بانكىسى ئارقىلىق نيو - يورك يولى بانكىسىغا (CHASEBANK) تېلېگرام ئارقىلىق پېرېۋوت قىلىپ سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەت بانكىسى ھېسابات نومۇرىغا كىرگۈزىدۇ ...

(3) مەزكۇر توختام ئىمزالاندىن كېيىن ئىككى تەرەپ خادىم ئەۋەتىپ يۇقىرىدىكى نېفىت قۇدۇق قۇرۇلۇشى، ئۇسكۇنىلىرى قاتارلىقلارنى تاپشۇرۇپ بېرىش - ئۆتكۈزۈۋېلىشنى ھەمدە بۇنى 15 كۈن ئىچىدە ئېنىق پۈتتۈرۈپ، مۇھاپىزەتچىلەرنى (ئىلاۋە: 1943 - يىلى 6 - ئايدا مايتاغ نېفىت كېنىغا كېلىپ ئورۇنلاشقان سوۋېت ئىتتىپاقى قوشۇنىنى قۇمۇل ئارقىلىق چېكىندۈرۈپ كېتىشنى كۆرسىتىدۇ) قايتۇرۇپ كېتىشكە قوشۇلدى.

(4) ب تەرەپ مەزكۇر توختام ئىمزالانغاندىن كېيىن بىر ئاي ئىچىدە مەزكۇر كاندىكى نېفىت قۇدۇق قۇرۇلۇشىغا ئائىت خاتىرە سخېملار مەسىلەن: ① ئېلېكتر

بىلەن تەكشۈرۈش خاتىرىسى. ② بۇرغىلاش خاتىرىسى. ③ جىنس قاتلىمىنىڭ كەسمە يۈز سخېمىسى. ④ مايتاغ رايونىنىڭ گېئولوگىيىلىك تۈزۈلۈش سخېمىسى قاتارلىقلارنى شۇنىڭدەك بېرىشكە بولىدىغان باشقا تۈرلۈك سخېملارنى ئا تەرەپكە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ.

جۇڭگو - سوۋېتنىڭ مايتاغ نېفىت كېنىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئىلگىدىكى قۇرۇلۇش ۋە ئۇسكۇنىلەرنى سېتىۋېلىش - سېتىش توغرىسىدىكى «توختامى» (1944 - يىل 2 - ئاينىڭ 16 - كۈنى).

جۇڭگو مەركىزىي بانكىسى 2 - ئاينىڭ 19- كۈنى جەمئىي باھا پۇلى نەق بىر مىليون 700 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىنى نيو - يورك يولى بانكىسىغا ئەۋەتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەت بانكىسى ھېسابات نومۇرىغا كىرگۈزدى. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە تېگىشلىك بولغان نېفىت قۇدۇقى، ئۆي - ئىمارەت، ماشىنا قاتارلىقلارنى جۇڭگو تەرەپ 2 - ئاينىڭ 21 - كۈنى تاپشۇرۇۋېلىپ پۈتتۈردى.

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىغا ئەۋەتكەن ئالاقىسى (1944 - يىل 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى).

مىنگونىڭ 32 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەلىكىدىكى خادىملارنىڭ ھەممىسى دۆلىتىگە قايتۇرۇپ كېتىلدى، كان زاۋۇتىنىڭ پۈتۈن ئۇسكۇنىلىرى — ئېنېرگىيە، ئېلېكتر، تېخنىك ماتېرىياللار ۋە ژودوپروۋود قۇرۇلۇشىنىڭ ھەممىسى چۈۋۈپ ئېلىنىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا توشۇپ كېتىلدى، جېنى ئاز قالغان ۋە ئىشلىتىشكە يارىمايدى-

غان ئاز مقداردىكى سايمانلار، تېخنىك ماتېرىيالـلار بىلەن تەرەپكە قالدۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بايلىق مەنبە كومىتېتى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە زور مقداردا ئامېرىكا دوللىرى تۆلەپ بەردى، كېيىن بايلىق مەنبە كۆمىتېتى ئادەم ئەۋەتىپ مەزكۇر زاۋۇتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىشىنى ئىشلىدى، قىمىنچىلىق ناھايىتى كۆپ بولدى، لېكىن مەھسۇلاتى بۇرۇنقىدەك بولمىدى.

ژۇفېن «شىنجاڭ كانچىلىق ئەھۋالى» (1946 - يىل 12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قول يازما).

V شىخو نېفىت كېنىغا تەييارلىق كۆرۈش ئورنى قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدە

شېڭ شىسەي كومپارتىيىگە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇپ، جياڭ جېيشىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقاندىن كېيىن،..... شىخو مايتاغ نېفىت كېنىدىكى سوۋېتلىكلەر نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئۇسكۇنىلىرىدىن باشقا چۈۋۈپ كېتىشكە بولىدىغان ماشىنا، ماتېرىيال ۋە يەر ئاستىغا كۆمۈلگەن سۇ تۇرۇبىسى، نېفىت تۇرۇبىسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى چۈۋۈپ ئېلىپ كەتتى. شېڭ شىسەي ئىقتىساد مىنىستىرلىكىدىن مەزكۇر كانىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ ئىچىشنى تەلەپ قىلدى. بايلىق مەنبە كومىتېتى بىر مىليون ئامېرىكا دوللىرىدىن كۆپرەك پۇل خەجلەپ، پۇلنى نيو - يوركقا تاپشۇرۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى قالدۇرۇپ كەتكەن مال - مۈلۈكنى سېتىۋالدى ھەمدە مەزكۇر كانىنى يۈيمەن نېفىت كېنىنىڭ ئۆتكۈزۈۋېلىپ ئىچىشنى، بۇ ئىشنى مېنىڭ مەسئۇل بولۇپ

بېجىرىشىمنى تاپشۇردى. مەن يۈيمەن نېفىت كېنىنىڭ ئىنۋېنتېرى لى تۆكجاۋ (ئۇلۇپ كەتتى) نى شىخو مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ مۇدىرلىقىغا تەيىنلىدىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە بىر تۈركۈم قۇرۇلۇش ۋە باشقۇرۇش خادىملىرىنى ئەۋەتتىم. ھەمدە بىر قانچە چوڭ يۈك ئاپتوموبىلى بىلەن بىر تۈركۈم بۇرغىلاش ۋە نېفىت ئاققۇزۇش ماتېرىيالـلىرىنى توشۇپ ئاپىرىپ بەردىم.

.... مەن 1943 - يىلى (ئىلاۋە: 1944 - يىلى بولۇشى كېرەك) 7- ئاينىڭ باشلىرىدا يۈيمەن نېفىت كېنىنىڭ باشلىقى يەنشۇاڭ، نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ باشلىقى جەن كەيىڭ ۋە لى تۆكجاۋ قاتارلىقلار بىلەن بىللە يۈيمەن نېفىت كېنىدىن شىنجاڭغا شىخو مايتاغ نېفىت كېنىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش ئۈچۈن باردىم.

بىز 7- ئاينىڭ 5 - كۈنى ئۈرۈمچىگە يېتىپ بارـدۇق..... شېڭ شىسەي ماڭا تېلېفون بېرىپ: «.... سەن شىخو نېفىت كېنىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن سېنى تاماقتا تەكلىپ قىلىمەن. شۇ چاغدا كۆرۈشەيلى.... مەن مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ مەسئۇلىغا تېلېگرام بەردىم، سەن ئۇ يەرگە يېتىپ بارغاندا، ساڭا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ» دېدى. بىر ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ژاڭ سەنمۇجاڭ مېنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت زالىغا بېرىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەتچىلىرىگە سۆز قىلىشقا تەكلىپ قىلدى. مەن ئىقتىساد مىنىستىرلىكى بايلىق مەنبە كومىتېتىدىن شېڭ شىسەينىڭ تەلىپىگە ئاساسەن شىخو نېفىت كېنىنى ئۆتكۈزۈۋېلىشقا ئەۋەتىلگەنلىكىمنى، ئولتۇرغانلارنىڭ كۆپرەك يارىدەم بېرىشىنى سورايدىغانلىقىمنى سۆزلىدىم. مەن شېڭ شىسەي

نىڭ قول ئاستىدىكى دادەملەرنىڭ شىخو نېفىت كېنىدىن چىققان نېفىتنىڭ كۆپ بولمىغانلىقى سوۋېتلىكلەرنىڭ قېرىشقانلىقىدىن بولغان، دەپ گۇمانلانغانلىقىنى ئاڭلىغان ئىدىم. چۈنكى بۇ يەردىن نېفىت كۆپ چىقسا سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى باكو نېفىتلىكىدىن چىقىدىغان نېفىتكە تەسىر يەتمەيتتى. بۇ نېفىت كېنىنى ئېچىشقا قاتناشقان ساۋاتلىق ساۋادى كەمچىل بولغان بىر خىل قاراش ئىدى ئەلۋەتتە. مۇشۇنداق گەپ بويىچە بولغاندا مېنىڭدىنمۇ يۇيمىن نېفىت كېنىدىن چىقىدىغان نېفىتكە تەسىر يېتىپ قالىدۇ دەپ قەستەنگە نېفىتنى ئاز چىقىرىۋاتىدۇ دەپ گۇمانلىنىشى مۇمكىن. ناۋادا بۇنداق سۆزلەر شېكى شىسەينىڭ قۇلىقىغا يېتىپ قالسا خىزمىتىمىزگە ئورۇنسىز قىيىنچىلىق كەلتۈرۈپ قويىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ خىل گۇمانىنى تۈگىتىش ئۈچۈن مەن نېفىت كېنىنى ئېچىشقا دائىر ساۋاتلارنى سۆزلىدىم. مەن ئايالىلاردا ئىككى ئەمچەك بولىدۇ. بالا بىرسىنى ئىمىپ بولغاندا، ئاندىن يەنە بىرسىنى ئىمىدۇ، ئىككى ئەمچەك بىر-بىرىگە يېقىن بولسىمۇ، سۈتى بىر-بىرسىگە ئۆتۈشۈپ كەتمەيدۇ. شۇڭلاشقا ئارىلىقى ناھايىتى يىراق بولغان ئىككى نېفىتلىك بىر-بىرسى بىلەن تۈتۈشۈپ، مەسۇلاتقا تەسىر كۆرسەتمەيدۇ. بىرلا نېفىتلىك بولغاندىمۇ يەنە نۇرغۇن قۇدۇق قېزىپ نېفىت ئېلىشقا تىرىشىدۇ، بۇ بالىنىڭ ئاپىسىنىڭ ئەمچىكىنى ئەمگەنگە ئوخشاش ئىش دەپ سۆزلىدىم. مەن مۇشۇنداق مىسال قىلىپ سۆزلىسەم ئۇلار ھەممىسى كۈلۈشۈپ كېتىشتى. مەن شىخودىن نېفىت چىقسا باكو ياكى يۇيمىندىن نېفىت چىقىشقا تەسىر يېتىدۇ دېگەن ئەخمىقانە گەپلەرگە ئوچۇق ئىزاھات بەرمىگەن

بولسامۇ ئۇلار بۇ مىسالنى ئاڭلىغاندىن كېيىن كۆڭلىدە چۈشىنىشتى. بۇ كېيىنچە ئۇقۇشماسلىق بولۇپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

7- ئاينىڭ 11 - كۈنى مەن ئۇرۇمچىدىن ئايرىلىپ غەربكە قاراپ مېڭىپ، شىخو نېفىت كېنىغا كەلدىم. بۇ يەر ئۇرۇمچىگە 200 نەچچە كىلومېتر كېلىدىكەن. مەن يولغا چىقىشتىن ئاۋۋال شېكى شىسەي بىلەن تېلېفونلىدا سۆزلىشىپ، مەن ئەتە شىخو نېفىت كېنىغا بارىمەن دەپ قۇيدۇم....

شۇ كۈنى مەن شىخو مايتاغ نېفىت كېنىغا يېتىپ كېلىپ، شېكى شىسەينىڭ نېفىت كېنىغا ئەۋەتكەن مەسئۇل ئادىمى بىلەن 17 - كۈنى تاپشۇرۇۋېلىش - ئۆتكۈزۈۋېلىش رەسمىيىتىنى بېجىرىشنى بېكىتتىم.

17 - كۈنى تاپشۇرۇپ بېرىش - ئۆتكۈزۈۋېلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. ئۇلار تېخى پوجاكزا ئېتىپ تەبرىكلىدى. ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن كاننىڭ بارلىق خىزمەتلىرى لى تۆكجاۋنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئىشلىنىدىغان بولدى.

سۆن يۆچى: «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە شىنجاڭغا ئىككى قېتىم بارغانلىق خاتىرىسى» («تارىخىي ماتېرىياللاردىن تاللانما» 84 - قىسىم، تارىخىي ماتېرىياللار نەشرىياتى. 1982 - يىل 12 - ئاي).

1943 - يىلى ھۆكۈمەتنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ھەمكارلىشىپ ئېچىش تەكلىپىنىڭ نەتىجىسى بولمىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى ماشىنىلارنى توشۇپ كەتتى. لېكىن نېفىت لىكنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن چۆكگو تەرەپ خېلى مەبلەغ چىقىرىپ تۇرلۇك قۇرۇلۇش ۋە ئۇسكۇنىلەرنى سېتىۋالـ

دى. شۇندىن ئېتىبارەن بۇ كان توختاپ كەتتى.

1944 - يىلى يۈيمىن نېفت كېنىنىڭ دىرېكتورى سۈن يۈچى قاتارلىقلار كانىنى كۆزدىن كەچۈرگىلى، ئىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى پىلانلىغىلى كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يۈيمىندىن بىر قىسىم ماشىنا توشۇپ كېلىندى ھەمدە شىخو نېفت كېنىغا تەييارلىق كۆرۈش ئورنى قۇرۇلدى.

1945 - يىلى كۈنىگە 100 تونىنا بېنزىن ۋە نېفت ئىشلەپ چىقىرالايدىغان بولدى، شۇندىن كېيىن ئىلىدىن شىخوغا يۈرۈش قىلىشمۇ توختاپ قالدى.

خۇاڭ جىچېڭ: «شىخو مايتاغ كېنى» (قول يازما).

ئىلاۋە: كۈنلۈك مەھسۇلاتى 100 تونىنا ئۆپچۆرىسىدە دېگەن سۆز مۇڭاپىق ئەمەس. «تونىنا» دېگەن «تۇڭ» دەپ ئۆزگەرتىلىشى كېرەك.

گەنسۇ نېفت كان ئىدارىسىنىڭ باش دىرېكتورى سۈن يۈچى ھەمراھلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىدىن بولۇپ 12 كىشىنى باشلاپ 8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى مايتاغقا يېتىپ كېلىپ، نېفت كېنىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش ۋە ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشكە ۋىياسەتچىلىك قىلدى. 15 - كۈنى بۇ كان شىخو نېفت كېنىغا تەييارلىق كۆرۈش ئورنى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. لى تۈڭجاۋ مۇدىرلىققا تەينىلەندى. ساپىق زاۋۇت باشلىقى ۋىن زىجۇن مۇئاۋىن مۇدىر بولدى، ئاستىدا ئوچ بۆلۈم ۋە بىر ئىسكىلات قۇرۇلدى. كۆيتۇڭ دېھقانچىلىق مەيدانى بۇرۇنقىدەك قېلىۋەردى. ھەر قايسى بۆلۈملەردىن بوغالتىر بۆلۈمى بۇرۇنقى پېتى قېلىۋەرگەن

دىن باشقا بۆلۈملەر، ئىسكىلاتقا بۇ قېتىم كەلگەنلەر ئايرىم - ئايرىم ھالدا تولۇقلانىدى، شتاتنىڭ سىرتىدىكى بۆلۈم باشلىقلىرى باشقا ئىشقا قويۇلامدۇ، بۇ تېخى بەلگىلەنمىدى. ئۆتكەندە بۇ زاۋۇتتىكى خىزمەتچى، ئىشچىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە - تەۋەلىرى كوللېكتىپ تاماق يەيدىكەن، ئائىلىسى بولغانلار ھەر بىر كىشى ئېيىغا 30 يۈەن تاماق پۇلى تۆلەيدىكەن. بۇ قېتىم كوللېكتىپ تاماق يېيىش بىكار قىلىنىپ، تاماق پۇلى كولىنىدۇ دېگەن گەپلەر بار. يۇقىرىدىكى ئەھۋاللارنىڭ تەسىرىدىن كونا خىزمەتچى، ئىشچىلارنىڭ كەيپىياتى ياخشى بولماي قېلىۋاتىدۇ. كۆپىنچىسى رۇخسەت سوراپ، جان بېقىشنىڭ يولىنى تاپمىز دېيىشىۋاتىدۇ.....

شىنجاڭ ئۆلكىلىك مۇھاپىزەت ئىشلار باشقارمىسىنىڭ باشلىقى لى يىڭچىنىڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇۋەققەت رەئىسى خۇ شاۋلياڭغا يوللىغان «مايتاغ ساقچى ئىدارىسىنىڭ نېفت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئۆزگەرتىلىپ تەشكىل قىلىنىش ئەھۋالى توغرىسىدىكى دوكلاتى» (1944 - يىل 9- ئاينىڭ 15 - كۈنى).

ئورنىمىز مايتاغ نېفت ئايرىش زاۋۇتىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ باشقۇرغاندىن بېرى ئىككى ئاي ئۆتتۈپ كەتتى. باش دىرېكتور سۈن يۈچى 8 - ئاينىڭ باشلىرى بۇ يەرگە كېلىپ 20 نەچچە كۈن تۇرۇپ، نېفت ئىشلىش ئايرىش قۇرۇلۇشىنى پىلانلىغاندىن باشقا، خىزمەتچىلەر، ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇشىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى. بۇ چاغدا بۇ كانىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش ئىشى باشلانغان چاغ بولۇپ، خىزمەتچىلەر، ئىشچىلاردىن ئەينى ئەھۋالنى ئۇقمىغانلار ئۆتكۈن

چى مەزگىلدە ئادەم قىسقارتىدىغان بوپتۇ دېيىشكەن. سۇئال دىرېكتور خىزمەتچىلەر، ئىشچىلارغا خاتىرجەم ئىشلەش توغرىسىدا كۆرسەتمە بەردى. ئورنىمىزنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن بۇ كاننى ئۆتكۈزۈۋېلىشى ماي مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇش، ئارقا سەپنى تەمىنلەشنىڭ جىددىي ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىدى. ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن خىزمەتچى، ئىشچى كۆپەيتىش كېرەك. قانداقمۇ ئىشچى قىسقارتىش غەرىزى بولسۇن؟ خىزمەتچى، ئىشچىلارنىڭ ئوزۇقلىنىش چارىسىگە كەلسەك، خىزمەتكە، ئىشچىلارنىڭ ئۆزى ھەقسىز ئوزۇقلىنىدۇ. ئائىلە - تەۋەلىرىدىن يېشىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ تاماق راسخوتى ئېلىنىدۇ، بۇ ئەسلىدىكى بەلگىلىمە بويىچە بېجىرىلىدۇ. باش دىرېكتور سۇن 8 - ئاينىڭ 31-كۈنى پۈتۈن كاندىكى خىزمەتچى، ئىشچىلارنىڭ تەمىناتىنى ياخشىلاش، ھەر ئايلىق قوشۇمچە يارداەم پۇلىنى كۆپەيتىش، بۇنىڭ سانى ئەسلىدىكى ئىش ھەققىنىڭ بىر ھەسسىگە چە بولۇش، مۇشۇ يىلى 9 - ئايدىن باشلاپ يولغا قويۇش ھەققىدە يازما يولىيورۇق بەردى. ھۆكۈمەت قولىدىكى دوكلات ئىشنىڭ ئېنىنەن ئەھۋالىنى ئۇقمايدىغانلارنىڭ ئەپقاچتى گەپلىرىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. مەزكۇر كان دۆلەت مۇداپىئەسىدىكى ئىغىر سانائەت ئورنى، بىنزىن ئىشلەپچىقىرىش ئارقا سەپ تراڭسپورتى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم، ھۆكۈمەتنىڭ پايدا - زىيانىنى ئايرىش ئۈچۈن دوكلاتنىڭ كېلىش مەنبەسىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشىنى سورايمىز.

«شىخو نېفىت كېنىغا تەييارلىق كۆرۈش ئورنىنىڭ خىزمەتچى، ئىشچىلارنىڭ كوللېكتىپ ئوزۇقلىنىش ئىشى توغرىسىدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە يوللىغان جاۋاب

تېلېگراممىسى» (1944 - يىل 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى).

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ خادىملىرى چېكىنىپ كەتتى. تۈرلۈك نېفىت ئېلىش، ئايرىش ئۈسكۈنىلىرىدىن بىر مۇنچىسىنى دۆلەتنىگە توشۇپ ئەكەتتى، قۇرۇلۇش توختاپ كەتتى. 1933 - يىلى ھۆكۈمەت قايتۇرۇۋېلىپ، گەنسۇ نېفىت كان ئىدارىسىگە ئادەم ئەۋەتىپ، تۈرلۈك تېخنىك ماتېرىيالىلارنى ئەكىلىپ رەتكە سېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تاپشۇردى. نېفىت چىقىدىغان قۇدۇق 20-، 30-، 36-، 37-، 39-، 42-، 43- قاتارلىق يەتتە قۇدۇق بولۇپ، كۈنلۈك مەھسۇلاتى 70 تۇنىچە ئىدى، بىر مەزگىل تىجارەت قىلىنغاندىن كېيىن «باندىت» لار پاراكەندىچىلىك سالغانلىقتىن، ئىلاجسىز تاشلىۋېتىلدى.....

يەنشۇاڭ: «جۇڭگو نېفىت كانلىرى خاتىرىسى» (ماشىنكىدا بېسىلغان نۇسخا، يىللىرى ئېنىق ئەمەس).

بىز تەرەپ ئۆتكۈزۈۋېلىشقا بارغاندا، تۈرلۈك ماشىنا، زاپچاسلار توشۇپ كېتىلگەن ئىكەن. بىر قانچە ئاي تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ رەتلەش ۋە تولۇقلاش ئارقىلىق بىنزىن قىلىنىق قۇدۇق رېمونت ماشىنىسىدىن بىرى، 100 تۇنلۇق تۇرۇبىسىمان ئايرىش پېچىدىن بىرى، 80 تۇنلۇق ۋە 25 تۇنلۇق ھورلاندۇرۇش پېچىدىن بىردىن، بەش تۇنلۇق سىلىقلاش مېيىنى ئايرىش پېچىدىن بىرى پۈتتۈرۈلدى.

يەنشۇاڭ: «جۇڭگو نېفىت كانلىرى خاتىرىسى» (ماشىنكىدا بېسىلغان نۇسخا، يىللىرى ئېنىق ئەمەس).

1933 - يىلى گەنسۇ نېفىت كېنى ئىدارىسى ئۆتكۈزۈۋېلىپ باشقۇرغاندىن كېيىن، ھەر كۈنلۈك نېفىت مەھسۇ-

لاتی 60 تۇكدىن 70 تۇكنچه بولۇپ، بىر يىلدىن كۆپرەك داۋاملاشتى. «باندىت» ئەسكەرلىرى توپىلاڭ قىلىپ، شىخو قولدىن كەتكەندىن كېيىن خىزمەتچىلەر، ئىشچىلار ئالدىراپ - تېنەپ چىكىندى، قۇرۇلۇش شۇنىڭ بىلەن توختاپ كەتتى. ئۆتكۈزۈۋېلىپ باشقۇرغاندىن كېيىن قۇدۇقلارنىڭ كۇنلۇك مەھسۇلات جەدۋىلى تۆۋەندىكىچە:

قۇدۇق نومۇرى	كۇنلۇك نېفت مەھسۇلاتى (تۇك)
20 - قۇدۇق	7.5
30 - 〃	2
36 - 〃	7.5
37 - 〃	7.5
39 - 〃	7.5
42 - 〃	30
43 - 〃	8
جەمئىي	70

يەنىۋاڭ «جۇڭگو نېفت كانلىرى خاتىرىسى» (ماشىنكىدا ئۇرۇلغان نۇسخا، يىللىرى ئېنىق ئەمەس).

1943 - يىلى 4 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ھېرلىشىپ باشقۇرۇشنى توختىتىشنى قارار قىلدى، بارلىق نېفت ئىلىش، ئايرىش ئۈسكۇنىلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى دۆلىتىگە توشۇپ ئەكەتتى. شۇ يىلى 6 - ئايدىن 10 - ئايغىچە جەمئىي 12 مىڭ تونىنا تېخنىك ماتېرىياللىنى توشۇپ ئەكەتتى، ھەمدە نېفت قۇدۇقىدىكى كالوننى چىقىرىۋېلىپ، قۇدۇق ئاغزىنى پېچەتلىۋەتتى، قېپقالغان پېچەتلىۋېتىلگەن نېفت قۇدۇقىدىن 11 نى ۋە ئۆي - ئىمارەت قۇرۇلۇشى ھەمدە نېفت قۇدۇقى قۇرۇلۇش خاتىرىسىنى بايلىق مەنبە كومىتېتى بىر مىليون 700 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا سېتىۋېلىپ، 1944 - يىلى 2 - ئايدا توختام تۈزۈشتى. ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن گەنسۇ نېفت كېنىنىڭ ئادەم ئەۋەتىپ، تېخنىك ماتېرىياللارنى ئاپىرىپ رەتكە سېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تاپشۇردى. بىر مەزگىل باشقۇرغاندىن كېيىن يەرلىكتىكى ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى سەۋەبىدىن تاشلىۋېتىلدى.

1942 - يىلى 1 - ئايدا ئۇچ ئېغىز ئىشلەپچىقىرىش قۇدۇقى بار ئىدى. 1943 - يىلى 4 - ئايدا توققۇز ئىشلەپچىقىرىش قۇدۇقى بار ئىدى. 1944 - يىلى گەنسۇ نېفت كېنى ئىدارىسى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن يەتتە ئېغىز ئىشلەپچىقىرىش قۇدۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى، كۇنلۇك نېفت مەھسۇلاتى 60 تۇكدىن 70 تۇكنچه بولدى. ئۇسكۇنە جەھەتتە بىر قانچە ئاي تولۇقلاش ۋە رەتلەش ئارقىسىدا بېنزىنلىق قۇدۇق رېمونت ماشىنىسىدىن بىرى 100 تۇكلۇق تۇرۇبىسمان ئايرىش پېچىدىن بىرى، 80 تۇكلۇق ۋە 25 تۇكلۇق ھورلاندۇرۇش شەكلىدىكى پېچەنىك ھەر قايسىسىدىن بىرى، بەش تۇكلۇق سىلىقلاش مېيى ئايرىش پېچىدىن بىرسى پۈتكۈزۈلدى. 1944 - يىلى 9 - ئايدىن 12 - ئايغىچە جەمئىي 1234.4 تونىنا نېفت ئىشلەپچىقىرىلدى، 380.4 تونىنا بېنزىن، 258 تونىنا كېرسىن ئىشلەپچىقىرىلدى، 1945 - يىلى 1 - ئايدىن 8 - ئايغىچە جەمئىي 1858.3 تونىنا نېفت ئىشلەپچىقىرىلدى، 600.5

تونىا بېنزدن، 469.2 تونىا كىرسەن ئايرىپ چىقىلدى، 9 ـ ئاينىڭ باشلىرى يەرلىكتە ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى بولغانلىقتىن، خىزمەتچىلەر، ئىشچىلار ئالدىراپ ـ تېنەپ چېكىنىپ كەتتى، قۇرۇلۇش شۇنىڭ بىلەن توختاپ قالدى.

«جۇڭگو نەپىت سانائىتىنىڭ ئومۇمى ئەھۋالى» (ماشنە كىدا ئۇرۇلغان نۇسخا، 1949 ـ يىلى).

ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش جەھەتتە، شىمالىي دەۋرىدە سوۋېت ئىتتىپاقى مايتاغ نەپىت كېنىنى ئېچىش، بايلىق مەنبەسىنى تەكشۈرۈش قاتارلىق خىزمەتلەرگە ياردەم بەرگەنىدى، شىمالىي سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خادىملىرى ۋە ئۇسكۇنىلىرى ئېلىپ كېتىلدى، مېنگچە شىنجاڭدا ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن سوۋېتلىكلەرنىڭ تېخنىكا خادىملىرى ۋە ئۇسكۇنىلىرىنىڭ ياردىمى بولمىسا بولمايدۇ. شۇڭلاشقا تىنچلىق كېلىشىمىسى ئىمزالانغاندىن كېيىن (ئېلاۋە: يەنى 1946 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى جاڭ جىزجۇڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە ۋەكىل بولۇپ ئۈچ ۋىلايەت يەرلىك ھۆكۈمىتى بىلەن ئىمزالىغان «مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋەكىلى بىلەن شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭ كۈچلىرىنىڭ ۋەكىللىرىنىڭ قورالدىق توقۇنۇشىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش توغرىسىدىكى كېلىشىمى») شەرتنامىنىڭ دەسلەپكى ئورۇنغا لىنى مۇھاكىمە قىلىش ۋە تۈزۈپ چىقىشقا كىرىشتىم، ھەمدە نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە تەكلىپ بېرىپ، ماقۇللانغاندىن كېيىن، خېلى ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتۈپ ئاندىن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە ئوتتۇرىغا

قويدۇم. باش كونسۇل ۋە سودا ئىشلىرى ۋەكىلى ئويلىشىپ كۆردىغانلىقىنى، لېكىن موسكۋادىن يولىيورۇق سوراشقا تېگىشلىك ئىكەنلىكىنى ئېيتتى، مېنىڭچە، نەنجىڭ ھۆكۈمىتى تۈزىتىش كىرگۈزگەن شەرتنامىنىڭ دەسلەپتىكى ئورۇنغا لىنىڭ ئويلۇشۇپ كۆردىغان ئىمكانىيىتى بار ئىدى. كېيىن كۆپ قېتىم سۆھبەت ئۆتكۈزۈش (بىز تەرەپنىڭ باش ۋەكىلى تاشقى ئىشلار پەۋقۇلئاددە ۋەكىلى يولداش لىيۇ زىبروك ئىدى) ئارقىلىق جۇڭگو ـ سوۋېتنىڭ شىنجاڭدىكى سودا ۋە ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كېلىشىمى (سودا مەسىلىسى، رەڭلىك، ئاز ئۇچرايدىغان مېتال قېزىش مەسىلىسى، نەپىت ئېلىش مەسىلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى) ئاخىرى ژۇجۇتقا چىقتى. لېكىن بۇ چاغدا نەنجىڭ ھۆكۈمىتى يەنە ئىككىلىنىشكە باشلاپ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دۇنياغا كەلگىچە بىر قارارغا كەلمىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئىمزالانغان ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كېلىشىمى مۇشۇ لايىھىنى ئاساس قىلدى.

«جاڭ جىزجۇڭ ئەسلىمىلىرى» (تارىخىي ماتېرىياللار نەشرىياتى، 1985 ـ يىل).

جۇڭگو ـ سوۋېت نەپىت شىركىتى 1950 ـ يىلى 10 ـ ئايدا قۇرۇلدى. 1951 ـ يىلى پائالىيەت باشلىدى، بۇ ئۈچ ۋىلايەت تەرەققىيات شىركىتىگە قاراشلىق مايتاغ نەپىت زاۋۇتىنى ئۆتكۈزۈۋېلىشنى ئاساس قىلدى. ئەسلىدىكى ئىقتىسادىي ئەھۋال ئىنتايىن بېچارە ھالەتتە ئىدى. بۇ يەردە ئاددىي قول سانائەت ئۇسۇلى بويىچە باشقۇرۇلىدىغان ئىككى ئىشلەپچىقىرىش قۇدۇقى، سىغىمى تۆۋەن كۆب مېتر كېلىدىغان ھورلاندۇرغۇچتىن تەشكىل تاپ-

قان ئىككى هورلاندۇرۇش ئۇسكۇنىسى، چۆلسىرەپ قالغان، ئاساسىي جەهەتتىن زېمونت قىلىشقا توغرا كېلىدىغان، بىر قانچە كورپۇس تۇرالغۇ ئۆيى بار ئىدى.

«جۇڭگو، سوۋېت نېفىت شىركىتىنىڭ 1951 - يىللىق خىزمىتىدىن خۇلاسە» (ماشىنكىدا ئۇرۇلغان نۇسخا).

VI مايتاغ نېفىت كېنىدىكى ئىشچىلارنىڭ نامراتلىقىدىن قۇتۇلۇش ۋە ئىش تاشلاش كۈرەشلىرى

جۇڭگولۇق ئىشچىلارنىڭ تاماق، ياتقىنى كان بەك ربدۇ. هەر كىشىنىڭ ئايلىق تامىقى ئۇچۇن 50،04 يۈەن كېتىدۇ. ئەگەر خىزمەتچى، ئىشچىلارنىڭ ئائىلە - تەۋەلىرى تاماقتا بىللە بولسا هەر كىشىدىن ئېيىغا 10 يۈەن شىنجاڭ پۇلى ئېلىنىدۇ، هەر بىر ئىشچىنىڭ ئايدا ئايرىم ئالىدىغان ئىش هەققى 50 يۈەن. لېكىن ئىشچى يېتىشمىگەچكە، سىرتتىن پارچە - پۇرات ئېلىنىدىغان ئىشچىلارنىڭ هەققىنىڭ كېتىدىغان پۇل كۆپرەك بولۇپ ئىشچىلاردىن قېچىپ كېتىدىغانلار بار ئىدى، شۇ يەرنىڭ مال باهاسى بويىچە گۈرۈچنىڭ هەر بىر كۈرسى 420 كونا جىڭ (هەر جېڭدى 16 سەر) بولۇپ، شىنجاڭ پۇلىغا 140 يۈەن، ئۇنىڭ هەر يۈز جېڭدى شىنجاڭ پۇلىغا 35 يۈەن، چوشقا گۆشىنىڭ هەر جېڭدى شىنجاڭ پۇلىغا 1.5 يۈەن بولۇپ، ئۆرلەپ كېتىش يۈزلىنىشى بار ئىدى.

گۇك شۆسۈي: «شىنجاڭ ئۆلكىسى مايتاغ نېفىت كېنىنى كۆزدىن كەچۈرۈشتىن دوكلات» (1942 - يىل 7 - ئاي، مايلىق باسما).

سوۋېت تەۋەلىكىدىكى خىزمەتچىدىن جەمئىي 120 كىشى بولۇپ، ئىش هەققى ئامېرىكا پۇلىغا 360 دوللار-دىن 50 دوللارغىچە ئىدى. جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى خىزمەتچىدىن 54 كىشى بولۇپ، ئىش هەققى شىنجاڭ پۇلىغا 30 يۈەندىن 120 يۈەنگىچە ئىدى، تاماق، ياتاق بىلەن تەمىنلىنەتتى. ئىشچى جەمئىي 776 كىشى بولۇپ، هەممىسى جۇڭگولۇق ئىدى. تېخنىك ئىشچىلار 69% نى ئىگىلەيتتى، ئىش هەققى ئېيىغا 40 يۈەندىن 135 يۈەنگىچە ئىدى.

«شىنجاڭ مايتاغ نېفىت كېنىنى تەكشۈرۈش دوكلاتىدىن قىسقارتىلما» (1943 - يىلى).

بىز تەرەپ ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش هەققى ئۇچ يىلدىن بۇيان ئازراقمۇ كۆپەيتىلمىدى. ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش ئەهۋالىنى تۆۋەندىكىچە ئايرىپ بايان قىلىمەن:

(1) زاۋۇت ئىچىدىكى هەرقايسى بۆلۈملەرنىڭ كاچالكىلىرىنىڭ ئىش هەققى 80 - 90 يۈەن، ياكى 100 يۈەن بولغاندىن باشقا تامچى، ياغاچچى، كوچىگار ۋە ئادەتتىكى تېخنىك ئىشچىلارنىڭ ئايلىق ئىش هەققى 40 - 50 يۈەن ياكى 50 - 60 يۈەن، شاگىرتلار ۋە هويلىكەشلەرنىڭ ئايلىق ئىش هەققى ئاران 30 يۈەن ئۆپچۆرسىدە.

(2) زاۋۇت ئىچىدىكى خىزمەتچىنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسلانغاندا ئوت ئاپىتىدىن ئالاهىدە مۇداپىئە كۆرۈشكە توغرا كېلىدۇ، بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە - تەۋەلىرى كوللېكتىپ تاماق يەيدۇ. لېكىن هەر بىر كىشى ئۆچۈن ئايدا 30 - 40 يۈەنچە تاماق پۇلى ئېلىنىدۇ.

ئەگەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئۇچ - تۆت جان بولۇپ قالسا ئايلىق ئىش ھەققى ئايلىق تاماق پۇلىنىڭ يېرىمىغىمۇ يېتىشمەيدۇ، ھەتتا تاماكىمۇ سېتىۋالالمايدۇ.

(3) ھازىر نەرسە - كېرەكلەر قىممەتلىشىپ كەتتى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئالىدىغىنى ئايلىق بولغاچقا، ئائىلە - تەۋەلىرىنىڭ كىيىم - كېچىكىنىمۇ قامدىيالمايدۇ، كۆپچىلىك باللارنىڭ كىيىم - كېچىكى جۇل - جۇل، بۇنداق قىيىن ئەھۋالنى ئامال قىلىپ ئويلىشىپ كۆرۈش كېرەك.

(4) ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئالىدىغان ئىش ھەققى ناھايىتى ئاز بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشتىكى خاتىرجەملىكىگە تەسىر يېتىدۇ، ياز كېلىپ كۈن ئىللىسا، قېچىپ كېتىدىغان ئىشلاردىن ساقلىنىش تەس بولۇپ خىزمەتكە تەسىر يەتكۈزمەي قالمايدۇ.

(5) سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىكىلەرنىڭ ئىش ھەققى بىز تەرەپتىكىلەردىن بىر قانچە ئون ھەسسە ئارتۇق، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەمىناتى مول، تۇرمۇشى بايىاشات، بۇلار خىزمەت كەيپىياتىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئېغىر تۆۋەن ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئالدىنىپ، تەۋەلىكىنى ئۆزگەرتىدىغان ئىشلار ئاسان چىقىپ قالىدۇ.

يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى ئەمەلىي ئىش. خىزمەت ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈشنى كۆزلەپ، ئادەتتىكى تېخنىك ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى ئۇرۇمچى شەھىرىدە يېقىندا بەلگىلەنگەن ئىش ھەققى باھاسى بويىچە ئاشۇرماقچىمەن، تېخنىكىلىق ئىشچىلار، بۇرغىلاش ئىشچىلىرى ۋە خىزمەتچىلەر قاتارلىقلارنىڭ ئىش ھەققىنى ئەھۋال ئالاھىدە بولغاچقا ھۆكۈمەتنىڭ كۆرسەتمىسىگە بىنائەن بىر تۇتاش تەمىنات ئۆلچىمى بويىچە تەڭ مۇئامىلە قىلىش پرىنسىپىغا ئۇيغۇن، خىزمەتكە پايدىلىق بولۇش ئۈچۈن مۇۋاپىق ئاشۇرۇشقا بولامدۇ - يوق.

مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ۋەن زىجۇننىڭ شېك شىسەيگە يوللىغان مەكتۇبى (1943 - يىل 3 - ئاينىڭ 23 - كۈنى).

نەرىتىن: ..... خىزمەت جەھەتتە پۈتۈن زاۋۇتتا ئىش توختىغىلى بىر ئىككى كۈن بولدى، ۋىشكا قۇراشتۇرىدىغان ئىشنىڭ توختىغىنىغا 18 كۈن بولدى..... ئىش توختاپ كېتىشنىڭ سەۋەبى ئاساسلىقى ئىشچىلارنىڭ كەيىم - كېچىكى بەرىلمىگەنلىكتە، ئۇنىڭدىن قالسا، ئوزۇق - تۈلۈكنىڭ يېتىشمىگەنلىكىدە.

خىزمەت كەيىمنىڭ يېتىشمەسلىكى ھەم ئىش توختاشنىڭ سەۋەبى ئوزۇق - تۈلۈكنىڭ بولماسلىقى، مالىيە نازارىتى پۇل بەرمىگەنلىكىدىن بولغان. ئوزۇق - تۈلۈك بولمىغانلىقتىن ئىشچىلار كېتىپ قېلىشتى.

.....

ۋەن زىجۇن: ۋىشكا قۇراشتۇرىدىغان ئىشچىلارنىڭ 18 كۈن ئىش توختىتىشىدا ئىش كەيىمنىڭ يېتىشمەسلىكى سەۋەب بولالمايدۇ. ئىش توختىتىشنىڭ ئاساسىي سەۋەبى، ياش ئىنژېنېر نەرىتىننىڭ ئېگىزگە يامىشىدىغان ئىشچىلاردىن 10 نى سەۋەبسىز قوغلاندى قىلغانلىقىدا، بۇنداق چارىگە ئىشچىلار ئەلۋەتتە رازى بولمايدۇ. شۇڭا ئىش توختاپ قالدى.

«1942 - يىل 12 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىكى يەغمۇ

خاتىرىسى» قاتناشقۇچىلار:

شىنجاڭ ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى پېڭ جيۇەن، قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ نازىرى لى بولىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى پوسكىن، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ باش ئىنژېنېرى نېرىتىن، نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ۋىن زىجۇن.

مەزكۇر كاندا 11 ـ ئايدا ئىش تاشلانغان ئەھۋال-غا كەلسەك، ..... مۇشۇ ئايىنىڭ 15 ـ كۈنى تاپشۇرۇۋېلىنغان تېلېگراممدا: 11 ـ ئايىنىڭ 19 ـ كۈنى بىر كۈن ئىش توختىغان. لېكىن ئەتىسى چۈشتىن كېيىن ئىش ئەسلىگە كەلدى، دېيىلگەن. يېقىندا شىنجاڭ مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى پېڭ جيۇەن نېفىت كېنىنىڭ ئەھۋالىنى يۇزتۇرانە دوكلات قىلدى. ئۇزۇق ـ تۈلۈك بىلەن تەمىنلەش ۋاقتىنچە توختاپ قالغانلىقتىن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ نېفىت چىقىرالمىغان، شۇڭلاشقا مالىيە نازارىتى پۇل ۋە ئاشلىق ئاجرىتىپ بەردى. بۇ ئىشلارنى يۇرۇشتۇرۇپ بولغىچە، بىر كۈن ئىش توختاپ قالدى.

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئىقتىساد مىنىستىرلىكى بايلىق مەنبە كومىتېتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە يوللىغان ئالاقىسى (1942 ـ يىل 12 ـ ئايىنىڭ 31 ـ كۈنى).

VII مۇھىم نېفىت ئالامەتلىرى بولغان باشقا رايونلارنىڭ ئېچىلىش ئەھۋالى

1. كۇچا ناھىيىسى مىس كان كەنتى

كۇچا ناھىيىسىدە نېفىت ئېلىنىدىغان رايون مىس

كان كەنتى ئەتراپىدىكى رايونلار بولۇپ، ناھىيىگە 25 كىلومېتر كېلىدۇ. كۇچا ناھىيىسىدىن مەزكۇر كەنتكە بارىدىغان ئىككى يول بار: بىرى ئۇزۇنلۇقى 10 كىلومېتر كېلىدىغان تاغلىق جىلغىدىن ئۆتىدىغان ئېرىق بولغاچقا ئۇلاغلىق مېڭىشقىلا بولىدۇ. ئاپتوموبىل، ھارۋىلار يۈرەلمەيدۇ. يەنە بىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 65 ـ 70 كىلومېتر كېلىدىغان ئەگرى ـ توقاي يول بولۇپ، ئاپتوموبىل، ھارۋىلار يۈرەلەيدۇ. مىس كان يېزىسىغا 5، 12، 40 كىلومېتر كېلىدىغان ئوچ جاي نېفىت ئېلىنىدىغان جاي. ۋاھالەنكى بۇ جايدىكى نېفىت يەر ئۈستىگە ئېقىپ چىققان. بۇ ئوچ يەرنىڭ توپىسىنىڭ سۇپىتى ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە نېفىت چىقىدىغان تۈرلۈك رەڭ ئالامەتلىرى بار. نېفىت قۇدۇقى تار تاغ جىلغىسى ئىچىدە بولۇپ، بىرىنچى يول بىلەن ئۇلاغدا بارسا نېفىت قۇدۇقىغا ئۇدۇل بارغىلى بولىدۇ، ئارىلىقى بىر قەدەر يېقىن نېفىت قۇدۇقىغا يېقىن قالغاندا، 100 ـــ 150 مېتر يەردىكى تاغ يولى تار بولغاچقا ئۇلاغلارنىڭ مېڭىشى تەس بولۇپ، پىيادە مېڭىپ ئىلگىرىلەشكە توغرا كېلىدۇ. نېفىتنى ئالىدىغان چاغدا ئۇنى يۈدۈپ 100 ـــ 150 مېتر يىراقلىققا ئاپىرىپ، ئاندىن ئۇلاغقا ئارتىپ، نېفىت ئايرىش زاۋۇتىغا ئاپىرىشقا توغرا كېلىدۇ. نېفىت قۇدۇقلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ئوخشاش ئەمەس. چوڭ قۇدۇقلىرىغا نېفىت ئالىدىغانلار شوتا قويۇپ چۈشۈپ چىقىدۇ، نېفىتنى چۆمۈچ بىلەن ئالىدۇ. نېفىت رايونىنىڭ بىر بۆلۈكىدە 30 يەردە قۇدۇق ئېغىزى، ئىككىنچى بۆلۈكىدە 10 يەردە قۇدۇق ئېغىزى بولغان. باشقا رايونلارغا بارالمىدۇق. يۇقىرىقى ئىككى بۆلەكتىكى نېفىت قۇدۇقلىرىدىن يار پەس

لىدە ھەر ھەپتىدە 150 ــ 200 جىك نېفىت ئالغىلى، قىش پەسلىدە بولسا 50 ـ 80 جىك ئالغىلى بولىدۇ. نېفىت كېنىنىڭ ئەتراپىدا ئوت ـ چۆپ ئۆسمەيدۇ. سۇمۇ ناھايىتى ئاز، ئۇ يەردىن تۇز چىقىدۇ، بۇ يەر ئۆي ـ ئىمارەتلەر ئاھالىسىغا بولمىغان بىر چۆللۈك. يۇقىرىقى قۇدۇقلاردىن چىقىدىغان نېفتىنىڭ سۈپىتى ئوخشاش، رەڭگى ئاق، بۇ جايدىكى ئەڭ كۆرۈنەرلىك بىر ھادىسە شۇكى، نېفىت ھەدى دىماقنا ئۇرۇلۇپ تۇرىدۇ. يەرلىك ئاھالىلار چەككىلەنمىگەن مايىنى ئېلىپ چىراغ يېقىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىسى بەك جىق چىقىدۇ..... ھازىر بۇ يەردىكى نېفتلىكنى كۆچا ئاھىيىلىك ھۆكۈمەت قېزىۋاتىدۇ، شۇنداق بولسىمۇ ئۇنى چەككىلىمەي، چىراغ يېقىشقىلا ئىشلىتىدۇ.

.....

كۇچا نېفىت رايونىدا سىناق تەرىقىسىدە نېفىت ئايرىش خىزمىتى ئىشلەش ئۈچۈن 161 جىك نېفىت ئېلىندى. ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى (تېمپېراتۇرىسى $15℃\pm$) 0.8281 بولىدۇ.

1. بېنزىن (ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى) 0.7787 $t_{15}℃$ 40 كىلوگرام

2. بىرىنچى دەرىجىلىك ئاق نېفىت (ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى) 0.7823 $t_{15}℃$ 16 كىلوگرام

3. ئىككىنچى دەرىجىلىك سېرىق نېفىت (ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى) 0.8053 $t_{15}℃$ 32 كىلوگرام

4. ئۈچىنچى دەرىجىلىك سېرىق نېفىت (ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى) 0.8203 $t_{15}℃$ 32 كىلوگرام

5. سېرىق ئاپتول تېپىدىكىسى 26 كىلوگرام

6. ئايرىشقا سەرپ بولغان نېفىت مىقدارى 15 كىلوگرام

(ئېلاۋە: يۇقىرىقى ماقالىدىكى «ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى» دېگەن سېلىشتۇرما ئېغىرلىق، «ئاق نېفىت»، «سېرىق نېفىت» دېگىنى كىرسىن)

2. ئاقسۇنىڭ تاغلىق كەنتىدىكى نېفىت ئالامەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

ئاقسۇدىكى نېفىت چىقىدىغان رايون تاغلاق كەنتى ئەتراپىدا بولۇپ، مەركۇر ناھىيىگە 90 ــ 100 كىلومېتر كېلىدۇ. مەركۇر ناھىيىدىن يولغا چىقىپ، 50 كىلومېتر چۆلنى باسقاندىن كېيىن، 30 كىلومېتر كېلىدىغان ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل ئەگرى ـ توقاي يول ئالدىغا كېلىدۇ. يۇقىرىقى 80 كىلومېتر يولدا ھارۋا ۋە ئاپتوموبىل يۈرەلەيدۇ، ئاخىرقى بىر ھۆلەك 15 كىلومېتر كېلىدىغان يول چوڭ ـ چوڭ تاشلار دۆۋىلىنىپ كەتكەن تاغ ئارىسىدا بولۇپ، كەڭلىكى 25 ـ 30 مېتر كېلىدۇ، ئوتتۇرىدا بىر ئۆستەڭ بولۇپ. كەڭلىكى 4 ـ 5 مېتر كېلىدۇ. ھاۋا ئىللىپ يامغۇر ياققاندا ئۆستەڭگە سۇ توشۇپ كېتىدۇ، تاغ ئاغزىدىن مەركۇر مەھەللىگە گەلگىچە 10 نەچچە يەرگە كۆۋرۈك سېلىنغان. يول بارغانسېرى ئېگىزلەپ بارىدۇ، يانتۇلۇقى خېلى چوڭ، پەسكە قاراپ يۈرىدىغان يەر يوق. نېفىت قۇدۇقى مەركۇر كەنتتىن ئۈچ كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، بۇ ئارىلىقتا ئېگىزلىكى 350 ــ 400 مېتر، يانتۇلۇقى 60 ـ 65 گرادۇس كېلىدىغان بىر پارچە يەر بار، بۇ يەردىن ئاتلىق

ياكى پىيادىلا ئۆتكىلى بولىدۇ. قۇدۇق ئىككى چوڭقۇر تار يەردە بولۇپ، 15 نېفت قۇدۇقى بار، چوڭقۇرلۇقى بىر مېتردىن 15 مېترغىچە، نېفتىنىڭ رەڭگى ئوخشىمايدۇ، ھەر ھەپتىدە 50 كىلوگرامدىن 70 كىلوگرامغىچە نېفت چىقىدۇ. نېفت قۇدۇقتىن چىققاندا سىغىمچانلىقى 15 كىلوگرام كېلىدىغان تۇڭغا قاچىلىنىپ، تاغنىڭ سول تەرىپىگە يۈدۈپ ئاپىرىلىدۇ، نېفت قۇدۇقىنىڭ ئۆپچۆرىسىدە نەئاھالە، نە ئۆي ـ ئىمارەت يوق، بۇ يەردە تاشلار دۆۋۈلىنىپ كەتكەن بولۇپ، ھەممە يەردىلا بار، بۇرغىلاپ چارلاپ قۇدۇق قېزىش مۇمكىن ئەمەس، ..... ھازىر قېزىپ چىقىرىلغان نېفتىنىڭ تەركىبىدىكى مىقدار (ئىلاۋە: ئەسلى تېكىستى شۇنداق، بۇ سۆز سېلىشتۇرما ئېغىرلىق دېيىلىشى كېرەك) 0.830، بېنزىن تەركىبى ئاز، تاش يېغى (ئېلاۋە: كىرسىنى كۆرسىتىدۇ) بىر قەدەر كۆپ، ئېغىرلىقى تەكشۈرىدىغان ئەسۋاب بولمىغاچقا، ھەر خىل مايلارنىڭ تەركىبى ۋە ئېغىرلىقىنى كۆرسەتكىلى بولمىدى.

ھازىر نېفت ئىلىۋاتقانلار سودىگەرلەر بولۇپ، بۇ يەردىكى ئاقسۇ ناھىيىسىدە نېفتنى سىناپ چەككەپ، 84 جىڭ ماي ئالدى. تۆرلۈك مايلار تۆۋەندىكىچە:

1. ئاق نېفت ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى 0.8328 15℃ 2 كىلوگرام
2. سېرىق نېفت 0.8553 15℃ 60 كىلوگرام
3. ئاپتول تىپىدىكىسى 15 كىلوگرام
4. ئايرىش سەرپىياتى 7.5 كىلوگرام

(ئىلاۋە: مەمۇرى رايون ئايرىمىسى بويىچە تاغلاق كەنتى ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىدە).

3. قەشقەر رايونىدىكى نېفت ئالامەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

قەشقەر نېفت رايونى، قىزىل توپا جىلغىسىنىڭ يېنىدا بولۇپ، مەزكۇر رايونغا 80 كىلومېتر كېلىدۇ. مەزكۇر رايونغا بارغىچە 25 كىلومېتر تاشيول بار، قالغىنى تەبىئىي چوڭ يول بولۇپ يانتۇلۇق يوق. مەزكۇر كەنتتىن ئالتە كىلومېتر، 12 كىلومېتر يىراقلىقتىكى ئىككى يەر نېفت چىقىدىغان رايون. ھازىر ئالتە كىلومېتردىكى جايدىن نېفت قېزىلمۇاتىدۇ، چىقىدىغىنى نېفت، ئاسغالت. نېفتىنىڭ سۈپىتى دۇرۇس ئەمەس، قارا نەرسە (ئېلاۋە: ئەسلى تېكىستى شۇنداق، مەنىسى ئېنىق ئەمەس) بار. نېفت چىقىدىغان قۇدۇقنىڭ چوڭقۇرلۇقى 30 مېتر كېلىدۇ، بۇ قۇدۇقنى قازغىلى ئىككى يىل بولغان، بۇ مەزگىلدە ئىش ماتېرىيالى خراجىتى ئىنتايىن ئېغىر بولغان. بۇ قۇدۇقتا ھاۋا يېتىشمىگەچكە، ئىشلەش قىيىنراق بولغان. نېفت مەھسۇلاتى، يازدا كۈنىگە 150 جىڭ، قىشتا 50 ـ 60 جىڭ، نېفت ئايرىيدىغان جاي مەزكۇر كەنتتە، نېفت ئايرىيدىغان ئۈسكۈنىلەر بەك كىچىك بولۇپ، ھەر قېتىم 50 ـ 60 جىڭلا ئايرىغىلى بولىدۇ، لېكىن نېفت ئايرىيدىغان تېخنىك بولمىغاچقا، بېنزىن، تاش يېغىنى ئايرىيالمىغان، ئايرىپ چىققان تاش يېغىنىڭ سۈپىتى زىيادە تۆۋەن، بىر قەدەر ئېغىر، چىراغ ياققاندا ئىسى جىق، ئۈنىڭ تەركىبىدىكى ئارىلاشمىلار پىلىككە ئورنۇۋالغاچقا، يورۇق بەرمەيدۇ. نېفت ئالىدىغان ئورۇن ئانچە ئېگىز بولمىغان يۇمىلاق تۆپىلىكتە بولۇپ، توپىسى بىر قەدەر يۇمشاق، تاش يوق، ئادەم كۆچى

بىلەن نېفت دېگىزى (ئەسلى تېكستتى شۇنداق — ت) نى بۇرغىلاپ قازسا 100 — 150 مېتر چوڭقۇرلۇققا يەتكۈزگىلى بولۇشى مۇمكىن. ھازىرقى نېفت قۇدۇقلىرىغا سېلىشتۇرغاندا كېيىنچە 20 ـ 25 مېترغىچە قىزىلسا نېفت چىقىشى مۇمكىن. ئەتراپتىكى سۇ بېسىۋالغان قۇدۇقلارنىڭ ئۈستىدە نېفت لەيلەپ يۈرىدۇ، بۇ نېفت ئېقىمىنىڭ ئانچە چوڭ قۇردا ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

.....

بۇ قېتىم قەشقەردە نېفتنى سىناپ ئايرىپ بېقىش ئۈچۈن، 169 جىڭ نېفت ئېلىنغاندى، ئايرىۋېلىنغان تۇرلۇك مايلار تۆۋەندىكىچە:

1. بېنزىن، ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى 0.770، تېمپېراتۇرىسى 8±9℃ كىلوگرام
2. ئاق نېفت ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى 0.880، تېمپېراتۇرىسى 13±14℃ كىلوگرام
3. سۇس سېرىق نېفت ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى 0.835، تېمپېراتۇرىسى 15±17℃ كىلوگرام
4. سېرىق نېفت ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى 0.835، تېمپېراتۇرىسى 32±35℃ كىلوگرام
5. ئاپتول تېمىدىكىلەر 86 كىلوگرام
6. ئايرىش سەرپىياتى 11 كىلوگرام

شىنجاڭ تاشيول ئىدارىسى گراشكوۋ يازغان. ۋۇ لىيەنكى تەرجىمە قىلغان.

«كۇچا مىس كان كەنتى، ئافسۇ تاغلاق كەنتى، قەشقەر نېفت كېنىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات» (1945 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى مايلىق باسمىسى).

1. مۇقەددىمە

غانجۇغان ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ شەرقىغە 20 يول، كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ غەربىگە 70 يول بولۇپ، قەشقەر سودا خانا تاشيولىنىڭ يېنىغا جايلاشقان، 3 ـ 4 ئۆي بار، ئاھالىسى ناھايىتى ئاز. ئەتراپى «قىزىل جىنس قاتلىمى» دىن تەركىب تاپقان پاكار تاغ بولۇپ، ئېگىزلىكى 50 ـ 60 مېتردىن ئاشمايدۇ، نېفت چىقىدىغان يەر كەنتىنىڭ جەنۇبىغا 2 ـ 3 يول كېلىدىغان جايدا بولۇپ، كەنتىنىڭ ئالدىدا كىچىك يول بار، كەنتنىڭ جەنۇبىدىكى پاكار تاغدىن ئۆتۈشتە يول ئېگىز ـ پەس بولۇپ ئاتلىق مېڭىشقىلا بولىدۇ، كان رايونىغا بارغىچە يەر بارا ـ بارا تۆز بولۇپ، جەنۇب تەرەپكە بارغانسېرى قىيپاش بولۇپ چۆلگىچە بارىدۇ، بۇ يەرنىڭ جەنۇپ، شىمال قانتى پاكار ـ پاكار تاغ، چۆلنىڭ ئوتتۇرىسى تۆز بولۇپ، شىمالدىن غەربكە، غەربتىن جەنۇبقا، شەرقتىن ـ شەرققە ئۇزۇنچاق بەلباغ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن كۆرۈنىدىغىنى سىلىق قۇرام تاشلار بولۇپ، يالىنىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، چۆلدىكى تاشلار..... (ئېلاۋە: خەنزۇچە خەت چۈشۈپ قالغان) پەستكى چوققىلار كېسىلىپ جىلغا بولۇپ قالغان، چوڭقۇرلۇقى 10 مېتردىن ئاشمايدۇ، ئاستى قىزىل يەر قاتلىمى.

بۇ رايون ئىچىدە ئېرىق بار، ..... (ئېلاۋە: خەنزۇچە يەتتىدەك خەت چۈشۈپ قالغان) پۈتۈن رايونىنى كېسىپ ئۆتىدۇ، ئېرىق ئىچىگە يەزىدە ئانچە ـ مۇنچە بۇلاق سۈيى ئېقىپ چۈشۈپ، ئېقىپ ئۇزاققا بارمايلا يەر ئاستىغا سىڭىپ كېتىدۇ.

2. يەر قاتلىمى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان (قىسقارتىلدى)
3. گېئولوگىيىلىك ستروكتورا (قىسقارتىلدى)
4. نېفىت چىقىدىغان ئالامەتلەر

ئا: نېفىت ئالامەتلىرى ۋە تەبئىي گاز

ئورۇن I تار جىلغىنىڭ چېتىدە بولۇپ، قىزىل سېغىز جىلغىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، جىلغىنىڭ تېگىدە كۆلچەك بولۇپ، دىئامېترى ئىككى مېتر-دەك كېلىدۇ، كۆلچەكنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا شېغىللىق تىك بەل بولۇپ، ئېگىزلىكى ئىككى مېتردەك كېلىدۇ. كۆلچەككە يېقىن جىنس قاتلىمى ئۇۋاق بولۇپ، بىلەيسىمان هالەتتە، ئۇنىڭ ئارىلىقى ۋە قاتلىرىدا قارا ئاسفالتتەك نەرسىلەر بار، تاغ جىنسلىرىنىڭ بىر قىسمى يۇمشاق، بۇ نېفىتنىڭ چىلىشىدىن بولغان، قىيانىڭ ئاستىدا ئاز مىقداردىكى نېفتكە ئوخشاش قارا نەرسىلەر سۇ ئۈستىدە لەيلەپ تۇرىدۇ. قويۇق ۋە يېپىشقاق، كۆلچەكنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدىن پۈۋەكچىلەر ئۈزۈلمەي سۇدىن چىقىپ تۇرىدۇ. بۇ يەردىكى شېغىلنىڭ كۆرۈنۈپ قېلىشى قاتلامنىڭ ئۈزۈلگەنلىكىدىن بولغان. نېفىت بۇ يەردىكى شېغىل قاتلىمىنىڭ ئاستىدىن چىقىدۇ، بۇنىڭ بۇ يەرنىڭ سەل - پەل ئاجرىلىپ كەتكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋىتى يوق ئەمەس. كۆلچەكتىكى سۇ يەر ئاستىنىڭ ئۈستىگە كۆتۈرۈلۈشىدىن هاسىل بولغان بولۇپ، سىرتقا ئېقىپ ئۈزاققا بارمايلا قۇملۇقتا يوقاپ كېتىدۇ.

ئورۇن II ۋە ئورۇن III بىر كىچىك كۆلچەك بولۇپ، دىئامېترى بىر مېترچە كېلىدۇ، بۇلارنىڭ هەر قايسىسى تار جىلغىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، ئەتراپىدا كۆرۈنۈپ تۇرغىنى ساپلا قىزىل ياكى يېشىل بېغىز، شېغىل كۆرۈنمەيدۇ. بۇ يەر ئالدىدىكى I ئورۇن بىلەن بىر كىچىك تاغ ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ، ئارىلىقى 10 مېتردىن يەتمەيدۇ. كۆلچەكتە قارا رەڭلىك نېفت كۆلچەكنىڭ چېتىدە يىغىلىپ لەيلەپ تۇرىدۇ، تەبئىي گاز پۈۋەكچىلىرى ئۈزۈلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ، بوندىق پۈۋەكچىلەر II ئورۇندا ئەڭ كۆپ بولۇپ، ئوت تەگسىلا كۆيىدۇ.

چوڭ كۆلچەك بار جاي قاتاسلىقتىن 10 مېترچە پەستە بولۇپ، بۇ كۆلچەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 20 مېتر، كەڭلىكى 10 مېتر، سۇيى زۇمرەتتەك سۈزۈك، كۆلچەكنىڭ شەرقىي قىرغىقىنىڭ ئاستىدىكى شېغىل قاتلىمىنى ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ كۆلچەك جايلاشقان يەرنىڭ ئانتىكلىنالىنىڭ مەركىزى ئىكەنلىكىنى ئۇقۇۋالغىلى بولىدۇ. كۆلچەكتە تەبئىي گاز پۈۋەكچىلىرى ئۈزۈلمەي كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ، نېفت ئىزلىرى كۆرۈنمىدى. كۆلچەكنىڭ قىرغىقىدىكى جايلاردا خېلى كۆپ قېيىپاش ئورغان ئەسكى تاشلاندىسى ئۇچرايدىغىلى بولىدۇ، بۇ ئېهتىمال بۇرۇن قۇدۇق قېزىپ تاشلىۋېتىلگەن تاشلار بولۇشى مۇمكىن. مەزكۇر قۇدۇق سۇنىڭ كۆتۈرۈلۈشى بىلەن سۇ ئاستىدا قېلىپ كۆلچەك بولۇپ قالغان.

ب: نېفت چىلاشقان قۇم جىنس

.....

ئانتىكلىنالنىڭ جەنۇبىي قانىتىدىكى يېڭى قۇدۇقىنى

قەشقەر دېۋزىيە شتابى قازغان. قۇدۇق قېلىشلىقى تۆت مېتر بولغان تېمىز كۆلرەڭ شېغىلنى بويلاپ يەر ئاستىغا يانتۇلاپ كىرىدۇ، چوڭقۇرلىقى 20 مېترغا بارغاندا سۇغا دۇچ كېلىپ توختاپ قالغان.

5. يەرلىك ئۇسۇل بىلەن قېزىش

رايون ئىچىدە قېزىلىپ بىكار قىلىنغان قۇدۇقتىن ئىككىسى يەنى يېڭى قۇدۇق ۋە كونا قۇدۇق بار. سۇ بېسىمالغان كېرەكسىز قۇدۇقتىن ئىككىسى بولۇپ، بىرى چوڭ كۆلچەك، بىرى كونا قۇدۇقنىڭ يېنىدىكى كۆلچەك، سۇ بېسىمالغان قۇدۇقنىڭ قېزىلىش ئەھۋالىنىڭ قانداقلىقىنى ئۇققىلى بولمايدۇ. يېڭى قۇدۇقنى كۆرگەنلىكىمىز ئالدىدا بايان قىلىندى، نېفىت چىقىش مۇمكىنچىلىكى يوق. كونا قۇدۇقنى تەكشۈرگەن چاغدا بىر ئۈينۈر قۇدۇققا چۈشمەك چى بولغان ئىدى، ئۇنىڭغا يول قويدۇق، بۇ كىشىنىڭ ئېيتىشىچە، كونا قۇدۇقنىڭ چوڭقۇرلۇقى 20 جاڭ كېلىدۇ، سۇ كۆتۈرۈلۈپ قۇدۇقنى يېرىمىغچە بېسىمالغان، سۇ يۈزىنى لەيلەپ تۇرغان قارا نېفىت قاپلىمالغان. نېفىت ئالدىنالار قۇدۇق ئاغزىدىن تېمىك شوتا بىلەن نېفىت ئۈستىگىچە چۈشۈپ، قاپاق بىلەن ئالىدۇ. ھەر ئايدا 15 تۈگىچە (ھەر بىر تۈگى بەش گاللون كېلىدۇ) نېفىت ئالغىلى بولىدۇ، ئۇلۇغچات ناھىيىسىگە ئاپىرىپ چەكسىلەيدۇ. ھەر 18 تۈگدىن تۆت تۈك چىراغ يېغى ئالغىلى بولىدۇ، نېفىت تۈتۈق قارا رەڭدە بولۇپ، يورۇقلۇقتا قوڭۇر رەڭ كۆرۈنىدۇ، چىراغ يېغىمۇ قوڭۇر رەڭدە، يېرىم سۈزۈك، پارافىن

تەركىبى خېلى يۇقىرى، تەكشۈرگەندە چىراغ يېغىنىڭ ھەر جېڭى شىنجاڭ پۇلىغا 2.5 يۈەنگە سېتىلىدۇ، ئۇلۇغچات ۋە قەشقەردىكى ئورگانلارنىڭ چىراغ يېقىشىغا بېرىلىدۇ.

گۈەنشىسۇڭ: «ئۇلۇغچات ناھىيىسىدىكى غانجۇغان نېفىتلىكى» (1945 - يىل 7 - ئاي. مايلىق باسمىسى)

يۇقىرىقى جەدۋەلدىن شىنجاڭ ئۆلكىسىدىن چىقىدىغان نېفىتنىڭ ئىنتايىن موللۇقىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوندىن توققۇزىنىڭ قېزىلمىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

چىڭ لودىڭ: «شىنجاڭ مەسلىسى» (ھۇجەت كىتابخانىسى 1949 - يىل).

شىنجاڭدىكى زىغىتلىكلەرنىڭ ئەڭ يېڭى ماتېرىياللارغا ئاساسەن تۈزۈلگەن جايلىشىش ئەھۋالى جەدۋىلى

ئاھىيىلەر	كان رايون	يەر ئۈستىدىكى ئالامەتلەر	ئىزاھات
شىخو	مايتاغ	قېزىلمىشتىن بۇرۇن نۇرغۇن گاز بار، جىلغىدا دائىم ماي كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.	قېزىلمىغان
	يەنسەن	يۇقىرى قىسمىغا ئوخشاش	//
	جانجۇنغۇل	نۇرغۇن ماي ئېقىپ چىققان ھەم پارافىن بار	//
	ئوتتاغ جىلغىسى	يۇقىرى قىسمىغا ئوخشاش	//
يەنسەھەي	يەنسەھەي جەنۇبىي بەش كىلومېتر	ئاز مىقداردا ماي، گاز بار	//
			//
ماناس	خوڭگۇ ۋە ئوزلۇق ئۆستەڭ	يۇقىرى قىسمىغا ئوخشاش	يەرلىكلەر جىلغىدىن ماي ئالغان
كۈچا	مىسكان تېغى	نېفىت، گاز، پارافىن ھەمىسى بار	يەرلىك ئۇسۇلدا قازغان
يەكەن	شاۋۇپۇ	يۇقىرى قىسمىغا ئوخشاش	قېزىلمىغان
ئۇلۇغچات	ئۇلۇنچات بازىرىنىڭ جەنۇبى	نېفىت، گاز، ئاسفالت ھەمىسى بار	//
ئاقسۇكونەشەھەر	تاغلاق كەنتى	نېفىت. گاز	يەرلىك ئۇسۇلدا قازغان
سانجى	تۇدۇڭخي	نېفىت	قېزىلمىغان
ئۈرۈمچى،	سودا چى شۇيمىڭگۇ ساگۇ	نېفىت گاز	// // //
ساۋەن	شاۋگۇەي	نېفىت، گاز، ئاسفالت ھەمىسى بار	يەرلىك ئۇسۇلدا قېزىلغان
چۆچەك	چىڭشىا	يۇقىرى قىسمىدەك	قېزىلمىغان

ئۇچ ئۆلايەت ئىنقىلابىي مەزگىلىدىكى مايتاغ نېفىتلىكى

خابىدۇللا

ھەر قانداق تارىخ داۋاملىشىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە، ئۇچ ئۆلايەت ئىنقىلابىي مەزگىلىدىكى مايتاغ نېفىتلىكىنى ئېنىقراق سۆزلەش ئۈچۈن، بۇ مەزگىلنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى ئەھۋاللارنى ئاددىي قىلىپ چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشۈمگە توغرا كېلىدۇ.

1941 ـ يىلى 10 ـ ئايدا مەن مايتاغقا كېلىپ ئىشچى بولدۇم، ئىككىنچى يىلى، يەنى 1942 ـ يىلى 1 ـ ئايدا مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدا يىلىغا 70 مىڭ تونىنا نېفت پىششىقلاپ ئىشلەش ئىقتىدارىغا ئىگە بىرىۋرۇش تۇرۇبىلىق نورمال بېسىمدا چەككىلەش قۇرۇلمىسى قۇرۇلدى. بۇ ئىلغار نېفت ئايرىش قۇرۇلمىسى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشكەندىن كېيىن، 1936 ـ يىلى قۇرۇلغان يەرلىك ئۇسۇلدا نېفت ئايرىيدىغان ئىككى قازان ئىشلىتىلىشتىن توختىتىلدى. يېڭى قۇرۇلما ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىشى بىلەن مەن كوچىگار بولۇپ تەقسىم قىلىنىدىم، مەن بىلەن بىللە كوچىگار بولغانلاردىن يەنە ئىبرائىم زۇنۇنۇ بار ئىدى. بۇ ئادەم ھازىر شىخو ناھىيىسىدە تۇرۇۋاتىدۇ.

شۇچاغدىكى تۇرۇبىلىق نورمال بېسىمدا چەككىلەش

سەخىدا 30 ئەتراپىدا ئادەم بار ئىدى. سوۋېتلىكلەردىن ئىرىسچى زاۋۇتنىڭ باش ئىنژېنېرى، ۋارىلوف بىلەن ساۋ-دىكوفلار مۇئاۋىن باش ئىنژېنېر ئىدى. سەختا جەڭگو تە-رەپتىن ۋېي شيۇتاۋ، لۇ دەي، ياڭ چىمىن قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى. نەپەت ئايرىش زاۋۇتىدا نورمال بېسىمدا چەك-كىلەش سەخىدىن باشقا يەنە تەجرىبىخانا، ۋېمونت سەخى، يەتكۈزۈپ بېرىش سەخى (5 دانە پار قازان، ئىككى دانە دىزىل ماشىنىسى بار)، ماي چىقىرىش سەخى، ئوت ئۆچۈ-رۈش ئەترىتى قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇرغىلاش، نەپەت ئېلىش، ئاساسىي قۇرۇلۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن نەپەت كېنىدا 700 — 800 ئەتراپىدا ئادەم بار ئىدى.

1943 - يىلى 3 - ئايدا نەپەت ئايرىش زاۋۇتى ئىشتىن پۈتۈنلەي توختىدى. 6 - ئايدا سوۋېت تەرەپ تۇرۇۋېلىق نورمال بېسىمدا چەككىلەش قۇرۇلمىسىنى چۈ-ۋۈپ يۆتكەپ چىقىپ كەتتى. سوۋېت تەرەپ يەرلىك ئۇ-سۇل بىلەن نەپەت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئۈسكۈنىلىرىگە تەگمە-گەنلىكتىن، ئۆز پېتىچە ساقلىنىپ قالغانىدى. نەپەت ئاي-رىش زاۋۇتىدىكى ئىشچىلارنىڭ بىر قىسمى زاۋۇتنىڭ كۆيۈتۈك يېزا ئىگىلىك مەيدانىغا ئاپىرىلدى، يەنە بىر قىس-مى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تۇتۇپ كېتىل-دى. شۇ ۋاقىتتا تۇرمىگە قامالغان خەنزۇ ئىشچىلاردىن لاۋ-دەن قاتارلىق كىشىلەر، مىللىي ئىشچىلاردىن غۇپا، بەكرى غازى، زاردىپ، ئەيسا ۋە مۇسايوپ قاتارلىقلار ئىدى.

مەن كۆيۈتۈك يېزا ئىگىلىك مەيدانىغا ئەمگەك قىلىش-قا ئېلىپ بېرىلغانىدىم، بىر كۈنى شادىيەنزىگە بېرىپ يەر ھەيدەۋاتقاندا كېسەل بولغانلىقىمدىن ساپانىنى يۆلەپ ماڭالماي يىقىلىپ چۈشتۈم. موللاق ئىسمىلىك ئىش بېشى

ھازامزادىلىك قىلىۋاتىسەن، دەپ ئۇرۇپ، تېپىپ دۇمبالىدى. مەن بىلەن بىللە يەر ھەيدەۋاتقان قازاق، ئۇيغۇر قېرىنداش-لار چىداپ تۇرالماي ئىسىلىشىپ كېلىپ، ئىش بېشىنى راسا ئەدەبلەپ قويدى. موللاق مەيدان باشلىقىغا مېنىڭ ئۇستۇم-دىن ئىەرز قىلغاچقا، مەيدان ساقچى ئەۋەتىپ مېنى ئۇدا بىرنەچچە قېتىم سوراق قىلدى. مەن بىر ئاز قورقتۇم، كۆپچىلىكمۇ ماڭا نەسىھەت قىلىپ، يەنىلا بۇ يەردىن كەتە-كىنىڭ تۇزۇك، بولمىسا ئۇلار سېنى تۇتۇپ كېتىدۇ، دېيىش-تى. 1943 - يىلى 6 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، مەن كۆيۈتۈك مەيدانىدىن قېچىپ چىقىپ شىخوغا بېرىپ، دەيۈەنۇ ئىسمى-لىك خەنزۇ بايغا تاكى 1945 - يىلى 9 - ئاينىڭ ئاخىرى-غىچە يىللىقچى بولۇپ ئىشلىدىم.

1943 - يىلى 6 - ئايدا سوۋېت تەرەپ تۇرۇۋېلىق نورمال بېسىمدا چەككىلەش قۇرۇلمىسىنى يۆتكەپ كەتكەندىن كې-يىن، نەپەت ئايرىش زاۋۇتى ئاساسىي جەھەتتىن پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. لېكىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت يەنىلا ماي ئىشلىتىشى كېرەك ئىدى. شۇڭا ئۇلار ئىشچىلار-نى قايتىدىن يىغىپ، 1936 - يىلى قۇرۇلغان يەرلىك ئۇ-سۇل بىلەن نەپەت ئايرىدىغان ئىككى قازاننى تاكى 1945-يىلى 9 - ئاينا قەدەر ئىشلەتتى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئارمىيىسى شىخو، مايتاغنى ئېلىش ئالدىدا، زاۋۇت تەرەپ نەپەت ئايرىش زاۋۇتىدىكى ئىشچىلارنى ئۇرۇمچىگە بېرىش-قا مەجبۇرلاپ، پاتىخە قاتارلىق مىللىي ئىشچىلارنى شىخو تۇرمىسىگە قامىغانىدى، كېيىن مىللىي ئارمىيە تەرىپىدىن قۇتقۇزۇۋېلىنىدى.

1945 - يىل 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئۇچ ۋىلايەت

ئىنقىلابىي قوشۇنىنىڭ پولكوۋنىكى ئەيدارىيەك قىسمىنى باشلاپ مايتاغقا كىرىپ، مايتاغ نېفىت كانىغا قارىتا ھەربىي ئىدارە قىلىش يۈرگۈزدى. شۇ ۋاقىتتا مايتاغ نېفىت كانىدا بىرمۇ ئىشچى قالمىغانىدى. ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئارمىيىسى ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش تارقىتىپ، بۇرۇن نېفىت كانىدا ئىشلىگەن ئىشچىلارنىڭ زاۋۇتقا قايتىپ كېلىشىنى چاقىردى. 50 ـ 60 كىشى ئومۇمىي ئۇقتۇرۇشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، زاۋۇتقا قايتىپ كەلدى، مەنمۇ شۇخودىن مايتاغقا قايتىپ كەلدىم. ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، بىز نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەسلىگە كەلتۈردۇق.

شۇ چاغدا نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى ئىشقا كىرىشتۈرۈشكە 20 دىن كۆپرەك ئىشچى قاتناشقان بولۇپ، مەسئۇل كىشىلەر توختارغازى بىلەن مىرزىباي ئىدى. يەنىلا 1936 ـ يىلى قۇرۇلغان ئىككى دانە نېفىت ئايرىش قازىنى ئىشلىتىلدى. بىر قازانغا تۆت يېرىم تونىدىن ئىككى قازانغا توققۇز تونىا نېفىت قاچىلىغىلى بولاتتى. بۇنىڭدىن ئۇچ تونىا بېنزىن، بىر يېرىم تونىا كېرىسىن، يېرىم تونىا دىزىل مېيى، ئۇنىدىن باشقا يەنە بىر قىسىم قويۇق نېفىت قالدۇقى ئايرىدۇالغىلى بولاتتى. ئىشقا كىرىشتۈرۈش بىرقەدەر ئوڭۇشلۇق بولغانلىقتىن، مەھسۇلات چىقىشى بىلەن، ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتى توختارغازى بىلەن مىرزىبايغا كۆمۈش مېدال مۇكاپىتى بەردى، باشقىلارغا ماددىي مۇكاپات تارقىتىپ بەردى.

لېكىن، توختارغازى بىلەن مىرزىباي زاۋۇتنى ياخشى باشقۇرۇپ كېتەلمىدى. 1946 ـ يىلى 8 ـ ئايدا مەن نېفىت ئايرىش سېخىغا مۇئاۋىن مودىر ۋە تېخنىك بولۇپ تەينىلىنىپ، ئۇلارنىڭ خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈۋالدىم.

ئېسىمدە قېلىشچە، شۇ چاغدا نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدا بېنزىن، كېرىسىن، دىزىل مېيى ئىشلەپچىقىرىشتىن باشقا يەنە يەرلىك ئۇسۇل بىلەن سىلىقلاش مېيى بىرىكمىسىنى ئايرىپ چىقىپ، ئوچ ۋىلايەتنىڭ قاتناش ترانسپورت ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىدىغان مايغا كاپالەتلىك قىلىنغان. ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە باشقۇرۇشىدا، مايتاغدا كان رايونى قۇرۇلدى.

كان رايونى ئاپپاراتىنىڭ ئەھۋالى تۆۋەندىكىدەك:

1. نېفىت ئايرىش سېخى ـ ئىشچىسى 30 نەپەر ئەتراپىدا.

2. نېفىت تەييارلاش سېخى ـ ئىشچىسى 35 نەپەر ئەتراپىدا ئىدى، سېخ مۇددىرى ۋاڭرىس سىددىق بولۇپ، ئۇنىڭ خىزمەت نەتىجىسى گەۋدىلىك بولغانلىقتىن ئالتۇن مېدال مۇكاپىتى ئالغان.

3. بۇرغۇلاش، رېمونت ئەترىتى ـ ئەترەت باشلىقى ساۋا بولۇپ، ئىشچىسى 20 نەپەر ئەتراپىدا ئىدى.

4. رېمونت سېخى ـ ئىشچىسى 40 نەپەر ئەتراپىدا، سېخ مودىر پاتىخە، تۆمۇر بولۇپ، مۇئاۋىن سېخ مۇددىرى سېرىمكەيدەي.

5. تراڭسپورت پونكتى ـ پونكت باشلىقى سېيىت غازى تىلەيبايوپ بولۇپ، سەككىز دانە ئاپتوموبىل، 3 ـ 4 تراكتور، 25 تەك ئاددىمى بار. شۇ چاغدىكى شوپۇرلار كېرىم ساقى، پاكار كېرىم، ۋالتاي، نۇر سېيىت قاتارلىقلار. بۇ پونكت يەنە نېفىت ئايرىش زاۋۇدى ۋە كان رايونىنى

توك بىلەن تەمىنلەش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، ماتور ئارقىلىق توك تارقىتاتتى.

6. سېتىش گۇرۇپپىسى — گۇرۇپپا باشلىقى ئەلىيوپ بولۇپ، ئامبار مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۆتەيتتى. ئىشچىسى 15 نەپەر ئەتراپىدا.

7. سۇ بىلەن تەمىنلەش گۇرۇپپىسى — سۇ پونكىتىدىن سۇ يەتكۈزۈپ بېرەتتى، گۇرۇپپا باشلىقى سېيىتقان سالىقبايوپ، ئىشچىسى 15 نەپەر.

8. خوجۇلۇق بۆلۈمى — بۆلۈم باشلىقى رەخمەتجان، مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى ۋارىسجان تۇردى. كۆيتۈك شادىيەنزە دېھقانچىلىق مەيدانى خوجۇلۇق بۆلۈمىگە قارايتتى، مەيدان باشلىقى ۋېسكىن (رۇس)، مۇئاۋىن باشلىقى مۇلۇك بولۇپ، مەيداندا 500 تۈياق قوي، 200 تۈياق ئات، 500 تۈياق كالا، 40 — 50 تۆگە بېقىلاتتى.

9. دوختۇرخانا — دوختۇرخانا باشلىقى ئىماش، دوختۇر، سېستىرا بولۇپ 20 نەپەر ئەتراپىدا.

10. قوغداش بۆلۈمى — بۆلۈم باشلىقى موللا ئابدۇللا، 20 ئەتراپىدا ئادىمى بار.

11. ئوت ئۆچۈرۈش ئەترىتى — ئەترەت باشلىقى ئۆمەر ئوزاق، 10 ئەتراپىدا ئادىمى بار. ئۆمەر ئوزاق 1947 - يىلى تاقا چېقىپ ئۆچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئارمىيىسىگە يولباشلاپ ماڭغاندا، دۈشمەننىڭ يوشۇرۇن زەربىسىگە ئۇچراپ شەھىت بولدى. قۇربان بولدى.

12. كان رايونى ئىشخانىسى — 60 — 70 خىزمەتچىسى بار. 1945 - يىلدىن 1946 - يىلغىچە بولغان كان رەھبەرلىرى (دىرېكتور) ئەيدارىبېك، غاپپارخان، پالتاۋسكى

قاتارلىقلار؛ 1947 - يىلدىن 1948 - يىلغىچە ئەنۋەر سابىر ھاجىيوپ، ئىمىن موللايوپ، باۋتوگكو قاتارلىقلار؛ 1948 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە كىرىز يېرجايوپ، ھەبىبۇللا قاتارلىقلار. شۇ چاغدىكى كان رايونى ئىشخانىسى ھازىرقى 1 - مېھمانخانىنىڭ ئورنىدا بولۇپ، كېيىن ئوت ئاپىتى بىلەن كۆيۈپ كەتكەن. ھازىرقى 1 - مېھمانخانىنىڭ بىناسى، ئازادلىقنىڭ دەسلەپىدە جۇگگو - سوۋېت شېرىكلەشكەندىن كېيىن قايتا سېلىنغان. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتىنىڭ ئىشخانىسى، كان رايونى ئىشخانىسى يېنىدىكى يەتتە كورپۇس ئۆيىنىڭ ئورنىدا ئىدى.

1945 - يىلى 5 - ئايدىن (ئەمەلىيەتتە 1943 - يىلى 3 - ئايدىن) 1949 - يىلىنىڭ ئاخىرغىچە مايتاغدا بۇرغۇلاش ئۈسكۈنىلىرى بولمىغاچقا، قۇدۇق بۇرغۇلانمىدى. شۇ چاغدىكى ماي ئالىدىغان قۇدۇقلارنىڭ ھەممىسى 1943 - يىلىدىن بۇرۇن بۇرغۇلانغان. يۇز مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى ئون نەچچە قۇدۇققا قول بىلەن ئايلاندۇرۇپ ماي چىقىرىدىغان ماشىنا ئورنىتىلغان. مىك مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى بىر قەدەر چوڭ ماي قۇدۇقلىرى 20 - 36 - 43 - نومۇرلۇق قۇدۇقلار بولۇپ، بۇ ئون نەچچە ماي قۇدۇقىنىڭ يەتتە، سەككىزىدىن ئاز - تولا ماي چىقىپ، ھەر كۈنى ئۈچ تونىنا ئەتراپىدا نېفىت ئالغىلى بولاتتى. نېفىت ئاز بولغاچقا زاۋۇتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىغاچقا، دائىم ئىش توختاپ قالاتتى. پۈتۈن كاندىكى ئاھالە 30 كورپۇستەك ئۆيدە ئولتۇراتتى. شىنجاڭ تېچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، مايتاغ كان رايونىغا خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى كىرىپ تۇردى. شۇ چاغدا بۇ يەردە 200 ئەتراپىدا ئادەم

بار ئىدى. 1949 - يىلى 10 - ئايدا قوماندان ۋاڭ جىن قاتارلىق ئون نەچچە كىشى مايتاغقا كېلىپ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى ۋە نېفتلىكنى كۆزدىن كەچۈردى ھەم ئېلىپ كەلگەن چايلىرىنى ئىشچىلارغا بۆلۈپ بېرىپ، كۆپچىلىكتىن ھال سورىدى. 1950 - يىلى 6 - ئايدا پارتىيە مايتاغ نېفت كېنىغا جاپپىمۇ باشچىلىقىدىكى خىزمەت گۇرۇپپىسىنى ئەۋەتتى. 9 - ئايدا شىخو ناھىيىسىدە چاقىرىلغان ئاممىا ۋەكىللىرى يىغىنىغا مايتاغدىن يولداش ۋاڭ سىددىق ۋەكىل بولۇپ يىغىنغا قاتنىشىپ، شەرەپ بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىندى ھەم كۆكسىگە قىزىل گۈل تاقاپ، ئالقىش مەدھىيىلەر ئىچىدە مايتاغقا قايتىپ كەلدى. شۇنىدىن باشلاپ خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى كان رايونىدا پارتىيە گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 10 - ئايغا كەلگەندە، ۋاڭ سىددىقتىن كېيىن يەنە ۋاڭ تۇردى، نۇر ئەخمەت، پاتىخە قاتارلىق بىرنەچچە يولداشلار پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى. مەنمۇ 10 - ئايدا ئىچكىرىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىنلا پارتىيىگە كىرىشكە ئىلتىماس يازدىم. يولداش جاپپىمۇ ۋە ۋاڭ سىددىق قاتارلىقلارنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن 1950 - يىلى 12 - ئايدا شەرەپ بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىردىم.

1950 - يىلى 8 - 9 - ئايلاردا، غەربىي شىمال بەش ئۆلكە ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيى ئىشەندە داغ - دۇغلىق چاقىرىلدى، مەن مايتاغ نېفتلىكىگە ۋەكىل بولۇپ، شەرەپ بىلەن بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايغا قاتناشتىم. قۇرۇلتايدا مەن ۋە شىنجاڭلىق ئون نەچچە نەپەر ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىللىرى غەربىي شىمال رايونلۇق باش

ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندۇق. قۇرۇلتايدىن كېيىن بىزنى بېيجىڭ، تيەنجىن، تاڭگۇ قاتارلىق شەھەرلەرنى بىر ئايدىن كۆپرەك ئېكسكۇرسىيە ۋە زىيارەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. بىز بېيجىڭدا ئۇلۇغ داھىمىز رەئىس ماۋ زېدۇڭ، لىيۇ شاۋچى، جۇ دې، جۇ ئېنلەي قاتارلىق پارتىيە ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنى كۆردۇق. 1950 - يىلى 10 - ئايدا مەن مايتاغقا قايتىپ كەلدىم ۋە مايتاغ، شخو، كۇيتۇڭ قاتارلىق جايلاردا غەربىي شىمال بەش ئۆلكە ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيىنىڭ روھىنى تەشۋىق قىلدىم.

1951 - يىلى 6 - ئايدا شىنجاڭ نېفت ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. مايتاغ نېفتلىكىدىكى بىرىنچى پارتىيە ئەزاسى، نېفت ئىشچىسى يولداش ۋاڭ سىددىق ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلاندى، شى جىنشى بىلەن مەن مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلاندۇق ھەم مەن مايتاغ نېفت ئايرىش زاۋۇتى چەكلەش سېخىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۈستىدىم.

ئابدۇراخمان مامۇت تەرجىمىسى

مايتاغ ـ شىنجاڭ نېفىت سانائىتىنىڭ بۆشۈكى

ئەلىيوپ

يېرىم ئەسىر ئىلگىرىكى كۆز كۆنلىرىنىڭ بىرىدە، بۇرغۇلاش ماشىنىلىرىنىڭ گۈلدۈرلىگەن ئاۋازى جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي ـ جەنۇبىي قىرغىقىغا جايلاشقان كىچىككىنە بىر زېمىننى ئويغاتتى. شۇنداق ئېتىبارەن بۇ قاقاس چۆللۈك ياشلىق باھارىنى ئۇرغۇتتى، گېئولوگىيە ئەترىتى، بۇرغۇلاش ئەترىتى، ئاپتوموبىل ئەترىتى ۋە تراكتور ئەترىتى بۇ يەرگە كېلىشكە باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، 200 ـــ 300 كىشىدىن تەركىب تاپقان بىر قوشۇن، شىنجاڭ نېفىت سانائىتىنىڭ ئاساسىي بولغان مايتاغ نېفىت كېنىنى قۇرۇپ چىقتى.

ماشىنا بىلەن بۇرغۇلاشتىن ئىلگىرى، مايتاغدا نېفىت ئىلىش ئۈسۈلى ئىپتىدائىي ئىدى. نېفىت گازى كۆرۈنگەن جايغا ئۈزۈنلۇقى بەش جاڭ كېلىدىغان ئىككى دانە خەنىدەك كولاپ، ئاندىن يەنە خەنىدەك ئىچىگە چوڭقۇرلۇقى يەتتە چىدىن بىر جاڭچە بولغان بەش، ئالتە تەك قۇدۇق قېزىلاتتى. يەر ئاستىدىن ئېقىپ چىققان نېفىت بىلەن سۇ بۇ قۇدۇقلارغا يىغىلاتتى. ئاندىن كېيىن يىغىلغان ماي چېلەك بىلەن تارتىپ ئېلىناتتى. ياز كۈنلىرى ھەر

كۈنى 500 جىڭ ئەتراپىدا ماي ئالغىلى بولسىمۇ، لېكىن قىش كۈنلىرى، پەقەت 70 ـ 80 جىڭلا ماي ئالغىلى بولاتتى.

مايتاغدا لاي ئولقان تېغى بولۇپ، تاغ تۆپىسىدە نۇرغۇنلىغان پاتقاق ئېتىلىپ چىقىدىغان ئېغىزلار بار ئىدى. بۇ ئېغىزلاردىن يېشىل، كۈل رەڭ ياكى گۆش رەڭدىكى ماي، سۇ، گاز ئارىلاش پاتقاق ئېتىلىپ چىقاتتى. مانا بۇ نېفىت ئالەمەتلىرى بولۇپ، خەنىدەك كولاپ نېفىت ئېلىشتا ئۇنىڭغا تايىنىلاتتى. مايتاغ نېفىتى ـــ سۇس يېغىر رەڭ. يېنىك ماي تەركىبىي كۆپ بولۇپ، سۇ ئۈستىگە لەيلىگەنلىكى ئۈچۈن ناھايىتى ئاسانلا ئالغىلى بولاتتى. شۇ ۋاقىتلاردا ئېلىنغان نېفىتلەر ئۇرۇمچىگە توشۇلاتتى.

1938 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، ئۇرۇمچى كۆزنىتىش ئىدارىسى سەككىزىمىزنى مايتاغقا خىزمەتكە ئەۋەتتى. شۇ ۋاقىتتا مايتاغنىڭ باشقۇرۇش ئىشلىرىغا سوۋېتلىك مۇتەخەسسىلەر مەسئۇل ئىدى. رەھبىرىنىڭ ئىسمى مىخائىل سېرىكى بولۇپ، بۇنداق باشقا يەنە رۇس تىلىنى بىلىدىغان جاۋ فامىلىلىك دۇڭبېيلىق كىشى زاۋۇت باشلىقى ئىدى. پۈتۈن زاۋۇتنىڭ 200 ـــ 300 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بولۇپ، پەقەت تۆت ـ بەش كورپۇسلا ئۆيى بار ئىدى. قالغانلىرى گەمە ياكى موڭغۇل ئۆيى ئىدى.

سوۋېتلىك مۇتەخەسسىلەردىن يەنە مىتلوپ، نېرتنىك قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى. ئۇلار دائىم كىچىك ماشىنىغا ئولتۇرۇپ، قۇدۇق جازىلىرىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ تەكشۈرەتتى. بۇ كىچىك ماشىنىلار پەقەت تېخنىك خادىملار ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى، باشقىلار ئاتلىق ماكاتتى. شۇ ۋاقىتتا يەنە

بىرنەچچە ئاتخانىمۇ بار ئىدى.

ئۇ ۋاقىتلاردىكى مايتاغ، مەيلى خىزمەت شارائىتى ياكى تۇرمۇش شارائىتى جەھەتتىن بولمىسۇن، ناھايىتى ناچار ئىدى. ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ پەقەت بىرلا ئاشخانىسى بولۇپ، كىنوخانا ۋە باشقا ھېچقانداق كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى يوق ئىدى. پۈتۈن زاۋۇتتا پەقەت 20 ئاپتوموبىل، ئالتە تراكتور بار ئىدى. بۇ ماشىنىلارنىڭ ترانسپورت بېكىتى باشقۇراتتى. زاۋۇتتا ئىشخانا، گېئولوگىيە بۆلۈمى، قۇدۇق جازىلىرىنى باشقۇرۇش بۆلۈمى، ماشىنىسازلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن باشقۇرۇش تۈزۈمى مۇكەممەل ئەمەس ئىدى.

مايتاغقا يېڭى كەلگەن ۋاقتىمىزدا مۇتەخەسسىس مىخائىلوۋسكى بىزگە دەرس بەردى، ماي قۇدۇقى ئۇسكۇنىلىرىنى قانداق باشقۇرۇش ۋە ئىشلىتىشنى ئۆگەتتى. بىز دەسلەپكى قەدەمدە بۇرغۇلاش، ماي ئېلىش جەھەتتىكى بىر قىسىم ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، بۇرغۇلاش ئەترىتىگە بېرىپ خىزمەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدۇق. 1939 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرى جۈڭگو تەرەپنىڭ گېئولوگىيە ئەترىتى، توك بىلەن ئۆلچەش ئەترىتى ۋە قۇراشتۇرۇش ئەترىتىدىكى رەھبەرلىرىنى يىغىپ، يەنە بىر قېتىم تېخنىكىلىق تەربىيىلەش ئېلىپ بارىدى. پراكتىكا جەريانىدا سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرى بىزنى توسىتاي، شىخو، چىڭگىل، شىخەنزە، تۆتتۇپ تېرەك قاتارلىق جايلارغا ئاپىرىپ، گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى. شۇنداىن كېيىن مەن كارتىگۇراب، لابىرانت ۋە توپلىغۇچى بولدۇم.

1938 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدىن شىخاباغا قەدەر ئالتە كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا سۇ يولى يېسىلىپ، كۆيتۈك دەريا سىنىڭ سۈيىنى باشلاپ كېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن شارائىت يارىتىلدى. 1939 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1940 ـ يىلىنىڭ بېشىغىچە، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بىر قىسىم چوڭ قۇدۇق جازىلىرى يۆتكەپ كېلىندى. بۇ يېڭى ئەپكەلگەن قۇدۇق جازىلىرى، بۇرغۇلاش ماشىنىلىرى ئارقىلىق 700 ــ 800 مېتر چوڭقۇرلۇقتا قۇدۇق بۇرغۇلاشقا بولاتتى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى مايتاغدا ئىشلىتىلگىنى 100 مېترلىق تېمىز بۇرغۇلاش ماشىنىلىرى بولۇپ، 17 ـ، 20 ـ، 36 ـ، 39 ـ، 40 ـ، 41 ـ، 42 ـ نومۇرلۇق ماي قۇدۇقلىرىنى قازغان.

1941 ـ يىلى، خېلىلا ئىلغار بولغان نېفىت ئايرىش زاۋۇتى قۇرۇلدى. لېكىن 1943 ـ يىلغا كەلگەندە سۇۋېت لىكلىر ئۇنى بۇزۇۋېتىپ، ئۇسكۇنىلىرىنى سوۋېتقا يۆتكەپ كەتتى.

1942 ـ يىلى مېنىڭ نېفىتلىككە ۋە بۇ خىزمەتكە تازا قىزىقىۋاتقان ۋاقتىم ئىدى، لېكىن 10 ـ ئايدا مەن نېفىت كېنىدىن ھەيدەلدىم.

1943 ـ يىلى قۇۋۇقتىكى ئاكامنىڭ يېنىغا باردىم. مەن قۇۋۇقتا بېرىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ئەۋەتكەن ئادەملەر مېنى سوۋېت ئىشپىيونى، دەپ قولغا ئالدى. مەن چۆچەك تۇرمىسىدە 11 ئاي يېتىپ، 1944 ــ 1945 ـ يىللىرى ئۇرۇمچى تۇرمىسىگە قامالدىم.

1947 ـ يىلى 3 ـ ئايدا قەشقەر ماۋارىپ ئىدارىسىدىن ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلدىم. شۇ ۋاقىتتىكى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىدىكى يولداشلار مېنى مايتاغقا بېرىپ خىزمەت قىلىشقا تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مايتاغقا قايتىپ كېلىپ تېخنىك بولدۇم. ئۇ چاغدا مايتاغنىڭ رەھبىرىي ۋارىسجان سىدىق ئىدى. دەسلەپتە سوۋېتلىكلەر ئاچقان ھەم كېيىن ئۇلار ئېتىۋەتكەن ماي قۇدۇقلىرىنى ئېچىپ، يېڭىباشتىن ماي ئېلىشقا كىرىشتۇق.

1948 ـ يىلى 36 ـ نومۇرلۇق قۇدۇقنى ئېچىۋاتقان ۋاقتىمىزدا، ھادىسە يۈز بەردى. مەن ئېتىلىپ چىقىۋاتقان نېفىت گازى ئىچىدە قالدىم، ئەھۋال ئىنتايىن خەتەرلىك ئىدى. يولۋاس قاتارلىق بىر نەچچە پېشقەدەم ئىشچىلار ماڭا ئارقان تاشلاپ بېرىپ، مېنى قۇتۇلدۇرۇپ چىقتى، مەن ئامان قالدىم، لېكىن بىر كۆزۈم نېفىت گازى بىلەن زەخمىلەندى. «مەدەنىيەت ئىنقىلابىي» جەريانىدا قىيىن ـ قىستاقتا ئۇچۇرغانلىقىم ئۈچۈن، كۆزۈمگە تېخىمۇ زور زىيان يەتتى، ھازىر ھەر ئىككى كۆزۈم كۆرۈش ئىقتىدارىنى يوقاتقانلىقتىن ھېچ نەرسىنى كۆرەلمەيمەن.

1947 ـ يىلدىن 1949 ـ يىلغىچە، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ نېفىت ئايرىش خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇپ ئىشلىدىم. شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن، جۇڭگو ـ سوۋېت نېفىت شىركىتىنىڭ تېخنىك ئەسۋابلار بىلەن تەمىنلەش بۆلۈمىدە خىزمەت قىلدىم. كېيىن تېخنىك ئەسۋابلار بىلەن تەمىنلەش باشقارمىسى قۇرۇلدى. مەن بۇ باشقارمىدا ئۇچ يىل ئىنژېنېر بولدۇم.

1954 ـ يىلى شەرەپ بىلەن جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىگە كىردىم. ئارقىدىنلا قاراماي تېخنىك ماتېرىيال ـ لار بىلەن تەمىنلەش باشقارمىسىغا يۆتكىلىپ، مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى بولدۇم.

ھازىر شىنجاڭنىڭ نېفىت سانائىتى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىپ، كۈنسانايى ئۆزگىرىپ بارماقتا. دېمەك شىنجاڭ نېفىت سانائىتىنىڭ بۈشۈكى ـــ مايتاغ.

ئابدۇراخمان مامۇت تەرجىمىسى

14 ـ سانىنىڭ مۇندەرىجىسى

غەربىي يول ئارمىيىسىنىڭ قالدۇق قىسمى 268 ـ پولك
(شىنجاڭ يېڭى گازارمىسى) نىڭ كەچۈرمىشلىرى...
..... يۇ شىنخۇا
جاۋدەنىڭ شىنجاڭغا قىلغان سەپىرى ... ۋاڭ ۋېيىي
ياڭ زېڭشىننىڭ تارىخىغا ئائىت غەيرى رەسمىي
ۋەقەلەر ..... جاڭ چىيىڭ
شېڭ شىسەي دەۋرىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىلىك سىياسىي
كادىرلار كۇرسىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى .....
..... چېن فاڭبەي
ياپونىيە قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىككى قېتىم شىنـ
جاڭغا بارغانلىقىم ھەققىدە خاتىرە ... سۈن يۆچى
«تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ـ شىمالىي» توغرىسىدا .....
..... لى فەنچۈن
بوۋام لى گېنيۈەننىڭ 1938 ـ يىلى شىنجاڭغا كېلىشـ
تىكى جەريانى توغرىسىدا ..... لى چېڭجىڭ
«شىنجاڭ جاھانگىرلىكىگە قارشى خەلق ئۇيۇشمىسى»
ۋە باشقىلار توغرىسىدا ..... خې يۈجۇ، كاڭ بىڭلىن
ما جۇڭيېڭنىڭ شىنجاڭغا ئىككىنچى قېتىم كىرىشى ۋە
جىمسارنى قوغداش ئۇرۇشىنىڭ ئۇمۇمىي ئەھۋالى...
..... جاڭ ئەنيىڭ
مەن قاتناشقان بىر نەچچە قېتىملىق جەڭنىڭ ئەمەـ

لىي ئەھۋالى ..... جىن گوجىن
شىنجاڭ تېلېگراف ئىشلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخىي ...
..... شىن خۇڭدى
چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى ئىمبادەتخانا،
ساراي مەرھۇملار سارىيى ..... لىيۇ دېخې
ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى شىنجاڭ ئاۋدىئاتسىيە ئىشلىرـ
نىڭ قىسقىچە تارىخىي ..... شۇ شۇتوك
يولۋاس توغرىسىدا بىلىدىغانلىرىم ..... شۇجۇ
جيۇ چۈەن قوزغىلىڭنىڭ ئالدى ـ كەينىدە .....
..... پېڭ مىڭدىك
ماتېرىيال:
جىن شۇرېن شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغدىكى
ئەمەل ناملىرى ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ئىسىملىكى .....

15 ـ سانىنىڭ مۇندەرىجىسى

شىنجاڭدا «11 بىتىم» نىڭ تۇزۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ بۇـ
زۇلۇشى ..... خېۋىر تۆمۈر
11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىم ۋە ئاتالمىش دېموكراتىك
سايلامنىڭ سىرى ..... خەلپەت سۇزۇك ھاجىيوپ
تىنچلىق بىتىم مەزگىلىدىن ئازادلىق ھارپىسىغىچە
خوتەندە بولۇپ ئۆتكەن ئىشلار ..... جاپپار ئەمەت
1945 ـ يىلى 8 ـ ئايدىن 1947 ـ يىلى 8 ـ ئايغىچە
يەكەندە بولغان ۋەقەلەر..... ئىسرايىل ئەسقەرى
كۇچا ھورۇنباغ ۋەقەسى توغرىسىدا ئەسلىمە .....
..... ساۋۇت بەكرى

1947 ـ يىلدىكى پىچان دېھقانلار قوزغىلىڭنىڭ ئۆتـ
مۇشى ..... تىيىپ پولات
شىنجاڭ تىنچ ئـازاد بولۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە
گومىنداڭ ئـەكسىيەتچى ھـەربىيلىرىنىڭ قاراشىھەر،
كۇچادا يۈرگۈزگەن بـۇلاڭچىلىق ۋەقەلىرى توغرىـ
سىدا ..... زاكىر نىياز رەتلىگەن
ما فۇشىڭ (ماتىتـەي) توغرىسىدا ئەسلىمە .....
..... مۇھەممەد ئىمىن قۇربان
قاغىلىق تارىخىغا دائىر ئەسلىمىلەردىن پارچىلار .....
..... ئابدۇرىشىت خوجاخمەت
سۈرگۈن ۋە نوم ..... ئىمىنوپ ئىلاخۇن
گومىنداڭ ـــ جياڭ جيېشىنىڭ ئىشپىيونلۇق تەشكىلاتى
«جۇڭتۇڭ» ۋە «جۇنتۇڭ» توغرىسىدا.....
ئازادلىقتىن بۇرۇن شىنجاڭدا تـارقىتىلغان گېزىت ـ
ژۇرناللار ..... ئەركىن ھۇشۇر رەتلىگەن

16 ـ سانىنىڭ مۇندەرىجىسى

ئـەجدادلارنىڭ روھىدىن ئۆگىنىپ، جۇڭخۇا ئىلىنى
گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن تىرىشايلى ..... چى گو
ئـۇچ ۋىلايـەت ئىنقىلابىي ھـەقىقىدە .....
..... ياسىن خۇدابەردى
شىنجاڭ ئـۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئـائىت ئەھۋالـلار
ھەققىدە ئـەسلىمە ..... ساۋدانوپ زاھىر
ئـۇچ ۋىلايەت مىللىي ئـارمىيە 1 ـ سۇيدۇڭ پىيادە
پـولكىنىڭ دۇنيـاغـا كېلىشـى ۋە ئـۇنىڭ بىسىپ

، پولـلىرى تـوغرىسىدا ئـەسلىمە .....
..... ئىسمائىلوپ مۇھەممەد
سىپ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقانلىقىم
توغرىسىدا قىسقىچە ئەسلىمە ..... تۇرغانوۋ ئوسمان
ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ باشلىنىشى ھەققىدە ئەسـ
لىمە ..... قۇربان ئىلى ئوسمانوۋ

17 ـ سانىنىڭ مۇندەرىجىسى

1933 ـ يىلدىن 1937 ـ يىلغىچە قـەشقـەر، خوتـەن،
ئـاقسۇلاردا بولـۇپ ئۆتـكەن ۋەقـەلەر .....
..... ئابدۇقادىر ھاجى
خوتەن قوزغىلىڭى توغرىسىدا ئەسلىمە .....
..... دوختۇر مۇھەممەد ياقۇپ بۇغرا
ما خۇسەن قوشۇنـلىرىنىڭ خوتەن خـەلقىغـە قىلغان
زوراۋانلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق ئىشلىرىدىن ئەسلىمـ
لەر ..... مـەمتىمىن توختى
مىللىتارىست شېڭ شىسەي دەۋرىدە ھەر مىللەت زىيا ـ
لىيلىرىنىڭ سۈرگۈن قىلىنىش ئـەھۋالى توغرىسىدا
ئەسلىمە ..... خالىق ساقى

18 ـ سانىنىڭ مۇندەرىجىسى

شەرىپقـان كۆگـەدايىۋ توغرىسىدا ئەسلىمە .....
..... مۇقاش جاكە قوغلى
كۆكتوقاي قوزغىلىڭى توغرىسىدا يادىمدا قالغان بەزى

ۋەقەلەر ..... غازىز ئاقسۇ
باريكۆل ۋەقەلىرى ھەققىدە ئەسلىمىلەر .....
.....قۇربان ئەلىي ئوسپانوۋ
شىنجاڭ ئۆلكىلىك چۈنجى، جىڭسار، مورى مۇستەقىل
ئاتلىق ئەسكەر تىنچلىقىنى ساقلاش چوڭ ئەترەت
تىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ ھەرىكىتى .....
..... ساغدۇللا ئارالباي ئوغلى
جېمىنەي پارتىزانلىرىنىڭ تەشكىللىنىشى .....
..... ئابدۇلكېرىم مەھمۇدوپ

19 ـ سانىنىڭ مۇندەرىجىسى

شىنجاڭ يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسىدىكى كۈنلەر ...
.....شياۋ شيەنچىڭ
1930 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدە يەتتە قۇدۇقتا بولغان
ئۇرۇش ئاپىتى ..... شىن جۈدې
1932 ـ يىلىدىكى تۈرپان ئۆزگىرىشى .....
...سەي جېڭسېڭ يېزىپ قالدۇرغان، سەي خېڭسېڭ
رەتلىگەن .....
ئاچچىقسۇ ۋەقەسى ..... لېۋ يىڭلىن
1933 ـ ، 1934 ـ يىللاردىكى ئۇرۇمچى شەھەرنى
قوغداش ئۇرۇشىنىڭ ئەھۋالى ..... جىن گوجېن
شىنجاڭ موڭغۇل، قازاق مەكتىپىنىڭ قۇرۇلغانلىقىغا
دائىر قىسقىچە ئەسلىمە .....سەي خېڭسېڭ
شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇغۇچى چىقىم
رىش ئەھۋالى توغرىسىدا ..... سەي خېڭسىڭ

قۇتۇبى ناھىيىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى پائالىيەتلەردىن پارچىلار .....
..... لېۋ خۇڭيىڭ
«دۆلەت ئاتىسى ناملىق سودا ـ سانائەت تەكشۈرۈش ئۆمىكى» نىڭ شىنجاڭغا كېلىشتىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى ئەھۋالى ..... لۇ گۈيسېڭ
1944 ـ يىلى دۇنخۇاڭدىن چاقىلىققىچە بولغان يىپەك يولى سەپىرىم ..... لۇ گۈيسېڭ
بەيتىك ۋەقەسى ۋە ئۇنىڭ جەريانى..... خەن يۈۋېن
«كۆرەش گېزىتى» نىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى ئەھۋالى ..... لى ۋېنخۇا
كۇچا ۋەقەسىنىڭ باش ئاخىرى .....لى رۇخەن
نەنسەندىكى باندىتلارنى يوقىتىش خاتىرىسى .....
..... يۈەن شيۇكەي
دۇ جۇڭيۈەننىڭ شىنجاڭغا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچراش جەريانى ھەققىدە بىلىدىغانلىرىم ..... لى مىڭجاڭ
يورۇقلۇققا ئىنتىلگەن ھايات .....
قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ھەمقەتكە قايتقان گېنېرال جاڭ فېڭيى توغرىسىدا .....چىن شىمىڭ
چىن يەنچيۇ شىنجاڭدا ..... جاڭ ۋېنجۇڭ
ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبېينى سېغىنىمەن ... لۇ گۈيسېڭ
فۇكاڭ ئاق ھارىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى .....
..... خې زاۋشىن
ئۇرۇمچىدە تىياتىر ۋە ئەلنەغمىنىڭ تەرەققىياتى .....
..... ۋاڭ ۋېنجۇڭ

ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى قەشقەر مائارىپىنىڭ قىسقىچە
تارىخى ..... ئۆمەر ئەمەت
خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى مەدەنىي -
مائارىپ تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە .....
..... جاپپار ئەمەت
يەكەندە مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنىڭ دەسلەپكى
دەۋرى ۋە تەرەققىياتى ..... ئابدۇرىشىت يۈسۈپ
كۆچا ناھىيىسىنىڭ مائارىپ تەرەققىياتى توغرىسىدا
ئەسلىمە ..... ئىمىن مۇھەممەت، ئابلىمىت نىياز
گۇچۇڭ ناھىيىسىدە مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ
مەيدانغا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا
ئەسلىمە .....
... ئابدۇقادىر ئابدۇسەمەت هاجى، ئابلا ئەخمەتنىياز
ئاستانە يېزىسىدا يېقىنقى زامان پەننىي مائارىپىنىڭ
بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىيات تارىخى .....
...(تۇرپان ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى تۈزگەن)
يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ مائارىپ تەرەققىياتىدىن ئەس-
لىمە ..... ئىمگەم خېلىل
ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىنكى ئىلى مائارىپى ھەققىدە
ئەسلىمە ..... نەسرىدىن ناسىرى
شايا ناھىيىسىنىڭ مەدەنىي - مائارىپ تارىخىدىن قىس-
قىچە ئەسلىمە ..... روزى ئىبراھىم
گۇما ناھىيىسىنىڭ مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنىڭ
تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە .....

..... ھۇشۇرمەت بارات، تۇرسۇنمەت ھۇسەيىن
خوتەندە ئۇيغۇر مەدەنىي - مائارىپى ۋە يېڭىچە ئە-
دەبىي - سەنئەتنىڭ تۇنجى قېتىم مەيدانغا كې-
لىشى ..... مەمتىمىن توختى
كۇچا ناھىيىسىدە ھازىرقى زامان سەھنە (تىياتىر)
سەنئىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلى-
شى ..... نىياز مەھمۇت
قاراشەھەردە دەسلەپكى سانايى نەپسە ئىشلىرى توغ-
رىسىدا ئەسلىمە ..... ئەيسا مۇسا
شىنجاڭدا 30 - يىللاردىكى ئوقۇغۇچىلار پائالىيىتى...
..... خالىق ساقى
پېشقەدەم كومپۇنىست — يولداش شۇي لياڭ توغرى-
سىدا ئەسلىمە ..... غوپۇر ياقۇپ
يەكەندە تۇنجى قېتىم ئېچىلغان پەننىي مەكتەپ مەتە-
لىئىل ئىرپان ھەققىدە ئەسلىمە .....
.....مۇھەممەت ئابدۇللا
ئاقسۇ كونىشەھەر مائارىپ تەزكىرىسى .....
..... ئابدۇراخمان مامۇت دىيار
باي ناھىيىسىدە پەننىي مائارىپىنىڭ بارلىققا كېلىشى
ۋە تەرەققىي قىلىشى ..... ئابلىز مۇھەممەت سايرامى

责任编辑：哈力克·沙克
阿布利孜·穆罕默德·沙依拉米

新疆文史资料选辑(24)(维吾尔文)
中国人民政治协商会议新疆维吾尔自治区
委员会文史资料研究委员会编

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市建中路54号)
新疆新华书店发行　新疆新华印刷三厂印刷
787×1092毫米　32开本　14印张　1插页
1988年2月第1版　1988年4月第1次印刷
印数：1——10,000

ISBN7—228—00518—X/K·44　定
(内部发行)

ISBN 7—228—00518—X
K·44(民文) 定价：4.50元
（内部发行）